

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Kongens fæstning og by

Nielsen, Henrik Gjøde

Publication date:
2016

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Nielsen, H. G. (2016). Kongens fæstning og by: En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renæssance og enevælde. Aalborg Universitetsforlag. (Ph.d.-serien for Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- ? Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- ? You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- ? You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

KONGENS FÆSTNING OG BY

EN UNDERSØGELSE AF RELATIONERNE MELLEM
KONGEMAGT, FÆSTNING OG BY
I RENÆSSANCE OG ENEVÆLDE

AF
HENRIK GJØDE NIELSEN

PH.D. AFHANDLING 2016

AALBORG UNIVERSITET

KONGENS FÆSTNING OG BY

Henrik Gjøde Nielsen

KONGENS FÆSTNING OG BY
En undersøgelse af relationerne mellem
kongemagt, fæstning og by
i renæssance og enevælde

Ph.d.afhandling
Institut for Kultur og Globale Studier
Aalborg Universitet

Ph.d. indleveret: 1. marts 2016

Ph.d. vejleder: Iben Fønnesberg-Schmidt, lektor, ph.d.
Institut for Kultur og Globale Studier
Aalborg Universitet

Ph.d. bi-vejleder: Hans Henrik Appel, museumsinspektør, dr.phil.
Greve Museum

Ph.d. bedømmelsesudvalg: Lektor Bo Poulsen
Aalborg Universitet

Professor Maria Sjöberg
Göteborgs Universitet

Arkivar, seniorforsker, ph.d. Jørgen Mikkelsen
Rigsarkivet/Statens arkiver

Ph.d. serie: Faculty of Social Sciences, Aalborg University

ISSN (online): 2246-1256
ISBN (online): 978-87-7112-519-1

Udgivet af:
Aalborg Universitetsforlag
Skjernvej 4A, 2. sal
9220 Aalborg Ø
Tlf. 9940 7140
aauf@forlag.aau.dk
forlag.aau.dk

Ph.d.afhandling
Aalborg Universitet, Institut for Kultur og Globale Studier, Spirit – Doctoral Programme,
Historiestudiet, Culturel Encounters in Pre-modern Societies, 1. februar 2012 – 1. marts
2016

Finansieret af Aalborg Universitet, Nordjyllands Historiske Museum,
Hals Museumsforening og Arkiv

Fotografier er taget af forfatteren, hvor ikke andet er angivet

Summary oversat af Nicolai Fogth Gjøde Nielsen
Zusammenfassung oversat af Michael Riber Jørgensen

© Copyright: Henrik Gjøde Nielsen

Trykt i Danmark af Rosendahls, 2016

Normalsider: 396 sider.

INDHOLD

Forord	11
1. KONGENS FÆSTNING OG BY	13
Introduktion	13
Problemfelt og problemformulering	19
Metode	20
Begreber	21
Forskningslitteraturen om Hals Skanse	23
Overordnede forskningsdiskussioner og forskningsspørgsmål	25
Afhandlingens opbygning	32
2. VOR NYE FÆSTNING OG BY HALS – TIDEN 1614-1660	33
2.1. Tiden 1614-1660	33
2.2. Før fæstningen – lidt før og i tiden 1614-1625	33
Kongemagt og lokalitet – lidt før og i tiden 1614-1625	33
Militær og civil – lidt før og i tiden 1614-1625	37
2.3. Opførelse og Kejserkrig – Tiden 1625-1629	39
Kongemagt og fæstning 1625-1629	39
Dansk eller tysk?	41
Fæstningsværket	48
Kongemagt og by 1625-1629	54
Skansens funktion 1627-1629	56
Fæstning og by 1625-1629	59
2.4. Fra forfald til fæstningsplaner – Tiden 1630-1652	62
Kongemagt og fæstning 1630-1652	62
Hals Skanse 1630-1633	63
Kongens eller rigets fæstninger 1630-1645	65
Hals Skanse 1645	67
Stænderne samles om fæstningerne 1645	68
Rigsmarsk Anders Billes forsvarsbetænkninger 1646-1647	70
Landkommissærernes betænkning 1646	73
Rigsrådet rykkes og kongens resolution 1646	75
Kongens kurs 1646-1647	76
Et kommissionsbesøg i Hals og hvad der af fulgte 1646-1648	77
Uløste problemer og nedprioriteringer 1649-1652	81
Kongemagt og lokalitet 1630-1652	83
Fæstning og by 1630-1652	85
Hals Birketing	85
Hals Skanse og Hals by 1630-1652	87
2.5. Hals Skanse, Hals købstad og Karl Gustavkrigene –	

Tiden 1653-1660	91
Kongemagt og fæstning 1653-1660	91
Idéen om en fæstning ved Hals genoptages 1653	91
Byggeriet forberedes 1653	94
Hals Skanse opføres 1653-1654	95
Hals Skanse 1654	97
Hals Skanse og det nationale fæstningsforsvar – Hoffmanns redegørelse 1655	103
Kongemagt og lokalitet 1653-1660	108
Toldsted, havn og Hals 1653-1656	109
Privilegier for vor nye fæstning og by Hals 1656	111
Hals by, fæstning og toldsted 1656-1660	113
Hals Skanse i det nationale fæstningsforsvar 1655-1660	116
Fæstning og by 1653-1660	118
Birk, by og fæstning 1653-1656	118
Hals Skanse i de svenske krigsplaner 1657-1658	122
Anders Lauridsen og krigen 1658-1660	125
Anders Lauridsen, fæstningen og byen 1659-1660	130
2.6. Vor nye by og fæstning Hals – Tiden 1614-1660 – Konklusion	131
3. CENTRALISERING OG RENOVERING – TIDEN 1660-1700	139
3.1. Tiden 1660-1700	139
3.2. Kongemagt og fæstning 1660-1700	140
Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse 1660-1675	141
Hals Skanse renoveres 1675-1677	153
Status quo 1678-1700	159
3.3. Kongemagt og by 1660-1700	165
Hals købstad og Enevoldsarveregeringsakten 1661 – og Hals skibsbro	166
Mennesker og midler mangler	168
3.4. Fæstning og by 1660-1700	171
Soldater og sognebørn	171
Kommandanten, tolderen og ridefogeden	175
Paradokser og problemer 1660-1700	180
3.5. Centralisering og renovering – Tiden 1660-1700 – Konklusion	184
4. PRAKSIS I KRIG OG FRED – TIDEN 1700-1764	189
4.1. Tiden 1700-1764	189
4.2. Kongemagt og fæstning 1700-1764	190
Fæstningsregnskaberne 1700-1764	193
Anlæg 1700-1720	195
Bygninger 1700-1720	198
Mandskab 1700-1720	199
Materiel 1700-1720	203
Salut 1700-1720	206

Fæstningsslaver 1700-1720	207
Store Nordiske Krig 1709-1720	210
Anlæg 1721-1764	212
Bygninger 1721-1764	215
Mandskab 1721-1764	218
Materiel 1721-1764	223
Salut 1721-1764	224
Fæstningsslaver 1721-1764	225
Fæstning i fredstid 1721-1764	226
Afvikling 1764	227
Kongemagt og lokalitet 1700-1764	231
4.3. Fæstning og by 1700-1764	236
Hals Skanse og Hals by	238
4.4. Praksis i krig og fred – Tiden 1700-1764 – Konklusion	244
5. SKANSEN OG BYEN, SOLDATERNE OG BORGERNE – TIDEN 1764-1800	249
5.1. Tiden 1764-1800	249
5.2. Kongemagt og fæstning 1764-1800	249
Ekskurs: Civilt mellem spil – Hals Skanse i tiden 1764-1772 og i historieskrivningen	250
Tilbage til kongen 1772-1773	253
Hals Skanse 1773-1800	254
Soldater med koner og børn	259
Kongemagt og by 1764-1800	264
5.3. Fæstning og by 1764-1800	265
Byen, befolkningen og skansen	266
Skansen, borgerne og balladerne	267
Soldaterne i Hals sogns kirkebog	272
5.4. Skansen og byen, soldaterne og borgerne – Tiden 1764-1800 – Konklusion	274
6. FÆSTNINGEN, BYEN, KONGEN – TIDEN 1800-1849	277
6.1. Tiden 1800-1849	277
6.2. Fæstningen, byen, kongen – Tiden 1800-1849	279
Anlæg og bygninger, materiel og mandskab 1800-1814	281
Hals Skanse under Englandskrigen 1807-1814	290
Fæstningen og byen 1800-1814	291
Afvikling 1814-1848	295
6.3. Fæstningen, byen, kongen – Tiden 1800-1849 – Konklusion	298
7. KONGENS FÆSTNING OG BY – KONKLUSION	301
Kongemagt, fæstning og by	301
Kongemagt og fæstning	301
Kongemagt og by	303

Fæstning og by	304
Hals, Fredericia og Glückstadt	306
Kongens fæstning og by – Konklusion	307
Afslutning	310
BILAG	313
Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1764	313
Bilag 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708	314
Bilag 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1709-1720	316
Bilag 3. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1731	318
Bilag 4. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1732-1742	320
Bilag 5. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1743-1753	322
Bilag 6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1754-1764	324
KILDER OG LITTERATUR	327
Upubliceret kildemateriale	327
Upubliceret materiale	329
Publiceret kildemateriale	330
Registraturer, hjælpemidler mv.	331
Internetkilder	331
Litteratur	332
RESUMÉER	347
Resumé	347
English summary	349
Deutsche zusammenfassung	351
FIGURER	
Fig. 1. Landskab og farvand på Hals-egnen	16
Fig. 2. Skitse af Hals Skanse 1628	50
Fig. 3. Redoute i grev Johann von Nassau-Siegens krigsbog 1597-1623	54
Fig. 4. Stik af Lapointe, Hals-området 1657	98
Fig. 5. Hals Skanse 1654/2011	99
Fig. 6. Eksempel på skansetype i von Nassau-Siegens krigsbog, 1597-1623	100
Fig. 7. Kort over Hals by 1818	152
Fig. 8. Kort over Hals by 1764	233
Fig. 9. Situationsplan, Hals Skanse, sydlige del, 1798	261

Fig. 10. Skitse af barak på Hals Skanse, 1788	262
Fig. 11. Opmåling af Hals Skanse 1801	283
Fig. 12. Situationskort over Limfjordens indløb 1801	284
Fig. 13. Epaulement for kavaleri ved Egense 1810	285
Fig. 14. Egense Batteri 1810	286
Fig. 15. Hals Skanse 1810	288
Fig. 16. Hou Batteri 1810	289
Fig. 17. Dampskibet Iris passerer Hals Skanse for udgående, ca. 1840	297
Fig. 18. Hals Skanse, sidste del af 1800-tallet	298

TABELLER

Tabel 1. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1700-1720	202
Tabel 2. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1721-1764	222

Forord

Et arbejde som det herværende involverer en række mennesker og institutioner på forskellige måder, i forskellige stadier og i forskelligt omfang. Forfatteren oparbejder en taknemmelighedsgæld, som i det mindste delvist kan indfries i forordet.

I den initierende fase skal fra Aalborg Universitet takkes daværende ph.d.skoleleder, professor MSO, dr.phil. Mogens Rüdiger, lektor, leder af Institut for Kultur og Globale Studier, ph.d. Marianne Rostgaard, lektor, ph.d. Iben Fønnesberg-Schmidt, samt museumsdirektør, ph.d. Lars Christian Nørbach, Nordjyllands Historiske Museum, og de to på hinanden følgende og nu begge fhv. formænd for Museumsforeningen for Hals Museum Klem Thomsen og Niels Bork.

På Institut for Kultur og Globale Studier, Historie, skal takkes adjunker og lektorer samt mine ph.d.stipendiatkolleger Martin Ottoway Jørgen, Johan Heinsen, Maren Lytje, Stephanie Erlenbach, Michael Riber Jørgensen og Marianne Paasch. Samværet var givende.

En række kapaciteter har stillet deres viden, materialer, manuskripter, genveje, henvisninger, tid, samtaler, ører og hjælp til rådighed. For denne her i forordet uspecificerede hjælp, som vil fremgå af afhandlingens videnskabelige apparat, takkes fhv. bibliotekar og fæstningshistoriker Bjørn Westerbeek Dahl, København, fhv. arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, dr.phil. Ole Degn, museumsinspektør ved Statens Forsvarshistoriske Museum, København, ph.d. Jens Ole Christensen, forsknings- og samlingschef, Krig og Besættelse, Nationalmuseet, Jens Carl Kirchmeier-Andersen, arkivar ved Aalborg Stadsarkiv, cand.mag. Flemming Nielsen, postdoc ved Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet ph.d. Jakob Ørnbjerg, fhv. museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, cand.mag. Viggo Petersen, samt leder af Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, bibliotekar Tove Michelsen.

Ifm. udarbejdelsen af denne afhandling fik jeg mulighed for at studere nøje udvalgte fæstninger og slagmarker i Danmark og Europa. Det bragte mig på studieophold i Glückstadt, med afstikkere til Neuengamme og mulighed for at studere Stolpersteine mv. i Hamborg, ophold i Bourtange med den i forbavsende sammenhænge imponerende Vesting Bourtange i Holland, og ophold i Verdun i Frankrig, som ud over at udgøre den episke 1916-slagmark også er et fæstningsmæssigt koncentrat, stort set fra renæssancetiden over Sébastien Le Pretre de Vaubans indsats og Første Verdenskrig til Maginotlinjen. For hjælp i disse område takkes dr. Catharina Berents, Detlefsen Museum, Glückstadt, Bernd Fischer, Glückstadt, Anne Bernier, Charny-sur-Meuse og Bernard Poincignon, Verdun, samt de frivillige omkring Butte de Vauquois, der gav mig adgang til fæstningsanlæg og dele af slagmarken, der ellers ikke er tilgængelig for offentligheden.

Mine kolleger på Kystmuseet, museumsinspektørerne cand.phil. Hans Munk Pedersen, cand.mag. Jens Thidemann, cand.phil. Jan Hammer Larsen og arkivar, cand.phil. Erik S. Christensen takkes for inspirerende samtaler, og min chef, museumsleder, cand.mag. Michael Ax takkes for at give mig gode forhold ifm. afslutnin-

gen af arbejdet.

Opponent ved mit meget udbytterige pre-defense, professor, dr.phil. Gunner Lind, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, takkes for inspirerende, frugtbar og positiv kritik.

Min hovedvejleder Iben Fønnesberg-Schmidt, professor MSO, Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet, og min bivejleder, museumsinspektør ved Greve Museum, dr.phil. Hans Henrik Appel takkes for hjælpen. Opgaven var stor. Her er resultatet.

1. KONGENS FÆSTNING OG BY

Introduktion

Der findes fæstninger og der findes rester af fæstninger. Man kan hævde, at fæstninger både har til formål at bevare magt og at bevare alle kampteknikker.¹ Dvs. bevare magt og bevare kampteknikker i sig, og dvs. de på tidspunktet for fæstningens opførelse og tidspunktet for eventuelle moderniseringer eksisterende kampteknikker. Videre kan man hævde, at i fæstningen fastholdes krigen som historisk fænomen. Hvis man endvidere accepterer påstanden om, at krig er det mest mærkværdige mennesket foretager sig og at krig på sin vis er den mest sociale handling man kan forestille sig, idet en idealtypisk definition på krig drejer sig om to store kollektiver af mennesker i dødelig konflikt hvilket igen forudsætter samfundsmæssighed,² har man i fæstningen en prisme, der i sig koncentrerer det vel nok mest ekstreme mennesket foretager sig. Men fæstningen er der jo også når der ikke er krig. Fæstningen og dens effekt kan altså undersøges både i krig og fred.

Ved Limfjordens østlige munding ligger ruinerne af fæstningen Hals Skanse. Ruin er ikke det begreb der i almindelighed melder sig, når man betragter stedet: Glacis, volde og voldgrave, et krudtkammer indbygget i nordvolden og et hus i skansegården. Der er tale om et velbevaret, efter kongens befaling anlagt renæssanceanlæg, men som fæstning betragtet er der tale om en ruin. Og omkring Hals Skanse ligger Hals by.

Denne afhandling drejer sig om kongemagten, Hals Skanse og Hals by i renæssance og enevælde. Den periodiske afgrænsning betinges af skansens eksistensperiode som fæstning 1625-1848, med korte udblik til tiden før og efter, således at den behandlede periode er tiden 1614-1849, fra indførelsen af den første hærordning i Danmark til enevældens ophør.

Hermed er så også sagt, at afhandlingen drejer sig om relationerne mellem kongemagten og et sted, foranlediget af fæstningen på stedet. Gør dette forhold afhandlingen til et lokalhistorisk arbejde? Lokalhistorie er ikke noget entydigt begreb; det er et begreb, som af mange opfattes som historien om steder på landet, men lokalhistorie er også blevet bredere defineret, således at lokalhistorie drejer sig om alt som vedrører et bestemt sted, uanset om der er tale om en by eller et andet samfund. Byhistorien bliver da den del af lokalhistorien der drejer sig om byer.³

---

¹ Virilio 2010 s. 27.

² Lind 2002 s. 20, Lind 2012 s. 6.

³ Nilsson 2014 s. 27. Dette kan åbne for endnu en diskussion, idet historiske arbejder om nogle byer tendentielt unddrager sig betegnelsen lokalhistorie. Således er Henningsen, Langen 2010 udgivet for at understrege, at historie ikke kun er en analyserende og fortolkende men også en fortællende videnskab, med inspiration fra den gamle danske kulturhistoriske tradition, hvor forbillederne er Troels Troels-Lund og Hugo Matthiessen. Henningsen, Langen 2010 s. 262. Imidlertid kan bogen udmærket læses som en række lokalhistoriske fortællinger fra 1700-tallets København, men som sådan er bogen ikke blevet markedsført, skønt forfatterne, ud over håbet om at have bidraget til at holde den danske social- og kulturhistoriske tradition i hævd, også har ønsket "at slå et slag" for den i de senere år stigende interes-

Dette forhold er blevet yderligere præciseret af Søren Bitsch Christensen, der begrebsmæssigt skelner mellem "byen som proces/byen som mål" og "byen som sted/byen som middel."⁴ Hvis man arbejder med byen som sted og byen som middel arbejder man med byen for at forstå et samfundsmæssigt fænomen der findes mange steder, men som muligvis bedst lader sig beskrive vha. erfaringerne fra en enkelt by. Hvis man der imod arbejder med byen som proces og byen som mål er det den specifikke by, der beskrives. Under dette niveau kan der laves andre opdelinger, bl.a. bybiografien, dvs. historien om den enkelte by.⁵ I praksis og i en vis forstand også idéelt set vil der være tale om en stadigt skiftende integration af de to niveauer, dvs. byen som sted og middel og byen som proces og mål, idet årsag på det ene niveau kan have virkning på det andet, og omvendt. Her kan imidlertid opstå det problem, at bybiografier sjældent behandler de samme problemstillinger og perioder, hvorfor syntesearbejde let kan komme til at bestå i en kombination af resultater i stedet for en komparation af data.⁶ Dette synes særligt at være tilfældet for de militære byer der blev grundlagt i 1500-1600-tallet i almindelighed, idet kun få af disse udviklede byfunktioner af betydning og derfor forblev ret små, og for Hals i særdeleshed, idet Hals ifølge Jørgen Mikkelsen i 1656 fik købstadsprivilegier men allerede i 1658 mistede sin militære betydning, og byen dermed sin eksistensberettigelse.⁷ Men både byen og skansen eksisterede dog fortsat.

De militære byer, fæstningsbyerne, udgør således et særligt problemfelt. En mere omfattende og tværinstitutionel indkredsning og undersøgelse af dette problemfelt blev iværksat med et seminar på Moesgaard Museum om Renæssancens befæstede byer, september 2006, arrangeret af Dansk Center for Byhistorie og Afdeling for Middelalder og Renæssancearkæologi ved Aarhus Universitet. Resultaterne fra dette seminar blev siden udgivet som *Renæssancens befæstede byer, Danske Bystudier bd. 5*, 2011.⁸ Her blev en del af de centrale problemstillinger for så vidt

---

se for byhistorie. Henningsen, Langen 2010 s. 263.. Mht. fæstningen kan denne diskussion føre til videre overvejelser: Hvis jeg nu i stedet for at skrive om Hals Skanse havde skrevet om Kastellet i København, ville der så være tale om lokalhistorie?

⁴ Christensen 2014 s. 184. Christensen griber tilbage til og konkluderer på Henningsen 2007 og den der af affødte debat, Degn, Fode 2008 og Christensen, Mikkelsen 2008, idet Christensen 2014 s. 184 anfører sin inspiration, også i indlægget i diskussionen, fra den svenske historiker Sven Lilja.

⁵ Christensen 2014 s. 184. Videre påpeger Christensen, at forskningen i lokalhistorie ved universiteterne må forventes at være under forandring pga. de krav som med den nye museumslov stilles til ph.d.grader for inspektører på statsanerkendte museer og anfører videre, at byhistorien og andre lokalhistoriske felter, særligt gods-, herregårds- og maritimhistorie har udmærket sig ved at være opdyrket i formaliserede centre, og at der i lyset af den nye museumslov er behov for flere af den type centre, ligesom der burde være et potentiale for et endnu større regionalt samarbejde mellem museer, arkiver, universiteter og det statslige arkivvæsen. Christensen 2014 s. 195.

⁶ Mikkelsen 2012 s. 13.

⁷ Mikkelsen 2012 s. 34.

⁸ Christensen (red.) 2011, se indhold s. 5-6. Af de programsatte 18 papers, hvortil siden kom endnu et, blev de 13 udgivet, nogle med en lidt anden vinkel end givet i papers. Programmet så således ud: Kersten Krüger, professor, Universität Rostock: Idealbyen i Danmark og Østersøen. Lone Liljefalk, historiker, Aarhus Universitet: Forsvarsværker som europæisk begreb. Hans Henrik Appel, museumsinspektør, Tøjhusmuseet: Militærhistorie og våbenteologi. Iben Fønnesberg-Schmidt, historiker, Aalborg Universitet: Købstædernes militære bidrag før 1570. Jan Kock, lektor, Aarhus Universitet: Forholdet mellem by

angår renæssancetiden indkredset og behandlet, hvilket imidlertid ikke er ensbetydende med, at der hermed er sagt, hvad der er at sige om sagen. Hertil kommer, at såvel seminaret som det udgivne bind, hvilket jo også var hensigten, koncentrerede sig om renæssancetiden, men der blev tillige blotlagt problemfelter for tiden efter renæssancen i et omfang der gjorde, at man fra flere sider følte behov for et opfølgende seminar om fæstning og by i de følgende perioder. Moesgaardseminaret blev derfor fulgt op af et lignende, tværinstitutionelt seminar, Fæstning og by efter ca. 1650, afholdt på Aalborghus Slot oktober 2013, arrangeret af Institut for Kultur og Globale Studier – Cultural Encounters in Pre-modern Societies, Aalborg Universitet, i samarbejde med Dansk Center for Byhistorie, Dansk Komité for Byhistorie og Nordjyllands Historiske Museum.⁹

Fæstning og by som forskningsfelt er således genstand for en stadigt pågående diskussion og forskning, både som helhed og i feltets enkelte og mere specialiserede dele, og behandles i litteraturen, på seminarer og konferencer.¹⁰ På trods af Hals

---

og borg. Janne Damsgaard Kosior, *cang.mag.*, Aarhus Universitet: Middelalderlige bybefæstninger – kronologi og typologisering. Jane Jark Jensen, Københavns Bymuseum: Københavns befæstning og orlogsværftet på Bremerholm. Dorthe Wille-Jørgensen, museumsinspektør, Sydsjællands Museum: Stege fæstning. Rolf Scheen, direktør, Forsvarsmuseet, Oslo: Fredrikstad fæstning – nye undersøgelser på Isegran. Anders Reinsert, stadsantikvar, Malmø: Borgen och staden med udgangspunkt i staden Malmö. Lars Linge, docent i historie, Göteborgs Universitet: Danske grænsefæstninger til Sverige under renæssancen. Karl Zinglensen, arkæolog, Odense Bys Museer: Midderfarts volde. Jørgen Skaarup, museumsinspektør, Langelands Museum: Rudkøbing befæstning. Marianne Krogh, museumsinspektør, Nyborg Museum: Nyborg Slot og Nyborg Fæstning. Henrik Gjøde Nielsen, museumsinspektør, Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum: Hals Skanse og Hals by i renæssancetiden. Henning Møberg, museumsinspektør, Museerne i Fredericia: Fredericia Fæstning i 1600-tallet. Thomas Riis, professor, Kiel: De befæstede byer i Schleswig-Holsten. Kjeld Borch Vesth, arkitekt, Nationalmuseet: Om restaurering af fæstningsværker.

⁹ Også resultaterne fra dette meget velbesøgte seminar, som det er blevet betegnet, Thelle 2014 s. 86, planlægges udgivet i skriftrækken Danske Bystudier. Programmet så således ud: Jørgen Mikkelsen, Rigsarkivet: Danske byer og militæret. Henrik Gjøde Nielsen, Aalborg Universitet: Fæstningen fra Den Militære Revolution til frontens forsvinden. Bjørn Westerbeek Dahl: Fæstningsværkerne som fysisk-juridiske barriærer, belyst ved forholdene i København 1648-1728. Jakob Ørnbjerg, Bente Springborg, Nordjyllands Historiske Museum: Aalborghus Slot, med fæstnings- og kasamatvandring. Jakob Ørnbjerg: Aalborghus Slot i ilden 1644-1940. Erik Sigmund Christensen, Nordjyllands Kystmuseum: Fladstrand – Fæstning og byudvikling 1673-1864. Ole Degn: Danske byer – En ny Danmarkshistorie. Jørgen Mikkelsen, Rigsarkivet: Fæstninger som fængsler – Straffeanstalter i fæstninger ca. 1660-1850. Søren Bitsch Christensen, Aarhus Stadsarkiv: Fæstning og borgere – den borgerlige krigsret og borgervæbningen 1800-1870. Henrik Gjøde Nielsen, Aalborg Universitet: Hals by og Hals Skanse end Englandskrigene 1801-1814, og lidt om tiden derefter. Karsten Merrald Sørensen, Museerne i Fredericia: Fredericia by og fæstning 1864-1914, samt lidt om tiden fra 1914 til i dag. Jens Ole Christensen, Statens Forsvarshistoriske Museum: Projekt Københavns Befæstning. Jens Andersen, Museumscenter Hanstholm: Hanstholm – fæstning og by 1940-1945. Ulla Varneke Egeskov, Nordjyllands Historiske Museum: Regan Vest. Seminaret blev afholdt med mig som ankermand, Thelle 2014 s. 86, og mine papers indgik som en del af mit ph.d.projekt.

¹⁰ Andre og mere specialiserede aspekter af mit ph.d.projekt har jeg haft lejlighed til at give papers på og diskutere ved en række seminarer og konferencer: Skibe, Skanser og Siam Cement, Museal forskning 2012, Aalborg Universitet marts 2012, paper Folk og fæstning – Relationerne mellem befæstning, by og statsmagt i renæssance og enevælde og tanker om deres museale formidling. Handel og handelsnetværk, Dansk Komité for Byhistorie, Dansk Center for Byhistorie og Den Gamle By, december 2012. Challenging Ideas? Theory and Empirical Research in Social Sciences and Humanities, Aalborg Universi-

by og Hals Skanses tilsyneladende diffuse placering i fæstnings- og byhistorien, har dele af stedets historie indtaget en rolle i de forskningsdiskussioner, der senest og bl.a. blev markeret på disse seminarer, men som nævnt kun dele. Det kan man naturligvis sige er beklageligt for Hals´ vedkommende, men det er også beklageligt ift. udforskningen af den befæstede by som særlig bytype. Der mangler en adækvat undersøgelse af den befæstede by som sted og som middel og af den befæstede by som proces og som mål, med særligt henblik på de fundamentalt afgørende relationer mellem kongemagt, fæstning og by. Dvs. de relationer, der er konstituerende og som definerer fæstningen og byen. En sådan undersøgelse vil give os en dybere forståelse af fænomenerne og relationerne, og tillige have komparative perspektiver for såvel den danske som den internationale forskning i denne særlige bytype, idet relationerne som problemfelt vil kunne undersøges for principielt alle befæstede byer.¹¹ Her vil problemfeltet blive undersøgt med Hals som sted og middel, som proces og mål.

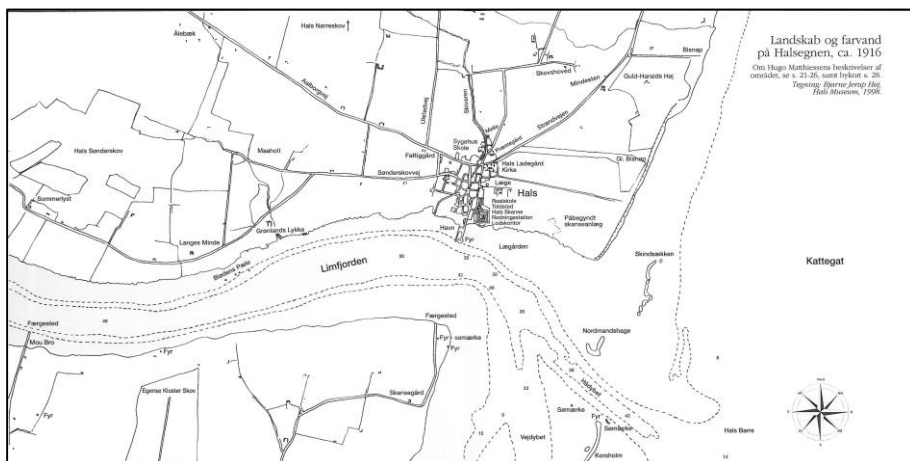

Fig 1. Landskab og farvand på Hals-egnen.¹²

Hvad er Hals Skanse for et sted? Det kan man delvist finde svar på i den relativt store forskningslitteratur der findes om skansen, som er opført i dens nuværende

---

tet, april 2013, paper How to remember what we don't want to know: On the necessity of war in historical research, the agency of the bunker and how to commemorate a history that no one wants to be a part of. Gender in the European town, Medieval to Modern, Syddansk Universitet maj 2013, paper Power and people – Military and civic identity in the coastal town of Hals during renaissance and absolutism 1614-1850. En mere omfattende, samlet og meget frugtbar og positiv diskussion blev gennemført ved pre-defence 22. september 2014, hvor professor, dr.phil. Gunner Lind var opponent.

¹¹ Det måske overforsigtige ord principielt anvendes, fordi der jo alt andet lige er forskel på f.eks. den enevældige danske konge og en norditaliensk småstatsfyrste. Imidlertid spiller både konge og fyrste i denne sammenhæng den samme rolle. Ordet centralmagt kunne anvendes, men i det enevældige Danmark er det rette ord kongemagt.

¹² Gengivet efter Nielsen 1998 forsats.

form 1654. Denne forskningslitteratur er imidlertid spredt, i mange tilfælde af ældre dato og desuden præget af punktstudier.¹³ Hertil kommer, at forskningslitteraturen om Hals Skanse ikke eller kun i meget begrænset omfang sætter skansens historie ind i de periodiske og tematiske kontekstualiseringer, der er forudsætningen for en dybere forståelse af Hals Skanses historie. Man skal således ikke have arbejdet længe med skansens historie som helhed før man finder ud af, at der både er mere at komme efter end forskningslitteraturen giver indtryk af, og man skal ikke have arbejdet længe med hverken skansens historie som anlæg eller med den generelle historie om fæstningsanlæg før man får en idé om, at Hals Skanse er ganske usædvanligt velbevaret, for så vidt angår voldanlægget stort set uændret siden skansen blev opført i 1654. Og hvordan kan det nu være? Af forskningslitteraturen og den lokale tradition får man det indtryk, at det skyldes ligegyldighed fra kongemagtens side: Hals er udkant, og når Hals Skanse ikke er blevet spoleret af ændringer og tilføjelser og nedbrydninger skyldes det ganske enkelt, at man ikke har villet bruge ressourcer på skansen. Ikke desto mindre kan man også på baggrund af forskningslitteraturen konstatere, at kongemagten gennem århundreder har opretholdt Hals Skanse som fæstning, skønt dette altså ikke er en kendsgerning, som forskningslitteraturen specifikt og i særlig grad forholder sig til. Den lokale tradition og forskningslitteraturen tilsiger ligegyldighed. Skansen havde så begrænset betydning for kongemagten, at man ikke ville bruge penge på den, og derfor er den så velbevaret som den er. Faktisk ville man end ikke bruge penge på at fjerne skansen, da den i 1848 blev opgivet som fæstning.

Omvendt tillægger den lokale tradition og dele af forskningslitteraturen også skansen vældig stor betydning for byen og befolkningen, eller rettere: Skansens garnison havde vældig stor betydning. Man har forestillinger om, at garnisonen og byen blev vækket ved reveillens toner om morgenen, om vældige vagtparader gennem byen og stramt vagtskifte ved porten til skansen, og om aftenen gik byens borgere og garnisonens soldater til ro ved tappenstreg. Naturligvis bortset fra alle de mange soldater og de elegante officerer og alle de unge piger der promenerede på havnen. Disse forestillinger er blevet en del af fortællingen om Hals Skanse og Hals by. Men når man ser sig omkring i Hals by ser man forgæves efter alt det, som skulle rumme garnisonen og karakterisere garnisonsbyen. Her er ingen kaserner, ingen hovedvagt, ingen militære anlæg, bortset fra skansen.

Hvad er da Hals by? Hals er udkant, endnu engang. Ikke kun i forståelsen af skansen, men også i forståelsen af byen. Lad være, at den lokale tradition og den lokale selvforståelse, måske især for de der ikke bor i selve Hals by, tilsiger at Hals er en særlig slags by, ikke kun en landsby eller en fiskeflække, men en særlig slags, der har rummet toldere, lodser, officerer, en håndværkerstand, en købmandsstand og en embedsmandsstand osv. I Hals er der *nogen* der er *noget*. Lidt har man da også at have tingene i. For ligesom Hals Skanses historie er omgærdet er usikkerheder og antagelser og nogle få, faste holdpunkter, så kan Halsboernes påståede eller réelle

---

¹³ Dette skal jeg vende tilbage til senere i dette kapitel, ligesom jeg i øvrigt senere skal præcisere årstal, uddybe lokale, nationale og international forskningsdiskussioner mv.

selvforståelse og selvagtelse hvile på det ganske væsentlige fundament, at Hals fik købstadsprivilegier i 1656, to år efter skansens opførelse og ifølge privilegierne knyttet til denne. Det er der bare ikke så mange, hverken i Hals eller i resten af Danmark, der har været opmærksomme på. Kulturhistorikeren Hugo Matthiessen (1881-1957) var. Han indbefattede i 1916 Hals i den store købstadsfotograferingskampagne, som han gennemførte for Nationalmuseet i tiden 1913-1922.¹⁴ Det var der bare heller ikke så mange der var opmærksom på, heller ikke Forlaget Hikuin, der har taget initiativ til den store skriferække Hugo Matthiessens Danmark. I de første ni bind i serien glimrer Hals ved sit fravær. Først da jeg selv tog fat på det 10. bind kom Hugo Matthiessens Hals med i oversigten over købstadsfotograferinger.¹⁵

En foreløbig opsummering af forståelsen og opfattelsen af forholdene må munde ud i, at Hals Skanse er en udkantskskanse opført i en udkantsby hvis status som købstad er gået hen over hovedet på de fleste, og at forestillingen om Hals som garnisonsby netop hviler på en forestilling. Det kan kun lede frem til den antagelse, at den lidt sølle skæbne, der er blevet Hals til del, netop må begrundes i udkantsopfattelsen. Man har ganske enkelt ikke tilført flere ressourcer end højst nødvendigt til skansen og byen. Man har ikke brugt ressourcer på at udvikle byen og skansen, og man har ikke brugt ressourcer på at fjerne skansen.

Vi har altså en skanse om hvilken man mener at vide noget, en opfattelse af Hals som garnisonsby uden spor efter garnisonen og en købstad hvis status som købstad flager i vinden. Der er spørgsmål, hvis svar som følge af den manglende kontekstualisering kan betvivles, der er svar som er givet på forkerte spørgsmål, og der er ting vi ikke ved. Og jeg er helt på det rene med, at et videnshul ikke er begrundelse for at lave en undersøgelse. På den anden side er et videnshul heller ikke en grund til ikke at lave en undersøgelse, for et videnshul er jo ikke nødvendigvis tomt; der er stumper af viden som i en vis forstand er forudsætningen for at erkende, at der er et videnshul. I dette videnshul finder vi nemlig de uomtvistelige købstadsprivilegier, vi finder spor efter en bymæssig selvfølelse, måske ligefrem en bymæssig identitet over for en militær selvfølelse og en militær identitet der har været befordret af visse forhold, visse initiativer, og vi finder et enestående velbevaret fæstningsanlæg fra senrenæssancen.

Det er blevet hævdet, at flere af disse tidligt-moderne fæstninger, dvs. det fortifikatoriske resultat af det, der er blevet betegnet som den militære revolution, blev opfattet som strategisk vigtige frem til 1920'erne.¹⁶ Er det i virkeligheden det, der er årsagen til Hals Skanses tilsyneladende permanens som anlæg og de der af afledte virkninger? Påstanden har en vis generel karakter, og omfatter i hvert fald en vis mængde fæstninger. Blandt disse tidligt-moderne fæstninger finder man på dansk

---

¹⁴ Nielsen 1998 s. 6, 11, 16-17.

¹⁵ Nielsen 1998. Ikke desto mindre mangler Hals i oversigterne i bd. 11, Jansen 1998 s. 8-9 og i bd. 12, Beck 1999 s. 24-25. I bd. 17, Knudsen, Larsen 2010 s. 14-15 findes Hals ikke på kortet s. 15 men dog i oversigten s. 14, så ej heller i værket om Hugo Matthiessens købstadsfotograferinger er Hals' status som købstad fuldt konstitueret.

¹⁶ Parker 1996 s. 14. Se i øvrigt den følgende redegørelse for forskningsdiskussionen om den militære revolution og den bastionære fæstning.

grund under alle omstændigheder Hals Skanse, om end denne ikke holdt til 1920'erne, men dog til 1848. Alene af periodiske grunde kan det på forhånd antages, at den bastionære fæstning Hals Skanse kan indskrives i historien om og diskussionen af den militære revolution i 1500-1600-tallet og den permanens, som mange af disse bastionære fæstninger fik. Permanensen kan konstateres ved de fysiske anlægs eksistens og ved disses funktionstid, der i almindelighed lader sig konstatere i den lokal- og militærhistoriske litteratur om disse. Vi finder således her et spændingsfelt mellem et generelt postulat om den bastionære fæstnings betydning og historien om disse enkelte anlæg, der indskrives sig, eller burde gøre det, i diskussionen om den militære revolution og den bastionære fæstning.¹⁷ Vi finder et spændingsfelt mellem det generelle og det specifikke. Eller udtrykt som spørgsmål: Hvorledes konkretiseredes den militære revolution? Det er dette forhold, der udfoldes og undersøges i denne afhandling.

Problemfelt og problemformulering

Afhandlingens problemfelt kan defineres således: Nogen har som en konsekvens af det der er blevet betegnet som den militære revolution besluttet, at der skulle opføres en bastionær fæstning et bestemt sted, og i mange tilfælde har denne fæstning så haft strategisk betydning i de følgende århundreder, og den bastionære fæstning har haft betydning for det sted, hvor den blev opført. Med udgangspunkt i diskussionen om den militære revolution gennemføres en mikrohistorisk undersøgelse af den militære revolutions måske mest evidente resultat, den bastionære fæstning. Dvs. den militære revolution set "fra neden" og i praksis, i krig og fred.

Afhandlingens *problemformulering* er således en analyse af konstruktion, funktion og virkningshistorie for den militære revolutions fortifikatoriske resultat, den bastionære fæstning. Denne analyse gennemføres som en mikrohistorisk undersøgelse, der konkretiserer og dermed bidrager til forståelsen og diskussionen af den militære revolutions gennemslagskraft ift. diskussioner og beslutninger på centralt niveau, der førte til fæstningens etablering og efterfølgende drift, og ift. de konsekvenser den bastionære fæstning medførte for det sted, hvor den blev etableret. Dette virkeliggøres i undersøgelse af fæstningen Hals Skanse som konstruktion, af fæstningens funktion og af fæstningens virkningshistorie.

Med ordet konstruktion mener jeg det fysiske anlæg, forstået som dettes forudsætninger, etablering og drift. Dvs. en undersøgelse af, om anlægget i udgangspunkt og drift lader sig indskrive i idéen om den militære revolution, og hvad man gjorde for at sikre anlæggets strategiske permanens, hvad enten denne strategiske permanens var réel eller ej. Med ordet funktion mener jeg anlæggets praktiske anvendelse. Med ordet virkningshistorie mener jeg den virkning som anlægget havde, tilsigtet og utilsigtet, på alle niveauer.

Undersøgelsen af Hals Skanse som konstruktion gennemføres ved at klarlægge fæstningens udvikling i anlæg og bygninger, i udstyr og mandskab. Undersøgelsen

---

¹⁷ Det er f.eks. evident ift. diskussionen om garnisonsbyen og ift. den eksisterende litteratur om de to med Hals stort set samtidige fæstningsbyer Glückstadt og Fredericia, jf. nedenfor.

af fæstningens funktion gennemføres ved at klarlægge, hvad det egentligt var man foretog sig, hvorfor og hvordan, i fæstningsmæssig og militær sammenhæng. Undersøgelsen af fæstningens virkningshistorie gennemføres ved at klarlægge, hvad der skete mellem mennesker såvel internt på skansen som mellem mennesker på skansen og i byen, og mellem mennesker på skansen og i byen og kongemagten. Disse problemfelter operationaliseres i relationen kongemagt og lokalitet, hvilket vil sige relationerne mellem kongemagt og fæstningen og kongemagt og område, hvilket typisk vil sige by, samt relationen fæstning og lokalitet, hvilket også typisk vil sige by. Alle relationer virker begge veje. Heraf afhandlingens titel: *Kongens fæstning og by*.¹⁸

Metode

Metodisk vil undersøgelsen blive gennemført som studier i utrykte og trykte kilder samt i den danske og internationale forskningslitteratur. For arkivstudiernes vedkommende vil det dreje sig om undersøgelser i dele af centraladministrationens militære arkiver i Statens Arkiver. Hertil kommer central-, regional- og lokaladministrative arkiver samt kilder i lokalhistoriske arkiver mv. Der er således tale om en empirisk baseret undersøgelse, med de muligheder og begrænsninger kildematerialet giver. Her af følger, at hvis der i visse perioder ikke findes kildemateriale vedr. afhandlingens relationer, skriver jeg ikke noget om disse i de pågældende perioder. Det er ikke ensbetydende med, at relationerne ikke eksisterer. De har blot ikke sat sig spor i kilderne. Hvor særlige forhold skal tages i betragtning diskuteres kilderne nærmere ifm. de enkelte analyser.

Analysen af Hals Skanse og Hals by vil blive suppleret med punktvis udblik til fæstningsbyerne Fredericia og Glückstadt, der i udgangspunktet har en række fællestræk med Hals, herunder geografiske forhold, kongemagtens intentioner for stedet mm. Ikke desto mindre udviklede de tre byer sig ganske forskelligt. Det skal understreges, at Hals er det centrale studieobjekt. Jeg arbejder således i et vist omfang med en uudviklet form for komparativ metode og altså ikke med nye undersøgelser af Fredericia og Glückstadt. Komparationerne bygger på eksisterende, publicerede studier af Fredericias og Glückstadts historie; studier, der ikke eller kun punktvis bygger på analyse af relationerne kongemagt, fæstning og by, men som tager sigte på enten synteseintenderede fremstillinger eller mere afgrænsede problemstillinger og temaer, hvilket i sig selv medfører punktvis komparationer, idet temaerne kan være for smalle, de synteseintenderende fremstillinger for brede. For at sætte sagen på spidsen: Hvis Glückstadts og Fredericias historie havde været undersøgt mht. disse for fæstningsbyen fuldstændigt afgørende relationer, havde der været basis for en mere udfoldet komparation. Det er der ikke nu. Ikke desto mindre kan dele af Fredericia og Glückstadts historie bruges til at frugtbar gøre og perspektivere dele af undersøgelserne af Hals. Desuden skal det nævnes, at også

---

¹⁸ Som så tillige er inspireret af ordlyden i byens købstadsprivilegier 1656, nemlig "Rettigheder tildelt den nye By og Fæstning Hals ved Limfjorden i Jylland." Gengivet i Nielsen 1997 s. 62, den fulde ordlyd og dokumentet s. 62-64.

Fladstrand Fæstning punktvis inddrages i analysen, men inddragelsen af Fladstrand Fæstnings historie har ikke den, om end uudviklede, komparative karakter, som inddragelsen af Fredericia og Glückstadt har. Fladstrand inddrages som en del af Hals Skanses historie, når Fladstrand Fæstnings historie kan bidrage til belysningen af Hals Skanses historie.

Disse historiske, geografiske og tematiske perspektiveringer, særligt ifm. fæstningsbyen og ifm. fæstningskonstruktion, vil bidrage til den generelle forskning og viden om dansk og europæisk by- og fæstningshistorie i konsekvens af mit case study, i bevidsthed om undersøgelsens mangel på repræsentativitet, hvilket netop ligger i begrebet case study.¹⁹ Omvendt kan man også konstatere, at et case study kan belyse forskningsmæssige problemer og udfylde eller i det mindste bidrage til udfyldelsen af et forskningsmæssigt tomrum, internationalt, nationalt, regionalt og lokalt. De relationsstrukturerede analyser her vil, anvendt på andre danske og europæiske fæstninger og fæstningsbyer, desuden kunne indfange tilsvarende, substantielle forhold og bidrage til det synteseprægede arbejde, idet det vha. min metode bliver muligt at løfte dette fra kombination til komparation.²⁰ Manglen på repræsentativitet er således ikke et problem ift. udfyldelsen af dette tomrum.

Begreber

Relationernes centrale begreber, dvs. kongemagt, fæstning og by, skal forstås som samlende betegnelser, hvis enkeltdele betones forskelligt i forskellige sammenhænge og forskellige perioder. Kongemagt er således kongen selv, rigsråd, landkommissærer, lensmænd, kancelli, generalkrigskommissariat, fortifikationsetat osv., alt i forskellige og skiftende konstellationer; kort sagt det, der under ét kan betegnes som statsmagten. Når begrebet kongemagt anvendes her skyldes det konstitutionelle forhold. Det var principielt, og også ofte reelt, kongen der havde det første og det sidste ord ift. fæstningerne i tiden 1614-1849. Kongemagten kan således udgøre flere elementer, og disse kan være i indbyrdes strid med hinanden. Den endelige beslutning vil imidlertid altid tegne og tegnes af kongemagten. Fæstningen udgøres af det fysiske anlæg, af dette anlægs elementer og af anlæggets besætning, dvs. officerer og menige, hvervede og udskrevne folk. By betegner den fysiske by, men også byens befolkning. By betegner også sognet og dets bonde- og fiskerbefolkning. Også byens elementer kan være i indbyrdes strid. Byen kan være i strid med sig selv.

Under de tre begreber ligger således flere elementer. Dette kan afføde nogle fremstillingsmæssige problemer, særligt ift. at gribe transformationer. F.eks. kan konflikt mellem konge og rigsråd under adelsvælden betegnes som "politik," mens uenighed under enevælden kan betegnes som administrative diskussioner, som kongen så kan gribe ind i og beslutte på grundlag eller på tværs af. For fæstningens vedkommende er problemet mindre udtalt. Fæstningens transformationer, f.eks. fra fredstid til krigsberedskab, var i hovedsagen et fysisk forhold. Bygnings- og an-

---

¹⁹ Busck 2011 s. 11-12, og som jeg her parafraserer med fæstningen i centrum.

²⁰ Som det udtrykkes hos Mikkelsen 2012 s. 13.

lægsmæssige arbejder blev diskuteret, besluttet og gennemført eller ikke gennemført, besætning og vagter øgedes eller formindskedes, forsyninger kom til eller blev trukket bort osv. For byens vedkommende opstår problemet f.eks. ifm. transformationen fra bonde- og fiskerby til fæstnings- og handelsby. Sådanne forhold er ikke konstante og må bestemmes og beskrives fra situation til situation, hvilket vil blive gjort, som fremstillingen skrider frem. Dvs. at den militære og samfundsmæssige kontekst, som historien om Hals Skanse skal indskrives i, vil indgå som en konstant, men meget varieret ramme for afhandlingens enkelte elementer og undersøgelsesområder.

Kongemagt, fæstning og by er således analytiske begreber. Vha. disse begreber undersøges interaktionen mellem mennesker og integrationen af menneske og materialitet, og hvorledes disse elementer påvirker hinanden; dvs. relationen mellem disse. Med ordet relation menes det forhold, et en eller flere parter har forbindelse til eller forholder sig til hinanden. Dermed er også sagt, at disse parter påvirker hinanden, og at en eller flere parter er eller kan være dominerende ift. en eller flere andre parter, hvilket imidlertid ikke udelukker den eller de dominerede parter fra at søge at påvirke den dominerende part. Mht. kongemagt, fæstning og by er der tale om relationer som har forskellig karakter og som gensidigt påvirker hinanden. Vægtningen de enkelte relationer imellem vil have skiftende karakter i forskellige perioder. Der kan ikke opstilles et enkelt årsag-virkningsforhold, med en enkelt initierende undtagelse, nemlig fæstningen, jf. næste paragraf, men mange og til tider både parallelle og interagerende årsag-virkningsforhold. Der er altså ikke ligeværdighed i relationerne i alle perioder. I nogle perioder vil en eller flere relationer være helt dominerende, og en eller flere andre være nærmest ikkeeksisterende. Dette bestemmes af udviklingen i relationerne og i disse udviklingers konsekvenser, som analyseres vha. de forskningsspørgsmål, der vil blive undersøgt i afhandlingen.

I nogle perioder og sammenhænge påvirker relationerne kongemagt, fæstning og by i stærk grad hinanden, og i andre næsten ikke. Det manglende ligeværd mellem de enkelte relationer og dermed de enkelte forskningsområder understreges tillige af, at der over såvel relationer som forskningsområder svæver en konstant, som har permanent dominans, nemlig fæstningen. Allerede i det øjeblik man begynder at overveje at etablere en fæstning er fæstningen i denne sammenhæng årsag, resten virkning. Virkningen vil så i sin tid virke tilbage på årsagen, som reagerer med virkning, men den egentlige årsag er altid fæstningen. Ved at lade begreberne, der således også er forskningsområder, kongemagt, fæstning og by og relationerne mellem disse være styrende for min analyse af kilderne, er det hensigten at fange den dynamik som fæstningen affødte, fra det øjeblik idéen om en fæstning blev konciperet.

Omdrejningspunktet for undersøgelsen er fæstningen. Jeg vil hævde, at den blotte tilstedeværelse af fæstningsanlægget har såvel materiel som mental betydning.²¹ Den materielle betydning er fæstningen i sig selv og de der af afledte konsekvenser.

---

²¹ Et synspunkt der understøttes, konstitueres og sofistikeres af Virilio 2010.

Den mentale betydning er det forhold, at fæstningen gør stedet til en permanent potentiel og periodisk reel krigsskueplads. Fæstningen giver og signalerer både beskyttelse og fare. Vha. relationsanalyserne kan fæstningens betydning anskues bredt og det er muligt at fange den virkning, som kongemagt, fæstning og by har på hinanden, men fæstningen er udgangspunkt og katalysator.

Forskningslitteraturen om Hals Skanse

Der foreligger som nævnt en relativt omfattende forskningslitteratur om Hals Skanse. Denne litteratur lader sig inddele i tre niveauer: For det første det generelle niveau, hvor Hals Skanse optræder og behandles i samleværker og generelle værker. For det andet det specielle niveau, hvor Hals Skanse optræder og behandles i værker, der behandler specielle aspekter, geografiske områder, temaer eller perioder. Og for det tredje det specifikke niveau, hvor Hals Skanse er hovedsagen i det pågældende arbejde. Diskussionerne af denne forskningslitteratur vil blive udfoldet relevante steder i takt med, at afhandlingen skrider frem og de specifikke diskussionspunkter indtræffer,²² men i det følgende skal de væsentligste arbejder i de tre niveauer indledningsvist og kort præsenteres og diskuteres.

På det generelle niveau findes Otto Vaupells arbejde om den danske hærs historie og K. C. Rockstrohs arbejde om udviklingen af den nationale hær i Danmark samt mere generelt, men ikke mindre intenderet autoritativt, samtlige udgaver af J. P. Traps Danmarksbeskrivelser.²³ Mens Vaupell og Rockstroh kan anvendes ifm. den militære kontekst, kalder de bastante formuleringer i Trap i højere grad på diskussion.

På det specielle niveau skal nævnes Chr. Villads Christensens arbejde om Karl Gustavkrigene, Chr. Christensens arbejde om Kejserkrigen og Carl Klitgaard's arbejde om Kejserkrigen.²⁴ Mht. dansk fæstningshistorie behandles Hals Skanse af Palle Bolten Jagd.²⁵ Klitgaard har behandlet Hals Skanse i flere arbejder om Nordjyllands historie.²⁶ Central er også Julius Krebs biografi om von Hatzfeldt og behandlingen hos Bjørn Westerbeek Dahl.²⁷

På det specifikke niveau findes følgende centrale arbejder om Hals Skanse:²⁸

---

²² Her vil også andre arbejder, som f.eks. de ældste om Hals Skanse, Slange 1749, Pontoppidan 1769 og Jahn 1822, blive diskuteret. I disse diskussioner skelnes ikke mellem generelle, specielle og specifikke værker. Diskussionerne knytter an til specifikke forhold eller temaer der behandles i forskningslitteraturen, ikke til forskningslitteraturen som sådan, dvs. historisk eller fordi den er der.

²³ Vaupell 1872-1876 bd. I-II, Rockstroh 1909-1926 bd. I-III, Trap 1859, Trap 1875, Trap 1901, Trap 1924, Trap 1961. Ifm. Trap bør nævnes, at jeg i 2015 har skrevet artiklen om Hals by og Hals Skanse til den under udarbejdelse værende 6. udgave af Trap: Danmark, Upubliceret materiale, Nielsen 2015, men da dette arbejde i hovedsagen bygger på resultaterne af herværende afhandling, inddrages det ikke i diskussionerne af forskningslitteraturen.

²⁴ Christensen 1894-1895, Christensen 1912, Klitgaard 1927-1929.

²⁵ Jagd 1986-1984 bd. I-III. Årstillene er angivet korrekt.

²⁶ Klitgaard 1918, Klitgaard 1924, Klitgaard 1928-1930, Klitgaard 1932-1934, Klitgaard 1937-1938, Klitgaard 1954.

²⁷ Krebs 1910, Dahl 2010.

²⁸ Som det eneste sted udskrives forskningslitteraturen om Hals Skanse her med forfatter og titel. Efterfølgende vil denne i hovedsagen anføres i henvisningsform, som ved de øvrige forskningsdiskussioner.

Holger Fr. Rørddam "Om Skansen ved Hals i Svenskekrigen 1657-9" 1880-1881, D. H. Wulff "Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals" 1881, Jens Gregersen *Hals Skanse* 1956, Bjørn Westerbeek Dahl "Fæstningsanlæg ved Hals indtil 1687" 1992, Bjørn Westerbeek Dahl "Myterne om 1600-tallets fæstnings- og handelsby ved Hals" 1994, Flemming Nielsen "Lidt om Hals Skanse under Kejserkrigen 1627-29" 1997, Svend Gram Jensen "Myter om Hals (III) – Hvornår var det nu det var – 1658 eller 1659" 2001.²⁹ Selv har jeg bl.a. skrevet *Hals Skanse* 2001, "Hals Skanse 1625-1677" 2007, "Hals Skanse under Englandskrigen" 2009, "Hals Skanse og Hals By" 2011, *Hals Skanse i renæssancetiden* 2011, *Hals Skanse under Enevælden* 2012, og *Hals Skanse under Junigrundloven* 2013.³⁰

Langt de fleste af disse arbejder, i alle niveauer, koncentrerer sig om forhold i renæssancetiden og tiden op til 1700. I den forbindelse kan udsondres en række forskellige synspunkter på centrale forhold i Hals Skanses historie. Således er der i forskningslitteraturen uenighed om af hvem og hvornår Hals Skanse er opført, og enkelte værker gør sig til talsmand for flere indbyrdes modstridende synspunkter. Det er blevet hævdet, at der har været en skanse i Hals før 1625.³¹ Andre gør sig til fortalere for et i 1625-1627 dansk opført anlæg.³² Her over for står fortalere for et i 1627-1629 tysk opført anlæg.³³ Endelig er der en mindre gruppe, der anfører skansen som opført efter 1629.³⁴ Påfaldende er det også, at tiden 1630-1652 er blevet fremstillet som en ret konturløs periode i skansens historie, og at skansen i denne periode er blevet fremstillet som en ruin, som ikkeeksisterende.³⁵ Ligeledes er Hals bys status som købstad omdiskuteret. Det er blevet hævdet, at købstadsprivilegierne 1656 aldrig fik nogen formel eller reel betydning, særligt på baggrund af, at ingen repræsentanter for bystyret i Hals underskrev Enevoldsarveregeringsakten 1661.³⁶ Her over for er det blevet påpeget, at købstadsprivilegierne aldrig blev trukket tilbage.³⁷ Der er således en række helt centrale forhold i Hals Skanses og Hals bys historie i 1600-tallet, og i øvrigt en lang række andre uklarheder, som den eksisterende forskningslitteratur giver uklare eller modstridende forklaringer på.

Forskningslitteraturen for tiden efter 1700 er mindre righoldig end for 1600-tallet. Jens Gregersens *Hals Skanse* 1956 har syntesekarakter og dækker tiden frem til udgivelsesåret, men behandler 1700-tallet på mindre end ti sider og tiden 1800-

---

²⁹ Rørddam 1880-1881, Wulff 1881, Gregersen 1956, Dahl 1992, Dahl 1994, Nielsen 1999, Jensen 2001.

³⁰ Nielsen 2001, Nielsen 2007, Nielsen 2009, Nielsen 2011 a, Nielsen 2011 b, Nielsen 2012, Nielsen 2013. De sidste to titler udgør en del af formidlingsdelen af ph.d.projektet og ligger i forlængelse af Nielsen 2011 b.

³¹ Trap 1901 s. 429, Trap 1924 s. 598-599.

³² Wulff 1881 s. 258, Trap 1924 s. 598-599, Trap 1961 s. 997, Krebs 1910 s. 125, Klitgaard 1924 s. 3, Gregersen 1956 s. 9-11, Nielsen 1999 s. 5-6, Nielsen 2001 s. 11, Nielsen 2007 s. 270, Nielsen 2011 a s. 294-295.

³³ Trap 1924 s. 598-599, Trap 1961 s. 997, Gregersen 1956 s. 9-11, Dahl 1992 s. 4.

³⁴ Trap 1924 s. 598-599, Jagd 1986 bd. I s. 160.

³⁵ Trap 1859 s. 195, Trap 1875 s. 217, Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 599, Klitgaard 1924 s. 28, Trap 1961 s. 997, Gregersen 1956 s. 19-21, 25, Jagd 1986 bd. I s. 160-161, 190-192, Christensen 1990 s. 424-429, 447, Jensen 1991 s. 154, Dahl 1992 s. 6-8, Dahl 1994 s. 111-116.

³⁶ Jensen 1991 s. 157-158. Gregersen 1956 s. 57-58 er mere lakonisk.

³⁷ Nielsen 2001 s. 25, Nielsen 2007 s. 284, Nielsen 2011 a s. 306.

1956 tilsvarende kortfattet.³⁸ Selv har jeg arbejdet med perioden i min fremstilling af skansens historie på mere overordnet niveau, og har desuden givet mere grundige fremstillinger af skansens historie under Englandskrigen.³⁹ Den begrænsede mængde forskningslitteratur for tiden efter 1700 ansporer til yderligere arkivalske undersøgelser. Kildegrundlaget, som dette angives i den eksisterende litteratur, indikerer, at der er meget ubehandlet materiale i arkiverne, og fremstillingernes karakter efterlader mange ubelyste perioder og ubesvarede spørgsmål i Hals Skanses historie.

Hovedparten af forskningslitteraturen om Hals Skanse er således karakteriseret ved fragmenterede og på centrale områder indbyrdes modstridende specialstudier om enkelte temaer eller perioder. De få synteseprægede fremstillinger er som følge af disses lakoniske behandlinger af visse temaer og perioder karakteriseret ved, at et grundigere arkivstudium kan forventes at kaste nyt lys over mere eller mindre ubehandlede og meget omfattende dele af Hals Skanses historie. Og ikke mindst savnes i forskningslitteraturen en kontekstualisering, der både ville kunne forklare Hals Skanses og Hals bys udvikling, dvs. en undersøgelse af stedet som proces og som mål som forudsætning for en undersøgelse af stedet som eksempel på et omfattende, samfundsmæssigt fænomen i perioden, dvs. fæstningsbyen, hvilket igen vil sige en analyse af skanse og by som sted og som middel.

Overordnede forskningsdiskussioner og forskningsspørgsmål

Mhp. at etablere denne kontekstualisering må den mere overordnede forskningslitteratur og de mere overordnede forskningsdiskussioner inddrages i arbejdet. De her anførte overordnede forskningsdiskussioner vil, som afhandlingen skrider frem, vil blive suppleret med flere og andre tematisk bestemte og mere afgrænsede forskningsdiskussioner. De overordnede diskussioner har affødt de overordnede forskningsspørgsmål for afhandlingen, som vil blive uddybet i det følgende. Disse overordnede forskningsspørgsmål vil, ligeledes som arbejdet skrider frem, blive suppleret med præciserende forskningsspørgsmål.

Det er ikke hensigten at sætte diskurs over virkning eller teori over virkeligheden,⁴⁰ forstået som den historiske virkelighed, mere præcist de historiske årsag-virkningsforhold, der lader sig udsondre af kilderne. Det betyder, at det ikke er alle forhold og ikke de samme forhold der undersøges og tillægges betydning i alle perioder. Uagtet forskningsdiskussioner er det forskellige forhold der dominerer i forskellige perioder af skansens historie. I den forstand kan, med Jeremy Blacks ord, diskurs ikke sættes over virkning og teori ikke over virkelighed, fordi diskurserne skifter og virkningen af sådanne skift giver historien en ny retning, som unddrager sig de forskningsdiskussioner og teorier, der kunne diskuteres og forklare forhold i den foregående periode, men ikke i den næste. Den eneste undtagelse her

---

³⁸ Gregersen 1956 s. 59-69, hvor Gregersen tillige griber tilbage til 1700-tallet, samt for tiden efter 1800, s. 69-82.

³⁹ Nielsen 2001 s. 42-72, Nielsen 2009 s. 457-486. Nielsen 2011 b, Nielsen 2012, Nielsen 2013 er kompilationer af artikler mv. om Hals Skanse.

⁴⁰ Black 2012 s. 153.

fra er teorien om den militære revolution og den bastionære fæstning. Fæstningen er en fysisk konstant i historien, som man forholder sig til; man agerer og reagerer som en konsekvens af fæstningens tilstedeværelse. Men Hals Skanse som konstruktion, fæstningens funktion og fæstningens virkningshistorie lader sig ikke indskrive i én diskurs og i én teori. Hvis dette blev forsøgt, ville væsentlige forhold gå tabt. Men igen: Undtagelsen her fra er idéen om den militære revolution og den bastionære fæstnings betydning. Som styringsredskab for såvel kildeanalyse som forskningsdiskussioner og som udgangspunkt for såvel overordnede som præciserende forskningsspørgsmål anvendes de tre relationer kongemagt og fæstning, kongemagt og by samt fæstning og by.

For så vidt angår relationen *kongemagt og fæstning* står *forskningsdiskussionen* om den militære revolution og den bastionære fæstning i centrum. Tiden fra renaissance til enevældens ophør prægedes af en række markante våbenteknologiske og politiske udviklinger. Det er blevet anført, at renaissance-tiden i store dele af Europa bl.a. var karakteriseret ved en voldsom udvikling, særligt mht. fæstningskunsten. Dette forhold slår også igennem i Danmark, hvor man i renaissance-tiden formulerer den første generalplan for befæstning af hele det danske rige.⁴¹ I perioden etablerede statsmagten et nationalt fæstningssystem som et centralt element i forsvaret af riget; ligeledes skal det militære apparat ses som en af statsmagtens bestræbelser på at få kontrol over lokale og regionale magtstrukturer⁴² sideløbende med, at der opstod behov for en central- og lokaladministration der kunne sikre inddrivelse af skatter til finansiering af de krige, der i perioden er centrale for dannelsen af den nationale stat og for dennes udvikling. Således er fæstningshistorien, som er den del af den militære udviklingshistorie der står i centrum her, både et udtryk for en våbenteknologisk nyskabelse og en del af statsdannelsesprocessen. Den internationale og nationale situation fik således direkte lokale konsekvenser for landbefolkningen i almindelighed ifm. oprettelsen af stående hære, og for enkelte lokaliteter i særdeleshed ifm. anlæggelsen af fæstninger.

Fæstningens centrale rolle kan præciseres vha. den nationale og internationale forskningsdiskussion, som i det følgende behandles med særligt hensyn til diskussionen af den fortifikatoriske udvikling, idet Hals Skanses fysiske struktur kun kan forstås på baggrund af den generelle, fortifikatoriske udvikling. Dvs. at det, jeg her præsenterer af forskningsdiskussionen kun er en del af diskussionen om den militære revolution og den fortifikatoriske udvikling, men selvsagt den del, der er relevant i herværende sammenhæng. På dette stadie inddrages forskningsdiskussionen således mhp. en forståelse af forholdet generelt.⁴³

Renæssancetidens mange og voldsomme udviklinger koncentrerede Michael Roberts i 1956 i betegnelsen "den militære revolution," hvis kerne udgøres af tak-

---

⁴¹ Den internationale diskussion om den militære udvikling er særligt koncentreret i Rogers (red.) 1995. For den danske generalplan se Johansen, Mikkelsen, Christensen 1997 s. 27.

⁴² Mentz 2010 s. 229-230.

⁴³ I den konkrete historiske analyse udfoldes de fortifikatoriske aspekter som redskab til forståelse af forholdet med særligt henblik på Hals Skanse og dennes fysiske struktur.

tik, strategi, hærenes størrelse og generel samfundsmæssig betydning.⁴⁴ Roberts lader sine hovedfelter munde ud i betragtningen om fæstningernes nødvendighed.⁴⁵ Hermed var starten gået på en langvarig og endnu uafsluttet forskningsdiskussion, i hvilken vi her særligt skal koncentrere os om den bastionære fæstnings rolle i diskussionen. Geoffrey Parker har fremhævet den bastionære fæstning som den ene af to hjørnesteene i den militære revolution, idet Parker fremhæver fremkomsten af den bastionære fæstning som værende af afgørende betydning for udviklingen af strategisk tænkning i det 16. århundrede.⁴⁶ John A. Lynn kobler an til idéen om den bastionære fæstnings betydning for de voksende hære men mener ikke, et enkelt, teknisk innovation som den bastionære fæstning kan forklare så stort og komplekst et fænomen som hærstørrelsernes forøgelse.⁴⁷ Thomas F. Arnold konkluderer derimod, at i den bastionære fæstnings tidsalder oversteg omkostningerne ved at indtage en sådan langt udgifterne ved at anlægge den. Den bastionære fæstning kunne gøre en lille, svag stat stabil og militært næsten usår- lig.⁴⁸ I. A. A. Thompson har påpeget de beskedne, fiskale implikationer ifm. anlæg- gelsen af fortifikationer og betvivler derfor disses rolle i centraliseringen af en poli- tisk magt.⁴⁹ Omvendt hævder Geoffrey Parker, at den bastionære fæstning spillede en afgørende rolle såvel ift. den militære revolution som ift. generelle, samfunds- mæssige implikationer.⁵⁰ Desuden har Parker påpeget, at Europa efter renæssan- cen blev låst fast i et militært system, hvor teknikkerne for forsvar og angreb var i næsten præcis balance, og at de fortifikatoriske ændringer i det 17. århundrede ikke kom på højde med den bastionære fæstning, der på meget kort tid havde gjort de middelalderlige, murede fæstninger forældede og endelig, at flere af disse tid- ligt-moderne fæstninger blev opfattet som strategisk vigtige frem til 1920'erne.⁵¹ Hans Henrik Appel har fremhævet det bastionære fæstningssystem som det vigtig- ste element i renæssancens arkitektur, men har manet til forsigtighed mht. at dra-

---

⁴⁴ Roberts 1995 s. 13-36. Roberts tiltrædelsesforelæsning 21. januar 1955 på Queens University, Belfast, udgivet i selvstændig form i Belfast 1956, Roberts 1956, der primært adskiller sig fra de senere udgaver ved de indledende bemærkninger, jf. Roberts 1956 s. 3-4. Genoptrykt i lettere udvidet udgave i Roberts 1967 s. 195-225, samt i Rogers (red.) 1995. Det er udgaven Roberts 1995 i Rogers (red.) 1995 der anvendes her. En forløber for Roberts var Hayes-MacCoy 1940-1941, i modsætning til Oman 1937. Af bidragydere til diskussionen efter Roberts bør nævnes Parker 1976, Duffy (red.) 1980, Jones 1980/1995, Parrot 1985/1995, Parker 1988, Kennedy 1988, Adams 1990/1995, Black 1991, Lynn 1991/1995, Rogers 1993/1995, Lynn 1994/1995, Rogers (red.) 1995, Guilmarten 1995, Rogers 1995, Eltis 1995, Storrs 1996, Scott 1996, Showalter 2003, Black 2005, Black 2006, og Helfferich 2015, der med udgangspunkt i Roberts 1956 påpeger, at diskussionen om den militære revolution er en standende debat. Desuden Mallet, Shaw 2012, der ikke går ind i diskussionen, men anvender de centrale begreber. Fra dansk side særligt Jespersen 1983, Lind 1994, Lind 2001, Struwe 2003, Appel 2006, Appel 2011, Harste 2012.

⁴⁵ Roberts 1995 s. 27-29.

⁴⁶ Parker 1976 s. 203 genudgivet i Rogers 1995 s. 37-54. Den anden hovedhjørneste er hærenes voksende størrelse.

⁴⁷ Lynn 1995 s. 169-170, 188-189.

⁴⁸ Arnold 1995 s. 201, 220.

⁴⁹ Thompson 1995 s. 278.

⁵⁰ Parker 1995 s. 341, 345.

⁵¹ Parker 1996 s. 14.

ge vidtgående konklusioner ift. det bastionære fæstningssystems betydning.⁵²

Konkluderende ift. denne forskningsdiskussion kan man sige, at omfanget af effekten af det bastionære fæstningssystem har været genstand for diskussion, men at det bastionære fæstningssystem havde en effekt er der enighed om.⁵³ Spørgsmålet er så, hvorvidt og hvordan denne effekt slår igennem i Hals. For relationen kongemagt og fæstning må derfor undersøges kongemagtens fæstningsmæssige initiativer og kongemagtens ageren ift. fæstningen. I den forbindelse skal klarlægges udviklingen af planerne på nationalt niveau og udmøntningen af disse på lokalt niveau. Endvidere skal bestemmes fæstningens karakter ift. den generelle, fæstningsteknologiske udvikling. Dette udmøntes i undersøgelse og besvarelse af følgende *forskningsspørgsmål*:

Hvem tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår? Hvornår byggede man? Hvor byggede man? Hvad var det, man byggede, herunder ændringer og renoveringer? Hvad var skansens funktion?

Besvarelsen af disse spørgsmål vil give os en forståelse af, hvorledes det, som man har betegnet som den militære revolution, slog igennem ift. kongemagtens konkrete initiativer på det fæstningsmæssige område. De konkrete initiativer kommer til udtryk i to problemfelter, nemlig for det første i, hvad det var man byggede og i hvilket omfang dette byggeri var i overensstemmelse med de afgørende fortifikatoriske udviklinger der angives som et centralt resultat af den militære revolution, og for det andet i, hvorledes dette konkrete projekt indgik i kongemagtens overordnede planer for forsvaret af riget. Undersøgelsen af det første problemfelt kræver en redegørelse for og forståelse af anlæggets etablering, drift og brug, mens undersøgelsen af det andet problemfelt ikke blot kræver en angivelse af resultat eller konklusion, men også en undersøgelse af planernes successive udvikling og af de grundlæggende forudsætninger for etablering af fæstninger, således som de blev formuleret på papiret; dvs. de dogmer, der blev gældende. På den måde bliver undersøgelsen af forskningsområderne vedr. kongemagt og fæstning, intentioner og dogmer til trods eller som følge af, en undersøgelse af forudsætningerne for og det egentlige resultat på et givet sted af kongemagtens ageren på det fæstningsmæssige område.

For så vidt angår relationen *kongemagt og by*, hvilket i visse sammenhænge også vil sige kongemagt og lokalitet, der så også inkluderer både fæstning og by, tager *forskningsdiskussionen* udgangspunkt i, at det af Knud J. V. Jespersen er blevet påpeget, at Danmark-Norge i begyndelsen af 1700-tallet var en af Europas mest militariserede stater forstået som den stat, der havde den største andel af soldater ift. befolkningstallet.⁵⁴ Såvel krige som udbygning af en militært og administrativt stærk stat i 1600-1700-tallet gav staten konstant øget behov for øgede indtægter,

---

⁵² Appel 2011 s. 26-27, 42.

⁵³ Dette er en konstatering, ikke en bestræbelse på at udglatte modsætningerne i diskussionerne.

⁵⁴ Jespersen 1989 s. 300-304. Ordet militarisere forstås i *Den danske ordbog* som at "lade offentlige institutioner i et samfund blive behersket af militær tænkning og militære normer; give militært præg" og at "opbygge og udvikle militæret (i et område)." <http://ordnet.dk> opslag militarisere. Her findes ingen definition på ordet militarisering.

og i løbet af 1700-1800-tallet blev provinsens købstæder langsomt genstand for statsmagtens interesse i at skabe en stærk stat, baseret på merkantilismens idéer om en sådan. Det militære aspekt ift. kongemagtens intentioner ifm. byudvikling og bygrundlæggelse har givet anledning til forskningsdebat vedr. byer, krige og befæstninger.⁵⁵ Christopher Duffy sætter det danske fæstningssystem ind i en overordnet international og historisk kontekst i kraft af dets kvalitet, og perspektiverer fæstningens bymæssige potentialer og konsekvenser. Duffy omtaler det danske fæstningssystem som det mest dækkende og brugbare i historien. Ikke blot bevogtede fæstningerne et udbygget kommunikationsnetværk, men bidrog også til rigets økonomi ved at opkræve afgifter og ved at være placeret på kommercielt fordelagtige steder. Mht. fæstningsbyen som levested skriver Duffy, at fæstningsingeniørens indflydelse ikke indskrænkede sig til fæstningsanlæg alene eller til enkelte bygninger inde i fæstningsbyen. Hele det urbane område repræsenterede et kompromis mellem de to koncepter, nemlig at fæstningsbyen både var et sted hvor folk skulle bo og leve, og et sted som soldaterne skulle forsvare. Nogle steder gik de to formål op i en enhed. De danske og svenske monarker i det 16. og 17. århundrede betragtede lige så meget deres nye fæstninger som centre for kommunikation og handel, som de betragtede dem som militære støttepunkter.⁵⁶ I nogen grad i modsætning hertil har Jørgen Mikkelsen påpeget, at militærstrategiske overvejelser ganske vist har spillet en vigtig rolle ved mange bygrundlæggelser i Europa, ligesom ønsket om sømilitært herredømme har ført til etablering af flådebyer, men at de fleste af disse byer dog forblev ret små, idet kun få militærbyer formåede at udvikle andre byfunktioner af betydning hvilket afspejler, at de fleste vesteuropæiske lande i renæssancetiden var velforsynede med byer der kunne varetage de nødvendige økonomiske opgaver.⁵⁷ På dansk grund støttes denne opfattelse af Ole Degns påpegning af, at et er at grundlægge nye byer, noget andet at få dem til at blomstre.⁵⁸

Spændvidden i forskningsdiskussionen er således stor. Spørgsmålet er, hvorvidt det virkelig lykkedes at etablere bymæssige funktioner affødt af skansens og af kongemagtens bymæssige initiativer i Hals, eller om de militære funktioner var for lille en basis at etablere bymæssig udvikling på. For relationen kongemagt og by skal derfor undersøges kongemagtens bymæssige initiativer. Dette udmøntes i undersøgelse og besvarelse af følgende *forskningsspørgsmål*:

Hvad ville kongemagten? Hvad gjorde kongemagten?

Disse lakoniske spørgsmål udspringer både af de mange og omfattende samtidige bymæssige initiativer og af de problematiseringer vedr. fæstningsbyen som særlig, men også diffus, bymæssig kategori. Det er evident, at kongemagten ville noget med Hals og tog initiativer i den forbindelse. Og efter som det i forskningslitteraturen dels er blevet påpeget, at det danske fæstningssystem bidrog til rigets økonomi

---

⁵⁵ Særligt Ahsworth 1991, Riis 1993, Blockmans 1994, Mikkelsen 2003, Henningsen 2007, Degn, Fode 2008, Christensen, Mikkelsen 2008, Friedrichs 2009, Clark 2009, Vesely 2013.

⁵⁶ Duffy 1979 s. 167, 258.

⁵⁷ Mikkelsen 2012 s. 34.

⁵⁸ Upubliceret materiale, Degn 2012 s. 36.

og at fæstningsbyen både var et sted hvor folk skulle leve og et sted som soldaterne skulle forsvare og at de to formål nogle steder gik op i en højere enhed,⁵⁹ og dels at de fleste af disse militærbyer forblev små og at Hals i 1658 mistede sin eksistensberettigelse,⁶⁰ vil besvarelse af disse spørgsmål for Hals' vedkommende bidrage til en klarlæggelse af, hvorvidt disse initiativer havde en permanent status i kongemagtens overordnede bypolitik, og i hvilket omfang kongemagten forholdt sig bevidst til disse initiativer. Dvs. en afklaring af, i hvor høj grad kongemagtens bymæssige initiativer var politisk, forsvarsmæssige og konjunkturmæssigt bestemte, og om disse initiativer, når de først var sat i værk og uanset udfaldet, kørte på inerten. Ved at undersøge Hals både som sted og middel og som proces og mål kan disse overordnede forhold klarlægges, ligesom denne del af undersøgelsen kan bidrage til den internationale forskning med viden på konkret niveau om det generelle postulat om integration, eller mangel på samme, om fæstningsbyen som et sted, der både var et sted hvor folk skulle bo og et sted som soldaterne skulle forsvare.

For så vidt angår relationen *fæstning og by* centrerer *forskningsdiskussionen* sig omkring den opfattelse, at den militarisering af det danske samfund, som karakteriserede store dele af perioden, må have haft lokale konsekvenser såvel i by og på land som i de enkelte fæstningsbyer, og at militariseringen endvidere har affødt den særlige, om end lidt diffust definerede bytype, man betegner garnisonsbyen. Fæstning og garnisonering er formentlig det enkeltfænomen, der har haft størst betydning for bydannelse og byudvikling under enevælden.⁶¹ Garnisonsbyen er i herværende sammenhæng forstået som en by med en fæstning der definerer et sted, hvis økonomi, fysiske miljø, sociale og kulturelle liv er præget af et militært anlægs tilstedeværelse.⁶² Fraværet af militære anlæg blev på landet modsvaret af oprettelsen af landmilitseren 1701.⁶³ Af særlig betydning for relationen mellem fæstning og by har statens salg af fæstninger i 1764 og tilbagekøbet af disse i 1773 og konsekvenserne her af påkaldt sig speciel interesse.⁶⁴

Omfanget og dybden af den betydning militariseringen fik, har været genstand for en række forskningsdiskussioner. Gunner Lind har betegnet krigsmagten som statsapparatets hovedstykke og påpeget at hærens budget og mandskabsstyrke langt oversteg flådens, og at den militære moderniseringsproces karakteriserede en stor del af regeringens aktiviteter og var drivkraft for forandringer på andre områder, og endelig at den danske enevælde ikke var tilbageholdende med at anvende samfundets ressourcer til hæren. Imidlertid indskrænker den militære opbygning sig til den tidlige enevælde, tiden frem til 1720, hvorefter indtraf en relativ

---

⁵⁹ Duffy 1979 s. 167, 258.

⁶⁰ Mikkelsen 2012 s. 34.

⁶¹ Handel, fremstillingsvirksomhed og trafikale forhold er derimod generelle fænomener der har haft såvel bydannende som byudviklende effekt både før, under og efter enevælden.

⁶² Artéus 1997 s. 8. I stedet for ordet "anlæg," som er mit udtryk i denne specifikke sammenhæng, anvender Artéus ordet "enhed."

⁶³ Jespersen 1987 s. 300-302.

⁶⁴ Vaupell 1876 s. 198. Lind 2010 s. 381.

nedgang i militærets andel af samfundets ressourcer. Linds undersøgelse bygger på en sammenligning af danske militære forhold med andre samtidige militærapparater ud fra fire områder, nemlig rustningens samlede omfang og ressourceforbrug, tilpasningen af dette til samfundsøkonomien og følgerne her af for hærenes struktur, modernisering af hærens metoder, dvs. kampformer, og endelig officerskorpsets professionalisering.⁶⁵ Karsten Skjold Petersen har påpeget, at den danske hær i 1700-tallet blev gjort til genstand for en meget stor mængde ændringer, der resulterede i oprettelsen af en egentlig værnepligtshær.⁶⁶ Peter Henningsen hævder, at de hvervede soldater i garnisonsbyerne var en integreret del af bybilledet. På landet afspejler modsætningsforholdet mellem soldater og bønder det forhold, at social mobilitet, dvs. det at bevæge sig fra en stand til en anden, medfører foragt for den stand man har forladt, og videre skriver Henningsen, at mange soldater var bortløbne bondesønner.⁶⁷ I et senere arbejde, der ikke inddrager fysiske anlæg, beskriver Karsten Skjold Petersen på den ene side de lavtlønnede soldater som en del af garnisonsbyens underklasse og på den anden side soldaterne som myndighedspersoner, hvilket distancerede dem fra byens civile befolkning. Hvis byen opfattes som en social enhed, blev soldaterne aldrig fuldt integreret i denne, men garnisonen repræsenterede dog en stimulans i den totale økonomi, som forbrugere og som arbejdskraft. Desuden hævder Petersen, at garnisonens effekt på byen og livet i denne var større før 1814 end i tiden efter.⁶⁸

Der synes således ikke at være tvivl om, at fæstning og garnisonering har haft væsentlig betydning for den by og det sted, hvor soldaterne opholdt sig. Desuden synes det ift. garnisonsbyen muligt at udsondre forhold, der kan betegnes som særlige garnisonsbykarakteristika. Spørgsmålet ift. Hals er, hvorvidt sådanne garnisonsbymæssige karakteristika udvikledes på stedet. Hvis man endvidere kan hævde, at garnisonens soldater aldrig blev fuldt integrerede i den by de levede i, rejser sig spørgsmålet om, hvorvidt og i bekræftende fald hvorledes militær og civil i byen i så fald interagerede. For relationen fæstning og by undersøges derfor forholdet mellem skansen med dens garnison og byen med dens befolkning. Dette udmøntes i undersøgelse og besvarelse af følgende *forskningsspørgsmål*:

Harde skansens tilstedeværelse konsekvenser for livet i byen, og i bekræftende fald hvorledes?

Også ift. denne relation vil en undersøgelse af byen som proces og mål og byen som sted og middel bidrage til forståelsen af, hvorledes fæstningsbyen som særlig type må indgå i diskussionen af den militære revolution. Dvs. at vi her analyserer, hvilke konsekvenser den militære revolution fik for det sted, der blev forsynet med en fæstning og som blev formet af den militære revolution; en mikrohistorisk undersøgelse af stedet i den militære revolution, den militære revolution set "fra

---

⁶⁵ Lind 1986 s. 27, 28, 31-32.

⁶⁶ Petersen 2002 s. 33.

⁶⁷ Henningsen 2006 s. 398.

⁶⁸ Petersen 2008 s. 208-210. For diskussionen om garnisonsbyen, militariseringen og byerne, se endvidere Bjerg 1988, Ahsworth 1991, Riis 1993, Vilfan 1993, Bjerg 1994, Artéus 1997, Johansen, Mikkelsen, Christensen 1997, Petersen 2003, Petersen 2005 a, Pollak 2010, Kofoed 2012.

neden." I denne relationsanalyse undersøges hvorledes forholdet mellem fæstning og by udfoldede sig i en af de byer, der i forskningsdiskussionen omtales i generelle termer. Her får vi indblik i, hvad den militære revolution, hvis konsekvenser var den bastionære fæstning og fæstningsbyen, der begge var kongemagtens initiativer, så fik af konsekvenser for relationerne mellem menneskene i byen. Undersøgelsen af byen som sted og middel vil danne grundlag for bestemmelsen af byen som proces og mål i belysningen af de udviklinger i relationen mellem fæstning og by, som ikke tidligere eller kun i ringe grad er blevet undersøgt i diskussionen om den militære revolution, og aldrig som en af de tre substantielle relationer i forskningen vedr. fæstningsbyer.

Afhandlingens opbygning

Afhandlingen opbygges i en række kronologiske ordnede analyser, der er underinddelt i de relationsbestemte analyser. Supplerende og præciserende forskningsspørgsmål formuleres løbende, til støtte for de i problemformuleringen formulerede hovedspørgsmål, ligesom de overordnede forskningsdiskussioner løbende suppleres med tematisk bestemte, mere afgrænsede forskningsdiskussioner. Der foretages punktvis udblik og perspektivering til Glückstadt og Fredericia i den takt, som perioder og temaer betinger. Dette gælder også forhold ifm. Fladstrand Fæstning. De periodiske afgrænsninger bestemmes af internationale, nationale og lokale forhold. Der opereres med fem hovedperioder: 1614-1660, som er de normative år forstået således, at man her udvikler idéen om, hvorledes forholdene i Hals bør være og tager fat på at virkeliggøre disse idéer, hvor Hals Skanse opføres og hvor Hals bliver privilegeret købstad. 1660-1700, hvor det med enevældens indførelse centraliserede styre udstak nye rammer for fæstningsforsvaret og en række planer og projekter formuleres. 1700-1764, hvor skansens funktion i krig og fred og hvad der af følger står i centrum og hvor skansen bliver solgt. 1764-1800, hvor kongemagten efter et civilt mellemspil køber skansen tilbage, og hvor det bliver muligt nøjere at belyse forholdet mellem fæstning og by. 1800-1849, som først er Napoleonskrigenes tid for kongemagt, fæstning og by og som derefter står i afviklingens tegn. I hovedkapitlerne vil der endvidere blive foretaget en sekundær periodeinddeling. I den sekundære periodeinddeling undersøges ligeledes relationerne kongemagt og fæstning, kongemagt og by samt fæstning og by. Afsluttende formuleres konklusion for den aktuelle hovedperiode. Efter den afsluttende konklusion følger bilag, fortegnelser over anvendt kildemateriale og litteratur mv., samt resuméer på dansk, engelsk og tysk.

2. VOR NYE FÆSTNING OG BY HALS – TIDEN 1614-1660

2.1. Tiden 1614-1660

Tiden 1614-1660 var præget af en række krige, der fik voldsomme konsekvenser for Danmarks internationale og territoriale status. I samme periode oprettedes en stående hær, og landet blev forsynet med en række fæstninger. Den nationale og internationale situation og politik fik således direkte lokale konsekvenser, for landbefolkningen i almindelighed ifm. oprettelse af den stående hær, og for enkelte lokaliteter i særdeleshed ifm. anlæggelsen af fæstninger. Til anlæggelsen af fæstninger kom så anlæggelsen af byer, her forstået som fæstningsbyer.

2.2. Før fæstningen – lidt før og i tiden 1614-1625

Kongemagt og lokalitet – lidt før og i tiden 1614-1625

Mht. relationen kongemagt og fæstning undersøges, om der i tiden op mod 1625 kan konstateres permanent, militær repræsentation og fæstningsmæssige initiativer i området. Hals ligger ved Limfjordens østlige munding (fig. 1).⁶⁹

Kort efter Christian IV (1588-1648, konge 1596-1648) blev kronet i 1596, tog han fat på at styrke riget militært.⁷⁰ Fra 1606 påbegyndte Christian IV en modernisering af Københavns befæstning, udbygning af en række eksisterende byer og fæstninger, og anlægning af en række nye fæstninger.⁷¹ Problemet med det ubefæstede Nordjylland blev påtrængende under Kalmarkrigen 1611-1613.⁷² Det er blevet hævdet, at det var Christian IVs første praktiske krigserfaringer i Kalmarkrigen, der fik kongen til at justere sit beredskab med den nye krigsordning, og som fik kongen til at revidere sin opfattelse af fæstningsvæsenet.⁷³

---

⁶⁹ Limfjordens østlige munding var Limfjordens eneste munding frem til 1862, da en stormflod gennembrød Agger Tange, der siden omkring år 1100 havde lukket Limfjorden mod vest. Hals var i 1614 ikke befæstet. Mht. tidlig renaissance er det blevet hævdet, at forsvaret af Nordjylland gennemgående var "usømmeligt Ringe," Lorenzen 1947 s. 89, hvilket hænger sammen med de skiftende regerings syn på rigets fæstningsforsvar i perioden, der er blevet betegnet som præget af skiftevis bekymring og ligegyldighed, jf. Lorenzen 1947 s. 254.

⁷⁰ Appel 2006 s. 344.

⁷¹ Koch 2011 s. 61.

⁷² Den 20. april 1612 udsendte Christian IV et brev til adelen i Jylland med opfordring til at sørge for, at den ubeskyttede landsdel kunne beskyttes mod fjendens indtrængen og undgå svensk besættelse. Rigsarkivet, Lensregnskaber for Aalborghus, 1610-1620, 1612 bilag 220.

⁷³ Appel 2006 s. 346-347. Efter som Christian IV på et tidspunkt under Kalmarkrigen havde betegnet en bondeenhed som værende "værre end bæster" er den nye, permanente hærordning ofte blevet opfattet som et initiativ fra rigsrådets side for at undgå de bekostelige lejehære, hvilket Appel imidlertid afviser med henvisning til, at kongens kritiske vurdering af bondsoldaterne måske netop kan have været anledning til at indføre mere systematisk træning i den nye krigsordning, og desuden må man ifølge Appel skelne skarpt mellem forsvarsberedskab og hære, der opererede i fjendeland. Bondemilit-

Kampen om magten i Østersøen spillede på det udenrigspolitiske område en dominerende rolle.⁷⁴ Disse konflikter skal ses på baggrund af den revolution i militære forhold, der kulminerede med 30-årskrigen.⁷⁵ I 1624 kunne man konstatere, at rigsrådet i de foregående år gennemgående havde manet til forsigtighed, og at Christian IV lige så gennemgående ikke havde lyttet til rigsrådet. I 1625 befandt Christian IV sig i krig med den tyske kejser. Blandt årsagerne var den danske frygt for svensk ekspansion i Østersøen angiveligt den vigtigste.⁷⁶

Med Christian IVs krigsordning 1614 begyndte overgangen til den faste, statslige hær, der ikke var en stående hær, men en mobiliseringsstyrke. Man oprettede permanente, militære institutioner; dvs. et defineret apparat med et bestemt antal deltagere, der alle kendte deres plads, hvilket skabte forudsætninger for en militær interesse båret af en afgrænset gruppe, som igen udgjorde rammerne omkring dannelse af en militær identitet.⁷⁷ Der er tale om bestræbelse på en systematisk militarisering af samfundet. Ifølge hærordningen 1614 skulle der i hver provins og hvert len i Danmark udpeges gårde, hvor der herefter skulle holdes en soldat til fods. I 1615 understregede Christian IV over for rigsrådet nødvendigheden af den til fæstningerne forlangte skat, og i 1616 blev det bestemt, at bådsmands og bøsse-skytters tjenestetid skulle være fem år.⁷⁸ I 1621 blev hærordningen fornyet. De udskrevne bondsoldater skulle nu gøre tre års tjeneste, og de skulle have regelmæssig træning.⁷⁹ Eksercerpladsen skulle indrettes lokalt, således at soldaterne kunne nå pladserne uden lange rejser.⁸⁰ Officerer, dvs. kaptajner og løjtnanter, skulle forestå eksercitsen og bosættes lokalt, hvor de skulle have en gård, ganske gratis. I 1615 fik en række lensmænd ordre til i deres len at udse en god gård til kaptajnen og en ringere til løjtnanten. De bønder, der boede på de pågældende gårde, fik ordre til at flytte, men skulle så i stedet have anvist lige så gode gårde, så bønderne ikke havde noget at klage over, når officererne rykkede ind i landsbyen.⁸¹

For Hals' vedkommende betød det, at byen og sognet skulle stille 25 mand til den

---

sen betegner Appel som et forsvarsberedskab, og ville man i krig, måtte man leje en hær. Appel 2006 s. 347.

⁷⁴ Gamrath, Petersen 1980 s. 490-493.

⁷⁵ Porter 1994 s. 65.

⁷⁶ Gamrath, Petersen 1980 s. 493.

⁷⁷ Lind 1994 s. 39. Udviklingen både igangsatte og afspejlede i udviklingen i produktion af militærfaglig litteratur af såvel statslig som privat karakter, der steg voldsomt i perioden. Lind 1995 s. 9, 18.

⁷⁸ Organisatorisk afsluttedes hærordningen 1614 og de opfølgende bestemmelser i 1616 med beslutningen om, at riget blev forsynet med en rigsmarsk, som i militære sager og i krig skulle lede rigets adel og krigsfolk. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie* 1883 Første Hefte bd. I s. 216, 219, 222, 225.

⁷⁹ Gamrath, Pedersen 1980 s. 530.

⁸⁰ Lind 1994 s. 41.

⁸¹ Frandsen 1995 s. 162-163. Jahn 1822 s. 1-14 behandler ordningerne og oplister s. 475 note 12 de len og kongelige herreder, der måtte afgive officersgårde for militsen, herunder Hals, der som alle i det nuværende Danmark værende len og herreder måtte afgive én gård, for hvis avlsbrug lægderne skulle sørge. Bestallingen, "Capitainernes Bestalling," er udgivet i "Christian IVdes første staaende Armees 1615," i *Meddelelser fra Rentekammerarkivet indeholdende Bidrag til Danmarks Historie af utrykte Kilder* 1872 s. 116-117.

nyoprettede hær⁸² og at to officerer, der hver skulle have en gård, flyttede til byen. Principielt var der således permanent, militær tilstedeværelse i Hals fra 17. november 1614.⁸³ Hvornår de første officerer kom til Hals og hvem de var, ved vi ikke. Der har næppe gået lang tid efter bondemilitsens oprettelse, og senest i 1621,⁸⁴ men formodentlig tidligere, idet den del af planen, der angik det nuværende Danmark, var realiseret i 1615.⁸⁵

Hærordningen 1614 medførte en permanent, militær tilstedeværelse i Hals, hvilket er en konsekvens af den generelle udvikling, og ikke udtryk for kongemagtens særlige interesse for stedet. Der ses ikke at have været taget fæstningsmæssige initiativer ift. Hals.⁸⁶

Spørgsmålet er så om og i bekræftende fald hvilke planer kongemagten på dette tidspunkt havde for Hals. Hals lå, og ligger, ca. 35 km fra Aalborg, som var den nærmeste købstad. Hals lå i en vis forstand isoleret. Besejlingsforholdene i Kattegat ved Limfjordsmundingen var vanskelige, og jo større skibe jo vanskeligere, men stedet var det sidste man kom til, når man sejlede ud af Limfjorden, og det første, når man kom fra Kattegat og ind i Limfjorden, der som en flod førte ind til Aalborg. Stedets beliggenhed har således bl.a. betydet, at det var sidste mulighed for at gå i land på udrejse og første mulighed for at gå i land på indrejse. Dette har medført tuskhandel i et vist omfang. Mod øst og syd var Hals afgrænset af hav og fjord og mod nord og vest af store skove, moser og enge. Frem til Reformationen 1536 ejedes Hals af Vitskøl kloster, hvorefter området overgik til Kronen. De ca. 400 indbyggere i sognet ernærede sig hovedsageligt af fiskeri og landbrug, skønt jorden var dårlig. Hals var en landsby, en gammel sogneby, af nogen omfang målt i indbyggertal og areal. Der var således tale om en by af en vis størrelse, men altså en landsby, hvilket havde erhvervsmæssige konsekvenser.⁸⁷

Mens erhvervspolitikken i første del af 1600-tallet led under begrænsninger forårsaget af såvel økonomi som af det rigoristiske standssamfund, var kongemagtens bypolitik betydeligt mere dynamisk, idet dog et særligt iøjnefaldende træk i bygrundlæggelserne var kombinationen af militære og kommercielle hensyn. Det er tydeligt i tilfældet Glückstadt, der blev påbegyndt 1616, både for at beherske Elben militært og for at være konkurrent til Hamburgs stabelhandel.⁸⁸ Mht. Hals kan man på adskillige kort fra renæssancetiden se, at Hals grafisk bliver angivet som en tydelig og ikke ringe by, og så tidligt som i 1570 med en signatur ligesom og

---

⁸² Frandsen 1995 s. 159-160.

⁸³ Lind 1994 s. 39.

⁸⁴ *Kancelliets Brevbøger 1621-1623* 1922 s. 202.

⁸⁵ Lind 1994 s. 40.

⁸⁶ Ifølge Wulff 1881 s. 258 lod birkefoged Knud Jensen på Hals Birketing den 11. januar 1623 læse en fortegnelse og register på Hals Skanse, efter som den er skiftet og afpælet mellem bønderne i Hals birk, i ridefoged Povl Andersens nærværelse, mhp. at færdiggøre og vedligeholde skansen, efter lensmandens befaling. En datering, der i nogen grad skaber forvirring om skansens tidligste bygningshistorie. Wulff har læst forkert. Den korrekte datering er 11. januar 1633, jf. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birke-tings Retsprotokol 11. januar 1633.

⁸⁷ Matthiessen 1960 s. 7-8, 9, 10, 51, Nielsen 1994 s. 85, 87, Nielsen 1998 s. 21-23.

⁸⁸ Gamrath, Petersen 1980 s. 427.

på linje med landets købstæder.⁸⁹ Men Hals var ikke en købstad, der måtte ikke drives handel på stedet, og blandt de første relationer mellem kongemagt og Hals i renæssancetiden, findes da også et dekret udstedt af Christian III (1503-1559, konge 1534-1559) i 1542, der forbyder alle købmænd at søge de nye fiskerlejer i Hals, Egense og Mou. Der bliver udtrykkeligt udstedt forbud mod at handle i disse ulovlige havne og forbud mod til stedet at føre andre varer end salt, træ og penge, til forprang for kongens undersåtter i Aalborg. Det eneste, en købmand har at gøre her, er at lade og indtage sild, som der skal betales sædvanlig told af til tolderen i Aalborg.⁹⁰ En mulighed for handel i en vis udstrækning på stedet gives der med et åbent brev af 19. oktober 1553, ifølge hvilket fuldmægtige fra Randers og Aarhus har været i rette for kongen med fuldmægtige fra Aalborg, i en sag om fiskeri og købmandshandel på fiskerlejerne omkring Aalborg, nemlig Mou birk og Hals sogn.⁹¹

Hals påkaldte sig således enkelte gange kongens opmærksomhed i den tidlige renæssancetid. Hals blev i 1558 brugt som mødested for kongens kancelli. Kongens kancelli opholdt sig den 15. og 16. august 1558 i Hals.⁹² Det er uklart, hvorfor kancelliet opholdt sig i Hals, men det er næppe tilfældigt, at det opholdt sig der. Den 8. august 1558 havde man afholdt møde i Hald, hvilket må have været på herregården Hald ved Viborg, hvortil man kom fra Silkeborg efter møde der 2. august 1558. Næste møde efter Hals, den 19. august 1558, blev afholdt på Hundslund kloster, det senere Dronninglund Slot, hvorefter man holdt møde i Aalborg den 30. august 1558.⁹³ Den direkte rute fra Hald til Hundslund ville også i 1558 have været over Aalborg, og Hals ligger ikke på den rute. Uanset om kongen og kancelli har valgt den længere og mere besværlige rute tværs over Himmerland, og sat over Limfjorden ved udmundingen ved Hals, eller om kongen og kancelli har sat over fjorden ved Aalborg og fulgt kysten nord for Limfjorden ud til Hals, inden man der fra fortsatte nord på til Hundslund kloster, har man valgt at rejse til og at opholde sig i Hals. Det var ikke et sted, der tilfældigt lå på ruten.

En kongelig forordning af 15. februar 1552 gav tolderen i Aalborg ret til at udlægge en søtønde i Bagedybet ud for Hals, og at opkræve afgift af enhver, der besejlede dette dyb, og den 21. april 1577 udstedtes et kongebrev, der befalede at opstille

---

⁸⁹ Bramsen 1997 s. 65. En gennemgang af kortene i Bramsen 1997 resulterer i kort fra renæssancetiden og tiden umiddelbart derefter, på hvilke Hals angives, hyppigt med samme angivelse som købstæder, som følger: Bramsen 1997 s. 66 1584 og 1595, s. 67 1595, s. 68 1596, s. 71 1583, s. 76-77 1595, s. 80 1595, s. 93 1626, s. 95 1635, s. 96 1626, s. 99 1634 (kopi af Mercator), s. 101 1647, s. 105 1647, s. 107 1646, s. 109 1607, s. 111 1631, s. 115 1700, s. 117 1660/1696 (Pufendorfs Danmarkskort der angiver "Hals Schanze"), s. 123 1662, s. 125 1659, s. 127 1700, s. 134 1647/1670, s. 137 1658, s. 139 1674, s. 141 1693, s. 143 1686, s. 245 1667. For Mercator 1595 se Rasmussen 2006 s. 25.

⁹⁰ *Danske Kancelliregistranter 1535-1550* 1881 1. halvbind s. 231.

⁹¹ *Kancelliets Brevbøger 1551-1555* 1885-1886 s. 263-264. Parterne blev enige om, at borgerne i Aarhus og Randers umiddelbart efter Fastelavns søndag måtte sende deres købmandsvarer til Mou og Hals, men skulle lade varerne ligge og ikke gøre forprang med dem før Frue Dag i fasten, den 25. marts. Derefter måtte de drive handel indtil Pinsedag, og efter den tid kun have salt og træ liggende på fiskerlejerne.

⁹² *Kancelliets Brevbøger 1556-1560* 1887-1888 s. 198.

⁹³ *Kancelliets Brevbøger 1556-1560* 1887-1888 s. 197-199.

to varder inden for det område, hvor søtønden lå.⁹⁴ Varderne ved Hals var en blivende foranstaltning, og optræder senere i Aalborghus Lensregnskab.⁹⁵

Det er således ifm. handel og ifm. de besejlingsmæssige forhold, Hals påkalder sig kongens interesse i tiden op mod 1625. Fra kongemagtens side søgte man at hjælpe søfarten, mens man mht. handlen søgte at begrænse denne. Særlige, bymæssige initiativer fra kongemagtens side er der ikke tale om.

Militær og civil – lidt før og i tiden 1614-1625

Som følge af hærordningen var der principielt permanent, militær tilstedeværelse i Hals fra den 17. november 1614. Det betyder også, at der fra dette tidspunkt må opereres med en militær og en civil befolkningsgruppe i Hals. Størstedelen af den militære gruppe, dvs. de 25 bønder eller karle som sognet skulle stille til den nye hær, har dog fortsat primært været at betragte som en del af den oprindelige, civile befolkning og kendt som sådan. De militære opgaver som de 25 mand skulle løse kan naturligvis være blevet løst med en vis form for uvilje, men ordningen har også givet de udskrevne en ny rolle i samfundet og må have givet de pågældende en vis selvfølelse, i positiv eller negativ forstand. Nu var man ikke længere blot bondekarl. Man udførte også en særlig tjeneste for kongen, om end man det meste af tiden var bondekarl. Men til denne gruppe kom de første professionelle soldater, nemlig kaptajnen og løjtnanten, der nu rykkede ind i byen. De var soldater hele tiden. Denne gruppe var ganske vist lille, men forsynet med privilegier og funktioner der betød, at der nu var en militær og en civil befolkningsgruppe i Hals.

Den første navngivne officer af bondemilitsen, vi støder på i Hals, er en Zacharias, der var kaptajn af det Aalborgske kompagni. Det er pga. problemer mellem militær og civil, Zacharias dukker op i kilderne.

I 1621 beklager Jens Madsen i Hals vandmølle sig over, at han skal rømme møllen, fordi den forordnede kaptajn Zacharias vil have møllen til beboelse og ikke lade sig nøje med den gård, som den forrige kaptajn havde haft. I stedet drager kaptajn Zacharias fra gård til gård som det passer ham, så længe han kan finde nogen, han synes bedre om. Madsen i Hals vandmølle klager så sin nød, og lensmanden over Aalborghus len Manderup Parsberg (1546-1625) får af kongens kancelli besked om at påse, at mølleren i Hals ikke lider nogen uret, og at kaptajn Zacharias i øvrigt skal lade sig nøje med den gård der er udlagt til ham, således at fattige folk ikke skal besværes med at flytte fra deres gårde på kaptajnens forlangende.⁹⁶

Sagen er det første sammenstød mellem militære og civile interesser i Hals, der har kunnet spores. Og kaptajn Zacharias er, kan vi se af sagen, ikke den første kap-

---

⁹⁴ Nielsen 2005 s. 133. Disse sømærker holdt frem til 1616, da de blæste omkuld i en storm. Man tog tilsyneladende straks hånd om sagen. Den 24. december 1616 udgik kongelig befaling til lensmanden på Aalborghus Slot, Manderup Parsberg (1546-1625), om at genopføre de båker, som var strandede ved Hals og derpå ganske ødelagte, hvilket Parsberg så tog initiativ til. Manderup Parsberg *Dansk Biografisk Leksikon* via www.denstoredanske.dk opslag Manderup Parsberg.

⁹⁵ Rigsarkivet, Lensregnskaber for Aalborghus, 1610-1620, udgifter til reparation af varderne 1618-1619.

⁹⁶ *Kancelliets Brevbøger 1621-1623* 1922 s. 202. Om Manderup Parsberg *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredanske.dk>, opslag Manderup Parsberg.

tajn i Hals, idet det udtrykkeligt angives, at han ikke vil lade sig nøje med den gård, som den forrige kaptajn har haft. Med denne konflikt optræder militære, institutionelle forhold for første gang i kilderne til Hals' historie. Kilden er lille, sporet spin-kelt, men tilstrækkeligt til at dokumentere, at den første hærordning i Danmark også fik indflydelse på dagliglivet i Hals.

Vurderer man sagen i perspektivet civil-militær, er der ikke tvivl om, hvad der er sket. Kaptajn Zacharias har som den lokalt højst rangerende, kongeligt udnævnte militære befalingsmand fundet det for givet, at den civile befolkning uden videre måtte lystre, når militæret krævede det. Kaptajnen har været fuldt bevidst om sin egen rolle og sin militære position. Møller Madsen, derimod, har som civilist på stedet ment, at hans enemærker og rettigheder blev trådt for nært, og har samti-digt påtaget sig at agere som talsmand på det civile lokalsamfunds vegne, hvilket understreges af Madsens henvisning til, at kaptajn Zacharias gentagne gange har jaget folk fra hus og gård. At møller Madsen ikke ønsker at komme hæren på tværs antydes dog også af, at der ifølge Madsens skrivelse har eksisteret et udmærket forhold mellem kaptajn Zacharias forgænger og lokalbefolkningen. Den tidligere kaptajn havde jo ikke beklaget sig over den gård, han boede i. Før havde man fået tingene til at fungere. Med kaptajn Zacharias indtog kom det i 1621 imidlertid til sammenstød i Hals.

Nu kan kaptajn Zacharias naturligvis have haft en speciel mentalitet, efter som han sådan jog folk ud af deres bolig. Den militære autoritet, som Zacharias mente at have, fik han ganske vist ikke medhold i at måtte bruge. Ikke desto mindre har kaptajn Zacharias netop anvendt sin militære position til at optræde som myndig-hedsperson⁹⁷ og til at smide folk ud af deres huse. Der er således ikke nødvendigvis tale om et sammenstød mellem militære og civile interesser. De civile bønder i Hals blev selv militariseret i perioden,⁹⁸ som et led i statsliggørelsen af det voksende, militære potentiale, og de nye symbiotiske former, som det er blevet formuleret, var nødvendige for at kunne hamle op med den militære revolutions krav; den lokale, øgede militarisering af civilsamfundet indikeres af, at det i perioden krævedes, at bondefolket selv havde våben, idet kongemagtens regulering af de udskrevne soldaters våben, som f.eks. forbud mod at bære skydevåben i kirken, netop ikke var en generel, våbenregulerende lovgivning.⁹⁹ For så vidt var både mølleren og kaptajnen "militariserede." Frem for at tale om et sammenstød mellem civile og militære interesser, er der nærmere tale om et sammenstød mellem civile interesser og den lokale kaptajns opfattelse af de muligheder, som hans militære position gav.

Eller måske har kaptajn Zacharias ikke kunnet skelne mellem en militær situation

---

⁹⁷ Jf. diskussionen om soldaterne og garnisonsbyen som den kommer til udtryk hos Petersen 2008 s. 208-210.

⁹⁸ Det gælder i hvert fald de 25 mand der skulle stille i den nye hær, ligesom dette forhold sammen med kaptajnens og løjtnantens ankomst til byen har gjort det militære element synligt og tilstedeværende, jf. definitionen af militarisere, dvs. give militært præg, opbygge og udvikle militæret i et område, *Den danske ordbog*, <http://ordnet.dk>, opslags militarisere.

⁹⁹ Lind 1994 s. 116, 418 note 618.

og en civil situation, i den forstand disse begreber anvendes i forskningsdiskussionen om forholdet. Med afsæt i den omstændighed, at fejder og oprør mv. døde ud efter Reformationen og at krig blev et anliggende for kongen og monarkiet, dvs. staten, og desuden at kavaleriet blev mødt med øgede taktiske krav og at bønder og byboer blev udskrevet til militæret og underkastet den disciplin, som skabelsen af moderne infanteriformationer krævede,¹⁰⁰ dvs. elementer der er velkendte fra diskussionen om den militære revolution, formulerer Jeppe Büchert Netterstrøm en skelnen, der netop baserer sig på definitionen af situationer. Udviklingen må ifølge Netterstrøm have ledt til en skarpere kontrast mellem det, der kan kaldes en militær situation, og det, der kan kaldes en civil situation.¹⁰¹ I fredstid var der virkeligt fred, og det meste af samfundet var mere klart et civilt samfund. Når der var krig eller når krig truede, blev dele af befolkningen militariseret på statens foranledning. De, der blev militariseret, må have oplevet overgangen til en militær situation som et større spring end i det middelalderlige voldssamfund, også fordi det militære var blevet mere "militær" end tidligere, pga. den stramme disciplin. Forskellen mellem militariserede og ikkemilitariserede personer må have været mere skarp end tidligere. Sprogligt følges forholdet op i 1600-tallet.¹⁰² I international sammenhæng er tilfældet Danmark i Netterstrøms analyse et rimeligt typisk Vest-europæisk eksempel.¹⁰³

Endnu et lag i tolkningen af affæren i Hals 1621 er således, at det faktisk er spørgsmålet om en militær og en civil situation, der er på spil i sagen mellem kaptajn Zacharias og møller Madsen. For den civile møller var der tale om en civil situation. Der var jo ikke krig. Det havde den militære kaptajn ikke forstået. Kaptajnen var jo militær hele tiden, mølleren kun i krigstider.

2.3. Opførelse og Kejserkrig – Tiden 1625-1629

Kongemagt og fæstning 1625-1629

Christian IVs engagement i 30 Årskrigen, der i Danmark blev til Kejserkrigen 1626-1629, fik afgørende betydning for etableringen af Hals Skanse. Det centrale spørgsmål i Hals Skanses tidligste bygningshistorie er, hvem det faktisk var, der opførte skansen: Var det Christian IV og rigsrådet eller var det de fjendtlige, kejserlige tropper? Spørgsmålet har fået næring flere steder, og er for så vidt ikke eksplicit formuleret. I stedet er svarene blevet gennemgående antagelser. Og svarene er forskellige.

De divergerende opfattelser kan spores tilbage til de ældste fremstillinger af skansens historie. Ældst er Niels Slange, der i 1749 skriver, at da grev Schlick i oktober 1627, efter at have efterladt sit tross i Viborg, i spidsen for de kejserlige tropper

---

¹⁰⁰ Netterstrøm 2014 s. 108-109.

¹⁰¹ Med militær situation må her forstås en situation, hvor militære hensyn har primat, mens en civil situation er en situation, hvor civile hensyn har primat.

¹⁰² Netterstrøm 2014 s. 109-110.

¹⁰³ Lind 2014 s. 9.

nåede frem til Aalborg, fandt han, at de danske tropper havde sat over Limfjorden og var gået ind i Vendsyssel. Schlick satte derfor uden ophold over fjorden og jog alle de danske tropper ind i Hals Skanse, hvor fra danskerne udsendte en trompeter og overgav sig godvilligt, på nåde og unåde. Slinge anfører altså, at der var en skanse i Hals ved den kejserlige besættelse i oktober 1627.¹⁰⁴ Erik Pontoppidan skriver der imod i 1769, at Hals Skanse blev anlagt af Christian IV 1647 men at den først blev færdiggjort under Frederik III (1609-1670, konge 1648-1670), hvilket Pontoppidan støtter på formuleringen om den nye fæstning og by i købstadsprivilegierne 1656.¹⁰⁵ Henrich Otto Scheel anfører 1785, at Limfjorden allerede i 30 Årskrigen blev forsvaret af en skanse, og gentager så Pontoppidans opfattelse.¹⁰⁶ Scheel gør sig således til talsmand for både Slinges og Pontoppidans synspunkter. F. H. Jahn skriver i 1822, at den danske generalmajor Nelle, da han ankom til Aalborg den 17. oktober 1627, sendte nogle tropper til Hals for at befæste indløbet til Limfjorden, med hvilket Jahn må mene, at de danske tropper skulle opføre en fæstning der. Mht. krigshandlingerne ved Hals skriver Jahn, at von Schlick, efter at have tilintetgjort det danske hovedkorps, sendte nogle tropper under oberst Scharfenberg til Hals, som angreb de sidste rester af de danske tropper i Jylland og nedhuggede dem efter en kort modstand.¹⁰⁷ Disse divergerende opfattelser har så i forskellige udtyndinger forplantet sig til den senere forskningslitteratur. Nogle forfattere angiver, at der har været en skanse før 1625, påbegyndt af Frederik II (1534-1588, konge 1559-1588), og at der endog måske tidligere har været en fæstning på stedet.¹⁰⁸ Andre forfattere gør sig til fortalere for et dansk opført anlæg før 1627; dvs. et anlæg opført 1625-1627.¹⁰⁹ Desuden er der fortalere for et i 1627-1629 opført tysk anlæg,¹¹⁰ og endelig er der en mindre gruppe der anfører skansen som opført efter 1629.¹¹¹

Der er derfor en række centrale forskningsspørgsmål, hvis besvarelse er påkrævet, nemlig: Hvem tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår? Hvornår byggede man? Hvad var det man byggede, herunder ændringer og renoveringer. Hvor byggede man? Hvad var skansens funktion?

Disse spørgsmål synes at være klart formulerede. Svarene er betydeligt mindre klare, hvis man søger disse i den på området eksisterende forskningslitteratur.

---

¹⁰⁴ Slinge 1749 s. 602.

¹⁰⁵ Pontoppidan 1769 s. 256.

¹⁰⁶ Scheel 1785 s. 274-275. Foruden Pontoppidan støtter Scheel sig på Dahlbergs plan hos Pufendorf, herværende arbejde fig. 4.

¹⁰⁷ Jahn 1822 s. 335-336, bl.a. med henvisning til Slinge 1749 s. 602, der imidlertid ikke nævner noget om kamphandlinger. Liljefalk 1901, der s. 225-228 beskæftiger sig med forløbet omkring Aalborg, på begge sider af Limfjorden, nævner ikke Hals.

¹⁰⁸ Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 598-599, der gør sig til fortæller for flere løsninger, samt Christensen 1924 s. 38, der bastant skriver, at Frederik II anlagde en skanse ved Hals, og at stedet meget muligt også forinden havde været befæstet. Der har ikke kunnet findes spor efter et sådant tidligt anlæg.

¹⁰⁹ Wulff 1881 s. 258, Trap 1924 s. 598-599, Trap 1961 s. 997, Krebs 1910 s. 125, Klitgaard 1924 s. 3, Gregersen 1956 s. 9-11, der også gør sig til talsmand for et i 1627-1629 opført tysk anlæg, Nielsen 1999 s. 5-6, Nielsen 2001 s. 11, Nielsen 2011 b s. 15.

¹¹⁰ Trap 1924 s. 598-599, Trap 1961 s. 997, Gregersen 1956 s. 9-11, Dahl 1992 s. 4.

¹¹¹ Trap 1924 s. 598-599, Jagd 1986 bd. I s. 160.

Dansk eller tysk?

På baggrund af uklarheden om Hals Skanses opførelse, vil jeg i det følgende kronologisk følge de enkelte trin i Hals Skanses tidligste historie, for så vidt disse lader sig spore i det eksisterende danske og tyske kildemateriale, der er sparsomt mht. bygningshistoriske oplysninger. Endvidere vil skansens rolle i Kejserkrigen blive behandlet.

Det centrale spørgsmål i Hals Skanses ældste historie er således, om den første udgave af Hals Skanse blev opført af den danske kongemagt eller af de tyske, kejserlige tropper. For at kunne besvare dette spørgsmål er det nødvendigt at undersøge, om og i givet fald hvilken position spørgsmålet om en fæstning ved Hals indtog i kongemagtens overvejelser over og planer for rigets fæstningsforsvar. Dette gøres ved at klarlægge Hals' placering i de diskussioner mellem konge og rigsråd der fører op til det tidspunkt, hvor vi kan konstatere at der findes en skanse i Hals, hvad enten denne nu var dansk eller tysk. Disse diskussioner og overvejelser, som drejer sig om hele det danske rige, vil i det følgende blive undersøgt med særligt henblik på spørgsmålet om en fæstning ved Hals.

At rigsrådet var klar over hvor Christian IVs udenrigspolitik bar hen fremgår af rådets betænkning februar 1625, der tillige kan betragtes som et tilløb til befæstningen af Hals. I aktstykket foreslår rigsrådet, at en række områder styrkes, for at riget bedre sikres og forsvares. Mht. fæstningerne foreslår rigsrådet, at særligt grænsefæstningerne bringes i stand, forsynes med proviant og ammunition og med den nødvendige garnison af hvervede soldater. Desuden skulle man træne de udskrevne soldater og øge mobiliseringen af landfolket. Og da den farlige tid betyder, at man kan frygte allehånde farer, såvel sydfra som andetsteds, så ville det være godt at befæste de mest passende steder. Her nævner rigsrådet Rendsborg, Kolding, Aalborg og om muligt Ribe.¹¹² I disse indledende faser var detaljeringsgraden på det fæstningsmæssige område endnu ikke nået under landsdelsniveau.

I maj 1626 påbegyndtes herredag i Kolding.¹¹³ Affødt af kongens ønske om bevilling af nye skattepålæg udtalte rigsrådet sig den 16. juni 1626 om den politiske situation, og rådede indtrængende kongen til at søge fred. Muligvis belært af erfaringen anbefalede rigsrådet, da nu Danmark selv kunne være udsat for fjendens angreb, kongen at tænke på midler til at væbne folket, og anbefalede videre etablering af fæstningsanlæg ved Rendsborg, Hals, Nyborg og Nakskov. Det efter al sandsynlighed første dokument, i hvilket fæstningsanlæg ved Hals omtales, er således rigsrådets betænkning af 16. juni 1626. Rigsrådet skriver, at det vil være tilrådeligt at bygge to tårne ved Hals ved Limfjorden, et på hver side af udløbet, således at man kunne sikre Aalborg og hele Limfjorden. De, der bor nærmest ved og omkring Limfjorden, kan man lade betale.¹¹⁴

---

¹¹² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1883-1885 1. bd. s. 449-451, betænkning af 19. februar 1625.

¹¹³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1883-1885 1. bd. s. 474.

¹¹⁴ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1883-1885 1. bd. s. 481. Idéen om at lade de der bor nærmest ved og omkring Limfjorden betale er ikke så kynisk som det umiddelbart kunne synes. I udgangspunktet vil det være lokalbefolkningen der nyder godt af fæstningens

Christian IV svarer fra sit hovedkvarter i Wolfenbütel den 28. juni 1626.¹¹⁵ Om forslaget til opførelse af nye fæstninger i Danmark skriver Christian IV, at han ikke finder det ugavnligt at bygge to tårne ved Hals og Limfjorden. Da kongen imidlertid ikke kender stedet,¹¹⁶ og heller ikke ved, hvordan man vil tilvejebringe fæstningsværket, hvormed kongen må tænke på penge og arbejdskraft, uagtet rigsrådet anbefaler at lade lokalbefolkningen og beboerne omkring Limfjorden betale, henviser kongen, ligesom i spørgsmålene om Nyborg og Nakskov, sagen til rigsrådet og til den udvalgte prins Christian. Videre indskærper Christian IV mht. byggeriet af de to tårne ved Hals, at man skal sikre sig at bruge folk til byggeriet, som har forstand på den slags, og at man ikke sætter noget i værk, som er så stort, at man ikke får det gjort færdigt, som det så ofte er sket i kongens tid, til kongens store skade, som det lidt melankolsk anføres. Endelig skriver kongen, at når der er lavet overslag på omkostningerne ved opførelse af fæstninger på de nævnte steder, så skal dette sendes til ham via rigets kansler, hvilket imidlertid ikke må forsinke byggeriet, der skal fortsættes så vidt muligt.¹¹⁷

Kongen ønsker altså byggeriet sat i gang, endog før blot et overslag over omkostningerne er bragt til veje. Byggeriet af bl.a. Hals Skanse må således have haft høj prioritet hos kongen og rigsråd. Desuden viser diskussionen om hvilke steder der muligvis skulle befæstes, at man var bevidst om behovet for fæstninger på strategisk vigtige steder, idet man dog ikke diskuterer en sammenhængende fæstningsplan; i hvert fald ikke eksplicit. Endelig skal det bemærkes, at såvel rigsråd som kongen mht. fæstningstype ved Hals skriver om to tårne ved Limfjordens munding, et på hver side af indløbet. Tager man både rigsråd og kongen på ordet overvejer man således en fæstningstype, det murede tårn, som på dette tidspunkt var eller var ved at blive forældet, fortrængt af den bastionære fæstning.¹¹⁸ Der er imidlertid ikke tvivl om, at rigsrådet foreslog befæstning af Limfjordens munding og at Christian IV tiltrådte dette forslag, og desuden gav nærmere instrukser for det videre

---

beskyttelse. På dette tidspunkt går initiativet og idéen imidlertid hierarkisk set oppe fra og ned: Forandriget af kongens udenrigspolitik erkender rigsrådet, at landet er i fare, og for at sikre landet foreslår rigsrådet, at der anlægges en række fæstninger. I den forstand er rigsrådets overvejelser og forslag på det overordnede, nationale niveau. Finansieringen kan så klares af de, der umiddelbart får nytte af fæstningen ved Hals. Hverken regionalt eller lokalt er der imidlertid nogen der har bedt om en sådan beskyttelse, hvilket naturligvis kan skyldes uvidenhed. Under alle omstændigheder får man fra kongemagtens side på denne måde lokalbefolkningen til at finansiere en del af det samlede forsvar af riget.

¹¹⁵ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1969 2. bd. 1626-1631 s. 22-25.

¹¹⁶ Ordene "oss leiligheden ganske intet bekendt er" er af Dahl 1992 s. 7 blevet udlagt som et udtryk for, at det ikke var kongens bord, idet Christian IV på sine gamle dage tydeligvis var blevet træt af at forstrække rigets kasse med egne midler. Ifølge *Ordbog over det danske Sprog*, opslag lejlighed, 2.2., formåen, evne, kan ordene "det er (ikke) min lejlighed" ganske rigtigt forstås som "jeg er (ikke) i stand til, spec. har (ikke) råd til." Opslag 1.1. angiver et steds beliggenhed, et steds beskaffenhed mht. naturforhold, bl.a. eksemplificeret ved ordene "Jeg kjender Leiligheden heroppe." <http://ordnet.dk>, opslag lejlighed. Diverse alternative stavemåder, incl. Christian IVs, giver intet resultat. Christian IV skriver "oss leiligheden ganske intet bekendt er" og ikke "det er ikke min lejlighed," hvorfor det må antages, at det ikke er et forsøg på at fejle sagen af kongens bord der formuleres, men kongens angivelse af, at han ikke kender stedets beskaffenhed. Denne tolkning understøttes tillige af de følgende passager i brevet.

¹¹⁷ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1969 2. bd. 1626-1631 s. 25-26.

¹¹⁸ Dette forhold diskuteres nærmere i Fæstningsværket.

arbejde, alt i lyset af den truende udenrigspolitiske situation, kort inden Kejserkrigen brød ud. Spørgsmålet er så i første omgang, om og hvornår man gik i gang med at bygge.

Situationen er uklar. I hvert fald stod det ved rigsrådsmødet i København i september 1626 klart, at der ikke kunne pålægges en ny skat aht. befæstningerne. I stedet burde kronens og adelens bønder arbejde på disse.¹¹⁹ Om denne sag skriver rigsrådet i dets betænkning september 1626, at da indbyggerne i denne besværlige tid er pålagt mange store byrder kan man ikke belaste dem yderligere, men det kan forhandles, om ikke både kronens og adelens bønder kan arbejde på fæstningerne. Om udgifterne til arbejdet kan endnu ikke gøres overslag, hverken mht. udgifter i penge eller mht. tid, da man endnu ikke ved, hvordan arbejdet kan organiseres og gennemføres. Rigsrådets betænkning afsluttes med en opremsning af de steder, der er på tale, herunder Hals ved Limfjordens indløb.¹²⁰

I januar 1627 påbegyndtes rigsrådsmøde og stændermøde i Odense. Der var tale om en af de ret sjældne lejligheder, hvor rigets stænder var indkaldt. Årsagen var, at der skulle skaffes mange penge og sættes mange initiativer i gang som følge af den overhængende fare, riget befandt sig i. Af dokumentet vedr. adelens bevilling februar 1627 fremgår, at kongen ønskede at mobilisere hele landet og dets befolkning for at imødegå den store fare der hang riget over hovedet, pga. den skadelige krig der var anstiftet i Tyskland, og hvor fjenden nu havde erobret det ene land efter det andet. Derpå refereres kongens ønsker om ekstra kontributioner, skatter, arbejde af kronens og adelens bønder, forsyninger mv. til flåden, og endelig at adelens bønder og kronens tjenere måtte hjælpe med at bygge og forsyne fæstninger, i hvilke de, i tilfælde af fjendtligt angreb eller besættelse, kunne søge tilflugt.¹²¹ Her betoner kongen, ifølge adelens bevillingsskrivelse, fæstningernes funktion som tilflugtssted, til beskyttelse af lokalbefolkningen.

Det er således kongens forslag, som gennemgæet ifm. rigsrådsforhandlingerne 1626, der refereres til her. Man må gå ud fra, at adelen i referatet i dens bevillingsskrivelse henviser til adelens egen betænkning af 16. juni 1626, til Christian IVs svar fra Wolfenbütel 28. juni 1626, og endelig i forlængelse her af til rigsrådets betænkning af september 1626, hvor man øjensynligt har indkredset de steder, der kan være tale om. Man har bevæget sig fra det overordnede niveau, som det kom til udtryk i rigsrådets skrivelse af 19. februar 1626, hvor de steder, man havde i tanker var Rendsborg, Kolding, Aalborg og Ribe. I de mere præciserende bestemmelser i rigsrådets skrivelse af 16. juni 1626, nævner man Rendsborg, Hals, Aalborg, Nyborg og Nakskov. Kongen nævnte i sit svar 28. juni 1626 blot Nyborg, Nakskov og Hals, hvilke projekter han alle tiltrådte. I rigsrådets skrivelse september 1626, talte man foruden grænsefæstningerne i Skåne om Helsingborg, Landskrona og Ystad, og i Danmark lagde man sig fast på Helsingør, S. Annæ Bro i København, om muligt

---

¹¹⁹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-1885* 1. bd. s. 488.

¹²⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-1885* 1. bd. s. 491, betænkning af 25. september 1626.

¹²¹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1887* 2. bd. s. 8.

Køge, samt Nyborg, Nakskov, Ribe, Nyminde ved Ringkøbing og Hals. I de efterfølgende dokumenter ifm. rigsråds- og stændermødet i januar-februar 1627 nævnes ikke navne på nogle fæstninger overhovedet, når bortses fra projektet ved Sct. Annæ Bro i København,¹²² men angiver eksempelvis beskatning i stor detaleringsgrad, specificerer opbevaringssteder for korn mv.¹²³ Man forbereder sagen.

Den 1. februar 1627 forelå så adelens bevillingsskrivelse, hvor man gik ind på meget, men også anmodede kongen om at blive forskånet for arbejde på fæstningerne; et arbejde, der at dømme efter formuleringerne i adelens bevillingsskrivelse var planlagt og muligvis sat i gang idet man anførte, at sagen drejede sig om hvorvidt adelens bønder samt kronens tjenere "... til festninger at bygge och underholde motte tilhielp, hvor til indbyggerne, der (det Gud forbiude) finden fick ofverhaand, kunde hafve deris tilflucht."¹²⁴ Problemet mht. fæstningerne var ifølge adelens bevillingsskrivelse, at hvis man skulle holde hæren, ville det være umuligt at få færdiggjort fæstningerne så hurtigt og i en sådan grad, at de kunne indgå i rigets forsvaret, ligesom fæstningerne heller ikke ville kunne gøres tilstrækkeligt færdige til, at de kunne udgøre et sikkert tilflugtssted for landets indbyggere.¹²⁵

Den 10. februar 1627 forelå rigsrådets erklæring om bl.a. bedre forsyning af fæstningerne og finansiering af disses proviantering. Frem for at bruge en mand af rådet eller en anden, som for en tid skulle føre en vis kommando i et fremmed len, foreslog man, at der af rådet blev tilforordnet en mand af adelen, som kunne uddelegere arbejdet og sikre lighed blandt bønderne i de herreder og sogne, der skulle arbejde på de fæstninger, som allerede var bygget eller som ville blive bygget.¹²⁶

Dvs. at man enten allerede var i gang med at opføre fæstningsanlæg ved Helsingør, S. Annæ Bro i København, om muligt Køge, samt Nyborg, Nakskov, Ribe, Nyminde og Hals, eller at man havde tænkt sig efter rigsråds- og stændermøde at sætte byggerierne i gang. Vi kan således konkludere, at spørgsmålet om befæstning ved Hals har indgået i drøftelserne fra 16. juni 1626 til 10. februar 1627. Det er altså muligt, at man er gået i gang med at opføre Hals Skanse mellem den 16. juni 1626 og den 10. februar 1627, idet man dog pga. vintervejret muligvis har måttet vente med at tage fat på selve anlægsarbejdet til foråret 1627.

I august 1627 foreslår Christian IV bl.a. at bevæbne landfolket og forsyne det med officerer, at sætte forsvaret i beredskab over hele landet, og at forsyne alle fæstninger med proviant og krigsammunition. I rigsrådets betænkning senere i august 1627, affødt af kongens forslag, forholder man sig detaljeret til bevæbningen af landfolket, mens man ift. spørgsmålet om fæstningerne indskrænker sig til at nævne forholdene ved fæstningerne i Skåne.¹²⁷

Nordjylland besættes af de tyske, kejserlige tropper i oktober 1627. Hals Skanse eller de i Hals værende danske tropper må af de kejserlige troppers øverstkom-

---

¹²² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. 20.

¹²³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. 26-27.

¹²⁴ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. s. 8.

¹²⁵ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. s. 8-11.

¹²⁶ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. 22.

¹²⁷ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 2. bd. s. 39.

manderende være blevet opfattet som en trussel i deres flanke, da de besatte Vendsyssel. Da de kejserlige tropper nåede Limfjorden ved Aalborg, og efter et slag ved Rørdal¹²⁸ indtog byen, var noget af det første, de fjendtlige tropper gjorde, at få fat på alle de færgefartøjer de kunne, bemandede dem og derpå sejle tropperne til Hals. Det fremgår ikke eksplicit af kilden til denne oplysning, om der var eller ikke var en skanse i Hals, men det forhold, at de kejserlige tropper så hurtigt skulle til Hals tyder på, at der var noget i Hals, der skulle nedkæmpes, i det mindste et kontingent danske tropper.¹²⁹

Kilderne peger således på, at der var en skanse i Hals, også før de kejserlige tropper besatte egnen i oktober 1627. Konge og rigsråds beslutning om at anlægge en skanse ved Hals var blevet sat i værk. Det betyder, at den første Hals Skanse ikke blev anlagt af de tyske, kejserlige tropper, men at den sandsynligvis blev anlagt af danskerne, på rigsrådets initiativ og med kongens godkendelse.

Det er i samme periode relationerne kongemagt og fæstning, kongemagt og by samt fæstning og by etableres i Glückstadt.¹³⁰ Glückstadt var ikke en del af den række af fæstninger, som konge og rigsråd diskuterede i 1620'erne, idet Glückstadt blev etableret tidligere. Frem til omkring 1620 var Krempe i Holsten, få km nord for Elben, en velbeliggende handels- og søfartsby, der samtidig var fæstning i den sydvestlige del af Holsten. Krempe lå beskyttet inde i landet som centrum i marsken og via Kremper å med adgang til Elben og dermed til havet. Omkring 1620 mistede byen imidlertid sin udenrigshandel, da Kremper å sandede til, og kort forinden havde Christian IV taget fat på at anlægge Glückstadt, syd for Krempe ved Elben, af samme grund som man tidligere havde befæstet Krempe.¹³¹ Fæstningsværkerne ved Glückstadt blev påbegyndt i foråret 1620.¹³² Projektet er blevet betegnet som Christian IVs etablering af et stærkt befæstet udgangspunkt mod syden,¹³³ i det,

---

¹²⁸ Opel 1894 s. 336 skriver "In die Nähe von Norrlanders" og det er jo korrekt. Skildringen af begivenhederne ifm. de kejserlige troppers besættelse af Jylland i almindelighed og af begivenhederne ved Aalborg i særdeleshed hos Opel 1894 s. 330-337 er en meget klar fremstilling af forløbet.

¹²⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Aalborg Rådstue, Magistraten, Rådstuebog, 24. august 1629. Det drejer sig om sagen Jens Christensen og Jens Jensen fra Aalborg, der blev tvunget til at sejle de fjendtlige tropper til Hals. I kilden står kun Hals; Hals Skanse nævnes ikke. Det er ifm. hændelsen blevet hævdet, at Hals Skanse blev forsvaret af et par hundrede mand danske tropper, der blev hugget ned efter kort kamp. Christensen 1912 s. 89, Nielsen 1999 s. 6. Dette er i modstrid med Slange 1749 s. 602, der ganske vist omtaler en skanse, dvs. en dansk opført, i Hals, men skriver, at den danske besætning af de tyske tropper var blevet jaget ind i skansen, og at de overgav sig uden kamp. Opfattelsen om kamp og nedhugning af de danske tropper har tilsyneladende ophav i Jahn 1822 s. 336. Klitgaard 1908 s. 89-91 skriver, at den kejserlige Schlick lod sin oberst Scharffenberg indtage Hals Skanse, som den danske generalmajor Nelle havde ladet besætte. Dvs. at den danske skanse blev besat af danske tropper og derpå erobret af tyske. Christensen 1921 s. 334 omtaler sagen, men angiver i overensstemmelse med kilden kun Hals og nævner ikke Hals Skanse. Lorenzen 1952 s. 81-82 er lidt uklar men synes at mene, at anlægget ved Hals ikke blev til noget.

¹³⁰ Om end de som nævnt ikke har været systematisk men kun sporadisk behandlet i studiet af Glückstadts historie.

¹³¹ Riis 2011 s. 332-335, 341.

¹³² *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1969 bd. I s. 167, 173. Den 8. maj 1620 skriver kongen i sin dagbog, at denne dag blev fæstningen til Glückstadt begyndt.

¹³³ Ceynowa (red.) 2002 s. 8.

der i Danmark betegnes som Christian IVs stiftspolitik. Glückstadt var for så vidt både et offensivt og et defensivt fæstningsværk. Byggeriet af fæstningen og deploymenten af danske orlogsfartøjer på Elben blev bemærket med utilfredshed i Hamborg, og fra hanseaternes side overvejede man at hverve soldater for at imødegå et dansk angreb, men man fik forhandlet sig frem til en aftale der betød, at Hamborg accepterede fæstningsbyggeriet ved Glückstadt mod til gengæld at få ret til at handle uhindret i Danmark, og de fredelige forhold blev genoprettet i 1621. Forløbet anskueliggør, at Christian IV med anlæggelsen af fæstningen Glückstadt ikke blot etablerede en grænsefæstning i det danske rige, men agerede på en måde i grænselandet, der permanent rummede potentielle konfliktmuligheder.¹³⁴ Fæstningsværkerne, med volde, grave, bastioner og raveliner osv., blev opført 1620-1623, med rejsningen af den store Kremper Tor som foreløbigt slutpunkt.¹³⁵

Glückstadts geografiske placering som grænsefæstning var, ligesom tidligere Krempes, forsvarsmæssigt betinget af, at et angreb fra syd forventedes at ville gå vest om Hamborg, idet et angreb fra området øst for Hamburg blev anset for udelukket, dels pga. såvel Hamborgs som Lübecks velbefæstede status og borgen på Segeberger Kalkberg i anden forsvarslinie, dels pga. Danmarks venskabelige forbindelser med Mecklenburg, Brandenburg og Sachsen i det østlige Tyskland. Da angrebene kom, blev de netop gennemført øst om Hamburg.¹³⁶ Glückstadt holdt 1627-1628 under Kejserkrigen stand mod en belejring af Wallensteins tropper.¹³⁷

Da de kejserlige tropper rykkede op gennem Jylland i 1628, var området ved Bersodde ikke befæstet. Efterfølgende gav den fjendtlige erobring af Jylland imidlertid stødet til, at man fra dansk side begyndte at udvikle planer for en flankefæstning i Jylland, og flere steder i omegnen af det, der skulle blive til Fredericia, var under overvejelse.¹³⁸

De kejserlige troppers erobring og efterfølgende besættelse af Nordjylland betød, at det nu var fjendtlige tropper der måtte sikre de nordjyske kyster mod danske angreb. Af kejserlige fæstningsanlæg på den øvrige del af Vendsyssels østkyst, dvs. nord for Hals, blev sådanne opført ved Voerså, Sæby, Fladstrand og Elling. Efter alt at dømme var der tale om mindre anlæg; i hvert fald omtales anlægget ved Voerså som en "Sieh dich für," en udkigspost.¹³⁹ Der opførtes således en kæde af fæst-

---

¹³⁴ Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1969 bd. I s. 214-215. Et kapitel i Rodes værk om fæstningen Glückstadts og Nederelbens krigshistorie er viet det, som Rode kalder striden med Hamborg, Rode 1940 bd. I s. 84-93. På nordsiden af Glückstadt kirkes tårn er ophængt et anker fra den hamburgske flådes admiralskib, erobret af Christian IV under et slag med den hamburgske flåde på Elben ud for Glückstadt den 6. september 1630. Egne iagttagelser på stedet marts 2013, Meinert 2002 s. 5.

¹³⁵ Möller 2005 s. 136.

¹³⁶ Riis 2011 s. 335.

¹³⁷ Möller 2005 s. 137, 138. I den tyske litteratur kaldes Kejserkrigen 30 Årskrigen, i hvilken Kejserkrigen jo blot indgik som en mindre del. Rode 1940 bd. I s. V.

¹³⁸ Housted 1977 s. 17.

¹³⁹ Krebs 1910 s. 122-125, 223, der også nævner en skanse i Nørresundby. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 16-17, oprindeligt udgivet 1939 jf. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 3, argumenterer overbevisende for, at den i Frederikshavn endnu eksisterende Nordre Skanse, trods senere ændringer, er den af de kejserlige tropper 1627-1629 anlagte skanse. Vi kender ikke den udformning, som det oprindelige, kejserlige anlæg havde, men det har efter alt at dømme også været et mindre anlæg, som de øvrige på Vendsys-

ningsværker langs Vendsyssels østkyst, som dels skulle fungere som udkigsposter, dels forhindre en fjendtlig, dvs. dansk, landgang, med Hals Skanse som det sydligste fæstningsværk. Ud over at fungere som de øvrige anlæg skulle Hals Skanse tillige fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen.

De kejserlige tropper forlod Nordjylland i juni 1629. I september 1629 afgav rigsrådet betænkning om rigets forsvar og finansiering af dette. Man foreslår bl.a. etablering af en fæstning og by ved Kolding Fjords indløb, og skulle der blive penge til overs efter dette projekt, da anvendes disse til at reparere og vedligeholde de forter og skanser, "... som allerede ved Aalborg, Hals, Fladstrand, Kalløe och andetsteds af vinden er opkast oc nu efterlat."¹⁴⁰ Formuleringen peger entydigt på, at anlægget ved Hals var opført af de kejserlige tropper, men rigsrådet henviser tilsyneladende over en kam til både de skanser, som alene de kejserlige opførte, som tilfældet var ved Fladstrand, og de kejserlige udbygninger af de eksisterende, dansk opførte anlæg, som efter al sandsynlighed var tilfældet ved Hals. Det er øjensynligt denne formulering der er roden til den opfattelse, at det var de fjendtlige, kejserlige tropper der opførte den første Hals Skanse. For Hals gælder det, at kilderne tyder på, at man fra dansk side tidligst i juni 1626 og senest i foråret 1627 efter al sandsynlighed er gået i gang med at anlægge en fæstning ved Hals.¹⁴¹

På spørgsmålet om, hvem der tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår kan således svares, at det danske rigsråd tog initiativet i juni 1626, og at kongen tiltrådte rigsrådets forslag. Opførelsen af Hals Skanse blev efter alt at dømme påbegyndt mellem den 16. juni 1626 og den 29. februar 1627, idet man muligvis har måttet vente med at igangsætte selve anlægsarbejdet til foråret 1627. Alt synes således at pege på, at denne første udgave af Hals Skanse var et dansk værk.

---

sels østkyst nord for Hals. I dets nuværende udformning er dette anlæg da også mindre end Hals Skanse, men er i øvrigt et firebæstionært anlæg som Hals Skanse, omgivet af en våd voldgrav, dog uden ravelin. Christensen 1990 forholder sig ikke til det kejserlige anlæg ved Fladstrand, men tager udgangspunkt i befæstningsplanerne 1646, mens Dahl 1992 s.4-5 på basis af Krebs 1910 nævner dette. Christensens manglende behandling af det kejserlige anlæg medfører, at Jensen 1991 og Dahl 1994 i deres henholdsvis kommentar og indsigelse til Christensen 1990 ikke berører tiden før 1646, og dermed heller ikke det kejserlige anlæg ved Fladstrand. Det kan undre, at Christensen 1990 forbigår dette anlæg i tavshed. Det bør dog nævnes, at Christensen er opmærksom på forholdet i Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 17-18, hvor Christensen s. 153 henviser til Christensen 1915, Christensen 1924, Klitgaard 1933-1934, Gregersen 1956. I øvrigt er Upubliceret materiale, Christensen 1988 optrykt som Christensen 1988 i uændret udgave. Hansen 1968 s. 10 anfører, bl.a. med udgangspunkt i Krebs 1910 s. 122-125 og *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 bd. 2 s. 199, at de kejserlige besættelsestropper i 1628-1629 byggede en skanse ved Fladstrand, hvor den endnu eksisterende Nordre Skanse ligger, og anfører videre, at rigsrådet efter fredsslutningen 1629 indstillede at skansen ved Fladstrand skulle vedligeholdes, formodentlig blot for at forhindre at det der var opført ikke forfaldt, men om anlægget blev vedligeholdt vides ikke.

¹⁴⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 bd. 2 s. 198-199, betænkning af 5. september 1629.

¹⁴¹ Krebs 1910 nævner i sin redegørelse intet om, at de kejserlige tropper byggede en skanse i Hals, men nævner imidlertid eksplicit Hals Skanse. En del af de øvrige anlæg, Krebs nævner i denne sammenhæng, Krebs 1910 s. 125, kan, ligesom sandsynligvis Hals Skanse, meget vel have indgået i det danske fæstningsforsvar.

Fæstningsværket

I det følgende skal undersøges, hvad det var for et fæstningsværk man efter alt at dømme byggede i Hals, og hvorledes dette anlæg relaterer sig til den generelle, fortifikatoriske udvikling i perioden. Desuden skal det undersøges, hvor i Hals man byggede det.

Mens rigsrådet i dets betænkning februar 1625 havde foreslået en befæstning af Aalborg, foreslår man så i betænkningen juni 1626 opførelse af to tårne ved Hals ved Limfjordens indløb, et på hver side af fjorden, således at Aalborg og hele Limfjordslandet beskyttes. Der var altså tale om en spærrefæstning. De to tårne, som Rigsrådet forestiller sig, må have været de for Middelhavsegnene karakteristiske runde Martellotårne fra 1500-tallet.¹⁴² Det kan synes påfaldende, at rigsrådet i 1626 foreslog denne løsning, idet Martellotårnene var blevet forældede med den fortifikatoriske og den artilleristiske udvikling.¹⁴³ Det var de imidlertid ikke ift. kystlandskaber. I modsætning til de bastionære jordfæstninger, var Martellotårnene ikke sårbare ift. kysterrosion.¹⁴⁴ Også i Christian IVs positive svar juni 1626 på rigsrådets betænkning tales der om to tårne. Sådanne murede tårne var både komplicerede og omkostningskrævende at opføre. Det bastionære befæstningssystem vandt frem over hele Europa, og uagtet enkelte rigsrådsmedlemmer eller den fortifikationsseksperter, man ifm. beslutningen måtte have rådspurgt, muligvis havde studeret fæstningsbyggeri i Europa og var blevet inspireret af Martellotårnene fra Middelhavslandene,¹⁴⁵ så lagde økonomi, materialeforbrug og tid hindringer i vejen for opførelsen af Martellotårne. Det bastionære befæstningssystem var måske nok nyt og avanceret og stillede helt andre krav til ingeniøren bag anlægget end de murede værker, men det havde den fordel, at det ikke var så omkostningskrævende som Martellotårnet, i form af store udgifter til produktion og indkøb af byggematerialer, skønt nok så meget arbejdskraftkrævende. Det sidste problem lod sig imidlertid stort set løse ved anvendelse af den lokale arbejdskraft, dvs. bønderne og deres folk, idet rigsrådet i dets betænkning foreslog, at de nærmestboende og desuden de, der bor ved Limfjorden, dvs. de der umiddelbart får fordel af fæstningen, kan bekoste denne, således at fæstningen kan opføres uden udgifter for kongen.¹⁴⁶ Og uanset at Martellotårnene bedre end jordfæstningerne var i stand til at modstå

---

¹⁴² Dahl 1992 s. 4. Dahl anfører, at disse tårne kendtes af alle, der havde studeret fæstningsbyggeri, og at de i 1680'erne blev forbillende for fæstningstårnene i Rønne, på Christiansø og i Fladstrand.

¹⁴³ Middelalderens og renæssancetidens Martellotårne skulle siden så at sige få en renæssance fra slutningen af 1700-tallet og i Napoleonskrigene. Slår man Martellotårne efter i en del af den internationale fæstningslitteratur, får man intet at vide om middelalderens eller renæssancetidens Martellotårne, men går direkte til det sene 1700-tal og Napoleonstidens Europa, jf. Hughes 1974 s. 174-175, 177-178, Brice 1984 s. 122-128.

¹⁴⁴ Hvilket kan forklare brugen af Martellotårne op til og i Napoleonskrigenes Europa. Lind har 22. september 2014 påpeget forholdet.

¹⁴⁵ Dahl 1992 s. 4.

¹⁴⁶ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-1885* 1. bd. s. 481. Højer, Christensen 2009 s. 86 anfører, at mens opførelsen af de middelalderlige borge krævede mange uddannede stenhuggere og tømrere, så kunne soldater og bønder uden uddannelse skovle jord til de nye bastioner, dog under forudsætning af, at dygtige ingeniører i besiddelse af geometrisk flair både udtænkte befæstningsplanerne og ledte arbejdet.

kysterosion, så var de ikke i samme grad som den bastionære jordfæstning i stand til at modstå artilleribombardement. Sådanne overvejelser må man også have gjort sig ift. Hals Skanse.

Om anlægget på sydsiden af Limfjorden er kilderne i midten af 1620'erne tavse, når bortses fra rigsrådets betænkning af 16. juni 1626 og Christian IVs svar af 28. juni 1626. Der er intet der tyder på, at man har påbegyndt arbejdet der. Man har altså koncentreret sig om nordsiden af indløbet til Limfjorden, hvor der jo også eksisterede den lille by Hals med dens naturhavn, mens terrænet på sydsiden af fjorden, umiddelbart over for Hals, bestod af sumpet område og var ret ufremkommeligt. Ud over det strategiske perspektiv, havde beboerne på nordsiden af fjorden, i Hals by, altså noget at forsvare, og det havde ejeren af området, dvs. kronen, også. For at få klarhed over, hvad det så egentligt var for et anlæg, Christian IV efter alt at dømme lod etablere ved Hals, må vi gå til tyske kilder.

De tyske, kejserlige tropper, der besatte Nordjylland fra efteråret 1627 til sommeren 1629, var under ledelse af feltherre Albrecht von Wallenstein. Den del af den tyske hær, der besatte Jylland, var under kommando af general Heinrich von Schlick. Under von Schlick var oberst Franz Albrecht, hertug af Sachsen-Launburg, som førte de tre regimenter, der besatte Vendsyssel. Oberst Albrecht overlod for det meste af besættelsesperioden kommandoen over sine tre regimenter til oberstløjtnant Melchior von Hatzfeldt.¹⁴⁷

---

¹⁴⁷ Allerede ved besættelsen af Jylland havde Albrecht von Wallenstein givet ordre til, at udplyndring og hærgen ikke måtte forekomme, men at besættelsestropperne skulle prøve at få landbefolkningen til at dyrke deres afgrøder, passe deres kvæg og i det hele taget leve på normal vis, således at tropperne havde noget at leve af i deres kvarterområder og ikke bare spiste sig ud af dem, hvis der skulle blive tale om en langvarig besættelse, hvilket der blev. Nielsen 1999 s. 5, Nielsen 2007 s. 203-204. Som følge af denne ordning, hvor soldaterne skulle leve af landet, men ikke skære ind til benet, måtte der etableres en velfungerende administration, hvilket affødte en omfattende korrespondance mellem officererne i de enkelte kvarterområder og den øverstkommanderende, Melchior von Hatzfeldt. Melchior von Hatzfeldt var en omhyggelig og samvittighedsfuld officer, der havde styr på sit område, hvilket korrespondancen vidner om. Med samme omhyggelighed bevarede von Hatzfeldt sit arkiv, der i dag er en del af von Hatzfeldts efterkommeres familiearkiv. Nielsen 1999 s. 5, Nielsen 2007 s. 205-206. Materialet omfatter ca. 850 dokumenter, som er affotograferet af arkivar ved Aalborg Stadsarkiv Flemming Nielsen. Filmene omfatter ca. 3.000 optagelser. Flemming Nielsen har opnået eneret på anvendelse af materialet, men har bebudet, at materialet på et tidspunkt vil blive stillet til rådighed for brugere. Til nu har Flemming Nielsen anvendt materialet i Nielsen 1999, Nielsen 2007. Det samlede Hatzfeldtarkiv kan betragtes som ét arkiv, der imidlertid fysisk er fordelt og befinder sig forskellige steder i Tyskland og Østrig, med de vendsysselske dele i den nuværende grev Hatzfeldts privatarkiv. Arkivet udgør det kilde-mæssige grundlag for Krebs 1910, hvori en del af de centrale kilder er gengivet, i uddrag og in extenso, Krebs 1910 s. 283-307 og delvist i noteapparatet s. 197-237. I 1993 blev, efter nogle årtiers forarbejde, udgivet det omfangsrige inventarium *Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt*. Vha. denne registrering er det muligt at udsondre de dele af hele det meget store arkiv, der drejer sig om fæstningsbyggeri i Vendsyssel, om fæstningsarbejder i Vendsyssel, Sundby og Fladstrand, samt om Hals Skanse specielt. Engelbert 1993 s. 10, 14, 21. Hals Skanse finder man under "Einzelschreiben 1621-1629," hvor nævnes Fähnrich Heinrich Schade som forfatter til et brev med en skitse af en fæstning, Engelbert 1993 s. 19, der ifølge værkets stednavneregister, opslag Hals, er Hals Skanse. Skitsen er sandsynligvis udført i juni 1628, jf. Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotografering på Aalborg Stadsarkiv. Af brevet kan det ikke klart ses, om det er dateret januar eller juni 1628. Meget materiale i Hatzfeldtarkivet er meget vanskeligt at læse. Dokumenterne er slidte og blegede, og skrevet på en til tider vanskelig

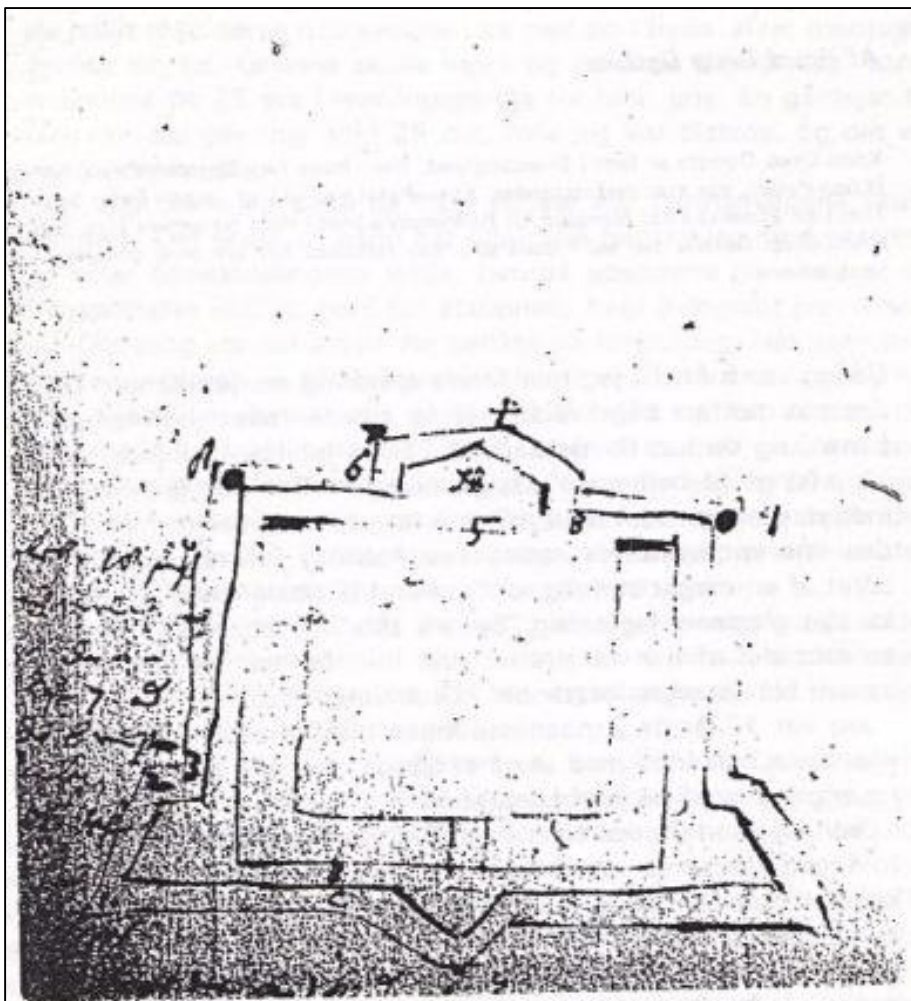

Fig. 2. Skitse af Hals Skanse 1628. Nord er ned. Udført af von Hatzfeldts fæstnings-specialist Fähnreich Heinrich Schade i januar eller juni 1628, med forslag til forbedringer af skansen. Der er efter alt at dømme tale om den ældste, bevarede tegning af Hals Skanse, der findes.¹⁴⁸ Det oprindelige, danske anlæg har været beregnet til minimum fire kanoner, med en i hvert hjørne af anlægget. Det tyske anlæg har været beregnet til minimum seks kanoner; dvs. foruden i hjørnerne en kanon i nordbastionen og en i sydbastionen. Foto: Flemming Nielsen, 1993.

Blandt tropperne var en officer ved navn Heinrich Schade, og som von Hatzfeldts

---

forståelig blanding af plattysk, tysk og fransk. Det kan derfor være vanskeligt at udsondre den præcise mening, men sammenholdt med andet, samtidigt kildemateriale, kan forholdene retableres.

¹⁴⁸ Gengivet efter original i von Hatzfeldts privatarkiv, Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotografering i Aalborg Stadsarkiv.

fæstningsspecialist berejste Schade Vendsyssels østkyst for at foranstalte og overvåge opførelse af befæstningsanlæg, der kunne forsvare den tyskbesatte kyst mod angreb fra den danske flåde og hær. Schade kom også til Hals, hvor han besøgte den efter alt at dømme af danskerne nyopførte Hals Skanse. Tilsyneladende trængte det danske anlæg til fortifikatoriske forbedringer. Under alle omstændigheder udfærdigede Schade et brev til von Hatzfeldt, med forslag til forbedringer af det eksisterende anlæg, og ifm. disse forslag nedfældede Schade en skitse af Hals Skanse (fig. 2), som vi må antage er den første grafiske gengivelse af Hals Skanse, der findes.¹⁴⁹

Af det brev, som tegningen er en del af, fremgår, at der er tale om en skitse af Hals Skanse. Signaturerne på tegningen henviser til tilsvarende signaturer i brevtteksten. Med svag streg er tegnet et inderste, kvadratisk voldanlæg, der synes at angive den oprindelige danske fæstning. Uden om dette anlæg er med kraftigere streg og med signaturer tilsyneladende angivet det, som Schade foreslog, at de kejserlige tropper skulle gøre. Det oprindelige, danske voldanlæg er relativt enkelt. Dette anlæg foreslår Schade i 1628 forstærket, og opererer med voldgrave og bastioner. Der er ikke tale om et fuldt udbygget bastionært fæstningsanlæg, men det bastionære element er evident. Schade foreslår skansen omgivet af en voldgrav. Mod syd, ud mod Limfjorden, angives en central bastion, mens der i nordvolden angives en central bastion og hjørnebastioner mod øst og vest, der har skullet dække anlæggets østlige og vestlige flanke. I nordvolden angives porten ind til anlægget i den oprindelige danske skanse.

Skansen blev på den måde forstærket ift. angreb fra søsiden og beskydning fra skansen mod skibe på Limfjorden blev styrket, mens hjørnebastionerne i nordvolden er udtryk for, at de kejserlige tropper forstærkede skansen på en sådan måde, at man bedre kunne modstå angreb fra landsiden. For de kejserlige tropper har det ikke været tilstrækkeligt, at Hals Skanse kunne beherske indsejlingen til Limfjorden. Man befandt sig i fjendeland og måtte også forberede sig på angreb over land.

Det er ikke muligt præcist at sige, hvad de kejserlige tropper på det fortifikatoriske område foretog sig med Hals Skanse. Der findes ingen samtidige danske kilder, der beskriver anlægget i 1620'erne, men efter alt at dømme har de kejserlige i løbet af besættelsestiden 1627-1629 nået at udføre, hvad Schade foreslog. Ifølge en senere dansk kilde, nemlig ingeniøren Selgen Petersen, var der nemlig problemer med at bygge skansen i 1628. Selgen Petersen har i 1673 åbenbart talt med nogle af de bønder i Hals, der var med til at gennemføre de kejserlige troppers

---

¹⁴⁹ Nielsen 1999 s. 6. Engelbert 1993 s. 20. Det kan som det er fremgået principielt diskuteres, om dette eksisterende anlæg er dansk eller tysk opført, idet det ikke entydigt fremgår af kilden. Den foregående analyse af de øvrige kilder til skansens historie i perioden samt de oplysninger, der lader sig udsønde af Schades brev og skitse peger imidlertid alle på, at der var tale om et dansk opført anlæg. Nielsen 1999 konkluderer mere skarpt: "Ovenstående skitse beskriver imidlertid løjtnantens forslag til forbedring af et eksisterende skanseanlæg, nemlig Hals Skanse. Hals Skanse var blevet opført ganske kort før krigen og var måske endda ikke helt færdig ved besættelsen. ... Historien og skitsen dokumenterer i øvrigt ud over enhver tvivl, at skanseanlægget som beordret af Christian IV blev påbegyndt og taget i anvendelse inden 1627." Nielsen 1999 s. 6.

forbedringer af skansen under besættelsen. I hvert fald omtaler Petersen manglen på materialer, der betød, at bønderne måtte køre langt for at hente jord til byggeriet, ligesom man måtte skaffe træ til palisader for at sikre, at jorden i gravene ikke skulle skride ud. Endvidere fremgår det af Petersens beretning 1673, at den kejserlige skanse var forsynet med voldgrav, og at den lå præcist der, hvor man senere opførte den endnu bevarede Hals Skanse.¹⁵⁰

Til understøttelse af påstanden om, at de kejserlige arbejdede videre på en af danskerne opført skanse, findes en oplysning i Hals Birketings Retsprotokol, givet i en ganske anden sammenhæng. Af en sag i retsprotokollen den 2. december 1631 fremgår det, at en familie i Skovshoved nord for Hals 2. påskedag 1628 blev taget til fange af de kejserlige tropper, og under tvang blev familien ført til Hals Skanse.¹⁵¹ Det er næppe sandsynligt, at de kejserlige i vinteren 1628, dvs. mellem januar, som er det tidligst mulige dateringstidspunkt for Schades skitse, og 2. påskedag 1628, som i 1628 var den 14. april, har kunnet nå opføre en ny skanse fra grunden, eller har kunnet gennemføre de af Heinrich Schade foreslåede forbedringer og udbygninger. Men familien fra Skovshoved blev eksplicit ført til Hals Skanse i påsken 1628, hvilket derfor må have været til den i 1626-1627 dansk opførte skanse.¹⁵² Hvis Schades skitse dateres til januar 1628, angiver den forbedringer af det danske anlæg, hvortil familien fra Skovshoved blev ført i april 1628. Det samme gør sig gældende, hvis Schades skitse dateres til juni 1628. Dateringerne indrammer det tidspunkt, hvor familien fra Skovshoved blev ført til skansen. Sagen fortæller os således, at familien fra Skovshoved af de kejserlige tropper blev ført til Hals Skanse på et tidspunkt hvor det næppe er sandsynligt, at de kejserlige tropper i løbet af tre vintermåneder har været i stand til at opføre en skanse fra grunden. Den skanse, der var på stedet i april 1628, må have været opført inden skansen, byen og egnen blev besat af de kejserlige tropper, og det må have været den, som Schade foreslår forbedret i sin skrivelse af enten januar eller juni 1628.

Bortset fra, at det efter alt at dømme dansk byggede anlæg ideelt set var beregnet til fire og den af de kejserlige tropper udbyggede udgave af dette ideelt set til seks kanoner, ved vi ikke noget om skansens bestykning i 1626-1629. På Hals Skanse findes imidlertid fortsat fire morterkugler, tilhuggede sten i granit, der hver er ca. ½ m i diameter.¹⁵³ Kuglerne blev anvendt til en mortertype som endnu i 1647 blev produceret, og som var særlig effektiv anvendt mod skibe, om end typen i

---

¹⁵⁰ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, Indkomne breve 1660-1678. Selgen Petersen 20. november 1673. Beretningen er også behandlet i Dahl 1992 s. 5-6.

¹⁵¹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 2. december 1631. Om birketinget og retsprotokollerne, se Hals Birketing.

¹⁵² Om affæren se Fæstning og by 1625-1629. Datering 2. påskedag 14. april 1628, www.madsen.dk/kal/.

¹⁵³ Foruden de i 2015 på skansen værende findes tillige en kugle i den sydlige voldgrav, samt tre i præstegårdens have. Kuglerne på Hals Skanse, incl. den voldgraven, blev fundet i jorden ved opførelse af et hus på Torvet i Hals, hvor de formodentlig har udgjort en del af et tidligere fundament. Hvornår og hvordan kuglerne i præstegårdens have er kommet fra skansen og der til, vides ikke. De må naturligvis ikke fjernes, da en ånd, som præsten har manet i jorden, så vil slippe fri. Kuglen i voldgraven er formentlig havnet der af andre, spirituelle årsager.

midten af 1600-tallet var på vej ud af brug.¹⁵⁴ Disse kugler og den eller de tilhørende morterer må have indgået i skansens bestyknings før 1653. Kongens beholdning af sådanne morterer var i 1649 endnu ikke helt opbrugt, og vi ved, at typen blev udleveret fra Københavns Tøjhus til flere af landets fæstninger i bl.a. 1627,¹⁵⁵ dvs. samme år, som Hals Skanse formodentlig blev opført.

Hvad angår spørgsmålet om, hvorledes anlægget relaterer sig til den generelle fortifikatoriske udvikling i perioden kan man konstatere, at skønt det oprindelige, efter alt at dømme danske anlæg var relativt enkelt og skønt de efterfølgende, kejserlige forbedringer af dette ikke medførte, at Hals Skanse blev et fuldt udbygget, bastionært fæstningsanlæg, så er der i begge tilfælde tale om, at den nyeste fæstningsteknologi blev taget i anvendelse. Det kvadratiske, efter alt at dømme danske anlæg fra 1626-1627 ligner den redoute, der angives i greve Johann von Nassau-Siegens (1561-1623) krigsbog, som blev udarbejdet 1597-1623.¹⁵⁶ Nassau-Siegen opererer med skanser som noget, der er mindre end en fæstning, men som man ikke desto mindre kan kalde en fæstning eller i det mindste sammenligne med en fæstning. Næste led, ned ad i kæden, er så redouter, dvs. et mindre fæstningsværk, der ligesom skanserne kan afgive ild til alle sider, og en sådan redoutes størrelse og indretning redegøres der relativt indgående for, herunder at redouter ikke forsynes med særlige flankeringer og at de passende kan anlægges med tør voldgrav, men at en angribende fjende ikke desto mindre kan holdes ude af anlægget vha. kanoner og musketter. I forlængelse her af anføres en skitse (fig. 3), der i høj grad ligner det efter alt at dømme danske anlæg i Hals fra 1626-1627.¹⁵⁷ Mht. de af de kejserlige tropper udførte forbedringer finder man ingen forudsætninger for disse blandt de øvrige skansegrundtyper, man finder i Nassau-Siegens krigsbog.¹⁵⁸

De efter alt at dømme danske bygmestre bag den første Hals Skanse havde således kendskab til, hvorledes man skulle anlægge moderne redouter i overensstemmelse med de nyeste principper for etablering af den bastionære fæstning. Ift. Nassau-Siegens krigsbog kan man endog hævde, at det formodentligt danske anlæg fra 1626-1627 var i nøjere oversensstemmelse med de nyeste principper, end de kejserlige tilføjelser og udbygninger 1627-1629, hvilket kan forklares ved, at der for de kejserlige troppers vedkommende var tale om midlertidige foranstaltninger.

---

¹⁵⁴ Nielsen 2007 s. 272-273. Produktionsår jf. Statens Forsvarshistoriske Museum, Tøjhusmuseet, København. Ud over kuglerne i Hals Skanse, kan mortertypen og de til morteren hørende kugler beses i Kanonhallen på Tøjhusmuseet i København. Hvor og hvordan de få i Danmark bevarede morterkugler af granit er udhuggede, ved vi ikke. I artilleriregnskaberne fra Christian IVs tid ses i beholdningsoversigterne hyppigt angivelse af stenkugler fra ældre tid, men ikke hverken nyforarbejdede eller nyanskaffede kugler. Blom 1877 s. 262-263.

¹⁵⁵ Blom 1877 s. 253-254.

¹⁵⁶ *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* 1973 forsats, s. 429, her i også Hahlweeg 1973 (selvstændig pag.) s. 16. *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* blev udgivet i 1973, men manuskriptet blev anvendt som hovedkilde til Johan Jacobi von Wallhausens bog *Defensio Patriæ oder Landrettung* 1621. Von Nassau-Siegen søgte selv i samtiden at udbrede sine idéer ved en adelig krigsskole, som Wallhausen var leder af, og ved korrespondance med tyske fyrster. Lind 1996 s. 95.

¹⁵⁷ *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* 1973 s. 424, 429.

¹⁵⁸ *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* 1973 s. 426-428.

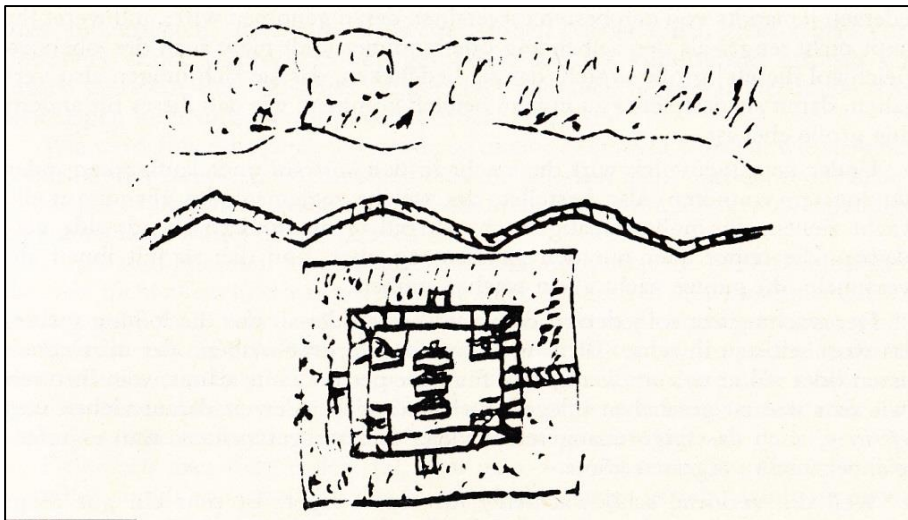

Fig. 3. Redoute i grev Johann von Nassau-Siegens krigsbog 1597-1623. Redouten kan i denne udformning opfattes som idealtype, og har været beregnet til minimum fire kanoner.¹⁵⁹

Mht. spørgsmålet om, hvad det var man byggede i Hals, kan det konkluderes, at det efter alt at dømme var den danske konge der lod opføre et fortifikatorisk set relativt enkelt anlæg, et kvadratisk voldanlæg med port, uden bastioner. Dette anlæg blev så sandsynligvis udbygget af de tyske, kejserlige tropper, med centrale bastioner i nord- og sydvolden og i nordvolden tillige hjørnebastioner i øst og vest. Man kan således sige, at kernen i Hals Skanse er et relativt enkelt, efter alt at dømme dansk anlæg, men enkeltheden til trods opført efter de principper, der blev udviklet i samtiden. Det efter alt at dømme danske anlæg blev sandsynligvis udbygget af de tyske besættelsestropper, om end der ikke var tale om en fuldt udfoldet, bastionær fæstning. Det er her lykkedes at finde en principiel, samtidig forudsætning for det danske anlæg, hvilket ikke er tilfældet for de kejserlige tilføjelser. Det efter alt at dømme danske anlæg var i nøje overensstemmelse med periodens generelle fortifikatoriske udvikling. Der var tale om et relativt enkelt, men fuldt moderne anlæg. Mht. spørgsmålet om, hvor den første Hals Skanse lå, er svaret, at skansen blev bygget på det sted, hvor Hals Skanse ligger i dag.

Kongemagt og by 1625-1629

Det forhold, at man fra kongemagtens side tilsyneladende tillagde stedet så megen betydning, at man efter alt at dømme opførte et fuldt moderne fæstningsanlæg på stedet, afføder spørgsmålet om, hvorvidt kongemagten lod dette initiativ følge op af bymæssige initiativer, der i så fald skulle understøtte en fæstningsmæssig ud-

¹⁵⁹ Gengivet efter *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Sigen* 1973 s. 429.

bygning, og omvendt, som man i samtiden få år senere diskuterede mere indgående og principielt, og som det er diskuteret i forskningslitteraturen.¹⁶⁰ Spørgsmålet må besvares ved at undersøge, om sådanne initiativer og intentioner lader sig spore i kildematerialet.

På det generelle niveau mærkede bønderne i Hals militariseringen af civilsamfundet, bl.a. som følge af rigsrådets betænkning juni 1626, hvor man i lyset af den truende invasion foreslår, at man bør overveje, hvorledes landbefolkningen og den almindelige mand eller i det mindste en mand af hver bondegård i tide kan forsynes med et godt gevær, hvis kongen bifalder dette, hvilket kongen gjorde.¹⁶¹ Rigsrådet gentager senere i juni 1626 at landfolket bør bevæbnes bedre, således at de bønder som har råd hver holder en musket, mens de der ikke har råd hver holder en picque, et spyd. Lensmænd og adelsmænd skal sørge for, at geværene opbevares i kirkerne eller andre passende steder.¹⁶² I august 1627 foreslår rigsrådet udskrivning af endnu 12.000 mand. Bondemilitsen skal mønstres og møde med våben. Udskrivningen gælder alle mellem 18 og 55 år, som kan tåle udskrivning. De udskrevne organiseres i kompagnier, og officererne udtages af landfolkets rækker blandt de, der synes bedst. Hvert herred gives sin alarmplads, hvor alle kan møde i rette tid. Desuden skal lensmanden forordne strandvagt, som i tilfælde af fare straks skal give såvel lensmand som den stedlige kaptajn besked, og bønderne skal derpå søge til deres alarmplads. Hvor der oprettes alarmbavner ved kysten, skal foruden strandvagten holdes to karle til hest, som straks kan alarmere lensmanden og officererne i tilfælde af landgang eller angreb.¹⁶³ Militariseringen må allerede i udgangspunktet i 1614 og senest i 1615, hvor ordningen var fuldt indfaset i Danmark, have kunnet mærkes i Hals, og nu i 1627 måtte man, ud over de oprindelige 25 mand til bondemilitsen, stort set møde mand af hus, og tillige stille med strandvagt og to karle ved bavnerne.¹⁶⁴ I tiden 1627-1629 umuliggjorde den fjendtlige besæt-

---

¹⁶⁰ Se Rigsmarsk Anders Billes forsvarsbetænkninger 1646-1647, Landkommissærernes betænkning 1646 og Hoffmanns redegørelse 1655, samt Duffy 1979, Ahsworth 1991, Riis 1993, Blockmanns 1994, Mikkelsen 2003, Henningsen 2007, Degn, Fode 2008, Friedrichs 2009, Clark 2009, Mikkelsen 2012, Upubliceret materiale Degn 2012, Vesely 2013.

¹⁶¹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-1885* 1. bd. s. 481, betænkning af 16. juni 1626. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1969* 2. bd. 1626-1631 s. 24, med en bemærkning om, at man tidligere havde søgt at "paatreng" dette for kronens bønder, hvilket var umuligt, men når alle gør det, kan der blive noget ud af idéen.

¹⁶² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-1885* 1. bd. s. 486-487, betænkning af 18. juni 1626. Sideløbende med krigsforberedelserne, der forplantede sig fra konge og rigsråd til principielt hele riget, kunne kongens kancelli så også tage fat på forundersøgelserne ifm. noget så civilt som et mageskifte i Hals, *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1624-1626* 1925 s. 800, hvilket naturligvis ikke er udtryk for en særlig, bymæssig interesse for stedet.

¹⁶³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1887* 2. bd. s. 39.

¹⁶⁴ Hærorrdningen 1624 ændrede ikke systemet fra 1614, men udvidede dette, og fra september 1627 oprustede man kraftigt i Danmark. Lind 1994 s. 48, 59. Her kan man naturligvis indvende, at oprustningen fra 1627, hvis dette forstås som mobilisering, ligner den traditionelle udskrivning i krigssituationer og derfor var en kortvarig tilstand, men ikke desto mindre gjorde hærorrdningerne 1614 og 1624 militariseringen, som tidligere anført forstået som det at give et militært præg og som det at opbygge og udvikle militæret i et område, permanent og det militære element derfor til en fast bestanddel på stedet; en bestanddel, der således også var der når der ikke var mobilisering og udskrivning i krigssituationer. I den

telse selvsagt ethvert kongeligt initiativ til udvikling af Hals by, men som det er fremgået er der da heller intet der tyder på, at sådanne specifikke planer har eksisteret. Hals Skanse var etableret som spærrefæstning, en enkeltskanse, og på dette tidspunkt ikke som et led i en større plan for stedet.

For så vidt ang. kongemagtens bymæssige initiativer i tiden 1625-1629 kan konkluderes, at sådanne ikke blev taget, at relationen kongemagt og by er karakteriseret af generelle, nationale forhold, der også slår igennem i Hals, og at disse forhold er karakteriseret ved øget militarisering.

Ej heller byen Fredericia eksisterede i denne periode. Situationen er en ganske anden i Glückstadt. Byen blev grundlagt af Christian IV med grundlæggelsesdokumentet for Glückstadt den 22. marts 1617. Allerede i 1616 var den polygonale radialby blevet udstykket. I 1619-1620 blev havnen ved Rhinmundingen opført, og den 1. januar 1619 blev den nye bykirke ved markedspladsen indviet.¹⁶⁵ I bestræbelsen på både at anlægge en fæstning til forsvar af monarkiet vest for Hamburg og på at føre Hamborgs handel over på Glückstadt, blev Glückstadt fra 1619 gjort til toleranceby, hvor ikke-lutheranere, som f.eks. reformerede nederlændere og portugisiske jøder, var velkomne.¹⁶⁶ I 1628 blev konkurrencen med Hamborg atter åbenlys, da Christian IV begyndte at opkræve told af de skibe, der sejlede forbi Glückstadt, hvilket bl.a. resulterede i hamborgske fartøjers overraskelsesangreb på havnen i Glückstadt.¹⁶⁷ Glückstadt blev det første eksempel i det danske monarki på den gennemregulerede fæstningsby, med et stramt opbygget gadenet inden for de bastionære fæstningsværker, efter ældre, nederlandsk forbillede. Byplanen for Glückstadt omfattede ca. 17 ha.¹⁶⁸ Glückstadt blev anlagt med land- og marskområde mod nord og vest, med havn ud mod Elben i syd og med bifloden Rhin mod øst. På østsiden af Rhin opførtes en bydel, Rethöwel, som også blev forsynet med fæstningsværker, formodentlig allerede 1628.¹⁶⁹ Alt dette skete i løbet af godt ti år, dvs. i samme periode som man på dansk side diskuterede og sandsynligvis opførte Hals Skanse. Såvel de by- som fæstningsmæssige initiativer og planer overgår langt kongemagtens initiativer og planer for Hals Skanse og by, i hvilken sidste sammenhæng der ikke var nogle. Der var lagt op til, at Glückstadt skulle være en af rigets hovedbyer. Hals var en fæstning ved Limfjordsmundingen.

Skansens funktion 1627-1629

Efter som etablering af den efter alt at dømmes dansk opførte Hals Skanse fra dansk

---

forstand peger Linds angivelse af betydningen af hærordningen og dens udvidelse samt den kraftige oprustning fra 1627, Lind 1994 s. 48, 59, da også på militariseringen som et permanent og ikke blot et forbigående forhold.

¹⁶⁵ Möller 2005 s. 135-136.

¹⁶⁶ Ceynowa (red.) 2002 s. 11. Dette perspektiv er grundigt undersøgt af Vesely, der opererer med begrebet Exulantenstadt som en særlig bytype, på linje med bl.a. residens-, fæstnings- og garnisonsbyer, og undersøger, hvorledes tolerancen manifesterede sig i byplanlægning og urban udvikling i Glückstadt. Vesely 2013 s. 25-26, 115-234.

¹⁶⁷ Möller 2005 s. 136, 137, Riis 2011 s. 341.

¹⁶⁸ Dahl 2010 s. 11, 44.

¹⁶⁹ Riis 2011 s. 341, Kock 2011 s. 70, Møller 2009 s. XII.

side var sket mhp. at sikre indsejlingen til Limfjorden og Limfjordslandet må man konstatere, at Hals Skanse ikke var i stand til at varetage denne funktion, da den blev angrebet og erobret i 1627. Der var tale om en indsejlingsfæstning, et spærreanlæg, men muligvis har anlægget været for svagt, eller besætningen for lille og for ringe. Desuden blev skansen angrebet over land. I tiden 1626-1627 blev skansen ikke udsat for angreb fra søsiden, og ingen fjendtlige flådestyrker forsøgte at trænge ind i Limfjorden, så denne første udgave af Hals Skanse kom ikke til at stå sin prøve mht. det tiltænkte formål.

Det er blevet hævdet, at der ved de kejserlige troppers erobring af Hals Skanse 1627 var en dansk besætning på 200 mand i skansen.¹⁷⁰ Vi ved således ikke, hvad man har regnet med som nødvendigt for at holde skansen. I dette tilfælde er antallet, hvis det står til troende, vel et udtryk for den styrke man fandt fornøden for at sikre sig Hals by og skanse, muligvis som defensivt udskibningssted eller offensivt brohovede, hvilket altså ikke var tilstrækkeligt. Skansens bestyknings kan vi heller ikke sige noget om, ud over det antal kanoner, anlæggene idéelt set skulle bestykes med. Om det så var tilfældet, ved vi ikke.

De kejserlige troppers opmærksomhed på nødvendigheden af at befæste Vendsyssels østkyst med nye skanser og batterier og på nødvendigheden af at besætte og forstærke Hals Skanse, har baggrund i, at den danske flåde fortsat havde herredømmet til søs. Langs kysterne patruljerede danske orlogsfartøjer, som til tider sendte kommandoer i små både ind under land for at rekonosere, og også for at gennemføre mindre angreb på de kejserlige stillinger langs kysten, men ved Hals indskrænkede man sig til at krydse i farvandet ud for byen og Limfjorden.¹⁷¹

Trods besættelsen forstærkes i denne periode indtrykket af, at Hals i stadigt større grad vinder indpas i den danske strategiske tænkning. Allerede planerne om etableringen af den efter alt at dømmes dansk anlagte Hals Skanse er et udtryk for dette, om end udførelsen og finansieringen blev pålagt lokalbefolkningen under henvisning til den lokale beskyttelse som fæstningen ville yde, men da nu skansen var i fjendtlige hænder, finder Hals på andre måder vej til kongens og kancelliets bevågenhed.

Den 22. oktober 1627, få dage efter den kejserlige besættelse af Vendsyssel, udstedes ordre om, at der straks skal færdiggøre tre eller fire af flådens orlogsfartøjer, som skal ligge ud for Hals ved indløbet til Limfjorden, og af og til ud for Aarhus og Fladstrand. Hensigten er at holde fjendens fartøjer inde, både i Limfjorden og andre steder, samt forhindre tilførsel af salt, humle og andre fornødenheder til

---

¹⁷⁰ Christensen 1912 s. 89. Hvor Christensen har dette tal fra anføres ikke. Nielsen 1999 s. 6 anfører det samme. Slange 1749 s. 602 skriver, at der var 4.000 menige samt oberster i Hals Skanse, hvilket er umuligt. Jahn 1822 s. 336 sætter ikke tal på.

¹⁷¹ Om de kejserlige troppers opmærksomhed på danske flådebevægelser, faren for trossættelser og bevogtning af kysten fra Skagen til Hals, som disse forhold har sat sig arkivalske spor, se Engelbert 1993 s. 13. Materialet er skrevet sammen i Krebs 1910 s. 93-163. Om de danske angreb på kejserlige stillinger og deres rolle ifm. opmuntring af bønderes rejsning mod de kejserlige besættelsestropper bl.a. i dele af Jylland, se Wilson 2009 s. 423.

fjenden.¹⁷² Den 27. oktober 1627 udsendes instruks for Hans Thørkelsen, kaptajn på skibet Sælhunden, for hans togt til Jylland. Kaptajn Thørkelsen skal med Sælhunden begive sig til Jyllands kyst, og løbe fra og til dér langs østsiden, særligt ved Hals og Fladstrand, såvel i som uden for Limfjorden, dog således, at han ikke udsætter skibet for fare. Hvis kaptajnen skulle opdage, at fjenden har skibe, skuder eller både liggende et sted under Jyllands kyst, så skal han gøre sit bedste for at bemægtige sig disse fartøjer, og hvis han ikke kan det, da søge at skyde dem i sænk eller stikke ild på dem. Hvis kaptajnen støder på danske fartøjer, der sejler til eller fra de steder, som fjenden har besat, bl.a. Hals, skal han søge at bemægtige sig dem eller skyde dem i sænk, idet han dog skal være opmærksom på ikke at gøre skade på eller forhindre sejlads for skibe eller skuder med flyttegods for adelen eller andre, der vil bort fra Jylland, og som har pas og bevis. Disse skal have lov at passere uhindret. Endelig skal Thørkelsen særligt være opmærksom på, at der ikke kommer proviant eller ammunition frem til de steder, som er besat af fjenden.¹⁷³ Den omfattende instruks pålægger således Thørkelsen en omfattende opgave, nemlig stort set at etablere en flådeblokade af østkysten vha. blot et enkelt skib. Blokaden geografiske tyngdepunkter er Hals og Fladstrand. Her må fjenden således i særlig grad have koncentreret tropper, skibe og funktioner.

Således har Hals i perioden 1625-1629 i fæstningsmæssig sammenhæng bevæget sig fra at være et ubefæstet sted, som Christian IV ikke kendte, til at være et sted, som først blev vurderet som værende af så væsentlig betydning for det danske forsvar, at man efter alt at dømme besluttede og gennemførte etableringen af en skanse her, for derpå at være af lige så væsentlig betydning for de kejserlige besættelsestropper, særligt mhp. at undgå angreb fra den danske orlogsflådes side. Og mens skansen var i de kejserlige troppers besiddelse, blev stedet gjort til pejlepunkt for den danske flådes bevægelser i Kattegat, ligesom det tyder på, at de kejserlige tropper koncentrerede funktioner mv. ved Hals. Skansens efter alt at dømme oprindelige og væsentligste funktion, nemlig at fungere som spærrefæstning og sikre indsejlingen til Limfjorden, blev ikke prøvet af mens skansen i 1626-1627 efter alt at dømme blev opført og var på danske hænder. Skansen blev ikke angrebet fra søsiden, og ingen fjendtlige flådestyrker forsøgte at trænge ind i Limfjorden. De kejserlige tropper erobrede stedet og den efter alt at dømme dansk opførte skanse ved et angreb over land. Derimod viste skansen sig i stand til at varetage denne funktion mens den var i de kejserlige troppers besiddelse, muligvis befordret af den kejserlige udbygning af Hals Skanse mod såvel sø- som landsiden. Hals Skanse fungerede effektivt som spærrefæstning 1627-1629, vendt mod danske flådefartøjer og i de kejserlige troppers besiddelse. De kejserlige besættelsestropper forlod Vendsyssel i sommeren 1629. En lokal tradition siger, at de ødelagde skansen inden de forlod den.¹⁷⁴

---

¹⁷² *Kancelliets Brevbøger 1627-1629* 1929 s. 217. Jahn 1822 s. 364, med henvisning til bl.a. Slange 1749 s. 603, hvor denne oplysning dog ikke findes.

¹⁷³ *Kancelliets Brevbøger 1627-1629* 1929 s. 227.

¹⁷⁴ Gregersen 1956 s. 18. Forholdet behandles i Hals Skanse 1630-1633.

Fæstning og by 1625-1629

Det militære aspekt var tilstedeværende i Hals i tiden 1625-1629, om end i vekslende betydning og med vekslende styrke. Fra 1625 til 1627 var det militære aspekt repræsenteret ved de udstationerede officerer, bondemilitsen og den efter alt at dømmes dansk gennemførte opførelse af Hals Skanse, som vi kan gå ud fra, at i hvert fald en del af den mandlige befolkning i Hals sogn har taget del i. Da så krigen kom til Hals 1627-1629, var det den fjendtlige besættelsesmagt, der var bestemmende for relationen mellem fæstning og by. For så vidt ang. relationen mellem skansens garnison og byens befolkning var der således tale om ekstraordinære situationer, med bygning og besættelse. En relation til skansens danske besætning tillader kildesituationen os ikke at undersøge nærmere. Det gør den til gengæld ift. de tyske besættelsestropper.

I den udstrækning relationen har sat sig spor i kilderne var der tale om tvang. Som tidligere omtalt blev en familie 2. påskedag 1628 taget til fange af de kejserlige tropper i Skovshoved et par km nord for Hals, og ført til Hals Skanse. Ved den lejlighed stjal de kejserlige mandens sølv, penge og andet gods, som de tog med sig til Hals.¹⁷⁵ Det fremgår ikke hvorfor de kejserlige tog familien til fange, men besættelsestropperne benyttede under alle omstændigheder lejligheden til at berøve manden hans værdier.¹⁷⁶ Det ligner mere vilkårlig plyndring ifm. tilfangetagelsen end det ligner en del af kontributionssystemet.¹⁷⁷ Der var jo andre end den tilfangetagne familie fra Skovshoved der havde lidt under kontributionssystemet, og det er naturligvis muligt at familien fra Skovshoved netop udnyttede tilfangetagelsen til at gøre eksplicit krav på erstatning gældende med udgangspunkt i det forhold, at denne familie havde lidt mere og større tab end de, der kunne tilskrives kontributionssystemet. Vi kender ikke udgangen på sagen, men det at blive udplyndret af de kejserlige tropper, hvad enten det var vilkårlig plyndring eller som en del af kontributionssystemet, var ikke i sig selv noget usædvanligt, men mere reglen end undtagelsen. Den væsentligste byrde, som besættelsen medførte, må netop have været den store mængde fødevarer og de mange andre værdier, der blev presset ud af den nordjyske befolkning. Der er grænser for, hvor meget en egn kan præstere, og i januar 1629 skrev von Hatzfeldt til sin foresatte, oberst Albrecht, at det nu var helt umuligt at presse mere ud af befolkningen, hvad enten det drejede sig om sølv, penge eller korn. End ikke træhesten kunne hjælpe; man kunne ikke få mere ud af bønderne.¹⁷⁸

Sagen fra 1628 og brevet fra 1629 illustrerer spændvidden i elendigheden. Forholdet er blevet behandlet forskningslitteraturen. Gunner Lind har påpeget, at 30 Årskrigen var en krig mellem hære, men tillige en krig mellem soldater og civilbe-

---

¹⁷⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 2. december 1631. Affæren kaster tillige lys over spørgsmålet om skansens bygningshistorie 1628, jf. Fæstningsværket.

¹⁷⁶ Ørnbjerg 2007 s. 262 skriver lige ud at grunden til fængslingen syntes at være den kendsgerning, at familien lå inde med en del sølvsager, som de kejserlige tropper så benyttede lejligheden til at stjæle mens familien sad fængslet på Hals Skanse.

¹⁷⁷ Om kontributionssystemet se den følgende paragraph.

¹⁷⁸ Nielsen 2007 s. 273-274. Krebs 1910 s. 284-285.

folkning. Der er mange fortællinger om 30 Årskrigen overgreb, særligt fra soldaternes side, og selv om der var rolige forhold, skulle der fortsat udredes kontributioner.¹⁷⁹ Carsten Porskrog Rasmussen har illustrativt beskrevet overgrebene i Nord-slesvig under Kejserkrigen.¹⁸⁰ Jeppe Büchert Netterstrøm skriver, at kontributionssystemet var udviklet i Tyskland i 30 Årskrigen første fase for at imødegå ukontrollerede ødelæggelser og plyndringer, som ødelagde hærens eget forsyningsgrundlag. Formålet med kontributionssystemet var at bevare det besatte områdes produktivitet, hvorfor soldaterne måtte afholde sig fra unødvendige voldshandlinger.¹⁸¹ For de kejserlige tropper i Nordjylland blev dette understreget i en armébefaling af september 1627.¹⁸² Hvad der måtte mangle af og i krigsartikler blev således opvejet af en særlig ordre. Kontributionssystemet var imidlertid ikke blot et tysk fænomen. Systemet blev indskrevet i Christian IVs artikelbrev 1625, der dog også åbnede mulighed for, at soldaterne kunne berige sig gennem plyndring, efter tilladelse og under ordnede forhold.¹⁸³ Det er vel også det man skal ligge i armébefalingen til de kejserlige tropper af september 1627. Peter H. Wilson har påpeget, at den tyske rigsdag allerede i 1570 bestemte, at soldaterne selv skulle betale for rationer mv. Under 30 Årskrigen brød Wallenstein konventionerne ved at insistere på fuld betaling af såvel sold som rationer. Desuden indførte Wallenstein det decentrale system, således som det kom til anvendelse i bl.a. Nordjylland,¹⁸⁴ hvilket er blevet betegnet som en privatisering af krigen.¹⁸⁵ Det er endvidere blevet påpeget, at det synes at være en udbredt opfattelse, at Wallensteins kontributionssystem udgjorde en revolutionær nyskabelse på det krigsfinansielle område, men det er samtidigt blevet understreget, at det Wallensteinske kontributionssystem kun har været muligt at benytte i fjendeland, og at det ikke har kunnet bruges i neutrale, venligtsindede eller egne områder. Det Wallensteinske kontributionssystem var et plyndringssystem.¹⁸⁶ Opfattelsen af betydningen af det Wallensteinske kontributionssystem er endvidere blevet skærpet med påpegningsen af, at Wallenstein perfektionerede kontributionssystemet til en grundlæggende finansieringsmetode for krigen.¹⁸⁷

Denne grundlæggende finansieringsmetode havde imidlertid, som påpeget, sin begrænsning i, at den kun kunne komme til anvendelse i besatte områder. Var man ikke i besiddelse af besat, fjendtligt territorium, kunne systemet ikke bringes til udfoldelse. Man kan således ikke hævde, at kontributionssystemet var en fundamentalt grundlæggende finansieringsmetode for krigen. Hvis man ikke kunne udplyndre et besat, fjendtligt territorium, måtte pengene til at føre krig for rejses på

---

¹⁷⁹ Lind 1994 s. 171. Overgreb kunne udøves af såvel fjendtlige som egne tropper.

¹⁸⁰ Rasmussen 2012 s. 82, 86-87. Forholdene i Syd- og Sønderjylland er tillige beskrevet i Lassen 1965 b.

¹⁸¹ Netterstrøm 2012 s. 29.

¹⁸² Krebs 1910 s. 276-277.

¹⁸³ Netterstrøm 2012 s. 29-30. Senere blev Christian Vs krigsartikelbrev og krigsretsinstruktion 1683 grundlaget for den militære ret de næste 200 år. Krogh 2000 s. 73.

¹⁸⁴ Se Fæstningsværket.

¹⁸⁵ Wilson 2010 s. 400, 405.

¹⁸⁶ Kirchmeier-Andersen, Upubliceret materiale, *Kejserkrigens finansiering* 1991 s. 115, 117.

¹⁸⁷ Rasmussen 2012 s. 87.

anden vis.

Hals var besat, fjendtligt territorium 1627-1629 og vi ved, at Hals blev udlagt til kvarterområde og således var omfattet af Hatzfeldts brev af januar 1629.¹⁸⁸ Om end kildegrundlaget er spinkelt kan det således antages, at også Hals sogn har måttet bære kontributionssystemets byrder i form af strukturel, velorganiseret plyndring. Hertil kom så den uorganiserede del i form af både plyndringer og overgreb, som tilfangetagelsens af familien i Skovshoved i påsken 1628, men om de ødelæggelser, som man efter besættelsens ophør fik overblik over var en følge af kontributionssystemets organiserede plyndringer eller en følge af uorganiserede plyndringer, lader sig ikke fastslå. Under alle omstændigheder kunne man efter de fjendtlige troppers afmarch i den tidlige sommer 1629¹⁸⁹ i Hals begynde at reparere det ødelagte. Man konstaterede, at dørene i Hals kirke skulle fornyes og forsynes med jern og hængsler. Desuden var gulvstenene brudt op, så kirkegulvet skulle lægges om, gitterlågerne var, ligesom stenene i kirkediget, taget af tyskerne og måtte fornyes, og en del af jernet i sejerværket, kirkens ur, var forsvundet, ligesom kirkens metaller var blevet brugt til kugler og kirkens træværk til brændsel. Desuden var kirkens kalk og disk forsvundet.¹⁹⁰

Konsekvenserne af skansens tilstedeværelse 1625-1629 var, at byens befolkning måtte levere arbejde og materialer til skansens opførelse, vedligeholdelse og ændring, hvad enten arbejdet blev dikteret af den danske konge eller de tyske besættelsestropper, der desuden i overensstemmelse med det Wallensteinske kontributionssystem tømte området for værdier.

I Glückstadt undgik man at blive offer for det Wallensteinske kontributionssystem. Til gengæld blev byen belejret. I september 1627 påbegyndte de kejserlige tropper en dobbeltbelejring af Krempe og Glückstadt.¹⁹¹ I den forbindelse etablerede belejringstropperne en linje befæstede lejre mellem de to byer. I maj 1628 var belejringen af Glückstadt total, på landsiden. Glückstadts fæstningsværker var i begyndelsen i dårlig stand, men blev med dygtighed udbygget, mens belejrerne på deres side en enkelt gang forgæves forsøgte at erobre Glückstadt ved stormangreb. De kejserlige gravede sig ned på kanonskuds afstand, men var ikke i besiddelse af svært artilleri, og kun i begrænset omfang af feltartilleri. Hertil kom det væsentlige forhold, at Glückstadt blev støttet af danske flådeenheder på Elben, og fæstningen modtog uhindret forsyninger ad søvejen.¹⁹² Fra Glückstadt gennemførtes to udfald mod den kejserlige belejring. Det lykkedes imidlertid ikke hverken at bryde belejringen eller at genetablere forbindelsen til Krempe, hvor man ikke var i stand til at modtage forsyninger ad søvejen. I september 1628 opgav de kejserlige styrker den egentlige belejring, og gik over til blot indeslutning af Glückstadt. Mht. Krempe havde det svage kejserlige artilleri ikke kunnet ødelægge den stærke fæstning; til

---

¹⁸⁸ Krebs 1910 s. 262, 284-285.

¹⁸⁹ Nielsen 2009 s. 274.

¹⁹⁰ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 24. juni 1631. Se også Ørnbjerg 2007 s. 261-262.

¹⁹¹ Disse tropper modtog bl.a. forplejning fra det besatte Nordjylland. Nielsen 2007 s. 200, 203.

¹⁹² Sager 2003 s. 66.

gengæld holdt de kejserlige sig uden for Krempeartilleriets rækkevide. Den 14. november 1628 overgav Krempe sig pga. mangel på proviant. Den 17. november 1628 brød en stormflod ind i den kejserlige lejr og tvang belejrerne på tilbagetog.¹⁹³ Forløbet viser, at fæstningsbyen Glückstadt var i stand til at udholde en belejring og under denne ikke blot udbedre fæstningsværkerne, men også foretage udfald mod belejrerne. Afgørende i den sammenhæng er, at Glückstadt blev forsynet ad søvejen, hvilket Krempe ikke kunne blive. Forsyningsituationen havde ikke blot betydning for Glückstadts militær, men også for byens civile borgere, der ikke risikerede at blive sultet ud. Glückstadts bastionære fæstningsværker viste sig i stand til at modstå angreb og belejring, og Glückstadts placering ved Elben sikrede forsyningsituationen. På den måde viste to af de væsentligste forudsætninger, de fortifikatoriske og de geografiske, sig afgørende for den nye fæstningsbys styrke og modstandsdygtighed.

2.4. Fra forfald til fæstningsplaner – Tiden 1630-1652

Kongemagt og fæstning 1630-1652

Freden i Lübeck 1629 gjorde den danske besiddelse af de nordtyske flodmundinger ustabil og umuliggjorde den danske politik over for Tyskland, der havde haft til formål at skabe modvægt mod Sveriges ekspansion og skille dets alliancer. Planen lykkedes delvist, idet kongen i 1633 fik tilladelse til at opkræve Elbtolden i fire år. Imidlertid var Christian IVs internationale mæglingsbestrebelse ikke lykkedes, og skønt freden i Prag 1635 nedbrød det svenske alliancesystem, fik Christian IV ingen indflydelse på fredsbetingelserne. Mæglingspolitikken bidrog tvært imod til at fremprovokere det svenske angreb på Danmark i 1643. Torstensonfejden 1643-1645 og de efterfølgende fredsaftaler ændrede magtbalancen i Østersøområdet. Sverige indtog nu den dominerende position og Danmark var stærkt svækket, men den dansk-svenske modsætning var ikke blevet fjernet.¹⁹⁴ 30 Årskrigen var en krig, i hvilken den danske orlogsflåde ikke var tiltænkt nogen rolle og set fra et orlogshistoriske perspektiv gik Christian IV bort fra søkrigskonceptet da han gik ind i krigen. Efter 1630 satte flådens forfald derfor ind, hvilket fik væsentlige strategiske konsekvenser.¹⁹⁵ Man opgav det offensive søkrigskoncept. Det defensive forsvar af riget kunne man ikke opgive. Det er blevet hævdet, at den medfart, der i 1600-tallets første halvdel to gange ramte Jylland, nemlig Kejserkrigen 1627-1629 og Torstensonfejden 1643-1645, hos kongemagten måtte fremkalde overvejelser over, hvad der i krigstider kunne gøres for at yde den jyske halvø bedre beskyttelse end de sydlige fæstninger Krempe og Glückstadt formåede.¹⁹⁶ Mere skarpt formuleret viste erfaringerne fra Kejserkrigen, at der på den jyske halvø var behov for bedre

---

¹⁹³ Möller 2009 s. 5-6. En detaljeret gennemgang af forløbet findes hos Rode 1940 bd. I s. 28-84.

¹⁹⁴ Gamrath, Pedersen 1980 s. 523-529.

¹⁹⁵ Bjerg 2010 s. 45, 50.

¹⁹⁶ Klitgaard 1924 s. 28.

fæstninger.¹⁹⁷ Christian IVs kurs mht. befæstning af riget synes ganske vist i denne periode at være noget slingrende. Ikke desto mindre er det en kilde til undren, hvis Hals Skanse, der tidligere havde indtaget en vis rolle i såvel det nationale fæstningsspørgsmål som i krigsmæssig sammenhæng, skulle være helt opgivet og nærmest ikkeeksisterende i tiden 1630-1652.¹⁹⁸ Dette afføder to uddybende forskningsspørgsmål, der skal undersøges i denne del af afhandlingen.

For det første drejer det sig om at få klarhed over, om og i givet fald hvilke planer kongemagten havde for befæstningen af Hals. Denne klarhed vil blive tilvejebragt ved en undersøgelse af, hvad der i påkommende tilfælde var baggrunden for udarbejdelsen af planerne, hvorledes disse planer blev udviklet, hvad planerne indeholdt og endelig om og hvorledes disse planer blev udmøntet i praksis. Med sidste del af spørgsmålet bevæger vi os fra Hals Skanses historie på det nationale niveau til Hals Skanses historie på det lokale niveau. Forskningslitteraturen vedr. Hals Skanse mht. relationen kongemagt og fæstning er i vid udstrækning karakteriseret ved, at perioden 1630-1652 betegnes som relativt konturløs. Der er tilsyneladende hverken begivenheds- eller bygningsmæssigt markante holdepunkter i perioden,¹⁹⁹ i hvert fald ikke i positiv forstand. Derimod er det blevet hævdet, at Hals Skanse ikke blev vedligeholdt, sandsynligvis på baggrund af en synsforretning januar 1630, ifølge hvilken alt af værdi var blevet stjålet af beboerne, og videre er det blevet hævdet, at voldene derefter blev trampet ned af løsgående kreaturer og at man derfor intet hører til Hals Skanse under Torstenssonfejden. Hals Skanse er blevet betegnet som en ruin og ikkeeksisterende i tiden mellem begyndelsen af 1630'erne og 1653.²⁰⁰

Dette leder frem til det andet spørgsmål, der her skal undersøges. Det drejer sig om spørgsmålet om, hvorvidt der var eller ikke var en skanse i Hals, og en skanse der i en eller anden udstrækning var i funktion i tiden 1630-1652.

Hals Skanse 1630-1633

Der var en skanse i Hals i 1630, men den var ikke i for god stand. I januar 1630 blev en afholdt synsforretning nemlig fremlagt og ført til protokols på Hals Birketings. Her af fremgår, at fire synsmænd havde besigtiget Hals Skanse og fundet, at muren på et af skansehusene var faldet ned, en del af stenene slået i stykker og desuden var nogle af stenene blevet stjålet. Alle vinduer og døre var blevet stjålet, to vindueskarme var borte og de nederste vinduesposter slået i stykker. Desuden var en del af skansekurvene blevet fjernet, og alt der var mindre end det noget besværligt håndterbare tømmer, var væk.²⁰¹ I april 1631 blev der igen afholdt synsforretning på skansen, og nu stod det værre til. Endnu mere tømmer og endnu flere mursten var

---

¹⁹⁷ Lind 1994 s. 64.

¹⁹⁸ Gregersen 1956 s. 20, 21-25.

¹⁹⁹ Trap 1859 s. 195, Trap 1875 s. 217, Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 599, Klitgaard 1924 s. 28, Trap 1961 s. 997, Gregersen 1956 s. 19-20, 21-25, Jagd 1986 bd. I s. 160-161, 190-192, Christensen 1990 s. 424-429, 447, Jensen 1991 s. 154, Dahl 1992 s. 6-8, Dahl 1994 s. 111-116.

²⁰⁰ Gregersen 1956 s. 20, 21-25.

²⁰¹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 29. januar 1630.

forsvundet, hvilket også gjaldt skilderhusets dør og planker.²⁰² Efter som de kejserlige tropper, der ved deres afrejse meget tænkeligt kan have givet skansen en hård medfart, havde forladt egnen i 1629, kan de følgende års ødelæggelser på skansen, som disse synsforretninger dokumenterer, ud over forfald som følge af manglende vedligeholdelse, kun skyldes befolkningens plyndring af stedet.

Vi ved, at skansen i 1631 i det mindste blev brugt som opbevaringssted for bygnings- og fæstningsmaterialer, herunder stormpæle.²⁰³ Desuden findes i regnskaberne for Aalborghus Len i april 1633 en håndværkerregning for taglægning på et hus i Hals Skanse.²⁰⁴ I starten af 1630'erne var skansen ganske vist uden besætning, idet der i 1631 opstod en længere strid om hvem af sognemændene i Hals der skulle være tilsynsførende med skansen.²⁰⁵ Disse oplysninger bekræfter sammen med oplysningerne om reparationer og skansens anvendelse som depot, at der netop var noget at holde opsyn med. Helt opgivet har skansen altså ikke været.

Det synspunkt er imidlertid omdiskuteret i forskningslitteraturen. Jens Gregersen hævder, at fortifikationen af Aalborg 1631 betød, at Hals mistede noget af stedets betydning for Limfjordens forsvar. Videre anfører Gregersen imidlertid, at man ikke opgav Hals Skanse og bruger som bevissted Hals Birketings Retsprotokol, ifølge hvilken, jf. Gregersen, Knud Jensen Juel i Hals Gård, dvs. Hals ladegård, 11. januar 1633 stod frem og læste en fortegnelse over de bønder der skulle gøre skansen færdig, og derefter holde den vedlige. Det blev dog, ifølge Gregersen, ikke til noget, og i Torstenssonfejden høres der ifølge Gregersen slet intet om Hals Skanse, jf. Gregersen fordi skansen har været så ødelagt, at den ikke var værd at sætte i stand. På baggrund af synsforretningen 29. januar 1630 konkluderer Gregersen, der ikke nævner synsforretningen 29. april 1631, at kun jordvoldene var tilbage. Alt af værdi var stjålet af beboerne, og kort efter er voldene blevet trampet ned af løsgående kreaturer.²⁰⁶ Den skanse, hvis historie Gregersen her erklærer afsluttet, er imidlertid et nyere anlæg, som påvist af Bjørn Westerbeek Dahl.²⁰⁷ Gregersens konklusion baserer sig dels på en fejltolkning af kilderne, dels på en konklusion baseret på Gregersens lokalkendskab, men denne konklusion hviler imidlertid også på en fejltolkning, idet Gregersen har tolket de sparsomme ruiner øst for den nuværende og

---

²⁰² Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 29. april 1631. Se i øvrigt Ørnberg 2007 s. 261.

²⁰³ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 6. maj 1631. Oplysningen udspringer af en tyverisag, der behandles i Hals Skanse og Hals by 1630-1652.

²⁰⁴ Rigsarkivet, Lensregnskaber, Aalborghus Len, bilag 35, 14. april 1633. Indførslen i Hals Birketings Retsprotokol 11. januar 1633 danner en udmærket baggrund for, at tækkeregningen fremkommer i Aalborghus lensregnskaber 14. april 1633. Andre detaljer af lignende karakter kan udmærket forekomme blandt bilagene i Aalborghus lensregnskaber 1614-1659, der ikke er gennemgået systematisk. Ligeledes vil formodentlig kunne findes detaljer af denne type i Rigsarkivet, Dansk Kancelli, Indlæg til registre og tegnelser 1614-1699.

²⁰⁵ Se Hals Skanse og Hals by 1630-1652.

²⁰⁶ Gregersen 1956 s. 19-20. Det abrupte spring fra fortegnelsen over bønder der skal arbejde på skansen mv. Januar 1633 og til Torstenssonfejden 1644 skyldes Gregersens formulering, Gregersen 1956 s. 20 l. 4-6. Det gælder også den lige så abrupte konklusion fra 1633 til, at kun jordvoldene er tilbage og snart efter er også de trampet ned og den gamle skanses saga slut, Gregersen 1956 s. 20 l. 16, 20.

²⁰⁷ Dahl 1992 s. 23-28.

siden 1627-1629 eksisterende skanse som ruinerne af denne ældste skanse, mens disse ruiner i virkeligheden er resterne af et i 1675 påbegyndt men hurtigt opgivet projekt.²⁰⁸ Dahls egen behandling af Hals Skanses historie i 1630'erne indskrænker sig til at referere et tingsvidne af 6. maj 1631, hvor skansens miserable tilstand beskrives.²⁰⁹

Kongens eller rigets fæstninger 1630-1645

Både kongen og riget manglede penge. Hvem skulle betale for fæstningerne, som man ikke kunne undvære? Uagtet nederlaget i Kejserkrigen havde såvel Hals Skanse som landets andre fæstninger ikke udspillet deres rolle i det nationale forsvar. Der er noget der tyder på, at det, man i virkeligheden diskuterede, var spørgsmålet om, hvorvidt ansvaret for landets fæstninger var kongens eller rigsrådets ansvar, eller landkommisærernes ansvar sammen med rigsrådet. Var fæstningerne kongens eller rigets fæstninger? Svaret må søges i korrespondancen og diskussionen vedr. fæstningerne mellem kongen, rigsrådet, landkommisærerne og stænderne.

Fra Glückstadt skrev Christian IV i maj 1630 til rigsrådet og bad bl.a. rigsrådet udtale sig ifm. kongens forlangende om færdiggørelse af nogle fæstninger. I skrivelser nævner Christian IV nogle steder, der endnu ligger halvt færdige. Man må sørge for, at fæstningerne ikke står og forfalder i en grad, så man ikke kan gøre noget ved dem, selvom man gerne vil.²¹⁰ Det var jo netop det, der var ved at ske med Hals Skanse. I juni 1630 skriver rigsrådet til kongen og påpeger bl.a. i hvilken mangel på beredskab de danske fæstninger er, så hele Jylland ligger åbent, og landet ikke kan forsvare sig af egne kræfter.²¹¹ Rigsrådets svar på Christian IVs brev af maj 1630 blev afgivet i juli 1630. Af svaret fremgår, at de danske fæstninger lider under manglende beredskab, fejl og mangler på fæstninger og alt andet militærmæssigt i Jylland. Mht. kongens ønske om at få færdigbygget de fæstninger som ligger halvfærdige hen svarer rigsrådet, at såvel den foregående som den nuværende konge altid selv har vedligeholdt fæstningerne, men at der for nogen tid siden er bevilget en anseelig hjælp til fæstningernes og soldaternes drift og betaling mv., således at disse udgifter ikke skulle udredes af kronen alene. Desuden har man sørget for, at folk, der bor omkring fæstningerne, kan hjælpe med arbejdet på disse. Endelig understreger rigsrådet, at der hurtigst muligt må påbegyndes nogle fæstninger i Holsten og i Jylland.²¹²

Rigsrådet påpeger således, at bygning og vedligeholdelse af landets fæstninger, såvel under den foregående som under den nuværende konge har været en opga-

---

²⁰⁸ Dahl 1992 s. 23-28. Om dette projekt, se Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse 1660-1675.

²⁰⁹ Dahl 1992 s. 6.

²¹⁰ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1969 bd. II brev nr. 240 s. 264-266. I *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 bd. II s. 230 dateres brevet fejlagtigt 18. maj 1630 og angives som brev nr. 349 i *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve*. Den korrekte datering er 10. maj 1630 og det korrekte nr. er 240.

²¹¹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 bd. II s. 231, 235, 237-238.

²¹² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1887 bd. II s. 235, 242.

ve, der påhvilede kongen. Fæstningerne er nu også blevet til en sag for rigsrådet, og er på vej fra at være et kongeligt anliggende til at blive et statsligt. Dette fremgår tillige af omtalen af de økonomiske forhold. Kongen afholdt imidlertid også mindre synlige udgifter ifm. rigets fæstninger og sendte folk til udlandet, så disse kunne dygtiggøre sig i fortifikation og andre matematiske kunster.²¹³ Dette er et af de relativt få tilfælde, hvor det eksplificeres, at kongen faktisk sendte folk ud i Europa mhp. at disse skulle indhente viden til brug for rigets fortifikation.

Fra 1630²¹⁴ til 1639 forskød kongens og rigsrådets interesse i de jyske fæstninger sig fra en generel interesse for befæstning af mulige angrebssteder i Jylland, til at koncentrere sig om de sydlige grænsefæstninger, betinget af den udenrigspolitiske situation og formuleret under hensyntagen til manglen på midler.²¹⁵ Belært af erfaringerne fra Kejsrerkrigen vidste man, at der var behov for bedre fæstninger i Jylland, og der blev da også udført en række store arbejder på de ældre fæstninger i det østlige Danmark og Norge, ligesom den nye fæstning Christianpris blev opført i Slesvig,²¹⁶ men Hals Skanse blev ikke omfattet af disse initiativer. Hals Skanse blev vedligeholdt, på et vist og muligvis lavt niveau.²¹⁷

Den 13. maj 1639 foreligger rigsrådets betænkning bl.a. vedr. rigets forsvarsforanstaltninger. Mht. disse foreslår rigsrådet bl.a. kongen, at man bør tænke på, hvorledes Jylland kan sikres mod fjendtlig invasion og forsynes med nogen fortifikation. Hvad ang. kanonerne til fæstningerne skriver rigsrådet, at efter som fæstningerne tilhører kongen håber rigsrådet, at kongen ikke vil skille sig af med disse, således at fæstningernes tilbehør ville skulle betales ved ekstraordinære pålæg. Det er umuligt for rigsrådet at finde midler til betaling af kanonerne til fæstningerne. Men man åbner en lille mulighed: Hvis der skulle blive penge til overs af skatterne, da kunne man anvende 20.000 eller 30.000 rigsdaler til kanoner til fæstningerne.²¹⁸ Kongens svar foreligger 15. maj 1639, i hvilket Christian IV bl.a. forholder sig til rigsrådets afvisning i forsvarsspørgsmålene. De jyske fæstninger omtaler kongen imidlertid ikke. Mht. kanoner til fæstningerne skriver kongen, at han for længe siden har svaret, at han ikke har midler til disse og at rigsrådet fortænker sig, når rådet er af den mening, at kongen og ikke riget burde skaffe kanonerne. Kongen

---

²¹³ *De Danske Lensmænds Genanter i 1642 1872* s. 175, hvoraf det fremgår, at fra januar 1631 til december 1638 udbetaltes til Hans Jacobsen Skjørdt, dvs. Schjørt, 100 daler årligt. Hans Jacobsen Schjørt var blot en af mange, der i Christian IVs tid rejste til Nederlandene for at studere, men Schjørt gjorde det altså på kongens regning. Schjørt kom også til at bruge sin fortifikatoriske kunnen i Holland, og da han vendte tilbage til Danmark i 1639 blev han antaget som ingeniør, men blev afskediget fra posten, netop som rigsrådet i 1646-1647 arbejdede med de store planer for opførelse af et netværk af fæstninger, der skulle forbinde rigets provinser. Schjørts arbejde med Københavns befæstning 1645 antyder årsagen: Her opererede Schjørt, i overensstemmelse med det ældre, nederlandske system, med små bastioner og lange, lige voldstykker, som da var tilbagelagt af udviklingen, idet der nu krævedes store bastioner med korte kurtiner. Dahl 2009 s. 15, 17, 28, 31. Dvs. krav, der for Hals Skanses vedkommende blev indfriet med reoveringen 1653-1654. Se Hals Skanse 1654.

²¹⁴ Dvs. efter diskussionerne og initiativerne 1625-1629, jf. Dansk eller tysk?

²¹⁵ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. II s. 520-521.

²¹⁶ Lind 1994 s. 64.

²¹⁷ Jf. Hals Skanse 1630-1633.

²¹⁸ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. II s. 524-525.

henviser til de kanoner, der er produceret såvel før som under Christian IV. Kongen har med disse kanoner ydet sit, og han pointerer, at der for denne gang er talt nok om dem.²¹⁹

Man er ikke kommet videre i det spørgsmål. Konge og rigsråd kan nok blive enige om behovet for fæstninger, men ikke om, hvem der skal betale. Kongen ejer fæstningerne, men det spørgsmål der er opstået er, hvorvidt deres drift, vedligeholdelse og udbygning både er kongens og rigsrådets opgave. Denne uklarhed synes at være opstået i mangeltiderne og under det udenrigspolitiske pres efter Kejserkrigen. Videre dækker denne uklarhed over noget mere fundamentalt, nemlig spørgsmålet om et sammenhængende fæstningsforsvar af riget. Der er tale om en fælles interesse og et delt ansvar, med uklare grænser. Der var ikke enighed mellem de forskellige, politiske instanser i begyndelsen af 1640'erne.²²⁰ Men fæstningerne stod der, tilsyneladende i forskellige grader af forfald. Også Hals Skanse.

Hals Skanse 1645

Man kan hævde, at den svenske besættelsesmagt under Torstenssonfejden 1643-1645 faktisk havde vist Danmark hvilke konsekvenser det kunne få, hvis man ikke med Hals Skanse beherskede indsejlingen til Limfjorden. De svenske tropper besatte Aalborg og Vendsyssel i januar 1644, men undlod tilsyneladende at sætte Hals Skanse i forsvarsstand, eller måske helt at besætte den med svenske tropper. Under alle omstændigheder lykkedes det to danske krigsskibe at gå forbi skansen og i juli 1644 kastede de anker ud for det svensk besatte Aalborghus Slot, som blev kraftigt beskyttet. Desuden lykkedes det danskerne at erobre og ødelægge tre svenske skibe og på den måde at få Limfjorden under dansk kontrol, hvorved de danske styrker kunne sættes over fjorden og generobre Vendsyssel, hvor en svensk garnison efter tilbagetrækningen af den svenske hovedstyrke lå i Voergaard Slot. I Aalborg og Vendsyssel undgik man derfor den efterfølgende, svenske besættelse af det meste af Jylland.²²¹ Alt dette kunne svenskerne formodentlig have undgået, hvis de havde standset de to danske orlogsfartøjer da de viste sig ved Limfjordens munding, lige ud for Hals Skanse. Men i den forbindelse hører vi intet til Hals Skanse. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at vi intet hører om Hals Skanse ifm. Torstenssonfejden, som det er blevet hævdet.²²²

På Hals Birketing i februar 1645 lod man oplæse et brev fra Gunde Lange (1576-1652), lensmand på Aalborghus 1635-1648,²²³ skrevet på landkommissærernes befaling. Brevet drejer sig om de udskrevne soldater under kongens regiment, som er kommet hjem. Disse soldater skal straks aflevere de geværer, som de fik på skansen, hvilket også gælder de, der blev hjemme, da de andre soldater tog af sted.

---

²¹⁹ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1969 bd. IV s. 235.

²²⁰ Lind 1994 s. 84.

²²¹ Ørnbjerg 2010 s. 23, 30-31, 37.

²²² Gregersen 1956 s. 20.

²²³ *Dansk Biografisk Leksikon*, <http://denstordanske.dk> opslag Gunde Lange.

Hvis ikke gevæerne afleveres, står de pågældende til livsstraf.²²⁴ Dette brev er af afgørende betydning for vores viden om Hals Skanses historie i perioden 1630-1652.²²⁵ Af brevet kan man udlede, at Hals Skanse i det mindste har tjent som våbendepot før og efter Torstenssonfejden 1643-1645.

Sagen om, at soldaterne af bondemilitsen både havde modtaget og skulle aflevere deres våben på skansen, følges op af endnu en sag som inddrager Hals Skanse. Også denne sag bekræfter, at Hals Skanse før og efter Torstenssonfejden havde besætning og var i funktion som fæstning. I maj 1645 mødte Aalborghus Slots ridefoged Thomas Christensen på Hals Birketing på vegne af kongen og lensmanden, som havde stævnet Knud Nielsen i Hals. Nielsen skulle skaffe den soldat til stede, som han havde lejet til at være soldat i sin søns sted, "... effter de hand icke fandts under compagniet vid schandtzen...", som det formuleres. Der var kommet bud fra obersten²²⁶ om, at en del soldater ikke var at finde hvor de skulle være. Hvis Nielsen ikke kunne tilvejebringe den karl han havde lejet, måtte han i stedet stille med sønnen til soldatertjeneste, efter som sønnen findes indskrevet i rullen. Hertil svarer Nielsen, at da hans søn blev udskrevet til soldat, lejede Nielsen i sønnens sted en karl. Da soldaterne kom hjem til Hals og det viste sig, at den karl, som Nielsen havde lejet, ikke var med dem, lejede Nielsen en anden karl. Denne karl var nu sammen med soldaterne og var kommet til Hals, efter at han sammen med de andre soldater havde transporteret nogle kanoner, og disse "... sidste er hiemkommen."²²⁷ Sagen bekræfter, at Hals Skanse eksisterede, at der fandtes et kompagni ved skansen og at skansen i det mindste i den sammenhæng blev anvendt i 1645.

Stænderne samles om fæstningerne 1645

Skønt der var en skanse i Hals i funktion før og efter Torstenssonfejden, så var der ingen by, ingen købstad, og der var på nationalt niveau ikke et sammenhængende fæstningssystem, der kunne sikre forbindelsen mellem landsdelene og som kunne

---

²²⁴ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 28. februar 1645. Gunde Langes brev af 20. februar 1645 blev fremlagt og ført til protokols på Hals Birketing 28. februar 1645, mens fejden stod på, men efter at de fjendtlige tropper havde forladt området.

²²⁵ Det har i litteraturen om Hals Skanse været et gennemgående postulat, at man under og ifm. Torstenssonfejden intet hører om Hals Skanse, at skansen efter Kejserkrigen, som følge af lokalbefolkningens misbrug af stedet og manglende opmærksomhed fra kongemagtens side, var så ødelagt, at den ikke var værd at sætte i stand, at boerne havde stjålet alt af værdi, samt at skansen sikkert var helt ubrugelig, en ruin, hvor selv voldene var trampet ned af løsgående kreaturer, og skansen forsvundet. Særligt Gregersen 1956 s. 20, men også Dahl 1992 s. 6. Ifølge Jagd 1986 bd. I s. 160 eksisterede der slet ikke nogen skanse i Hals, før man efter Torstenssonfejden atter tog tanken om fæstningsanlæg her op i Anders Billes befæstningsplan.

²²⁶ Der må her tænkes på den danske øverstkommanderende i Nordjylland, Vogn Vognsen. Om denne se Ørnbjerg 2010 s. 29 ff.

²²⁷ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 16. maj 1645. Det fremgår ikke hvor de omtalte kanoner skulle køres fra og til, men efter som skansen ikke var sat i forsvarsstand af svenskerne under Torstenssonfejden og disse havde ladet de danske orlogsfartøjer passere skansen, kan man lidt dristigt antage, at svenskerne har fundet en ubestykket skanse ved besættelsen af byen og skansen, og at man nu efter Torstenssonfejden fra dansk side igen bestykkede skansen.

udgøre et sammenhængende forsvar af riget. Konge og rigsråd var uenige om, hvem der skulle betale, om end rigsrådet var begyndt at give sig på det punkt. Nu meldte flere aktører sig på banen.

Stænderdelingen som den kendes fra sidste del af 1500-tallet, med de fire stænder, adel, gejstlighed, borgere og bønder, synes at være under pres i 1600-tallets midte. De fire stænders lagdeling modsvarede ikke længere af en tilsvarende deling i samfundet. Der skete en social differentiering på tværs af de enkelte stænder,²²⁸ hvilket også fik betydning for udviklingen af landets fæstningsforsvar.

I august 1645 tilbyder adelen på stændermøde i København at stille en karl til arbejde på fæstningsanlæggene og slår samtidig på de patriotiske strenge, der her op mod midten af 1600-tallet bliver stadig tydeligere, med udtryk som "ærlige, danske patrioter" og "vores kære fædreland."²²⁹ Borgerskabet slutter samme måned op bag adelens bevilling med et enslydende bidrag, ansat ift. ejendomsvurdering, hvilket betød, at adel og borgerskab pr. 200 tdr. hartkorn henholdsvis 5.000 rigsdaler ejendomsvurdering kunne holde en mand i arbejde på fæstningerne i en måned om året, i så lang tid, som det måtte tage at arbejde på fæstningerne i hver provins.²³⁰ Til konge og rigsråds opmærksomhed på nødvendigheden af rigets befæstning melder sig nu også adel og borgerskab, med sidstnævntes særlige interesse i sagen, der ikke kun har udenrigs- og forsvarspolitiske baggrunde, men også handelsmæssige. Borgerskabet foreslår nemlig, at nogle personer, der er kyndige i handel og skibsfart, beskikkes til at udpege nogle steder, hvor handel, rigets forsvar og sikkerhed for færdsel til søs kan sikres, og at disse steder, der i borgerskabets forslag benævnes købstæder, forsynes med privilegier og friheder.²³¹

Disse handelsmæssigt baserede forslag følges op af borgerskabets betænkning om landets forsvar, ligeledes august 1645, hvori borgerskabet som første punkt foreslår, at der i hver af rigets provinser på de bedste steder opføres de fornødne fæstninger.²³² Adelen angiver i den forbindelse at det forekommer at være særdeles nødvendigt at Jylland forsynes med gode fæstninger, især på søsiden, til sikring mod angreb fra landets naboer, men hvor sådanne fæstninger bedst kan placeres overlader man til kongen, rigsrådet og nogle af adelen at afgøre. Desuden påpeger adelen, at hver provins bør forsynes med en god ingeniør samt officerer, der har forstand på fæstningsforhold. Man vil fortsat stille folk til rådighed efter den oplyste fordelingsnøgle, dog nu med angiveligt fire måneders arbejde på fæstningerne, ligesom man forventer, at også bønderne og gejstligheden stiller arbejdskraft til rådighed. Mht. materiale og redskaber håber adelen, at kongen af de omliggende len vil stille disse ting til rådighed.²³³

---

²²⁸ Gamrath, Petersen 1980 s. 362-363, 533-535.

²²⁹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 147, 150, 158. Om patriotisme i 1600-tallet, se *Fæstning og by 1653-1660*, Anders Lauridsen og krigen 1658-1660. IIsøe 1991, Lind 1996, Olden-Jørgensen 2006, Lind 2008.

²³⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 167, 169.

²³¹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 170, 171.

²³² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 Bd. III s. 172-173.

²³³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 175, 182-183.

Der er således nu tale om alle stænder af hus, adel og borgerskab, gejstlighed og bønder, og så kongen, mhp. opførelse af de nødvendige fæstninger. Fra hver sin retning har stænder og konge kurs mod samme mål. Alle var klar over, at man havde et problem. Spørgsmålet er så, hvordan man agtede at løse problemet nationalt, og hvilke konsekvenser denne løsning skulle få lokalt.

Rigsmarsk Anders Billes forsvarsbetænkninger 1646-1647

Rigsmarsk Anders Bille forsøgte at bringe problemet frem til løsning med sine forsvarsbetænkninger 1646-1647. Anders Bille (1600-1657) var i 1642 blevet udnævnt til rigsmarsk, i hvilket embede Bille virkede effektivt og energisk som politiker og administrator.²³⁴ Bille har formodentlig deltaget i de drøftelser om rigets forsvarsvæsen, der efter freden i Brømsebro 1645 fandt sted mellem kongen, rigsrådet og landkommissærerne. Vi ved, at af de tre betænkninger, som Bille indgav til rigsrådet, fremkom de to under herredagen i foråret 1646, mens den tredje blev skrevet i november 1647, hvor rigsrådet var samlet, men hvor rigsmarskens indstilling ikke synes at være blevet behandlet. I januar 1648 skrives et brev til Bille med besked om, at han må have tålmodighed med behandlingen til det førstkommende møde i København.²³⁵ I herværende sammenhæng koncentrerer interessen sig om de to første betænkninger.

Anders Billes første betænkning er dateret 4. april 1646. Bille skriver, at han handler ift. det, som hans bestilling medfører og af pligt mod konge og fædreland, vel for at imødegå evt. kritik i tilfælde af at Bille har handlet på egen hånd, for at påpege militærets mangler og for at give forslag til, hvorledes riget bedst kan forsvares. Bille foreslår tre initiativer. For det første oprettelse af et krigsråd mhp. at sikre en mere effektiv beslutningsproces og hurtig reaktion. For det andet skal der reserveres statslige midler til forsvaret, så man altid ved, hvad man har at gøre med. For det tredje skal forfattes krigsartikler, således at både borgerskab og soldater ved, hvad de har at rette sig efter. De tre punkter bindes op med en række afsluttende bemærkninger, i hvilke det bl.a. fremhæves, at ordningen utvivlsomt vil effektivisere rigets militær, såvel offensivt som defensivt. Det overlades til rigsrådet at overveje forslaget.²³⁶

---

²³⁴ *Dansk Biografisk Leksikon*, <http://denstoredanske.dk> opslag Anders Bille.

²³⁵ Erslev 1887 s. 276. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 361. Brevet til Bille af 23. januar 1648 er tilsyneladende affødt af Christian IVs brev til rigets kansler Christen Thomesen Sehested (1590-1657), *Dansk Biografisk Leksikon* via www.denstoredanske.dk opslag Christen Thomesen Sehested, af 23. januar 1648, hvoraf fremgår, at kongen sender rigsmarskens skrivelse af hvilken kongen har erfaret rigsmarskens store omsorg for at bringe rigets militær på fode. Kongen beder derfor kansler Sehested om grundigt at gennemlæse rigsmarskens betænkning og derpå give kongen besked om, hvad man kan svare rigsmarsken, da man ikke kan lade rigsmarsken være helt uden svar. Der er således med bemærkningen om, at rigsmarsken må væbne sig med tålmodighed, fra kongens side ikke tale om, at Billes betænkninger bliver fejlet af bordet, som det kan tolkes jf. Erslev 1887 s. 276, der kun anfører beskeden til Bille om, at han må være tålmodig, og helt forbigår kongens brev til Sehested, der har karakter af hastesag.

²³⁶ *Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647* 1887 s. 276-279. Betænkningen er bilagt en fortegnelse over de personer, som Bille bringer i forslag til at sidde i det

Den 6. april 1646 afgiver Anders Bille endnu en betænkning, der eksplicit er blevet til på rigsrådets begæring. I denne formulerer Bille sin mening om, hvorledes Danmark bedst kan sikres. For det første kræver forsvaret og sikringen af riget, at alle stænder er enige. For det andet udgøres kronens bedste tryghed af søfarten og en stærk skibsflåde. Men, for det tredje: Hvis nu Danmark ikke kan være hersker på havet, så kan man stadigvæk være herre i eget hus. Til sikring af riget finder Bille det mest tilrådeligt at sikre rigets provinser med fæstninger på de steder Bille tidligere har foreslået rigsrådet, således at fæstningerne hænger sammen og kan støtte hinanden, og således at de alle kan undsættes fra søsiden. Bille foreslår derpå anlæggelse af tre fæstninger i Skåne, på Sjælland to, på Fyn to, i Jylland tre, nemlig på Bersodde og en fæstning på hver side af indløbet til Limfjorden ved Hals, og endelig en i Haderslevhus Len, dvs. i Slesvig.²³⁷ Bille forudsætter, at rigsrådet besigtiger de foreslåede steder og finder det tilrådeligt, at man derefter sender oberst Axel Urup afsted, så han kan lede det store, omkostningskrævende og besværlige arbejde. I hver provins og på hvert sted bør desuden være en ingeniør, der kan styre arbejdet. Efter som Jylland er rigets fornemste og rigeste provins, der kan levere mest mandskab, proviant og flest penge, og fra hvilken man tillige kan sikre forbindelse til Marstrand og Norge i den ene ende og til Fyn i den anden, ligesom Fyn kan støtte Jylland, har fæstningerne i Jylland største prioritet. Desuden er Jylland den mest truede landsdel. Efter forslag til prioritering af fæstningerne for de øvrige landsdele konkluderer Bille, at en sådan sikring af riget burde have været påbegyndt efter den kejserlige besættelse af Jylland. I så fald havde man måske været forskånet for den seneste ulykke, dvs. Torstenssonfejden. Bille fortsætter sin betænkning med af økonomiske grunde at foreslå afskaffelse af dele af det hvervede folk i lyset af, at riget endnu ikke har styrket dets flåde og i lyset af, at der endnu ikke er taget initiativer til fæstningsmæssig sikring af landet. Til erstatning for de hvervede folk skal landfolket styrkes. Desuden bør en del af landfolket lægges i fæstningerne, der på den måde ville blive bedre besat, ligesom landfolket kunne arbejde i fæstningerne og udbedre disses mangler. Mht. spørgsmålet om rytteri eller fodfolk anfører Bille, at prioritering af rytteriet kan være rimelig nok, hvis man påtænker offensive indsatser udenfor for rigets grænser, men ift. rigets sikring er en prioritering af fodfolket at foretrække. Af største vigtighed er det dog at forsyne landet med fæstninger. Bille afslutter sin betænkning med at skrive, at han ikke er i tvivl om, at hvis man sætter hans forslag i værk, er riget sikret og frelse og velstand kan tiltage.²³⁸

---

foreslåede krigsråd. Øverste person er rigsmarsken, som præsiderer på kongens vegne og som er øverstkommanderende for militæret, dvs. såvel landstyrkerne som flåden.

²³⁷ *Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647* 1887 s. 280-281. De øvrige foreslåede steder er Helsingborg, Landskrona, Malmø, færdiggørelse af Københavns befæstning, Korsør, Knudshoved, Stribsodde og Stenderup Grund.

²³⁸ *Rigens Marks Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647* 1887 s. 281-287. Den 22. november 1647 indsendte Bille på kongens befaling den i denne sammenhæng mindre relevante tredje betænkning til rigsrådet. Her af fremgik, at unionsskatterne og kommissariatolden var reserverede til forsvarsforanstaltninger. Betænkningen har karakter af overslag over indtægter og udgifter, mht. sidstnævnte til proviantering af de skånske fæstninger. I betænkningen er ikke medregnet udgifter til ammunition og artilleri til samtlige fæstninger, hvilket vil beløbe sig til en stor sum penge, som det er

Der er med Billes betænkning af 6. april 1646 tale om et stort projekt, der inkluderer alle dele af rigets forsvar, såvel hvervede tropper som landmilitisen, flåden og hæren. Hertil kommer, at Billes forslag til rigets fæstningsforsvar er rigsomfattende og sammenhængende. Fæstningerne placeres ikke isoleret, landsdel for landsdel og udelukkende for at beskytte disse, men også således, at de kan dække hinanden og således, at de sikrer forbindelsen mellem de enkelte dele af riget. Det, Anders Bille foreslår, er en udvikling af rigets samlede fæstningsforsvar, der løfter dette fra at bestå af taktisk betingede enkeltanlæg til et strategisk betinget fæstningsforsvar; et nationalt, sammenhængende fæstningssystem. I dette system indgår Hals Skanse med stor vægt, idet Bille påpeger, at de jyske fæstninger bør have højeste prioritet, og fæstningerne ved Limfjordens indløb udgør ikke mindre end to af de tre jyske fæstninger. Endelig er det en interessant pointe, at Bille i sin betænkning både anfører, at man ift. rigets forsvar bør prioritere fodfolk frem for rytteri og erkender, at Danmark ikke er eller kan blive herre til søs, men at man kan være herre i eget hus, netop vha. fæstningerne. Hermed er så også sagt, at tyngdepunktet i landets forsvar iht. Bille bør være fæstningerne, ikke flåden.²³⁹ Omdrejningspunktet i Billes betænkning er således etablering af et defensivt militærvæsen, baseret på fæstninger og landfolk, til fordel for et offensivt militærvæsen, baseret på flåde og rytteri, hvilket i nogen grad er både nyt og i modstrid med Christian IVs forsvars- og udenrigspolitik.²⁴⁰

---

vanskeligt at udregne. *Rigens Marks Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647 1887* s. 287-289. Denne tilsyneladende upåagtede betænkning bekræfter, at rigsrådet har drøftet Billes tidligere fremsendte betænkning.

²³⁹ Dette er således forklaringen på det storstilede fæstningsbyggeri, som blev iværksat særligt fra 1649 til udbruddet af 1. Karl Gustavkrig 1657; en periode, som i foretagsomhed kan stå mål med den store fæstningsbygningsperiode i Christian IVs første tid frem til 1625, jf. Lorenzen 1951 s. 203, tilsyneladende uden at Lorenzen er opmærksom på Billes prioritering af fæstningerne på bekostning af flåden. Lorenzen påpeger, at Billes befæstningsplan næsten har revolutionær karakter, idet man her opererer med et samlet helhedssyn og ikke som tidligere, hvor man havde arbejdet provins for provins. Lorenzen 1951 s. 203. Gregersen 1956 berører ikke Billes betænkninger, hvilket også gælder Dahl 1992, idet begge tager udgangspunkt i landkommissærernes betænkning af 16. april 1646. Gregersen 1956 s. 21, Dahl 1992 s. 6. Christensen 1990 s. 424 betegner Billes betænkninger som det første, rationelt gennemtænkte forslag nogensinde til et fæstningsforsvar for hele riget, og påpeger det sammenhængende, korresponderende system. Dahl 1994 s. 115 betegner Billes betænkning som den ældste, bevarede plan for udbygning af dansk fæstningsforsvar. Samme sted anfører Dahl, at Billes betragtninger ikke var originale på en sådan måde, at de markerede en nyorientering af det danske fæstningsforsvar, idet kommunikation mellem landsdelene, støttet af fæstninger, siden den tidlige middelalder har været omdrejningspunktet i dansk forsvarspolitik. Til gengæld betoner Dahl Billes tanker som betydningsfulde, idet disse blev brugt som udgangspunkt for anlæggelse af nye byer, dvs. fæstningsbyer, der både skulle sikre den pågældende landsdel militært og fremme handelen. På den måde kom Bille til at virke som banebryder for den merkantilistiske bypolitik. Dahl 1994 s. 115. Dahl 1995 s. 23 skriver, at Bille i 1646 indgav sin betænkning om et fremtidigt forsvar af riget, men anfører derpå, at rigsrådet ikke synes at have drøftet hans overvejelser. Denne opfattelse er næppe holdbar, jf. Billes betænkning til rigsrådet 22. november 1647. Imidlertid påpeger Dahl, at Billes tanker kom til at præge de følgende års planlægning. Dahl 1995 s. 24. Dahl 2010 s. 26-28 refererer loyalt Billes betænkning af 6. april 1646.

²⁴⁰ Mht. Billes prioritering af fæstningerne på bekostning af flåden kan man på baggrund af Bjerg 2010 s. 50 hævde, at Bille for så vidt blot italesætter og konsoliderer den nedprioritering af flåden, der var sat ind efter 1630.

Landkommissærernes betænkning 1646

Initiativerne følger hastigt hinanden, og fremkommer til tider nærmest parallelt. Dagen før Anders Billes betænkning vedr. rigets forsvarsvæsen, den 5. april 1646, hvor man må formode, at Billes betænkning i store træk lå færdig, havde Anders Bille på rigsrådets vegne bedt landkommissæerne udtale sig om landets forsvar, hvilket landkommissæerne gjorde i en udførlig betænkning af 16. april 1646.²⁴¹ Allerede i efteråret 1645 var begyndt en politisk strid, der strakte sig op til 1649; en strid, der skal ses på baggrund af de politisk-administrative følger af Torstenssonfejden. I 1645 fik landkommissæerne nye, politiske beføjelser. Landkommissæerne blev repræsentanter for stænderne og talsmænd for disse ift. konge og rigsråd. Dette gav landkommissæerne ret til at udtale sig om hærens opbygning, og den ret brugte de flittigt.²⁴²

Også landkommissæerne er opmærksomme på Jyllands sårbare situation og på, at Jylland er ødelagt og udplyndret. Man må tænke nyt. Det betyder, at man må opgive nogle byer og etablere andre. Til sikring af rigets sydlige grænse overvejer man så fæstnings- og byanlæg ved Ballum og det område ved Lillebælt, der skulle blive til Fredericia, der tillige kunne sikre forbindelsen mellem Jylland og Fyn. Mht. Nordjylland gælder det ikke blot forsvaret af de nordjyske områder, men også sikring af forbindelse til den øvrige del af riget. Her peger landkommissæerne med fuld vægt på Hals.²⁴³ Og her går byudvikling og handelshensyn, rigets forsvar og forbindelsen til Norge op i en højere enhed. Da nu Sverige er i besiddelse af Halland og således har afskåret forbindelsen mellem Danmark og Norge, finder landkommissæerne det nødvendigt at finde et passende sted i Jylland, fra hvilket man uhindret kan sejle til og fra Danmark. Det bedste sted er der, hvor Hals og Mou ligger, på begge sider af Limfjorden, hvor denne løber ud i havet, hvilket kongen tidligere har bifaldet.²⁴⁴ Der findes i Hals en god og sikker havn²⁴⁵ for næsten alle slags skibe, og Thy, Mors, Vendsyssel og Himmerland kan beskyttes ved anlæggelse af fæstninger i Hals og Mou. Desuden kan man fra stedet holde såvel Kattegat som Skagerrak fri for fribyttere. Og det er ikke blot en fæstning, men en by, landkommissæerne har i tankerne. For at gøre byen bebygget og bringe den på fode, kan man give gode privilegier for fremmede og indfødte, og bevilge disse 20 eller flere års frihed for skatter og afgifter. Borgerne i Hjørring, som ligger inde midt i det

---

²⁴¹ Uanset om man havde drøftet sagen på et rigsrådsmøde 5. april 1646 eller ej, havde rigsrådet på et tidspunkt bedt Bille indhente en forsvarsbetænkning fra landkommissæerne, hvilket for så vidt kan være sket samtidig med Billes udarbejdelse af sin egen betænkning.

²⁴² Lind 1994 s. 338.

²⁴³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 215, 227, 228-229.

²⁴⁴ Det skal bemærkes, at Hals ligger ved Limfjordens munding, mens landsbyen Mou ligger nogle km inde i fjordløbet. Overfor Hals, på sydsiden af Limfjorden, ligger landsbyen Egense ca. tre km nede i Himmerland. Egense ligger i Mou sogn, hvilket kan være forklaringen på, at man taler om Mou. Ret over for hinanden ligger Hals og Mou altså ikke. En i Limfjorden indtrængende fjende måtte i påkommende tilfælde først nedkæmpe fæstningen i Hals, dernæst fæstningen i Mou. Til gengæld ville to fæstninger placeret på den måde ikke afgive krydsild.

²⁴⁵ Dvs. på dette tidspunkt en naturhavn, med kun få eller ingen menneskeskabte faciliteter.

faste land og som ikke har handel på søen, og borgerne i Sæby, hvis havn er opfyldt og ødelagt af sand, kunne flyttes til Hals og Mou, og bønderne i disse to byer kunne så flytte til Hjørring og Sæby, og begge parter kunne få god indkomst af hinandens ejendomme, således at kronen intet mister af den årlige indkomst. Der skal arbejdes på disse fæstninger et stykke tid, hvilket kan gøres af landfolket, ligesom man regner med, at adelens, kronens og gejstlighedens folk kan arbejde på fæstningerne. Landkommissærerne redegør derefter for, hvad man har behov for af materialer mv. Landkommissærerne er klar over arbejdets omfang, og angiver dele af finansieringen. En del af arbejdsstyrken kan findes blandt de, der i Jylland og i Skåne var gået i fjendens tjeneste i Torstenssonfejden, idet disse folk havde regnet med den amnesti, der blev overløberne fra den kejserlige krig til del. Derfor anmodes om, at disse landsforrædere dømmes til at arbejde på fæstningerne i to eller tre år. Endelig foreslår landkommissærerne, at fæstningsarbejderne i Jylland påbegyndes først, eftersom faren i Jylland er størst.²⁴⁶

Landkommissærerne viser således initiativ og går med byprojektet og finansieringsforslaget muligvis videre, end deres beføjelser egentligt rakte til i den konkrete sag, men ellers i overensstemmelse med deres nye, politiske beføjelser.²⁴⁷ Landkommissærerne kræver kongens beskyttelse, og da de nu kræver beskyttelse af et særligt område angiver de tillige forslag til finansiering af de nødvendige anlæg, og har også svar på spørgsmålet om at få borgere til den nye by og fæstning. Hvor tidligere idéen om, at de der nød beskyttelse af fæstningen også skulle betale kom fra konge og rigsråd, dvs. fra nationalt niveau, kommer denne idé nu fra landkommissærerne, dvs. fra regionalt niveau. Om denne idé så også har rødder lokalt, i første række i Hals, men også i Sæby og Hjørring, lader sig ikke fastslå. Under alle omstændigheder er der indtruffet et skifte i udgangspunktet for formuleringerne, fra kongemagt til landkommissærer. Man høster fordelene lokalt og man betaler lokalt, og bidrager samtidig til rigets samlede forsvar.

Der er tale om et stort projekt ved Hals. Man må med ordene om, at kongen tidligere har bifaldet idéen om at befæste Hals, henvise til rigsrådsbeslutningen og kongens tiltrædelse af denne i 1625, samt til de øvrige tilfælde, i hvilke Christian IV i sine breve har udtrykt sin tilslutning til befæstning af Hals. Men hvad det egentlig er, man vil bygge, er endnu ikke klart. Man har søgt at angive de væsentligste steder ud fra strategiske hensyn. Om befæstning af de pågældende steder så er mulig, og hvilken form byer og fæstninger skal have, har man ikke taget stilling til.²⁴⁸ Un-

---

²⁴⁶ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 231-232.

²⁴⁷ Lind 1994 s. 338.

²⁴⁸ Christensen 1990 s. 425 påpeger, at landkommissærerne, skønt de nævner både Hals og Mou, tilsyneladende kun har ét sted i tankerne, idet de henviser til Hals i ental. Desuden lægger Christensen 1990 s. 425-429 vægt på de korresponderende fæstnings- og nationalforsvarsmæssige forhold, idet Christensen, i modsætning til Gregersen 1956 s. 19 der skriver, at befæstningen af Aalborg 1631 betød at Hals måtte miste noget af sin betydning for Limfjordens forsvar, hævder, at Aalborgs befæstning aldrig fik nogen synderlig betydning. Christensen har desuden endnu en pointe: Ud over forsvaret af Nordjylland og sikring af sejladsen på Norge, fremhæver Christensen et forhold, der fik helt ny betydning efter Danmarks tab af Halland, nemlig at den danske flåde med støttepunkter på Vendsyssels østkyst og Bohuslens vestkyst ville være i stand til at spærre Sveriges adgang til verdenshavene og i videre forstand

der alle omstændigheder havde landkommissærernes forslag karakter af en markant ændring ift. de foregående planer. Nu talte man ikke kun om en fæstning, men også om en by ved Hals. Begge dele var for så vidt kongens bord. Og netop idéen om en ny fæstning og by placerede landkommissærerne nu på kongens bord.

Rigsrådet rykkes og kongens resolution 1646

En måned efter at landkommissærernes betænkning om landets forsvar af april 1646 forelå, indsendte landkommissærerne 15. maj 1646 en begæring til rigsrådet om at få afklaret adskillige forhold. Det drejer sig om rigets velfærd og beståen. Landkommissærerne erindrer rigsrådet om, at man på rigsrådets begæring har indsendt adskillige skrivelser, og nu mener landkommissærerne, at rigsrådet må tage stilling. Man måtte have klarhed over sagerne, herunder spørgsmålet om, hvorvidt kronens bønder skal yde samme mængde arbejde på fæstningerne som adelens og gejstlighedens, og ikke mindst spørgsmålet om, hvorvidt de angivne pladser skal fortificeres. Senere i maj 1646 indsender landkommissærerne yderligere begæring til rigsrådet, hvor man bl.a. ønsker oplysninger om, at såfremt fæstningerne skal bygges, magasinhusene oprettes og hvad der ellers hører til disse projekter, skal i så fald landkommissærerne beskæftige sig med disse ting, og hvor skal i givet fald pengene tages fra.²⁴⁹ Man rykker ganske enkelt for at få gang i sagen.

Den 31. maj 1646 foreligger kongens beslutning ift. landkommissærernes skrivelser. Af denne fremgår mht. de pladser i Jylland, som skal fortificeres, at efter som disse pladser er nye steder der hidtil ikke har været bebygget, så vil kongen befale rigsmarsken med landkommissærerne, Axel Urup og nogle af adelen i Jylland at besigtige de udpegede steder, og derpå for kongen udtale sig om stedernes beskaffenhed. Hvor kongen mener, at der er basis for bydannelse, vil kongen forsyne de pågældende steder med de nødvendige privilegier. Hvis kronen på nogle af de steder, der skal befæstes, råder over skov, vil kongen erklære sig om, hvorvidt han vil bevilge materialer når han ved, hvor meget der skal bruges på hvert sted. Hvad byggeriet videre angår anfører kongen, at det ville være godt, hvis landkommissærerne kunne skiftes til at have opsyn med byggeriet, eller tilforordne en anden mand til denne opgave. Pengene skal tages fra kommissariatolden og skatterne, så vidt de kan strække efter betaling af soldaterne. Mht. magasinbyggeri må land-

---

til verdenshandelen, efter at Sverige med erobringen af Halland havde indtaget den første danske hindring, "sundet og bælteerne," eller Danmark kunne "... i al fald genere Sverige og dets handel her." Christensen 1990 s. 424-429. Dahl 1992 s. 7 konkluderer, at planerne for Hals med landkommissærernes betænkning havde ændret sig fra, at Hals skulle være et befæstet støttepunkt med en skanse til at være et trafikalt og handelsmæssigt center for hele landsdelen og understreger endvidere, at byprojektet i Hals nævnes fuldkomment parallelt med den planlagte handels- og fæstningsby ved Lillebælt, dvs. det senere Fredericia. Det handelsmæssige aspekt accentueres i Dahl 1994 s. 115, hvor det understreges, at det var tydeligt, at kommissærerne ønskede at styrke handelen ved at anlægge en fæstning, og at det omvendt var en i samtiden fastslået doktrin, at en bymæssig organisme kunne understøtte en fæstning med mandskab og materiel i såvel fredstid som krigstid. Endelig pointerer Dahl 2010 s. 29, 30, at landkommissærernes betænkning peger i samme retning som Billes, og at landkommissærernes betænkning er værdifuld, fordi den opridser en række praktiske forhold ifm. fæstningsbyggeri.

²⁴⁹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 253-254, 259.

kommissærerne have tålmodighed til der kan laves et samlet overslag over disse udgifter, og i juni 1646 erklærer kongen sig så indstillet på at levere folk til fæstningsarbejdet af kronens bønder, efter samme nøgle som adel og gejstlighed.²⁵⁰

Kongens kurs 1646-1647

Konge, rigsråd og landkommissærer er således nu enige på det generelle niveau. Men hvordan passer Hals ind i det billede?

Kongens kurs ift. Hals er ikke stabil. Den 1. juni 1646 skriver Christian IV til rigets kansler Christen Thomesen Sehested, at de godtfolk, der taler om en fæstning ved Hals, og som i den forbindelse begærer tømmer af kronens skove til hjul og hjulbørere, skal se, at det ikke skal komme an på kongen. Kongen vil erklære sig om det, der ønskes af kronens skove til befæstningen ved Hals, når kongen får at vide, at der på stedet er forråd af norsk tømmer til stillinger, hytter, hjulbørere, skovle og spader og broer som skibe kan lægge til ved med de forsyninger til stedet, som skal føres der til. Imidlertid opholder kongen sig i Norge. Når han kommer hjem, vil han rejse til Jylland og bese stedet.²⁵¹ I sommeren 1646 er kongen altså parat til at stille det til rådighed, dog på visse betingelser, som man ønsker ifm. fæstningsbyggeriet i Hals. Kongen kom dog aldrig til Hals.

I juli 1646 gentager den jyske adel løftet om at stille mandskab til rådighed for fæstningsbyggeriet, nu i tre år, fire måneder om året, eller en rigsdaler om ugen i stedet for hver person der ikke møder, under forudsætning af, at de øvrige stænder gør det samme, med start maj 1647.²⁵² Endnu mangler man at beslutte, hvad og hvor der skal bygges. Den jyske adel vil beskytte Jylland. Året går, og i december 1646 indsender rigsrådet en erklæring til kongen i hvilken man erindrer om, at der må bygges nogle fæstninger, ved Hals eller Bersodde, alt efter hvilket sted det behager kongen at begynde på først. Til det formål udbeder man sig hjælp fra kongen i form af materialer mv., ligesom man beder om, at der bygges en teglovn. På rigsrådets erklæring har kongen ved omtalen af spørgsmålet om Hals eller Bersodde tilføjet, at han aldrig så de steder, og ved spørgsmålet om hjælp med materialer, at det ikke er hans bord.²⁵³ I modsætning til i juni 1646 var kongen nu ifm. rigsrådets erklæring i december 1646 ikke længere lydhor, hverken ift. fæstningsspørgsmålet i almindelighed, eller ift. valget mellem Hals eller Bersodde i særdeleshed.

Konge og rigsråd blev i fæstningsspørgsmålet også presset af landkommissærerne. I september 1646 var de jyske landkommissærer samlede i Viborg. Her fra ret-

---

²⁵⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 261, 264, 266, 274. De folk, som borgerskabet stiller til rådighed for fæstningsarbejdet, omtales overhovedet ikke i landkommissærernes og kongens skrivelser i sagen.

²⁵¹ Åbenbart mest for at forhindre at det går for kongen som det gik ham, da Snoghøj skulle fortificeres og der blev hugget et stykke skov bort, som han ikke engang fik tak for, som det lettere vrangent tilføjes. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 171-172.

²⁵² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 289, 290. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* bd. VI 1970 s. 215.

²⁵³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 305, 306. Ordene er: "Ded er indted myn leilighed." *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 215. Om udlægningen af Christian IVs ord, se Dansk eller tysk?

tede de henvendelse til rigsrådet med spørgsmål om, hvad der kunne gøres for at fremme fæstningsanlæggene i Nørrejylland. I henvendelsen pegede man på de efterhånden velkendte behov og problemer. Skrivelsen er holdt i generelle vendinger og henviser blot til, at kongen og rigsrådet har besluttet at anlægge fæstninger adskillige steder. Og de jyske landkommissærer ville, ligesom den jyske adel, beskytte Jylland. Henvendelsen er formodentlig blevet behandlet på rigsrådsmødet i oktober 1646, og resulterede i april 1647 i en befaling fra kongen til de jyske rigsrådsmedlemmer af hvilken det fremgår, at da fæstningsarbejderne ville blive meget dyre, skulle de jyske rigsrådsmedlemmer spørge adelen om, hvilke midler man kunne rejse til formålet, for at man ikke skulle begynde på noget, man ikke kunne fuldende. Kongen var nu, i modsætning til december 1646, igen mere lydhør, idet han angav at være villig til at lade kommissærerne få kommissariatolden af Jylland samt materialer af skovene til brug for fæstningsanlæggene. Den 19. maj 1647 besluttede rigsrådet, at skatterne i Danmark og kommissariatolden af Danmark og Norge skulle anvendes til militsen og fæstningerne i Danmark. Den 21. maj 1647 presser landkommissærerne igen på for at få en videre drøftelse af spørgsmålet om fæstningerne.²⁵⁴

Et kommissionsbesøg i Hals og hvad der af fulgte 1646-1648

I sit svar til Anders Bille december 1646, dvs. kongens bemærkninger til rigsrådets erklæring bl.a. ang. anlæggelsen af fæstninger i Jylland, gentager kongen, at han aldrig så stedet, og at spørgsmålet om materialer, tømmer, brædder og hjulbører ikke er kongens bord.²⁵⁵ Den 8. december 1646, dvs. samme dag eller dagen efter kongens svar til Bille, skriver Christian IV mht. værket ved Hals og Bersodde, som han aldrig tidligere har hørt nævne, at han intet kan svare, da han aldrig så disse steder, og desuden fandtes der ingen oplysninger om, hvad det var, der skulle anlægges. Skal der bygges reelle skanser, byer eller slotte, spørger kongen, ligesom kongen intet ved om anlæggenes størrelse. Kongen er endvidere bekymret for, om rigsmarsken benytter en duelig ingeniør.²⁵⁶

På den ene side er kongens interesse for Hals i december 1646 således atter kølnet. På den anden side var man netop i de dage, i hvilke kongen forfattede disse skrivelser, ved at undersøge sagerne, således at man på baggrund af grundigt lokal-kendskab kunne besvare kongens spørgsmål.

Kongen havde jo nemlig allerede i maj 1646 meddelt, at spørgsmålet om fæstningernes placering skulle undersøges nærmere.²⁵⁷ Kongen havde i den sammenhæng

---

²⁵⁴ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 314-318, 324, 329-330, 347.

²⁵⁵ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 214-215.

²⁵⁶ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 217-218. I den forbindelse henviser kongen til en for den danske hær uheldig hændelse ved Snoghøj, også omtalt som træfningen ved Snoghøj Skanse januar 1644, da det danske rytteri blev slået på flugt af svenskerne, jf. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* bd. VI 1970 s. 218. Ifølge Rockstroh 1907-1908 s. 417 var Snoghøj Skanse på tidspunktet for træfningen kun halvt færdig, mens Liljefalk 1911 sp. 233 beskriver anlægget som "Skansen eller den befæstede linie ved Snoghøj."

²⁵⁷ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 264.

besluttet, at han ville beordre rigsmarsken, landkommissærerne og nogle af adelen samt Axel Urup til at besigtige de udpegede steder.²⁵⁸ Ordren om fæstningerne i Jylland blev udstedt til rigsmarsk Anders Bille, landkommissær i Jylland Gregers Krabbe (1594-1655), lensmand og jysk landkommissær Peder Lange (død 1661), lensmand og jysk landkommissær Mandrup Due (ca. 1598-1660) og rigsråd og jysk landkommissær Henrik Rantzau (1599-1674).²⁵⁹ Til disse kom så rigsingeniør Axel Urup (1601-1671) samt de to ingeniører Georg Hoffmann og Peter Bysser.²⁶⁰

Af rapporten fra Hals fremgår det, at Bille, Krabbe, Lange, Due og Rantzau havde indfundet sig i Hals, og efter at også Urup var ankommet mødtes man på et ikke nærmere angivet tidspunkt, hvilket må have været i slutningen af 1646, formodentlig i december, med ingeniørerne Hoffman og Bysser,²⁶¹ for at efterkomme kongens befaling, nemlig at drøfte, hvorvidt der fandtes noget mere belejligt sted, hvor man kunne støtte Vendsyssel eller resten af Jylland fra søen.²⁶² Drøftelserne resulterede i en rapport, der giver en detaljeret beskrivelse af Hals, og en mere generel indsigt i de fysiske forhold, der måtte tages i betragtning ifm. fæstningsbyggeri på stedet.

Man opsummerer indledningsvist Hals' egnethed, nemlig at der ikke findes nogen bedre plads end Hals, hvor man kan forsvare landet, forene Jylland og Vendsyssel og desuden beherske Østersøen, efter som der her findes en god havn, der ikke kan blokeres, når den lille sandholm,²⁶³ der ligger i fjordmundingen, sikres. Ligeledes kan passagen til Jylland og Vendsyssel sikres, hvis begge sider af Limfjorden fortificeres, således at fæstningerne ved fjordmundingen i henholdsvis Himmerland og Vendsyssel kan støtte hinanden. Fra Hals kan man beherske hele Limfjorden, og stedet ligger godt for handel og vandel. Desuden ligger stedet på fladt land.²⁶⁴ Der-

---

²⁵⁸ Axel Urup deltog formodentlig som rigsrådets repræsentant og garant ift. økonomi og ressourceforbrug, og var næppe aktiv ingeniør i 1640'erne og de følgende år. Dette synspunkt understøttes af, at Axel Urup deltog i besigtigelsen på kongens udtrykkelige befaling, og at to andre ingeniører tillige deltog. Som ingeniører brugte rigsrådet efter 1645, idet rigsrådet i det mindste i nogen grad havde overtaget styringen ved Christian IV's svækkelse under Torstenssonfejden, schlesieren Georg Hoffmann, der bl.a. havde en fortid i Strassbourg i Elsass, og som i 1648-1649 udkastede planer for den civile og militære udbygning af København. Desuden brugte rigsrådet Peter Bysser, der var ansvarlig for fæstning og byplan i København eller Ny-København i 1650'erne. Oplysningerne om Axel Urup og de to ingeniører, Bjørn Westerbeek Dahl i mail til forfatteren af 10. marts 2013. Se i øvrigt Dahl 2010 s. 32-33.

²⁵⁹ Gregers Krabbe, Henrik Rantzau, Axel Urup, jf. opslag i *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredanske.dk> Mandrup Due, Peter Lange, jf. Dahl 2010 s. 212, 215. Peter Lange, Erik Juel, Mandrup Due og Henrik Rantzau var 1646 jyske landkommissærer, jf. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 316, 318.

²⁶⁰ Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, 1646, ordre nr. 63 og redegørelse nr. 65. Redegørelse nr. 64 drejer sig om Bersodde.

²⁶¹ Dahl 2010 s. 30 anfører, at Georg Hoffmann blev antaget som ingeniør 6. december 1646, og at han få dage senere forlod København sammen med Peter Bysser. På baggrund af et vognægtregnskab konkluderer Dahl, at Hoffmann og Bysser skulle mod vest, "rimeligvis netop til Hals og Bersodde," og at kommissionens besigtigelser således kan dateres til vinteren 1646-1647, jf. Dahl 2010 s. 30.

²⁶² Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, 1646, ordre nr. 63.

²⁶³ Dvs. øen eller holmen Korsholm. Se fig. 1. Landskab og farvand på Hals-egnen.

²⁶⁴ Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, nr. 65, 1646. Man kan ikke "overhøje" stedet. Der er altså ikke noget højdedrag el.lign. i området, der ville give en fjende et bedre udgangspunkt for angreb; tværtimod ville en fæstning her "overhøje" en angribende fjende.

på opsummeres problemerne på stedet. Blandt disse er, at jorden er sandet. Desuden er forstranden flad ud til dybet, hvor skibe kan ligge, mens disse således ikke kan ligge tæt op til byen. De brønde, der skal graves, vil give brakvand, og endelig er der ikke nogen bygning eller noget borgerskab, som man kan have hjælp af. Alting skal bygges fra nyt.²⁶⁵ Næste del af redegørelsen er forslag til, hvorledes man kan afhjælpe disse problemer. Skønt grunden er sandig, så er der tale om en art sand, der pakker sig tæt sammen, ligesom der findes tørv nok på stedet, og tørv kan suppleres med murværk. På den flade, hårde forstrand kan man køre et godt stykke ud i vandet, og der fra må man lægge en bro ud til skibene. Der findes også en lille å, som løber gennem Hals. Denne å kan ledes ned i voldgravene, føre ferskvand til og opstemmes omkring byen. Desuden kan man udgrave en kanal, så man kan sejle ind i byen med pramme og fladbundede skibe. Ved afbrydelse af vandforsyningen i krigstid må man samle vand i regnbakker, som man gør i Amsterdam og Venedig. At alting skal bygges fra nyt, er der ikke noget at gøre ved. Det synes mest påtrængende først at anlægge fæstningen, både for at sikre Limfjordspassagen og af hensyn til omkostningerne, efter som man rejser tvivl om, hvorvidt det kan lade sig gøre at bekoste så stort et projekt iværksat på én gang.²⁶⁶ I de afsluttende bemærkninger angiver man så, hvilke større perspektiver der er i projektet. Når fæstningen er forsvarsklar, kunne man tage fat på at bygge byens fortifikation, og i den forbindelse kunne man give privilegier til borgere, som vil bygge på stedet. Det skal sikres, at gader og skel bliver ordentligt anlagt. Man påpeger tillige, at det ikke synes tilrådeligt at fortificere og opføre store værker af stor bekostning før man er sikker på, at der findes mennesker, som vil bygge og bo på stedet. Kunne man formå Aalborgs borgere at flytte til Hals, kunne det formodentlig befordre projektet. Der er dog ingen tvivl om, at borgerne i Aalborg vil vægre sig ved tanken, selvom de to gange på kort tid har været i fjendens vold.²⁶⁷

Her var altså basis for etablering af en fæstning, der kunne indgå i det samlede forsvar og indtage en nøglerolle i forsvaret af både Vendsyssel og hele Jylland, incl. indsejlingen til Limfjorden og Limfjordslandet, og her var basis for etablering af en by, der skulle overtage Aalborgs rolle som regionens hovedby og handelscentrum. Det antydes med bemærkningen om, at Aalborgs borgere vil vægre sig ved tanken selvom de to gange på kort tid har været i fjendens vold, at borgerne der i byen ikke ved deres eget bedte og i videre forstand, at en by placeret på nordsiden af Limfjordsmundingen ville være at foretrække frem for Aalborg.

Det er ikke tilfældigt, at kommissionen på dens møde i Hals i december 1646 bringer så fjerntliggende steder som Venedig og Amsterdam på banen. Rigmarsk Anders Bille var den mest magtfulde rigsmarsk under adelsvælden, og årene efter Torstenssonfejden gav både embedet en hidtil uset magt og Bille hans største,

---

²⁶⁵ Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, nr. 65, 1646.

²⁶⁶ Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, nr. 65, 1646.

²⁶⁷ Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, nr. 65, 1646. Ifølge rapporten havde ingeniørerne lavet en tegning over projektet, der blev vedlagt som bilag til betænkningen. Efter som kommissionens endelige betænkning ikke har kunnet findes, men blot forarbejderne til denne som den herværende rapport, kan den til betænkningen vedlagte tegning heller ikke umiddelbart findes.

politiske triumfer.²⁶⁸ Bille havde kæmpet på protestantisk side i 30 Årskrigen, og den udførende kraft, Axel Urup, havde rejst i Europa og besøgt såvel hovedstæder som fæstningsbyer, og desuden været i krigstjeneste hos den fortifikationskyndige Frederik Henrik af Oranien, og Urups arbejde 1647-1656 med Kastellet og Ny København placerede ham som en af Danmarks betydeligste byplanlæggere og fæstningsbyggere nogensinde.²⁶⁹ I det mindste Urup havde ved selvsyn erfaret, hvordan man løser væsentlige problemer som vandforsyning ifm. fæstningsbyggeri. Man vidste fra studier og rejser i Europa, hvordan tingene skulle gøres.

I adelens erklæring juli 1647 gentager man det presserende og efterhånden permanente spørgsmål om fæstningerne. Landkommissærerne holder fast i projektet i deres udtalelse juli 1647 og påpeger, at hvis der ikke er råd til at iværksætte de store arbejder med egentlige fæstninger og nye byer, så synes det rådeligt, at rigsrådet, landkommissærerne og adelen bliver enige om at udpege nogle passende steder, hvor nogle små værker kunne blive opført, af hensyn til landets sikkerhed.²⁷⁰ Mere nåede man ikke at få udrettet i Christian IVs tid mht. Hals Skanse.²⁷¹

---

²⁶⁸ Lind 1994 s. 343.

²⁶⁹ *Danske Biografisk Leksikon* via www.denstoredanske.dk opslag Anders Bille, Axel Urup. Jagd 1986 bd. I s. 193.

²⁷⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 377-380, 384-385.

²⁷¹ Der hersker nogen uenighed om denne påstand i forskningslitteraturen, hvilket for en dels vedkommende kan skyldes uklarhed om, hvorvidt man bevæger sig på det overvejende og planlægningsmæssige eller på det praktiske og konkrete niveau. Slange 1749 s. 1464 skriver, at i 1647 begyndte man at anlægge en lille fæstning ved Limfjordens udløb, nemlig den endnu på Slanges tid bekendte Hals Skanse. Mere skriver Slange ikke. Pontoppidan 1767 s. 257 hævder, at Hals Skanse blev påbegyndt af Christian IV i 1647. I Trap 1859 s. 195, Trap 1875 s. 217, Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 599 kredses om det forhold, at Christian IV i 1647 påbegyndte anlægget af den nuværende skanse, men ikke nåede at færdiggøre dette. Trap 1961 s. 997 anfører, at man i 1646-1647 genoptog planerne for en fæstning med købstad ved Hals, men først i 1653-1654 anlægges den endnu bevarede skanse. Klitgaard 1924 s. 28 skriver, at Christian IV 1647 satte gang i bygningen af en fæstning ved Hals. Gregersen 1956 s. 24-25 hævder, at skansearbejdet ved Hals i 1647 blev begyndt, men at det til sidst stod helt stille og lader forstå, at dette skete under Christian IV, hvorpå Gregersen springer frem til 1653. Jagd 1986 bd. I s. 190-192 hævder, at arbejdet med Hals Skanse blev sat i værk 1647, men at det kun skred trægt frem. Christensen 1990 s. 429-430 skriver, at fæstningsplanen fra 1646 i årene efter krigen, hvormed må menes Torstenssonfejden, trådte noget i baggrunden, men at den ikke blev glemt. Jensen 1991 s. 154 hævder med henvisning til Christensen 1990 s. 421 ff., særligt s. 424, 427, at Christian IV i 1647 påbegyndte anlægget af Hals Skanse, og at Christian IVs død betød en standsning af arbejdet ved Hals, som først blev genoptaget under Frederik III. Jensen bygger kildemæssigt på *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus* 1845 s. 117-118, hvoraf fremgår, at fire rigsråder, med henvisning til adelens bevilling, har samtykket i at skaffe en karl med spade, skovl og hjulbør til arbejdet på Hals Skanse og tværs over for Fyn, dvs. det senere Fredericia, og man beder derfor Erik Grubbe sørge for, at adelen i hans len får besked om at holde sådanne folk i beredskab. Der står intet om, at de pågældende skal møde i Hals eller over for Fyn; folk, spader, skovle og hjulbøre skal blot holdes klar. Dahl 1992 s. 6-8 understreger, at Hals i 1646 nævnes fuldstændigt på linie med den planlagte fæstning og by ved Lillebælt, dvs. det senere Fredericia, og nævner, at landkommissærernes betænkning af 16. april 1646 ikke skulle blive glemt, men at denne i første omgang førte til, at rigsrådet 5. december 1646 anbefalede kongen at anlægge en fæstning enten ved Hals eller Bersodde, dvs. Fredericia, og, konkluderer Dahl, mere skete der ikke med planerne i Hals i Christian IVs levetid; arbejdet ved Fredericia blev prioriteret højt i de følgende år, og Hals var kommet i anden række. Dahl 1994 s. 115-116 angiver, at 1646-planerne hurtigt blev sat i værk, i det mindste på det planlæggende stadi, ligesom det angives, at der i 1646 ikke var tale om et valg mellem Bersodde

Den 28. februar 1648 døde Christian IV, og på trods af de mange diskussioner, de udkastede store planer og de gennemførte undersøgelser der alt sammen både peger på det påtrængende i at få etableret et sammenhængende fæstningsforsvar af riget og den rolle, som en by og fæstning ved Hals var tiltænkt i dette, glider Hals Skanse for en tid ud af fokus.

Uløste problemer og nedprioritering 1649-1652

Efter den svenske erobring af Jylland 1644, hvor det kun var Lillebælt, der adskilte de svenske styrker fra de danske på Fyn, anlagde svenskerne i foråret 1644 en skanse på Bersodde, som blev erobret af danskerne den 5. maj 1644, der efterfølgende forstærkede og udvidede skansen.²⁷² Krigserfaringerne viste, at man havde behov for en flankefæstning i Jylland; en sådan kunne ganske vist ikke forhindre fjenderne i at trænge ind i landet, men fjenden ville pga. flankefæstningen altid være i fare for angreb fra denne. Desuden havde det vist sig, at det bedste sted for anlæg af en flankefæstning i den sydlige del af Jylland var Bersodde. Stedet kom tillige til at indgå i Anders Billes befæstningsplan, både som flankefæstning og som en central fæstning i såvel den nord-syd- som den øst-vest-gående fæstningslinje.²⁷³ Planen for en fæstning og by på Bersodde blev godkendt i efteråret 1650, og i

---

eller Hals. Begge byggerier blev sat i gang, eller i det mindste forberedt. Ordre blev givet, de københavnske fæstningsprojekter sat i værk, men, fortsætter Dahl, der er ingen antydning af, at arbejdet i Jylland blev påbegyndt. Christian IVs død og tronskiftet 1648 forsinkede den videre planlægning et års tid, men ikke desto mindre fortsatte Frederik III konsekvent Christian IVs og rigsrådets fæstningspolitik, idet befæstningen af Frederiksdal blev projekteret i 1649 og stedet fik privilegier som handelsby i 1650. Men i Hals skete intet før 1653. Påstanden om byggeriet 1647 forklarer Dahl 1992 s. 122 note 5: Slange 1749 oplyser s. 1464, at man i 1647 påbegyndte anlæggelsen af den endnu eksisterende skanse, hvilket, anfører Dahl, sandsynligvis er en fejlforklaring af beslutningen om at holde en karl i beredskab. Ift. de tidligere nævnte arbejder har Dahl 2010 som den eneste beskæftiget sig med rapporten fra Hals fra december 1646, mens de øvrige nævnte arbejder har koncentreret sig om udløberne og konsekvenserne af denne rapport, i den udstrækning forfatterne har været bekendt med den. Dahl 2010 s. 30-35 behandler udgangspunktet for rapporten fra besigtigelsen i Hals og betænkningen her fra, om end Hals naturligvis behandles en passant ift. Dahls hovedemne, Fredericia. Dahl anfører, at man mødtes i Hals i midten af december 1646 og nøje undersøgte fordele og ulemper ved at lægge en fæstning på stedet og at man konkluderede, at der burde bygges en fæstning med et citadel. Da projektet ville blive bekesteligt, og for at sætte gang i byggeriet, foreslog man at bygge citadellet først; byens fæstningsværker kunne så blive bygget senere. Som det fremgår af rapporten, skal alting bygges fra grunden. Dette får Dahl til at konkludere, at Hals ligesom Bersodde var ubeboet, og at man derfor anbefalede at give tilflyttere kompensation for den jord, de måtte forlade, i form af ny jord i byen, jf. Dahl 2010 s. 32. Denne udlægning har givet anledning til en mindre diskussion, idet en anmelder, Ørnberg 2012, har påpeget det som værende ukorrekt når Dahl hævder, at Hals var ubeboet, og fremhæver de forhold på stedet i middelalder og renaissance, der viser, at stedet var beboet. Hertil har Dahl 2012 svaret, at han i Dahl 2010 s. 31 har nævnt, at fæstningen skulle ligge ved Hals og ikke i Hals. Videre nævner Dahl 2012, at dette område endnu i dag er så øde, at det med rette kan betegnes som "ubeboet." I Dahl 2010 s. 34-35 afsluttes diskussionen af den rejsende kommissions forslag med en konstatering af, at man skal frem til 1649 før der høres nyt om fæstningsbyggerierne i Jylland, sandsynligvis fordi man fra foråret 1647 var gået i gang med færdiggørelsen af Københavns befæstning, hvormed vi møder en prioritering der også kendes fra senere tiders diskussion om Danmarks fæstningsforsvar, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt man skulle befæste og sikre rigets hovedstad, eller om man skulle sikre de øvrige dele af landet.

²⁷² Dahl 2010 s. 22.

²⁷³ Møberg 2011 s. 269-270.

februar 1651 blev der udbetalt sold til soldater på stedet, der fra samme år blev betegnet Frederiksodde.²⁷⁴

I modsætning til det, der skulle blive til Fredericia, var Glückstadt en udbygget fæstning, der i 1643 blev angrebet af den svenske hær, og som under Torstenssonfejden 1644-1645 tjente som basis for angreb i ryggen på de svenske tropper.²⁷⁵ Det omfattende fæstningsanlæg blev op mod 1638 suppleret med et tårn, Vibeke-Kruse-Turm, der ud over at fungere som trappetårn på kongegården også fungerede som udkigspost. Fra vagtstuen i tårnets top var glimrende overblik over såvel Glückstadt som Elben, med en sigt op mod 25 km, således at en fjendtlig flåde ville kunne opdages i tide.²⁷⁶ Christian IV opholdt sig ofte i Glückstadt, gjorde i 1628 byen til sin anden residensby, i 1649 blev Glückstadt gjort til provinshovedstad, og Frederik III (1609-1670, konge 1648-1670) placerede regerings- og justitskancelliet her.²⁷⁷ Byens karakter af residensstad for kongen i Holsten må være forklaringen på, at fæstningen Glückstadt tilsyneladende ikke led under samme mangel på ressourcer og investeringer, som det var tilfældet med Hals.

På trods af initiativer og investeringer i Frederiksodde og Glückstadt eksisterede de uløste problemer mht. et sammenhængende forsvar af riget fortsat, og der er noget der tyder på, at man i en vis udstrækning både begynder forfra og samtidig fastholder den fæstningspolitik, som Bille og landkommissærerne har formuleret. I august 1649 drøfter man i rigsrådet bl.a. forbindelsen mellem provinserne og beslutter i den sammenhæng, at der om denne sag skal udfærdiges et projekt, som Frederik III og rigsrådet skal tage stilling til, hvorpå rigsmarsken skal iværksætte og fuldføre projektet. Det samme gør sig gældende ifm. spørgsmålet om fæstningerne. I september 1650 skriver rigsrådet til kongen og meddeler bl.a., at det er forbundet med store vanskeligheder at forsvare landet. Hvordan man skal gøre det og hvordan man skal forholde sig med bl.a. fæstninger, om disse spørgsmål kan man som befalet lave et projekt, som skal bruges af konge og rigsråd til at træffe en endelig beslutning. Og i juli 1650 drøftes ifm. spørgsmålet om landets fortificering brugen af fæstninger eller egentlige skanser.²⁷⁸

Man genovervejer hele spørgsmålet om landets forsvar, hvilket bl.a. antydes af drøftelserne af spørgsmålet om fæstninger og skanser. Uanset om disse genovervejelser, som vel at mærke ikke blev foretaget på bar bund, nu har været nødvendige eller ej, så kan det konstateres, at det er det man gør.

Imidlertid rejser den skelnen mellem fæstninger og skanser, som man begynder at operere med, i videre forstand spørgsmålet om fæstningstyper, idet der for en tid synes at kunne spores en tendens til at skelne mellem selvstændige fæstningsværker i form af skanser eller bastionære fæstninger, og befæstede byer. Denne

---

²⁷⁴ Dahl 2010 s. 43, 47. Se Kongemagt og lokalitet 1630-1652.

²⁷⁵ Møller 2005 s. 138. I tysk litteratur kaldes Torstenssonfejden Sverigeskrigen. Rohde 1940 bd. I s. V.

²⁷⁶ Ceynowa (red.) 2002 s. 13. Egne iagttagelser på stedet marts 2013.

²⁷⁷ Riis 2011 s. 342, Möller 2005 s. 138, Ceynowa (red.) 2002 s. 11.

²⁷⁸ Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659 1854 s. 14, 41, 45. Der skrives "real Scanzor."

skelnen bragte Christian IV også periodisk på bane,²⁷⁹ hvilket kan være udtryk for øget bevidsthed om de ressourcer, der medgår til de forskellige typer anlæg. Det kræver flere ressourcer at anlægge en befæstet by end det kræver at anlægge et selvstændigt fæstningsanlæg. Imidlertid kan en by generere penge og en pengecyklus, hvilket et fæstningsanlæg ikke, eller kun undtagelsesvist og periodisk, kan gøre. Derfor må også andre spørgsmål tages i betragtning, herunder spørgsmålet om handelens fremme, der også var et spørgsmål om at sikre staten skatteindtægter, der netop var nødvendige ifm. fæstningsarbejderne. Tendensen til at skelne mellem selvstændige fæstningsværker og befæstede byer, sandsynligvis foranlediget af økonomiske og ressourcemæssige overvejelser, kan tolkes som et øjeblikkens tøven i spørgsmålet om rigets fæstningspolitik, og kan, sammen med kongens død, have været medvirkende årsag til den stilstand, der i tiden 1649-1652 var i spørgsmålet om en fæstning i Hals, hvilket så også betød, at spørgsmålet om anlæggelse af en handelsby på stedet var sat i bero. Mht. Hals var der således tale om en nedprioritering.

Dette bekræftes af, at konge og rigsråd den 25. juli 1651 besluttede, at alle, som besejler Limfjorden, skulle angive sig og svare told i Aalborg.²⁸⁰ Med den beslutning havde man sikret, at skibe, der fra øst skulle længere ind i Limfjorden end til Aalborg, blev fortoldet i Aalborg, og at skibe, der skulle fra den vestlige del af Limfjorden ud i Kattegat, ligeledes blev fortoldet i Aalborg. En ift. Limfjorden fuldstændig toldkontrol var der med denne beslutning imidlertid ikke tale om, ligesom man fortsat ikke havde løst problemet vedr. forbindelse mellem landsdelene, såvel mellem det øvrige Jylland og Vendsyssel som forbindelsen til Norge, eller opfyldt behovet for et effektivt forsvar af Jylland. I 1652 var der således intet der tydede på, at der var særlige perspektiver for udviklingen af Hals Skanse og Hals by.²⁸¹

Kongemagt og lokalitet 1630-1652

Dette er i overensstemmelse med, at den retning for erhvervspolitikken der var blevet angivet af Christian IV, fortsatte efter hans død, men på et lavere ambitionsniveau;²⁸² et ambitionsniveau, der frem til 1652 ikke omfattede Hals. Forsøgene på at fremme handelen var overordnet betragtet beskedne, ligesom man ikke havde det store held med at etablere en protoindustriel produktion. I europæisk sammenhæng forblev Danmark at være et landbrugsland og landbruget var underkastet en langvarig recession, der fra midten af 1600-tallet var under stadig uddybning.²⁸³

---

²⁷⁹ *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* 1970 bd. VI s. 217-218. Se Et kommissionsbesøg i Hals og hvad der af fulgte 1646-1648.

²⁸⁰ *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* 1854 s. 128.

²⁸¹ Når bortses fra Dahl 2010 s. 34-35, om prioriteringen af Københavns befæstning på bekostning af de jyske fæstningsanlæg, er forskningslitteraturen om Hals 1649-1652 tavs.

²⁸² Bregnsbo 2009 s. 52.

²⁸³ Rasmussen 2002 s. 173. En væsentlig grund til det tidlige enevældige styres tilsyneladende ret begrænsede succes på det økonomiske område må netop søges i, at Danmarks hovederhverv fortsat var landbruget, og recessionen klingede først endeligt af op mod 1740. Midt i denne langvarige, agrare recession indfandt sig dog i tiden fra 1690 til 1709 en periode, i hvilken handel og skibsfart oplevede en

I modsætning til situationen i Hals grundlagde kongemagten faktisk en ny by og forsøgte at tiltrække beboere til denne i 1650. Endnu mens anlægget ved Bersodde var på planlægningsstadiet fik den nye by Frederiksodde privilegier, dateret den 15. december 1650.²⁸⁴ Ud over almindelige købstadsrettigheder fik indbyggerne 50 års frihed for alle ordinære og ekstraordinære skatter og afgifter, alle udlændinge og fremmede skulle nyde lige friheder og privilegier når de havde løst borgerskab, og endelig kunne man få en byggegrund, som man forpligtede sig til at bebygge inden for et år, hvorefter man ville få skøde på grunden.²⁸⁵ Med noget besvær lykkedes det at få bønderne fra tre nedlagte nabolandsbyer til at flytte ind i fæstningen i 1652, og man overvejede at nedlægge købstæderne Vejle og Kolding og flytte indbyggerne der fra til den nye by.²⁸⁶

Som en del af drøftelserne af fæstningsplanerne for Hals indgik bymæssige forhold, men som det er påvist på det planlæggende stade. For relationen kongemagt og by 1630-1652 er spørgsmålet derfor, hvilke initiativer der fra kongemagtens side blev taget ift. Hals, særligt mhp. at bruge eller udvikle stedet som led i befæstningsplanerne?

Det er først og fremmest ifm. sejladsen og handelen på Limfjorden, Hals påkalder sig kongens interesse i perioden. Der udstedes ordrer om reparation af sømærkerne ved Limfjordsmundingen, bl.a. efter at de er blevet ødelagt under Kejserkrigen, og regulativer vedr. afgifter af de passerende skibe til brug for vedligeholdelse af sømærkerne, hvilket imidlertid er noget som borgmestre og råd i Aalborg skal tage sig af. Der er hverken folk eller funktioner i Hals. Trafikken passerer Hals, og kongemagten sikrer, at dette sker så sikkert som muligt. Desuden anvendte kongemagten i 1646 Hals som mellem- og udvekslingsstation ifm. en pengetransport fra Norge til Haderslev.²⁸⁷

I Hals led man under følgerne af Torstenssonfejden i en sådan grad at man måtte bede om fritagelse fra landgilde, efter at være blevet rykket for betaling.²⁸⁸ Desuden var Hals kirkes klokke blevet ringet i stykker under Torstenssonfejden, og den 10. november 1647 bevilges kongens og kronens tjenere i Hals at de må sende klokken til kongens støberi i København til omstøbning på kongens bekostning, fordi kirken i Hals ikke selv har midler til omstøbningen. Det talte i Hals kirkes favør,

---

kortvarig opblomstring i ly af de europæiske storkonflikter; en periode, der er blevet betegnet som den første florissante periode. Jespersen 1989 s. 262.

²⁸⁴ Fredericia hed før 1651 Bersodde. Fæstningen blev anlagt 1650 som Frederiksodde, hvilket stedet hed 1651-1664, hvorefter det blev kaldt Fredericia. www.denstoredanske.dk opslag Frederiksodde.

²⁸⁵ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1650* 1995 s. 423-424. Dahl 2010 s. 43-45.

²⁸⁶ Møberg 2011 s. 270, 274.

²⁸⁷ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, nemlig 1633-1634 1936 s. 133, 1637-1639 1944 s. 597-598, 1644-1645 1968 s. 314, 1647 1989 s. 342, 1650 1995 s. 249, 1646 1987 s. 303, 333.

²⁸⁸ Hals Birketings Retsprotokol 28. februar 1645, 6. juni 1645. Der var ingen penge, heller ikke mellem folk, så også private mellemværender led under følgerne af Torstenssonfejden. Allerede i februar 1645 henvises der i private søgsmål til, at man ikke kan skaffe penge i denne ufredstid, og i oktober 1645 er der fortsat ikke penge og handel blandt folk. Hals Birketings Retsprotokol 16. februar 1645, 23. februar 1645, 25. oktober 1645.

at kirken tidligere havde skænket dens største klokke til brug for kongen.²⁸⁹ Beboerne i Hals sogn var efter Torstenssonfejden så fattige, at de hverken kunne betale landgilde eller finansiere en ny klokke, men måtte forlade sig på kongens nåde.

Den 11. oktober 1645 blev et brev fra kongen læst op på Hals Birketing. Med det nåede til Hals meddelelsen om, at adelen til landets fæstningsforsvar havde lovet folk eller penge til arbejdet, hvilket også gjaldt kronens bønder. De fleste måtte arbejde, men man kunne betale sig fra det, hvis man havde penge. Disse penge ville i så fald gå i landkommissærernes kasse. Betaling skulle ske til lensmanden.²⁹⁰ For så vidt at der til fæstningen med tiden skulle blive knyttet bymæssige initiativer, var dette det nærmeste kongemagten kom i den retning ift. Hals. Imidlertid var der tale om et generelt dekret. Nogen særlig interesse for Hals er brevet ikke udtryk for.

Fæstning og by 1630-1652

Mht. relationen fæstning og by i tiden 1630-1652 skal undersøges, om og i bekræftende fald hvorledes skansens tilstedeværelse manifesterede sig lokalt. Dvs. det, som man kan betegne som en del af skansens virkningshistorie. Den centrale kilde er de fra perioden bevarede fragmenter af Hals Birketings Retsprotokol. Hals Birketings Retsprotokol vil blive systematisk analyseret mhp. sager, i hvilke skansen som materiel realitet spiller en rolle. I lyset af påstanden om, at Hals Skanse var en ruin og ikkeeksisterende i tiden mellem begyndelsen af 1630'erne og 1653²⁹¹ bliver denne undersøgelse så meget desto vigtigere, idet skansens eksistens ikke blot undersøges ift. de centrale, militære arkivalier, men ift. den lokale, civile kilde fra perioden.

Hals Birketing

Inden vi tager fat på analysen skal redegøres for denne vigtige kilde, som allerede er sporadisk anvendt flere gange, og dens baggrund kort præsenteres. Et birk var en fra herredsinddelingen undtaget jurisdiktion eller retskreds.²⁹² Birkerne udgjorde et parallelt system til den almindelige herredsjurisdiktion.²⁹³ Der er usikkerhed om birkernes opståen, men hensynet til bedre retshåndhævelse på stedet har været anført, og tillige at birker under tiden blev oprettet på steder, hvor der var fiskerlejer og dermed mulighed for dannelse af handelspladser.²⁹⁴ Begge dele passer udmærket ift. Hals. Udenfor byerne eksisterede således to retter, nemlig herredsting og birketing. Mht. den militære jurisdiktion bestemtes i Christian IVs krigsartikler 1615, at al tiltale, som drejede sig om ære og liv, skulle indbringes for krigsretten, mens strid om arv, jord, gæld, løfter osv. skulle pådømmes ved herreds- eller landsting.²⁹⁵ I Hals ville det sige for birketinget. I Christian Vs krigsartikelbrev af

---

²⁸⁹ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1647* 1989 s. 342.

²⁹⁰ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. oktober 1645.

²⁹¹ Gregersen 1956 s. 20, 21-25.

²⁹² Jørgensen 1940 s. 117.

²⁹³ Johansen 2009 s. 2.

²⁹⁴ Jørgensen 1940 s. 509.

²⁹⁵ Larsen 1896 s. 4, Rockstroh 1909 bd. 1 s. 463, Lind 1994 s. 41.

1683 samledes reviderede paragraffer af ældre udenlandske og danske krigsartikelbreve, særligt Christian IVs fra 1625, samt en række nye bestemmelser.²⁹⁶ Den civile instans glider ud af Christian Vs krigsartikelbrev, idet det her anføres, at der skal nedsættes en militær over- og underret, og at alle sager og forseelser er undergivet kendelse af de, som er betroet retten. Ud over overkommandoen er det over arméen feltmarskallen, i garnisonenerne kommandanterne og ved regimenterne obersterne, der pådømmer straffen. Disse skal ikke sammenkalde krigsret, bortset fra når sagen er civil og omhandler penge og gods, eller hvis pinlig og hård straf på krop, liv og ære kræver det.²⁹⁷

Bønder i den samme landsby kunne høre under enten herredsting eller birketing. Bønder, hvis gårde tilhørte en godsejer med birkeret, hørte under birketinget.²⁹⁸ I Hals ville det i praksis sige alle. Hals Birketings Retsprotokol er bevaret i fragmenter for tiden 1630-1631, 1632, 1633, 1635-1636, 1643, 1644-1645, 1646-1647, 1648, 1649, 1650, 1651-1652, 1653-1654, 1655-1656, 1659-1660, 1661, 1662-1663, 1680-1684.²⁹⁹ Systemet var, at birkets otte domsmænd mødtes ved Hals kirke hver fredag formiddag kl. 10.00 til afsigelse af domme i retssager og syn. Som dommer virkede oftest en delefoged, der må have varetaget kronens interesser på birketinget,³⁰⁰ og som i praksis i reglen var lensmandens foged på Hals ladegård. I referaterne fra Hals Birketing kaldes delefogeden også birkefoged. Ordene ladefoged og ridefoged forekommer også. Ladefogden var i reglen ansvarlig for driften af et gods, mens en anden tog sig af det retlige. Ridefogden dækkede hele lenet, mens delefogden dækkede herredet.³⁰¹ I Hals betegner ladefoged, delefoged og birkefoged samme mand og funktion, mens ridefogden optræder relativt få gange i Hals Birketings Retsprotokol, og da klart angivet i lensmandens tjeneste eller på lensmandens vegne.

Efter som det i 1600-tallet var almindelig praksis at stridigheder blev bilagt via forlig, evt. kontant afregning,³⁰² er det naturligvis langt fra alle stridigheder, der har fundet vej til Hals Birketings Retsprotokol. På den ene side kan man således sige, at en sag først har fundet vej til birketinget når den gik i hårdknude. På den anden side kan man af referaterne se, at birketinget også har virket som juridisk stødpude, f.eks. ved at udtage tingsvidne på ordentlig opførsel; så havde man dét, hvis der skulle opstå en sag, eller hvis en verserende sag skulle komme ud af kontrol. Lovgivningen blev brugt som et reservoir, fra hvilket man kunne hente autoritet til sine

---

²⁹⁶ Netterstrøm 2012 s. 31-32.

²⁹⁷ *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og andre Aabne Breve som fra Aar 1670 ere udkomene, 1670-1699*, 1808 bd. 14 s. 303-318.

²⁹⁸ Tamm 2011 s. 58.

²⁹⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 1630-1684. Nogle dele er mere fragmentariske end andre. De mange år og intervaller dækker blot tre fysiske enheder. Den fragmentariske bevaring er ikke noget for Hals enestående, jf. Jacobsen 2009 s. 7, samt s. 9-16, der rummer en glimrende gennemgang af baggrunden for og apparatet ved Løgumkloster Birk.

³⁰⁰ Hansen 1996 s. 4, Ørnberg 2006 s. 5.

³⁰¹ Appel 1999 s. 302-303.

³⁰² Ørnberg 2010 s. 12.

ord, og tingsvidner kunne tages som led i strategier.³⁰³ Det er i fragmenterne af Hals Birketings Retsprotokol ikke altid muligt hverken at spore årsag eller at følge virkning.

Hals Skanse og Hals by 1630-1652

En gennemgang af de eksisterende fragmenter af Hals Birketings Retsprotokol for perioden 1630-1652 har resulteret i fund af nogle markante sager, der godtgør Hals Skanses eksistens og funktion i perioden og som tillige angiver, at skansen så at sige indgik i hverdagen i Hals, og at den også var værd at tage et skænderi om.³⁰⁴

Den 5. marts 1630 blev på Hals Birketing afholdt vurderingsforretning på en båd, som var fundet i havet noget fra land. Denne båd havde kongens tjener i Hou, ca. otte km nord for Hals, bjærget og der på ført til Hals Skanse. Båden var bjærget i fjendernes tid, dvs. engang mellem oktober 1627 og juni 1629. Baggrunden for vurderingsforretningen var, at en Søren Andersen havde haft udgifter på træ mv. til reparation af båden og disse udgifter ville han nu have godtgjort, hvilket han fik.³⁰⁵

Det interessante ved denne sag er, at kongens tjener i Hou bringer båden til Hals Skanse, som på tidspunktet for indbringelsen var besat af fjendtlige tropper. Formentlig har kongens tjener i Hou ikke vidst hvad han skulle stille op med sit fund, og har så bragt det til Hals Skanse, hvor så mange slags udstyr og funktioner øjensynligt blev samlet. Søren Andersen, der reparerede båden, må efter besættelsestiden have fået posten som tilsynsførende på Hals Skanse, hvilket fremgår af begivenheder, der indtraf det følgende år.

På Hals Birketings møde 18. februar 1631 oplyses, at Godske Godskesen, der bl.a. i en anden sag i samme dags forhandlinger ses at eje bundgarnsstade og som i øvrigt synes at være i besiddelse af forskellige aktiver, har begæret syn på Hals Skanse, da den er ham forundt af lensmanden. Hertil svarede Niels Jensen, at der ikke kunne være tale om at imødekomme begæringen, før Jensen havde talt med sin husbond om sagen. Den husbond, Jensen taler om, er lensmanden; Jensen var ladefoged og lensmandens repræsentant på stedet og på birketetinget.³⁰⁶ Herpå meldte Søren Andersen sig på banen, dvs. manden der reparerede den båd, der i 1630 var blevet bragt fra Hou til Hals Skanse. Andersen bor i et halvt gadehus ved samme skanse, og han har opsyn med skansen; et opsyn, som han vil forsvare. Til disse indvendinger svarede Godskesen, at de, der ikke forstod sig på enten krigsbrug eller skanser, ikke burde have et sådant ansvar. Her til svarede Jensen, at Andersen nok så meget var i stand til at svare for sig over for kongen for sit ansvar. Til det svarede Godskesen, at når der skulle bruges ladning og krudt i skanserne,

---

³⁰³ Appel 1999 s. 602, 589.

³⁰⁴ Foruden de her nævnte sager henvises for perioden 1630-1652 til Hals Skanse 1630-1633 og Hals Skanse 1645, hvor kilden også inddrages.

³⁰⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 5. marts 1630.

³⁰⁶ Dette fremgår ikke af sagen, men i referatet af birketingsmødet 4. marts 1631 anføres Niels Jensen som Niels Jensen i Halsgård, dvs. Hals ladegård, også omtalt som Hals fogedgård. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 4. marts 1631

var Andersen ikke til megen hjælp.³⁰⁷

Vi kender ikke udgangen på sagen, men vi kan se, at der er uro omkring ansvarsforholdene på skansen og at der tillige er rift om, hvem der har myndigheden på stedet. Fra synsforretningerne i 1630 og 1631 ved vi, at skansen var i miserabel forfatning,³⁰⁸ og her i februar 1631 har lensmanden tilsyneladende været uklar ift. hvem der har ansvar for tilsyn med skansen, og pludseligt er denne opgave eftertragtet i Hals. I lyset af den nidkærhed med hvilken konflikten blev udkæmpet, kan vi konkludere, at det var forbundet med en vis social prestige at have tilsyn med skansen. Desuden har enhver form for kontant honorering eller anden fordel, som kan have været knyttet til opgaven, i de hårde efterkrigstider været eftertragtet, og endelig har det militære aspekt uden tvivl forlenet den tilsynsførende med en vis réel og mental myndighed. Videre kan vi konkludere, at Hals Skanse må have været uden besætning, efter som man har en civilist som tilsynsførende med skansen. Dette forhold bringer Godske Godskesen da også på bane med indirekte på bane med sin bemærkning om, at de der ikke forstod sig på krigsbrug og skanse ikke burde have ansvar for sådanne, og at Søren Andersen ikke ville være til megen hjælp når der skulle bruges ladning og krudt i skansene, alt sammen underforstået at den slags havde Godskesen forstand på. Og endelig kan vi konkludere, at der har været noget at føre tilsyn med. Foruden anlæg og huse også magasiner med militært udstyr. Imidlertid må det også konstateres, at der ganske vist var et militært anlæg at føre tilsyn med, men at dette dog ikke blev prioriteret højere af kongemagten end at man overlod tilsynet med dette til en civilist. Skønt skansen blev anvendt til opbevaring af militært materiel, var der ikke tale om en aktiv og bemanded fæstning.

Godske Godskesen pressede fortsat på for at blive tilsynsførende på Hals Skanse. I hvert fald nævnes han i spidsen for de otte synsmænd, som ved synet på Hals Skanse 29. april 1631 konstaterede skansens medtagne forfatning. Men heller ikke på dette tidspunkt var sagen afklaret, idet Søren Andersen på samme birketingsmøde forbød fogeden at tillade Godskesen syn på skansen indtil han blev stævnet.³⁰⁹ Godskesen var således ikke udpeget til at have tilsyn med Hals Skanse. Ikke desto mindre stod Godskesen bag det syn, der samme dag blev indført i birketingsprotokollen. Referatet af dagens forhandlinger afsluttes med en bemærkning om, at her ender de sager, som er forhandlet i Jens Juels tid, og herefter bliver sagerne forhandlet under lensmand Otte Skeel.³¹⁰ Jens Juel (1580-1634) var lensmand på Aalborghus 1629-1631.³¹¹ Måske var det hans tilstundende afgang, der havde forårsaget uklarhederne vedr. tilsynet med Hals Skanse. Men hermed var sagen ikke til ende. Den 10. juni 1631 nedlægges på Hals Birketings forbud mod, at Godskesen

---

³⁰⁷ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 18. februar 1631.

³⁰⁸ Se Hals Skanse 1630-1633.

³⁰⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 29. april 1631.

³¹⁰ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 29. april 1631. Otto Skeel var lensmand på Aalborghus 1631-1635. Martensen-Larsen 1989 s. 159.

³¹¹ *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredanske.dk> opslag Jens Juel.

viser sig på Hals Skanse.³¹² Måske dette satte en stopper for Godske Godskesen. I hvert fald hører vi ikke mere til ham i denne sammenhæng.

Under alle omstændigheder passede Søren Andersen fortsat sit hverv. Den 6. maj 1631 blev indført en hændelse i Hals Birketings Retsprotokol, som blot står der, uden videre forhandling, men som viser, at lokalbefolkningen var opmærksom på skansen som et sted, hvor der kunne stjæles lidt af hvert. Søren Andersen i Hals berettede, at han den 28. april 1631 havde set, at der kom to drenge, dvs. tjenestekarle, gående ud af Hals Skanse, og da havde de en ny dørring og nogle stormpæle med sig, som de havde taget inde i skansen. Andersen fulgte efter de to ned til deres båd, og da han talte med dem om de ting, de havde taget, kastede de det alt sammen fra sig på stranden.³¹³

Skansen dukker op igen, som arbejde og som særligt territorium, 27. maj 1631, hvor det bekræftes på Hals Birketing, at der ved Hals fogedgård ligger 18 hele og fem kløvede egestammer, som i den foregående vinter var blevet hugget til skansen. I skansen ligger desuden fire stykker fyrthømmer, alle syv alen lange. Som næste punkt er indført, at ingen må gå ind i skansen.³¹⁴ Da man er nødt til at understrege, at ingen må gå ind i skansen, kan man gå ud fra, at fæstningsanlægget er blevet anvendt af lokalbefolkningen både tilfældigt og prosaisk, til leg, græsning, losseplads og til skjulte møder osv. Ift. relationerne mellem Hals Skanse og Hals by er det på baggrund af den eksisterende forskningslitteratur bemærkelsesværdigt og uventet, at skansen og relationen optræder i det anførte omfang i den centrale, lokale kilde, og særligt at der i 1631 opstår åben strid om, hvem der skal have tilsyn på Hals Skanse. Denne strid er i sig selv et vidnesbyrd om den lokale interesse i skansen.

Sameksistensen mellem lokalbefolkningen og det militære personel var til tider problematisk. Dette militære personel kan i 1631 imidlertid ikke knyttes til skansen men til landmilitærens officerer, der boede på de udpegede gårde og ikke på den ubemandede Hals Skanse. I den tidlige vinter 1631 havde løjtnanten i Hals ladet fire mand anholde, for en last der ikke forklares nærmere, og nu ønskede man så et tingsvidne på, om disse fire var mere skyldige end alle andre folk i byen. De fire fik det ønskede tingsvidne på, at de ikke var mere skyldige end andre.³¹⁵ Den omtalte løjtnant stod åbenbart ikke på bedste fod med folk i Hals. På det følgende birketingsmøde 9. december 1631 behandledes en tvist mellem løjtnanten og en række stævningmænd fra Hals, sendt til doms hos "menige birkemænd," for logi, udgifter og godtgørelse for den tid, en Ane Nielsdatter havde boet i Hals i fjendernes tid, og

---

³¹² Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 10. juni 1631. Det forbydes Godske "att drage paa Skandtzen."

³¹³ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 6. maj 1631.

³¹⁴ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 27. maj 1631.

³¹⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 2. december 1631. Løjtnanten nævnes ikke ved navn i birketingsprotokollen. I denne er der en tendens til blot at angive titlen frem for navnet. For landmilitærens vedkommende var der jo også kun tale om én kaptajn og én løjtnant, og når skansen havde besætning om én kommandant.

den tid, hvor hun sad fanget i skansen.³¹⁶ Ane Nielsdatter havde påført Hals birkemænd udgifter, først i besættelsestiden og derefter som fange i Hals Skanse, der således også har fungeret som arrest efter Kejserkrigen. Trods den lokale interesse i skansen kan der således konstateres konflikter mellem den civile lokalbefolkning og det militære personel i Hals. Disse konflikter er øjensynligt både på det personlige og på det institutionelle plan, idet det forbydes lokalbefolkningen at komme i skansen.

Således samledes i skansen flere funktioner, og skansen blev på flere måder omdrejningspunkt i konflikter og sager, af hvilke blot en del har sat sig spor i de bevarede kilder. Men det har næppe været de eneste. Hals Skanse har ligget som et fremmedartet bygningsværk ved siden af Hals by, omtrent 150 m fra byen. Skansen var stor og et sted, der permanent og potentielt signalerede krig og fare. For den almindelige fisker og bonde, for koner og børn, har skansen taget sig imponant, lukket og truende ud. Man vidste jo, hvad der var foregået bag voldene, og man kunne forestille sig det, man ikke vidste noget om. Alene som anlæg har skansen domineret byen, kysten og egnen.

I Hals fandtes ikke en bymæssig modvægt til fæstningen, hvilket gjorde sig gældende i Glückstadt. I 1629-1631 accentueres byens rolle som residensstad med opførelsen af det kongelige slot Glücksburg på havnen, og samme år færdiggøres guvernørbolig for Christian von Pentz, greve og Christian IVs svigersøn, ved Markfleth, byens tværkanal. I mere borgerlig retning peger opførelsen af det store rådhus 1642, mens guvernør Pentz i 1643-1644 tager et initiativ, der på sigt ville kunne knytte fæstning og by sammen, idet han opstiller fire borgerkompagnier, der er blevet betegnet som starten på Glückstadts borgervæbning. I 1650-1651 genopbygges bykirken, efter at den stort set var blevet ødelagt under en orkan i 1648. Byen blev i øvrigt ramt af kraftig stormflod i 1625, 1627, 1628, 1634, 1643 og to gange i 1648, der alle anrettede store ødelæggelser, men i alle tilfælde fandt man midler til at udbedre skaderne på såvel fæstning som by, og i et vist omfang tillige sikre byen med digearbejder.³¹⁷ Ift. det bymæssige perspektiv er det centralt, at de mange og store pragt- og funktionsbyggerier meget hurtigt blev suppleret med civil bebyggelse. I årene fra 1617 til 1640 blev gadeparcellerne hurtigt bebygget.³¹⁸ Også det rige kirkeinventar i form af gravsten og epitafier³¹⁹ vidner om et byborgerskab, hvis økonomiske formåen langt overgår det, man i samme periode finder i Hals. Et resultat af samarbejdet mellem civil og militær fremkom i 1641, da det nordeuropæiske finansimperium Berns und Marselis på Rethöwel byggede et stort tøjhus, der samtidigt fungerede som lager for firmaets omfattende våbenhandel. Tøjhuset i Glückstadt rummede tilstrækkeligt til at kunne bevæbne 12.000 mand.³²⁰ Initiativerne i Glückstadt viser os således en by og en fæstning, der var tiltænkt en central

---

³¹⁶ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1631.

³¹⁷ Ceynowa (red.) 2002 s. 21-22. Möller 2005 s. 135-139. Allerede i 1615 havde man på Christian IVs befaling påbegyndt digearbejde i området. Meinert 2002 s. 3.

³¹⁸ Ceynowa (red.) 2002 s. 9.

³¹⁹ Meinert 2002 s. 5-7. Egne iagttagelser på stedet marts 2013.

³²⁰ Möller 2009 s. 49-50.

rolle i det danske rige. Glückstadt skulle være en af rigets hovedbyer. Målt ift. Glückstadt var Hals i samme periode udkant, eller måske ligefrem blot under udvikling til udkant.

I det meste af tiden 1630-1652 eksisterede Fredericia by og fæstning ikke. Krigserfaringerne efter Torstenssonfejden viste at man havde behov for en fæstning på stedet, der også kom til at indgå i Anders Billes befæstningsplan.³²¹ Svenskernes etablering af en skanse ved Bersodde³²² og tilsyneladende negligering af Hals Skanse under Torstenssonfejden henledte netop Billes, rigsrådets og landkommissærernes opmærksomhed på begge steder, og mens man i Hals havde bevæget sig fra at operere med planer for en fæstning til at operere med planer for en fæstning og en by, tog man ift. Fredericia umiddelbart udgangspunkt i begge dele. Med planer for fæstning og by og med købstadsprivilegier 1650,³²³ tog man i slutningen af herværende periode fat på opbygningen af Fredericia. I den forstand begynder Fredericias historie først ved udgangen af perioden.

2.5. Hals Skanse, Hals købstad og Karl Gustavkrigene – Tiden 1653-1660

Kongemagt og fæstning 1653-1660

I tiden 1653-1660 træder Hals Skanse ud af den skygge, som de spredte kilder kaster over skansens historie i den foregående periode, og ind i et mere klart lys, der har dets baggrund i relationen kongemagt og fæstning. Tillige er denne periode bygningshistorisk lige så central som perioden for opførelsen af den første udgave af Hals Skanse, dvs. tiden 1625-1629. I i tiden 1630-1652 underkastes skansen ikke ændringer, for så i tiden 1653-1654 konstruktionsmæssigt og fæstningstypologisk at få den form, i hvilken skansen fortsat fremstår, dvs. som bastionært fæstningsanlæg.³²⁴

På denne baggrund vil ift. afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål følgende præciserende spørgsmål blive undersøgt i herværende afsnit: Hvad var baggrunden for, at man genoptog idéen om en fæstning ved Hals? Dvs. hvem tog initiativet, og hvem besluttede at der skulle bygges? Hvordan blev beslutningen sat i værk? Hvad var det man byggede? Hvorledes indgår det færdige værk i den generelle, fæstningsteknologiske udvikling? Hvordan anvendte kongemagten fæstningen? Hvad var skansens rolle i det nationale fæstningsforsvar?

Idéen om en fæstning ved Hals gentages 1653

I perioden april-august 1653 afholdtes herredag med rigsråds- og landkommissærmøder samt adelsmøde i København.³²⁵ På denne herredag drøftes på ny landets

---

³²¹ Møberg 2011 s. 269-270.

³²² Dahl 2010 s. 22.

³²³ Dahl 2010 s. 43, *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1650* 1995 s. 423-424.

³²⁴ Hals Skanses bygningshistorie 1653-1654 er behandlet i Gregersen 1956 s. 25-31, Dahl 1992 s. 9-10.

³²⁵ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 604.

forsvar. Sagen bevæger sig fra det generelle til det specifikke niveau, og initiativet var kongens. Den 12. april 1653 skrev Frederik III til rigsrådet og krævede mht. landets forsvar, at rigsrådet skulle forelægge kongen forslag om dette.³²⁶ På mødet den 20. april 1653 drøfter man bl.a. fæstningen i Hals.³²⁷ Disse drøftelser fortsatte på rigsrådsmødet den 24. april 1653.³²⁸

Sagen tog yderligere fart med rigsråd og lensmand Erik Juels (1597-1657)³²⁹ forslag om befæstning af indløbet til Limfjorden, der tillige indeholdt forslag om anlæg af en købstad ved Hals. Forslaget er udateret og er angivet som udfærdiget senest den 1. juli 1653, men må have været forfattet senest den 30. juni 1653, idet forslaget blev drøftet på rigsrådsmødet denne dag.³³⁰ Som lensmand var Juel den overordnede militærperson i lenet³³¹ og derfor også ansvarlig for lenets forsvar og fæstninger, hvilket kan forklare, hvorfor Juel udarbejdede forslaget. Hvorvidt Juel har udarbejdet forslaget på eget initiativ vides ikke, men han har næppe udarbejdet det uden forudgående drøftelse med andre, hvad enten det nu har været kongen eller andre rigsrådsmedlemmer. Forslaget indledes med en overskrift der angiver, at papiret drejer sig om Hals bygning og fortifikation.³³²

På de fleste punkter ligger Erik Juels forslag på linje med betænkningerne 1646-1647 og kommissionsrapporten fra 1646. Hensigten med anlæggelsen af skanser på nord- og sydsiden af Limfjordens munding er både at sikre Jylland og forbindelsen til Norge. Desuden påpeges det, at et byanlæg skal etableres under hensyntagen til fortifikatoriske forhold. Også privilegiespørgsmålet inddrages, herunder muligheden for, at borgerne i Aalborg kan nyde købstadsprivilegier i både Aalborg og Hals så længe frihedsårene i Hals varer, skønt Juel synes at være stemt for, at folk fra Aalborg skulle flytte til Hals. Juel forudsætter altså, at der faktisk bliver tale om en årrække, hvor der bevilges frihed for skatter og afgifter i Hals. En sådan frihed synes således at have haft væsentlig om ikke ligefrem afgørende betydning ifm. byanlæggelse. Juel beskæftiger sig i det perspektiv i lige så høj grad med købstads- som

---

³²⁶ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 711.

³²⁷ For Jyllands vedkommende foreligger endvidere en memorial, formodentlig til kongen, om indsamling af våben til de heste som sognene stillede og de dertil bevilgede penge samt udskrivning af karle til hestene, underskrevet af de fire jyske rigsråder 19. april 1653, og 20. april 1653 drøfter man på baggrund af kongens forslag af 12. april 1653 forsvaret af riget, herunder flåden, landfolket med udkast til en forordning af 5. maj 1653 om landmilitisen, samt problemer med magasiner og geværer. Desuden blev en betænkning om Sjællands forsvar af 12. februar 1653 formodentlig inddraget i drøftelserne. Denne betænkning berørte kun flygtigt fæstningsværker, men af rigsråd Christen Skeels dagbog fremgår, at man drøftede Københavns befæstning og proviantering, fæstningerne i Skåne, samt Frederikssode, Hals, Læsø og Lister Havn. Hals indgår således i den samlede drøftelse og planlægning af rigets forsvar. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 711. *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* 1854 s. 228.

³²⁸ *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* 1854 s. 229.

³²⁹ *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredansk.dk> opslag Erik Juel.

³³⁰ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 781, 636. *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* 1854 s. 235.

³³¹ Martensen-Larsen 1989 s. 60-61.

³³² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 781-783.

med fæstningsspørgsmålet, idet han dog ifm. dette påpeger, at byanlæg skal etableres under hensyntagen til fortifikatoriske forhold. Problemet med den flade forstrand, der får Juel til at foreslå opførelse af dæmninger fra nord- og sydsiden ud til dybet, kendes også fra 1646-rapporten, i hvilken man i stedet for dæmninger foreslår at lægge en bro fra forstranden ud til skibene, eller alternativt at grave en kanal, så man kan sejle ind i byen i fladbundede pramme og skibe. Juel er opmærksom på, at der skal dygtige ingeniører til at lede arbejdet, hvilket gælder både ift. afstikning af grunde i byen og ift. opførelse af fæstningsværket. Endelig skal det bemærkes, at også Juel opererer med anlæg på både nord- og sydsiden af Limfjorden, men at Juel allerede i forslaget synes at nære tvivl om anlægget på sydsiden. Juel anfører temmelig lakonisk, at hvis der skal bygges på sydsiden af fjorden, ved Egense i Mou sogn,³³³ så fandt man nok en ordning, så kronen ikke mistede noget af dens indkomst, mens han forventer, at kronen kan øge dens indkomst af Hals. Desuden påpeger Juel behovet for forbedring af vejene på begge sider af fjorden. Juel omtaler ikke befæstning af Mou, som man gjorde det i de forudgående befæstningsplaner for området.³³⁴

På rigsrådsmødet 30. juni 1653 drøfter man så forsvaret af Vendsyssel og i den forbindelse bl.a. anlæg af fæstningsværker ved Hals og Fladstrand. Ved dette møde blev der ikke truffet forsvarsforanstaltninger ved Fladstrand, men Juels forslag har dannet udgangspunkt for drøftelsen af anlæg af skanser på nord- og sydsiden af Limfjorden, idet man frygter fjendtlig landgang her. Man beslutter at gå i gang og straks at sende Juel til Nordjylland for at træffe foranstaltninger, der hurtigt kan sættes i værk.³³⁵ Det er uklart om beslutningen blev truffet på rigsrådsmødet 30. juni 1653, og dermed om beslutningen overhovedet blev truffet af rigsrådet. Er dette ikke tilfældet, må der have været tale om kongens beslutning.³³⁶ Under alle omstændigheder blev beslutningen truffet denne dag, eller senest 1. juli 1653.³³⁷

Kongen havde rykket rigsrådet for en ordning af landets forsvar i april 1653. I juni 1653 var reetableringen af Hals Skanse blevet til en sag af høj prioritet, at dømme efter det tempo med hvilket sagen føres igennem. De foregående års betænkninger og planer udgjorde grundstammen i Juels forslag. I videre forstand var initiativet kongens. Når valget i mere snæver forstand faldt på prioriteringen af Hals, skyldes det efter alt at dømme Juels forslag. Imidlertid må både konge og rigsråd have været bekendt med såvel Billes befæstningsplan 1646 som med 1646-

---

³³³ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 782.

³³⁴ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 781-783. Det kan skyldes, at Juel i kraft af sit lokalkendskab har været bevidst om det uhensigtsmæssige i at anlægge en fæstning i Mou.

³³⁵ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 636. Her sættes spørgsmålstejn ved om beslutningen blev taget på rigsrådets møde 30. juni 1653.

³³⁶ Gregersen 1956 s. 28 opsummerer forløbet således, at det i begyndelsen er "landkommissærerne, rigsrådet," der har initiativet, men at den nye konge tilsyneladende overtager sagen og gennemfører den, muligvis tilskyndet af rigsmarsken. Sagsgangen og formuleringerne understøtter denne konklusion.

³³⁷ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 636 med note 103, 1. juli 1653 s. 783.

kommissionens rapport om forholdene i Hals, efter som centrale dele af disse genfindes i Juels forslag 1653, og ikke mindst i lyset af det tempo der præsteres, fra kongens rykkerskrivelse i april over beslutningen i juni 1653, og til den hastighed, med hvilken arbejdet efterfølgende blev forberedt og gennemført.

Byggeriet forberedes 1653

Beslutningen blev 1. juli 1653 udmøntet i et kongeligt missive til Erik Juel om anlæg af skanser ved Hals.³³⁸ Bemærk flertalsformen og enkeltstedsangivelsen. Frederik III giver Juel ordre til, at denne hurtigst muligt skal begive sig fra København til Aalborg Len, og der straks vha. kongens, kronens og gejstlighedens bønder i Kjær, Jerslev, Fleskum og Hellum herreder bygge en skanse på hver side af indløbet til Limfjorden for at sikre dette. Kongen tvivler ikke på, at adelen i Juels len og i de angivne herreder sender deres bønder og tjenere til hjælp med arbejdet, efter som det angår både deres og hele landets gavn og forsvar. Desuden bevilges det Juel fra Tøjhuset i København at få leveret fire 24-pundige korte kanoner, angivet som franske, halve kartover, og to 12-pundige kanoner med lader og tilbehør samt 200 kugler. I tilfælde af, at der skulle foretages en fjendtlig landgang ved Hals må Juel sørge for, at så meget som muligt af landfolket og bønderne til hest og fods er samlet, således at disse styrker hurtigt kan føres frem og forhindre en landgang.³³⁹

Man anser altså en fjendtlig landgang for at være en umiddelbar trussel og ønsker at kunne imødegå en sådan vha. landfolket og lokalbefolkningen, hvis en landgang skulle forsøges før skanserne er færdigbyggede. For at sætte ekstra fart i foretagendet udskriver man nu også folk fra Fleskum og Hellum herreder, således at bønderne i de ift. Limfjorden sydlige Hellum og Fleskum og i de nordlige Jerslev og Kjær herreder må levere arbejdskraft til skansebyggeriet. Det er to herreder mere end Erik Juel oprindeligt havde foreslået og et udtryk for opprioritering af projektet.

Få dage senere øger man endnu engang antallet af bønder der skal deltage i arbejdet. Den 4. juli 1653 udgik fra København brev til lensmand på Mariager Kloster Christian Friis (1617-1657)³⁴⁰ med besked om, at bønderne under hans len skal hjælpe med opkastningen af skanserne ved Hals, da grundene på den ene side, hvor der skal arbejdes, hører under Friis' len.³⁴¹ Der henvises således til arealer på sydsiden af Limfjorden, så på dette tidspunkt i processen lader det til, at man endnu ikke har opgivet at opføre et forsvarsværk på sydsiden, men om man har et værk ved Mou eller Egense i tankerne fremgår ikke.

---

³³⁸ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 783. Missivet findes i koncentreret form i *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* 2000 s. 238.

³³⁹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 bd. 2 s. 783. Danmark var ikke i krig på dette tidspunkt, men den fjendtlige landgang kunne blive udløst af den engelsk-hollandske søkrig 1652-1654, i hvilken Danmark risikerede at blive trukket ind i kamphandlingerne på hollandsk side, som følge af den dansk-hollandske forsvarspagt af 1649. Det var muligvis denne trussel der var den udløsende faktor ifm. initiativerne ved Hals. Dahl 1992 s. 8. Nielsen 2001 s. 21.

³⁴⁰ *Dansk Biografisk Leksikon* via www.denstoredanske.dk opslag Christian Friis.

³⁴¹ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 636. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* 2000 s. 242.

Senere på sommeren 1653 indsender Juel en udateret skrivelse til kansleren, i hvilken han anmoder om, at ingeniøren, som er i Fredericia, må drage til Hals og Mou for at afstikke skanserne der.³⁴² Dermed er Mou inde i billedet igen. Som reaktion på Juels skrivelse til kansleren sendes i 1653 brev til rigsmarsk Anders Bille. Bille skal kommandere en ingeniør til at afstikke skanserne og forordne, hvilket mandskab der skal ligge i dem, hvad der skal gives i løn til de, der kommanderer, til konstabler osv. Endelig skal Bille give ordre til landkommissærerne om, at mandskabet månedligt skal betales af landekisten.³⁴³

Blot en god måneds tid efter at man havde truffet beslutningen om at genopføre Hals Skanse var forberedelserne tilendebragt. Man var parat til at tage fat på byggeriet.

Hals Skanse opføres 1653-1654

Den ifm. byggeriet af Hals Skanse 1653-1654 gunstige kildesituation giver os et godt indblik i det praktiske arbejde med at opføre et bastionært fæstningsværk. Dvs. et fæstningsværk, der i samtiden var fuldt moderne, og det bygningsmæssigt mest markante resultat af det, man siden skulle betegne som den militære revolution. Byggeperioden strakte sig fra august 1653 til september 1654.³⁴⁴ Der er intet der antyder, at man valgte en anden placering af skansen end det sted, hvor det allerede eksisterende værk var lokaliseret.³⁴⁵ Hovedreglen var, at ved sådanne fæstningsarbejder forestod en ingeniør det konstruktionsmæssige, mens kaptajner ved det nationale fodfolk havde tilsyn med arbejdet, som blev udført dels af bøndernes karle, dels af daglejere, som blev aflønnet med de penge, som andre af bønderne betalte i stedet for at sende en karl.³⁴⁶ Det slog nu ikke til i Hals' tilfælde. I somme-

---

³⁴² *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 636. I noten til kilden anføres blot "ingeniøren." Der har været tale om Erik Jørgensen, jf. Dahl 2010 s. 49-50.

³⁴³ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* 2000 s. 297.

³⁴⁴ I Rigsarkivet, Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657 m.m., findes et ganske detaljeret regnskab for byggeriet, bestående af 25 ark, med titlen "Hals Skantse. Regenskab Paa Indtægt och Udgift til dents fortification och forferdning, Efter ha: Majsts: Naadigste Befaling Begyndt Pr. Augusti Anno 1653 Och fuldEndidt Pr. september Anno 1654." Desuden findes i Rigsarkivet, Aalborghus Lens Regnskaber, byggeregnskab for Hals Skanse 1653-1654. Som den stedlige ansvarshavende indgik byggeriet i Erik Juels lensregnskaber, og som næste led tillige i kancelliets regnskab, de militære regnskaber. Pontoppidan 1767 s. 257 angiver, at den i 1647 påbegyndte skanse blev færdiggjort af Frederik III, med henvisning til, at privilegierne af 25. august 1656 nævner den nye by og fæstning Hals. Wulff 1881 støtter sin beskrivelse af arbejdet på Hals Birketings Retsprotokol. Det militære regnskab er meget begrænset anvendt i Gregersen 1956 s. 28, der også i nogen grad benytter sig af Hals Birketings Retsprotokol, Gregersen 1956 s. 29. Dahl 1992 s. 9-10 gennemgår grundigt det militære regnskab. I de følgende henvisninger benævnes fæstningsregnskaberne således: Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, yderår og/eller regnskabsår, sidetal i årsregnskab, bilagsnr. el.lign, og ellers skrivelsens type, og/eller forfatter, dato og år. De mange og som formuleret her lidt kringledede muligheder skyldes arkivaliernes karakter og ordning i 1600-tallet.

³⁴⁵ Antagelsen hos Gregersen 1956 s. 20 om, at den første Hals Skanse var placeret øst for den i 1653-1654 anlagte skanse, skyldes en fejlfortolkning af det i 1675 påbegyndte men hurtigt opgivne projekt. Se Dahl 1992 s. 23-28, samt Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse 1660-1675.

³⁴⁶ Rockstroh 1909 bd. I s. 191.

ren 1653 rejste ingeniør Erik Jørgensen fra Fredericia til Hals for at afstikke den nye skanse. De planlagte arbejder syd for Limfjorden, hvad enten det nu var i Egense eller i Mou, omtales ikke i det militære regnskab. Jørgensen har således næppe arbejdet syd for Limfjorden. I Hals har Jørgensen afstukket den nye skanse, med udgangspunkt i det, der efter alt at dømme var Christian IVs anlæg.³⁴⁷ En graver fungerede som medhjælper for Erik Jørgensen ifm. afstikningsarbejdet, og da Jørgensen rejste tilbage til Fredericia overlod han arbejdet til sin voldmester. I det militære regnskab findes anført udgifter til budtjeneste, idet man fra Hals har holdt kontakt til både lensmand Juel på Aalborghus Slot og til ingeniør Jørgensen i Fredericia. Voldmesteren arbejdede i Hals i 24 uger i vinteren og foråret 1653-1654. Til at assistere voldmesteren var en tørveskærer. Desuden var ansat en foged, der fungerede som formand for de udskrevne bønder, samt en karl, der rejste rundt i Kjær, Jerslev, Hornum og Fleskum herreder for at give bønderne ordre til at møde til arbejdet på Hals Skanse.³⁴⁸

Det var imidlertid ikke altid bønderne ville møde, hvilket dog ikke satte en stopper for arbejdet, men tværtimod øgede tilstrømningen af penge og folk til området. Den 9. december 1653 indførtes i Hals Birketings Retsprotokol en række oplysninger om byggeriet, af hvilke det bl.a. fremgår, at lensmand Juel selv havde været i Hals for at sætte byggeriet i gang. Efter at arbejdet var påbegyndt rejste Juel fra Hals, og overlod den videre ledelse af arbejdet til Jens Mortensen, ridefoged på Aalborghus Slot. Mortensen havde så i tiden fra august til december 1653 næsten hver dag ansat folk til at arbejde på skansen og betalt disse hver aften. Desuden havde Mortensen nogle dage betalt for mellem fire og 12 vogne, nogle gange færre, andre gange flere, som der nu manglede vogne, og landboerne ikke ville møde. Endelig havde Mortensen hver dag hyret andre ledige folk og daglejere, såvel tørvestikkere som andre, i reglen mellem 20 og 40 mand, såvel folk af sognet som fremmede, der kom til Hals for at arbejde for penge.³⁴⁹ Arbejdet bestod i at transportere tørv og jord til voldene, samt træ, sten og andre byggematerialer til de broer og huse, der skulle opføres i tilknytning til skansen og i skansegården.³⁵⁰

Selve skansebyggeriet overlod man ikke helt til bønder og daglejere. Voldarbejdet blev udført af Poul Færgemands kompagni af det Vendelboske Regiment fra den 27. april til den 21. maj 1654.³⁵¹ Mellem 188 og 202 soldater arbejdede i 29 dage og

---

³⁴⁷ Dahl 1994 s. 116 anfører, at Hals Skanses særprægede udformning med fire halve bastioner omkring et kvadratisk anlæg (fig. 5), muligvis er bestemt af den kejserlige skanse. Hertil kan man så føje, at den kejserlige skanse var bestemt af det, der efter alt at dømme var Christian IVs skanse, der netop havde en kvadratisk grundplan (fig. 2). Den særprægede udformning skyldes således skansens udgangspunkt i redouten (fig. 3).

³⁴⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, byggeregnskab 1653-1654.

³⁴⁹ Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1653.

³⁵⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, byggeregnskab 1653-1654.

³⁵¹ I modsætning til påstanden om, at bønder og soldater uden forudgående uddannelse, Højer, Christensen 2009 s. 86, kunne skovle jord til de bastionære anlæg, må man her antage, at de ifm. Hals Skanse omtalte soldater har haft en vis erfaring med skansebyggeri, eller har arbejdet under ledelse af

soldaterne fik, ligesom de ansatte, udbetalt et pengebeløb hver dag. Desuden modtog soldaterne forplejning. For denne stod bl.a. en fra Aalborg tilkaldt bager. Pengene til aflønning blev fra kancelliet udbetalt til Juel, der også modtog penge til køb af materialer. Fra Aalborghus blev pengene sendt videre til Hals og til leverandører. Arbejdet med voldanlægget må have været afsluttet maj 1654, og i løbet af foråret og sommeren 1654 blev bygningerne i skansegården i alt væsentligt opført. Pr. september 1654 afsluttes det militære regnskab for Hals Skanses fortifikation.³⁵²

Fæstningen var færdig. Man havde med udgangspunkt i det, der efter alt at dømme var Christian IVs skanse 1626-1627 og de efterfølgende ændringer udført af de kejserlige tropper 1627-1629, bygget den nuværende Hals Skanse.

Hals Skanse 1654

I det følgende skal det færdige værk beskrives, og anlægget og dets relation til samtidens fortifikatoriske forudsætninger og principper undersøges og bestemmes. Dette vil give os et en bestemmelse af i hvor høj grad det, der i samtidens fæstningsmæssige diskussioner blev fremhævet som idéelle fæstninger eller særlige og opnåelsesværdige standarder faktisk også var resultatet i den konkrete udførelse af bastionære fæstningsværker, hvilket for så vidt påkalder sig større interesse når det drejer sig om et alt andet lige mindre værk som Hals Skanse, med tilsvarende begrænsede ressourcer, og ikke et større værk, og da slet ikke en egentlig fæstningsby.

Det færdige værk bestod af en hoveddel med fire halve bastioner, omgivet af en ca. 10 m bred vandfyldt voldgrav. På ydersiden af voldgraven fandtes en dækket vej, der i hoveddelen blev støttet af bastionerne på hovedvolden, og i nord tillige af ravelinen. Hoveddelen og dens bastioner må have været opført på basis af det kejserlige fæstningsværk, der igen må have været opført på basis af den efter alt at dømme tidligere danske redoute, mens et helt nyt element var ravelinen mod nord. Også ravelinen var omgivet af en vandfyldt voldgrav, ravelingraven, og dækkede hovedporten i nordvolden. Hovedporten har haft form som tunnel, gravet gennem nordvolden. For at komme ind i skansen skulle man først passere ravelinbroen, bygget som en vindebro, over ravelingraven, dernæst ravelinporten, så hovedbroen, der også var udført som en vindebro, og derpå skansens hovedport i nordvolden. På voldene var bygget tre batterier af svært tømmer, bestykket med kanonerne fra Tøjhuset i København, de fire 24-pundige og de to 12-pundige kanoner. De ca. 5 m høje volde omkransede en firkantet ca. 50 x 50 m bred plads, skansegården. Af bygninger fandtes i ravelinen en vagtbygning og en tilsvarende vagtbygning fandtes inden for skansens hovedport. Ved nordvolden var opført et bindingsværkshus til den kommanderende officer, med et udskud i fuld længde mod nord. Ved siden af kommandantens hus var opført korporalens hus og endelig

---

folk, der havde. Den til arbejdet krævede dygtige ingeniører, Højer, Christensen 2009 s. 86, i Hals Erik Jørgensen, blev der som nævnt opretholdt kontakt med vha. kurér.

³⁵² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, byggeregnskab 1653-1654.

fandtes i skansegården endnu et hus, der enten har været anvendt som magasin- og provianthus eller til beboelse for garnisonen, måske til begge dele.³⁵³ Når det anføres, at der er opført tre batterier på voldene og ikke fire må det skyldes, at anlægget egentligt var beregnet til otte kanoner, men fra Tøjhuset i København var blot leveret seks.³⁵⁴

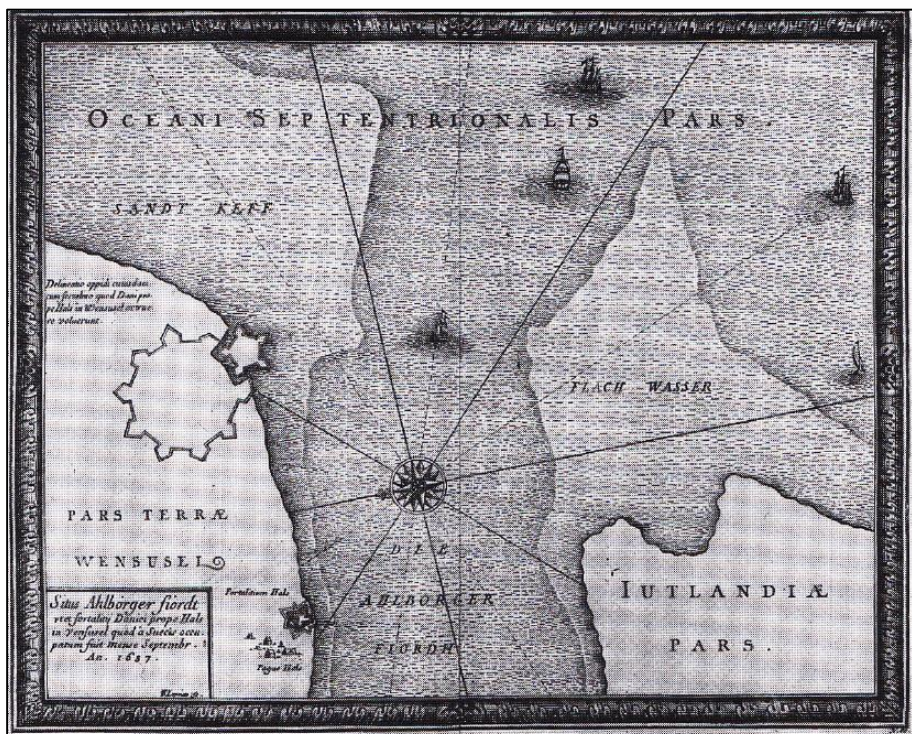

Fig. 4. Stik af Lapointe, Hals-området 1657.³⁵⁵ Nord er til venstre. Øverst, ud mod Kattegat, ses Carl Heinrich von der Ostens aldrig fuldførte projekt fra 1661, og neden under, i stikkets venstre side, den i 1653-1654 renoverede Hals Skanse. Desværre betyder kortets målestok, at den eksisterende Hals Skanse ikke er særligt detaljeret gengivet. Under Hals Skanse angives Hals by. Af den latinske tekst øverst til venstre i billedet fremgår, at der er tale om afgrænsning af en by med fæstning, som danskerne ønskede at bygge nær Hals i Vendsyssel. Af den indrammede tekst i nederste venstre hjørne fremgår, at stikket viser de steder ved Aalborg Fjord med danske fæstninger, som svenskerne besatte i september måned 1657.

³⁵³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, byggeregnskab 1653-1654. Dahl 1992 s. 10.

³⁵⁴ Ifølge Blom 1877 s. 302 opstilledes kanonerne på fæstningsvolde på plankebridsker, der også blev benævnt batterier. Begrebet batteri kunne i 1600-tallet både betegne det bjælkeunderlag kanonerne stod på, og tillige en samling af flere stykker skyts.

³⁵⁵ Gengivet efter original i Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum.

Der findes ingen samtidig dansk gengivelse af Hals Skanse som den tog sig ud ved færdiggørelsen i 1654, men der findes en næsten samtidig svensk (fig. 4). Sandsynligvis med udgangspunkt i en tegning fra 1660'ernes første del, blev i Nürnberg i 1696 udgivet et stik af D. Lapointe, et kort over Limfjordens indløb, stukket til minde om svenskernes erobring af Hals i 1657.³⁵⁶

Fig. 5. Hals Skanse 1654/2011. Nord er mod billedets øverste, venstre hjørne. Hals Skanse i den form, voldanlægget fik i 1654. Anlægget er beregnet til minimum otte kanoner. Bevæger vi os ude fra ind mod skansen, er de væsentligste, fæstningsmæssige elementer følgende: Glacis, escarpe, dækket vej med våbenpladser mod øst og vest, voldgrav, mod nord ravelin, ravelingrav, ravelinbro og ravelinport, hovedbro og hovedport, gennem volden mod syd sortieport, på voldens sider bermene, på voldens hjørner bastioner og endelig skansegården. Ravelin- og hovedbro er 2015 dæmninger. Inde i skansegården ses tøjhuset, og nord for dette krudtkammerets facade. På ydersiden af den sydlige voldgrav ses resterne af dækningsvejen ud til det under Englandskrigene etablerede kystbatteri, som blev sløjfet af den tyske besættelsesmagt 1940-1945.³⁵⁷ Foto: Ove Jacobsen, Peder Jacobsen, 2011.

³⁵⁶ Stikket indgik i Samuel von Pufendorfs værk *De rebus a Carolo Gustavo Sveciæ regis gestis commentationum libri septem*, Nürnberg 1696, svensk udg. *Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder* 1915. Tysk udg. 1697, fransk udg. 1697. Værket hviler på svenske diplomatiske og centraladministrative kilder og er svensk ensidigt, Hillmann 1915 up., *Företal* s. 1-2. De første plancher, til hvilke kobberstikket fra Hals hører, blev stukket i Paris i 1667. Dahl 1994 s. 117. Stikket er efter alt at dømme udført efter en tegning fra begyndelsen af 1660'erne, udført af den svenske spion og fæstningsspecialist Erik Dahlberg. Dahl 1992 s. 13-14. Stikket er gengivet i den svenske udg. *Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder* 1915 bd. I ved s. 373. Her findes også et kort over Jylland, ved s. 370, hvor Hals by og Hals Skanse er markeret. Gengivelsen af Hals Skanse har de i tiden bedre teknikker kunnet trække tydeligere op ift. detaljerne i Lapointes stik fra 1660'erne, hvilket imidlertid er sket på bekostning af stikkets udtryk. 1915-udgaven er præcis, men fersk.

³⁵⁷ Nielsen 2001 s. 49, 61.

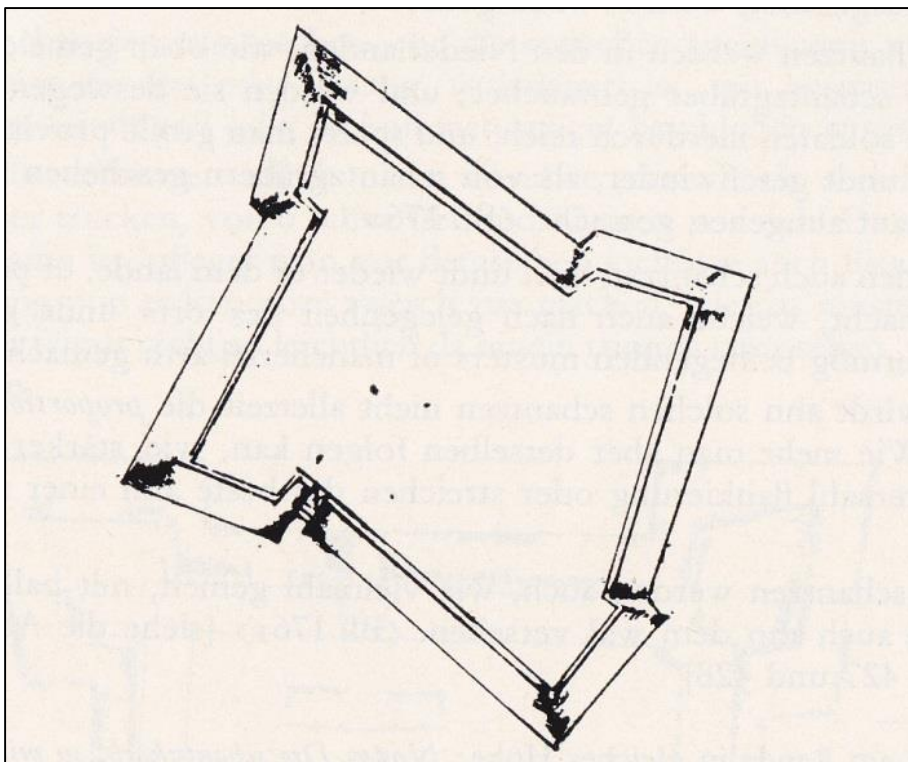

Fig. 6. Eksempel på skansetype i Nassau-Siegens krigsbog, 1597-1623. Minimumsbestykning er otte kanoner. Typen er fuldstændigt identisk med den form, Hals Skanse fik 1653-1654.³⁵⁸ Grundtegningen her kan uden videre ligges ned over Hals Skanse 1654 og Hals Skanse 2015.

Det er muligt helt præcist at spore de internationale forudsætninger for den skanse, der blev opført i Hals 1653-1654. Igen er det Nassau-Siegens krigsbog 1597-1623, *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*, der koncentrerer normen for tidens fæstningsbyggeri. Her i hedder det, at skanser kan benævnes fæstning, og at en sådan er tids- og omkostningskrævende at anlægge og holde forsynet med garnison, og videre at skanser må holdes forsynet med skansekurve og pallisader, og at de efter stedernes og ingeniørens formåen er fortrinlige til at beherske og sikre forskellige steder, bl.a. landsbyer og pas. I forlængelse heraf præsenteres så forskellige skansetyper, herunder den type, der direkte kan overføres til den form, som Hals Skanse fik i 1654 (fig. 5, 6).³⁵⁹ Som

³⁵⁸ Gengivet efter *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* 1973 s. 426.

³⁵⁹ *Die Heeresreform der Oranier – Das Krigsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* 1973 s. 423-426. En anden mulig inspirationskilde er Adam Freitags *Architectura Militaris Nova et Aucta* oder *Neue Vermehrte Fortification* 1630.

det var tilfældet med den første udgave af Hals Skanse 1626-1627 er det tydeligt, at man ved opførelsen af Hals Skanse 1653-1654 har været bekendt med de fæstningsteknologiske forhold, der var grundlæggende for den bastionære fæstning. Strukturen var baseret på den fortifikatoriske udvikling i Europa i 1500-1600-tallet, som senere historikere har betegnet som en del af den militære revolution, som i den bastionære fæstning havde fundet en permanent form; ganske vist en form, der blev varieret i mangfoldighed, men alle variationer kan føres tilbage til nogle få grundformer. Skansen blev opfattet som værende af afgørende strategisk og taktisk betydning. Man havde taget de nyeste erfaringer og principper i brug. Dette forhold har ikke tidligere været påvist i forskningslitteraturen vedr. Hals Skanse. Som fæstning inkluderede Hals Skanse principielt alle de krigs- og kampteknikker og -teknologier, der på tidspunktet for fæstningens opførelse var kendte og eksisterende. Og som så mange andre af renæssancetidens bastionære fæstninger, blev Hals Skanse opfattet som strategisk vigtig i næsten to århundreder fremover.³⁶⁰

Der er tale om en fortifikatorisk opgradering fra et mindre anlæg, en redoute, til et større anlæg, en skanse, som kan betegnes som en fæstning. Man kunne klare sig med redouten i 1626-1627, der formodentlig udelukkende var tænkt som en spærrefæstning, men anlægger så den større skanse i 1653-1654. Det gør man, fordi der nu ikke længere er tale om, at man kun skal beskytte et sted, i dette tilfælde Limfjordsmundingen, men fordi man skal bygge en ny fæstning og by. Til et sådant projekt kræves et større anlæg, en skanse. Strengt taget og i samtidens forstand skal man således tale om Hals Redoute i tiden 1626-1653, og først om Hals Skanse efter 1654.

Sådanne distinktioner har affødt en større international og national forskningsdiskussion. Således er udviklingen af fortifikationsprincipperne skildret udførligt af Quintin Hughes, der betoner forsvaret i dybden.³⁶¹ Dvs. grav- og flankeforsvaret og de stadigt mere udviklede og sofistikerede dele, med fremskudte, niveaudelte bastioner, våbenpladser, dækkede veje mm., der kobles på den bastionære fæstning i dennes grundform, som Hals Skanse kan betegnes som et skoleeksempel på. Også Martin H. Brice ligger vægt på de formalistiske, arkitektoniske aspekter.³⁶² Mere udfoldet er sagen hos Christopher Duffy der konkluderer, at fæstningskrigen i renæssancetiden etablerede og forstærkede en række tendenser, der fik langvarig indflydelse, og året 1660 kan ikke sættes som slutår på denne udvikling. På det taktiske niveau var fæstningen for så vidt et arrangement af forhindringer, en forberedt slagmark, der gav forsvareren fordelene. I den sammenhæng var det vigtigere at have ingeniører med krigserfaring, frem for at have kendskab til de såkaldte ufejlbarlige systemer for angreb og forsvar.³⁶³ De nye fortifikationsystemer i det

---

³⁶⁰ Parker 1996 s. 14. Hals Skanse blev dog ikke opfattet som strategisk vigtig frem til 1920'erne, som er det perspektiv Parker anfører, men frem til 1848.

³⁶¹ Hughes 1974 s. 103-150. Også hos Hughes finder man en grundform som Hals Skanses, der tillige er forsynet med et batteri à fleur d'eau, et kystbatteri i højde med havets overflade. Hughes 1974 s. 142.

³⁶² Brice 1984 s. 115-121. En grundplan som Hals Skanses, uden ravelin, ses som del af planche V, s. 117.

³⁶³ Appel 2011 s. 31-35 er inde på noget lignende ifm. det, der betegnes som udfiltreringen af sejrns elementer.

16. århundrede udsprang af en snæver cirkel af officerer og arkitekter i det centrale og nordlige Italien, og her fra rejste disse ud for at sprede budskabet i Europa. Budskabet blev modtaget med særlig begejstring i Holland, hvor andre grupper af officerer og arkitekter viste, hvorledes de italienske innovationer kunne tilpasses landskabet i Nordeuropa. I 1650'erne lader det til, at den militære ingeniørvidenskab havde nået dens grænse. Italienerne var blevet adskediget og spredt, hollænderne var for de flestes vedkommende selvtilfredse og uopfindsomme, og de berømte, gamle kommandanter nærmede sig døden eller var allerede døde.³⁶⁴ Denne negative bedømmelse frem mod renæssancetidens slutning overskygger imidlertid ikke det forhold, at den bastionære fæstning særligt fra sidste del af 1500-tallet havde fundet en form, der skulle vise sig anvendelig i århundrederne frem over.³⁶⁵

Ift. Christopher Duffys dateringer, med 1650'erne som det årti, hvor den militære ingeniørvidenskab havde nået dens grænse, kan man konkludere, at Hals Skanse er blandt de sidste moderne, bastionære fæstninger der blev opført i den periode, hvor de bastionære fæstninger netop var moderne. I konsekvens heraf kan man videre konkludere, at man ved retableringen af Hals Skanse 1653-1654 ganske enkelt byggede det, der på tidspunktet for opførelsen var det bedste. Således er valget af halve og ikke hele bastioner ikke udtryk for indskrænkninger, men udtryk for en holdning til fortifikation, der af forsvarshensyn foretrækker halve frem for hele bastioner.³⁶⁶ At formen viste sig anvendelig i århundrederne fremover, bekræftes af den fæstningstypologisk permante tilstand, som hovedanlægget Hals Skanse fik i 1653-1654.

På dansk grund har Palle Bolten Jagd mht. bastionære befæstningsprincipper i senrenæssancen opereret med fire faser, karakteriseret ved hver fases væsentligste, fæstningsteoretiske skrift: Første fase 1588-1615 med *Architectura von Vestungen* af Daniel Speckle 1589, der videreudviklede det nye italienske system. Anden fase 1615-1630, med *Fortification et architecture militaire* af Morlois 1615, der uddybede og systematiserede det ældre nederlandske system. Tredje fase 1630-1660, med *Architectura militaris* af Adam Freitag, der på videnskabeligt grundlag og med matematisk formulerede principper fuldstændiggjorde og afrundede det ældre nederlandske system. Fjerde fase efter 1660, med *Versterckte Vesting* af Henrik Ruse 1654, der videreudviklede forsvaret i dybden, grav- og flankeforsvaret, med endnu mere bekostelige og komplicerede forværker. Ruse arbejdede selv med disse principper i Harburg 1658-1661, og derefter i Danmark, bl.a. i Frederiksort og Kastellet. Jagd henligger Hals til fase 3, 1630-1660, men mener på basis af Lapointes stik (fig. 4), at der er tale om et projekt der i 1647 blev udført af Axel Urup eller under tilsyn af denne. Projektet blev iværksat, men stoppet ved Christian IVs død 1648 og ikke genoptaget; i stedet opførtes den mindre skanse.³⁶⁷

---

³⁶⁴ Duffy 1979 s. 247-248.

³⁶⁵ Den bastionære fæstningsform er tillige blevet opfattet som så distinkt og markant, at den har kunnet bruges til at operationalisere renæssancebegrebet i arkitekturen. Appel 2011 s. 23. Appel henviser til John R. Hale: *Renaissance War Studies*, 1983.

³⁶⁶ Synspunktet ses allerede hos Stevin 1594, jf. Schukking (udg.) 1964 s. 193.

³⁶⁷ Jagd 1986 bd. I s. 199-200, 202.

Der er tale om en misforståelse, idet det store anlæg ved Kattegatkysten på Lapointes stik ikke viser, hvad der var i Hals, men hvad danskerne ifølge svenskerne angiveligt havde planer om at bygge i Hals, vel mest for at sætte den svenske sejr i mere glørværdigt perspektiv. Derimod er den mindre Hals Skanse, om end udetaljeret, ganske troværdigt gengivet hos Lapointe. For så vidt kan man opfatte de bygningsmæssige principper for den bastionære fæstning kombineret med de praktiske erfaringer ift. denne, som disse principper og erfaringer er udviklet og formuleret med Speckles *Architectura von Vestungen* 1589, og med Nassau-Siegens *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen von Nassau-Siegen* 1597-1623, som fortifikatoriske doktriner. Her fastlægges de principper og former, der kendetegner den bastionære fæstning, og altså også Hals Skanse. I den forstand skal Hals Skanse henlægges til Jagds første, anden og tredje fase, henholdsvis 1588-1615 og 1615-1630, med redouten opført med udgangspunkt i tankerne fra første fase, skansen med udgangspunkt i de teoretiske værker fra både første og anden fase, men anlagt i Jagds tredje fase, 1630-1660.

I det hele taget er det problematisk at arbejde med faser ifm. den bastionære fæstning, idet denne allerede op mod 1600 havde antaget så grundlæggende former, at de senere udviklinger i høj grad har karakter af sofistikationer, som tillige kan siges at have formalistisk eller ligefrem arkitektonisk karakter,³⁶⁸ der tilføjes den permanente basis, dvs. den bastionære fæstning. Dette forklarer også den generelle anlægsmæssige permanens, der kan iagttages i fæstninger, der har kerne i renæssancetidens bastionære fæstninger.

I september 1654 stod den på det tidspunkt fuldt moderne fæstning Hals Skanse færdig, og skansen havde fået den form, den har i dag. De mange problemer, planer og betænkninger, man havde arbejdet med i de foregående årtier, var nu blevet udmøntet og realiseret i renæssancetidens Hals Skanse. Hals Skanse var en fuldtudbygget bastionær fæstning, i overensstemmelse med tidens fortifikatoriske principper.

Hals Skanse og det nationale fæstningsforsvar – Hoffmanns redegørelse 1655

Denne fæstning skulle både sikre indsejlingen til Limfjorden og indgå i landets samlede fæstningsforsvar. Fra kongemagtens side havde man i 1649 igangsat et omfattende og storstilet fæstningsbyggeri, der varede frem til udbruddet af Første Karl Gustavkrig 1657,³⁶⁹ i hvilket genopførelsen af Hals Skanse indgik, og man forsøgte at holde momentum i spørgsmålet om det nationale fæstningsforsvar. Hvor man tidligere i nogen grad først havde reageret og taget fat på fæstningsforberedelserne efter at nederlag var en realitet og derpå, som fredsårene forløb, var gået mere eller mindre i stå, bestræbte man sig nu på at holde aktiviteterne i gang.

I november 1655 forelå en på tysk affattet redegørelse, der formodentlig var rettet specielt til Frederik III, og som med en vis indforståethed blot var signeret G.

---

³⁶⁸ Som det ses hos Hügehs 1974 s. 103-150 og Brice 1984 s. 115-121.

³⁶⁹ Lorenzen 1951 s. 203.

H.³⁷⁰ Denne indforståethed samt i særdeleshed det forhold, at Gottfried Hoffmann i april 1655 havde fået samtlige fæstninger i det danske forsvar som sit arbejdsfelt peger på, at forfatteren var Gottfried Hoffmann. Ved overtagelsen af sit nye ansvarsområde har Hoffmann søgt at danne sig et overblik over, hvad man havde, hvad der burde gøres og hvad forudsætningerne for det videre arbejde var. Det havde han så brugt tiden fra april til efteråret 1655 på at sætte sig ind i, og i november 1655 forelå hans redegørelse, der i meget bygger på eller er i overensstemmelse med Anders Billes rigsbefæstningsplan fra 1646 og som redegør for, hvad man på fæstningsområdet har nået frem til 1655. Tillige angiver forfatteren sin opfattelse af den måde, på hvilken man skal fortsætte arbejdet. Der er på en og samme tid tale om et dokument, der angiver status på og forudsætninger for den nødvendige eller ønskelige udbygning af rigets samlede fæstningsforsvar, herunder fæstningsbyernes betydning for dette, samt forslag til prioritering af de enkelte

---

³⁷⁰ At redegørelsen var specielt rettet til kongen antydes af, at den var bevaret i kongens bibliotek, hvilket får udgiveren, Lorenzen 1951 s. 204, til at konkludere, at det tyder på, at kongen har gjort sig bekendt med den. De tyskfødte brødre Georg og Gottfried Hoffmann, der begge var ingeniøruddannede, virkede i denne periode Danmark. Georg Hoffmann var trådt i dansk tjeneste 1646, og var 1647 Axel Urups underingeniør. Han tog 1651 til udlandet og da han kom tilbage til Danmark gik han tilsyneladende i aktiv militærtjeneste, idet han 1653 fik bestalling som oberstløjtnant og derefter tilsyneladende kun ved visse lejligheder beskæftigede sig med fortifikation. Gottfried Hoffmann var tilknyttet fæstningsforsvaret i al den tid, han var i Danmark. I 1647 startede Gottfried Hoffmann som konduktør, fik 14. december 1653 bestalling som ingeniør, havde virket som Axel Urups underingeniør bl.a. i Frederiksodde, hvor han i 1651 havde afløst sin bror Georg Hoffmann. I 1653 tilknyttedes han Skåne, og april 1655 fik han samtlige danske fæstninger som sit arbejdsfelt. Gottfried Hoffmann døde 1687, som chef for den i 1684 oprettede fortifikationsetat. Hvem der er ophavsmand til redegørelsen er blevet diskuteret. Det er blevet anført, at signaturen også kan dække over en ukendt forfatter, idet dokumentet ifølge udgiveren rører et mærkeligt ukendskab til fæstningsforsvaret af de mindre øer, jf. Lorenzen 1951 s. 204. Ved nærlæsning af dokumentet kan man imidlertid og besynderligt nok ift. udgiverens bemærkning konstatere, at sidstnævnte næppe skyldes ukendskab, men bevidst nedprioritering fra forfatterens side, idet disse mindre øer dels er af mindre betydning i sig selv, dels ikke indgår i den hovedkommunikationslinje, hvormed man på tidspunktet for dokumentets affattelse havde rigeligt at gøre, om end forfatteren villigt angiver et relativt stort ukendskab til øerne, hvorfor han da heller ikke fuldstændigt kan indføre disse i arbejdet. *Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget vndt verfertiget werden?* 1951 s. 213. Ukendskabet er således ikke så mærkeligt som Lorenzen 1951 s. 204 formulerer det. Dahl 1987 s. 11 skriver, at rapporten fejlagtigt er tilskrevet Gottfried Hoffmann, men at den efter håndskriften at dømme utvivlsomt er skrevet af Georg Hoffmann. Dahl 1992 s. 11 angiver Georg Hoffmann som forfatter og anfører tillige, at Georg Hoffmann åbenbart har orienteret sig i Halsområdet. Mere skarpt skriver Dahl 1995 s. 161, at Lorenzen 1951 fejlagtigt opfatter betænkningen som skrevet af Georg Hoffmanns bror, Gottfried Hoffmann, men at dette efter en sammenligning af de to brødres håndskrifter kan afvises. Imidlertid ved vi også, at Gottfried Hoffmann efter sin bestalling som ingeniør i 1653 rejste rundt i landet og foretog opmålinger af fæstninger, Dahl 2010 s. 27, hvilket må have givet ham udmærkede forudsætninger for at skrive 1655-redegørelsen, eller, ved at overlade disse opmålinger til broderen Georg Hoffmann, har givet denne tilsvarende forudsætninger. Georg Hoffmann var medlem af den kommission, der i december 1646 besøgte og vurderede de fæstnings- og bymæssige aspekter i Hals, jf. Et kommissionsbesøg i Hals og hvad deraf fulgte 1646-1648. Om Gottfried Hoffmann i øvrigt, se Dahl 1987. Dahl 1987 s. 16-17 anfører, at Gottfried Hoffmanns mange arbejder, rapporter og breve er en guldgrube for ethvert studium af dansk militærarkitektur i slutningen af 1600-tallet, og at de Hoffmannske arkivaliers spredte placering i Rigsarkivets mangelfuldt ordnede militærsager må være forklaringen på, at disse papirer ikke er blevet hyppigere benyttet i den historiske litteratur.

fæstningsværker i systemet.

I redegørelsen påpeges indledningsvist, at rigets karakter af spredte af vand adskilte provinser, gør det besværligt for en fjende at besætte landet. Imidlertid gør dette forhold det også besværligt at forsvare landet, hvilket kræver, at de enkelte provinser kan støtte hinanden. Arbejdet er påbegyndt og skal fortsættes idet Hoffmann påpeger, at den modstand, de gamle murede slotte og de ufuldkomment anlagte befæstninger med jordværker kan yde, var utilstrækkelig. Spørgsmålet er, hvilke fæstninger, der først skal gøres færdige. Bestemmende for forsvaret er nemlig de enkelte fæstningers betydning for provinsernes sammenhæng og for beskyttelse af de enkelte provinser. Planerne for hvert sted skal formuleres, men alle ud fra nogle generelle betragtninger.³⁷¹

Hjørnестenen i forsvaret af landsdelene er kommunikationen mellem disse. Derfor skal følgende forhold inddrages i bedømmelsen af hvert sted: For det første skal kommunikationen mellem provinserne sikres, også således, at hver enkelt provins kan undsættes af flåden og således, at en fjendtlig flåde ikke kan afskære den danske flåde. For det andet skal hver fæstning have en havn, der på den ene side skal være så lille, at krigs- og handelsskibe ikke kan gå der ind, men dog så stor, at små fartøjer kan søge ly i disse havne for såvel fjendtlige fartøjer som for vejret, ligesom disse havne skal kunne holdes åbne hele året, uafhængig af vejret. For det tredje bør alle fæstninger placeres således, at der kan etableres købstæder. For det fjerde skal alle sådanne byer forsynes med privilegier, således at der tiltrækkes handel og næringsliv og således, at man på stedet kan stille tilstrækkeligt med folk til rådighed for krigstjeneste. For det femte skal fæstningerne placeres således, at lokalbefolkningen de pågældende steder skal kunne underholde fæstningen, enten ved handel eller af landet selv. For det sjette skal fæstningerne tjene til at sikre forbindelsen mellem landsdelene, være tilstrækkeligt stærke til at sikre den enkelte provins og tjene til at beskytte befolkningen, som forsvar og som tilflugtssted og som et sted, der kan beskytte befolkningens værdier og ejendele. Man må om muligt undgå at anlægge fæstninger, der ikke umiddelbart kan undsættes fra søsiden, mellem provinserne. For det syvende må man derfor ikke tage fat på at befæste alt for mange steder på en gang, så man kommer til at stå med ufærdige fæstninger, der ville udgøre et svagt led, som fjenden hurtigt ville udnytte. Det ottende og sidste punkt angiver derfor, at de enkelte fæstninger i sig selv ikke må være for store, men altid veludstyrede på et niveau, som er muligt at præstere i såvel krigs- som fredstid. Fæstningernes vedligeholdelse og udrustning må ikke svække felthæren i krigstid, og ikke være for stor en byrde i fredstid.³⁷²

Ud fra disse forudsætninger gennemgår dokumentet i det følgende situationen fra Skåne over Sjælland til Fyn og Jylland ud fra det, der betegnes som det vigtigste og som hovedlinjen i forbindelsen mellem provinserne, og til disse følger forfatteren

---

³⁷¹ *Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget vndt verfertiget werden?* 1951 s. 205-206.

³⁷² *Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget vndt verfertiget werden?* 1951 s. 206-208.

Limfjorden, der adskiller Vendsyssel fra Jyllands øvrige dele: Man kan næppe forestille sig, at en fjende ville trænge så langt op i Jylland med Frederiksodde som ubesejret fæstning i ryggen. Imidlertid må man også sikre, at fjenden ikke benytter Vendsyssel som tilbagetrækningsområde. Man må altså sikre Vendsyssel med et passende fæstningsværk og sikre, at dette kan vedligeholdes. Til dette formål kan man ikke forestille sig et bedre sted end Hals ved Limfjordens udmunding i Kattegat. Hvis også kongen skulle finde det tilrådeligt at sætte dette sted i stand til at forsvare Vendsyssel, beslutte sig for fæstningens udformning og lade denne udstikke, så kunne enhver, der måtte have lyst, uagtet fæstningen ikke er færdigbygget, straks bygge deres huse efter en god plan for gader og kanaler, samtidig med, at stedet blev forsynet med privilegier. Dokumentet afsluttes med en prioriteret anbefaling af rækkefølgen i fæstningsarbejderne. I første tempo første klasse findes København, Helsingborg og Frederiksodde, i anden klasse Helsingør og Nyborg, og i tredje klasse Stribsoedde, Korsør, Hals og Landskrona.³⁷³

Så vidt Hoffmanns generelle redegørelse. Ift. den senere diskussion om den militære revolution er det bemærkelsesværdigt at Hoffmann påpeger, at de gamle murede slotte og de ufuldkomment anlagte befæstninger med jordværker er utilstrækkelige. For Hoffmann gælder det om at få ført landets fæstningsforsvar op til den standard, som tiden og de militære nyvindinger kræver. I den forstand følger Hoffmanns tanker de på europæisk niveau herskende, militære tendenser i tiden. Ift. de idéer for befæstning af det danske rige, der blev formuleret i 1646-1647, følger Hoffmann for så vidt også disse, men angiver mere tydeligt såvel detaljer som principielle sammenhænge og krav. Næste spørgsmål der melder sig er, hvorledes Hals mere præcist kan placeres i Hoffmanns samlede billede.

I Hals fandtes på tidspunktet for dokumentets affatning den i 1654 færdigrenoverede skanse, hvilket Gottfried Hoffmann må have været bekendt med. Hals Skanses funktion som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen er tilsyneladende en implicit konsekvens af fæstningens tilstedeværelse som sådan. I det overordnede, strategiske perspektiv har Hals haft samme betydning som Frederiksodde. Begge var flankestillinger. En fjende kunne omgå Frederiksodde, men ville så have Frederiksodde i ryggen, hvilket ville umuliggøre fjendens brug af Jylland som opmarchområde, og en fæstning i Hals ville både sikre Vendsyssel og støtte forsvaret af Jylland syd for Limfjorden. Overordnet kunne de to flankestillinger sikre Jylland, forudsat begge fæstninger var tilstrækkeligt stærke. Fæstningernes individuelle styrke skulle tillige sikre forbindelsen mellem landsdelene, hvilket var hovedhjørnestenen i det samlede forsvar af riget.

Retningslinjerne for, hvorledes en sådan styrke for de individuelle fæstninger kunne opnås, gives i dokumentets otte punkter. Sammenholdes disse med situationen i Hals 1655, hvor Hals Skanse var placeret et øde sted, uden borgerskab eller andet der kunne ophjælpe forholdene, bliver resultatet, at Hals opfylder de første to punkter, dvs. sikring af kommunikation mellem landsdelene og havneforhold, og

---

³⁷³ *Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget vndt verfertiget werden?* 1951 s. 208-215. Hals angives som "8. der plaz bey Hals am Lymfiord."

at forudsætningerne for at opfylde de næste tre punkter, dvs. etablering af købstad, folk til krigstjeneste og lokalt underholdsgrundlag for fæstningen, er til stede eller kan tilvejebringes.

Det sjette punkt har mere taktisk karakter. Den nyrenoverede Hals Skanse må idéelt set i 1655 være blevet opfattet som tilstrækkeligt stærk til både at sikre Limfjordens munding, forbindelsen mellem Vendsyssel og Jylland, forbindelsen til Norge og tilstrækkeligt stærk til at sikre Vendsyssel, idet sikringen af det øvrige Jylland skulle ske med Hals Skanse som den nordlige del af flankefæstningssystemet og med Frederiksodde som den sydlige del. Overordnet forventedes Hals Skanse at kunne leve op til dette, ligesom skansen kunne undsættes fra søsiden. Sidste del af punktet, at fæstningen kunne tjene som tilflugtssted for befolkningen og beskytte befolkningens ejendele, kunne Hals Skanse næppe leve op til. Der var tale om et i den forstand isoleret, militært anlæg, en enkeltskanse, en særskilt militær fæstning, ikke om en fæstning af tilstrækkelig størrelse eller en befæstet by, der kunne yde civilbefolkningen beskyttelse. Omvendt kan man også konstatere, at der i 1655 ikke var en by med en befolkning med ejendele, der skulle beskyttes, kun en lille sogneby og fiskerleje. Skulle byen vokse, måtte fæstningen også gøre det. Reelt var der således i den form Hals Skanse havde i 1655 tale om en spærrefæstning, der skulle beherske Limfjordsmundingen, og dermed beskytte Aalborg og Limfjordslandet. Hvis Hals Skanse skulle leve op til Hoffmanns idéelle fordring, var der således i 1655 endnu en del at gøre på stedet.

Det syvende punkt har mere retningsgivende karakter, nemlig at man ikke skal tage fat på at befæste for mange steder på en gang, for at undgå ufærdige og mandskabskrævende fæstninger, der ville udgøre et svagt led i kæden. Situationen for Hals i 1655 er da at man må beslutte, om man vil udbygge enkeltskansen til en egentlig befæstet by.

Hvad endelig angår det ottende punkt, at den enkelte fæstning ikke må være for stor men altid veludstyret i såvel freds- som krigstid, kan man antage at man har ment, at den nyrenoverede og på det tidspunkt moderne Hals Skanse levede op til dette krav, netop fordi den var nyrenoveret og moderne. Dette gælder imidlertid kun for enkeltskansen, for spærrefæstningen. De øvrige forudsætninger for det fuldt udbyggede fæstningsanlæg var ikke alle til stede i Hals i 1655.

Der var således en del punkter ift. Hoffmanns ideale retningslinjer, der endnu ikke var opfyldt i Hals i 1655, men for de manglende deles vedkommende syntes forudsætningerne at være til stede. En fuld udbygning af Hals som fæstningsby ville sammen med Frederiksodde kunne sikre hele Jylland. Dette er tillige forklaringen på, at ingen af Vendsyssels eller det øvrige Jyllands købstæder nævnes i redegørelsen. Under henvisning til rigets samlede forsvar og indbyggernes sikkerhed, bør alt koncentreres i Hals, i hvert fald hvis man følger Hoffmanns redegørelse, hvilket på tidspunktet for affatningen i november 1655 endnu stod tilbage at blive besluttet.

Opsummerende kan det anføres, at redegørelsen er affødt af det forhold, at Gottfried Hoffmann i 1655 fik ansvaret for samtlige danske fæstninger. Med redegørelsen angav Hoffmann, hvad man frem til 1655 havde gjort på det fæstningsmæssige område, hvad man fremadrettet burde gøre, og hvad forudsætningerne for og

kravene til de fremadrettede aktiviteter burde være. Denne mangfoldighed af forudsætninger og krav oversteg, hvad Hals Skanse formåede i 1655. Også på det generelle niveau er det i forskningslitteraturen blevet påpeget, at det gik med 1650'ernes fæstningsarbejde, om end i mindre grad, som det gik med hærvæsenet, nemlig at noget endeligt og færdigt nåede man ikke frem til.³⁷⁴ Når situationen i Hals sammenholdes med Hoffmanns principielle krav er dette for så vidt korrekt. Det er imidlertid et spørgsmål, hvor klart man i 1655 havde defineret noget endeligt og færdigt for Hals Skanses vedkommende.

Hoffmann døde i 1687 som chef for den i 1684 oprettede fortifikationsetat.³⁷⁵ Hoffmann arbejdede således i næsten 30 år i ledende positioner i det danske fæstningsvæsen. Man kan derfor forvente, at Hoffmanns redegørelse 1655 ville få retningsgivende betydning for kongemagtens opfattelse af fæstningsspørgsmålet, hvilket ift. Hals kan forventes at få betydning for relationerne kongemagt og fæstning, kongemagt og by samt fæstning og by, efter som netop disse relationer i Hoffmanns redegørelse er vævet ind i hinanden, betinger hinanden og optræder i Hoffmanns baggrunde, forudsætninger og forslag. Hvorvidt og i hvor høj grad dette blev tilfældet for tiden frem til 1660 skal undersøges i det følgende.

Kongemagt og lokalitet 1653-1660

I 1653-1654 etablerede man ved Hals den nyrenoverede, i samtiden moderne skanse. Ifm. det forberedende arbejde til gennemførelse af dette projekt, blev man fra kongemagtens side i stadigt større omfang opmærksom på nødvendigheden af en bydannelse på stedet til sikring af de fæstnings- og forsvarsmæssige og de forbindelses- og handelsmæssige interesser. Idéen om Hals som købstad kommer til fuld udfoldelse i Erik Juels redegørelse for bygning og fortifikation af Hals 1653.³⁷⁶ Juels redegørelse beskæftiger sig i lige så høj grad med købstadsspørgsmålet som med fæstningsspørgsmålet.³⁷⁷ I Hoffmanns redegørelse for fæstningsforsvaret 1655 har nødvendigheden af en til fæstningen knyttet by på det generelle niveau fået dominerende karakter.³⁷⁸ Det skal tages i betragtning, at redegørelserne og planerne 1653-1655 blev til i en periode, hvor man, belært af Kejserkrigen og Torstenssonfejden, søgte at udnytte tiden til grundigere forberedelse end man tidligere havde gjort. Man søgte at opretholde det fæstningsmæssige momentum, og i dette

---

³⁷⁴ Fridericia 1894 s. 187.

³⁷⁵ Lorenzen 1951 s. 104.

³⁷⁶ *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 1975 2. bd. s. 781-783.

³⁷⁷ Mens Anders Billes betænkninger 1646-1647 også ift. Hals har fæstnings- og militærmæssig karakter, jf. *Rigens Marks Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647* 1887 s. 276-287, lægges der i landkommisærernes betænkning 1646 også vægt på Hals ift. byudvikling og handelshensyn, rigets forsvar og forbindelsen mellem landsdelene, i hvilken forbindelse man også foreslår at give byen privilegier, jf. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* 1888 bd. III s. 215-230. Man undersøgte da også forholdene i Hals ift. de bymæssige aspekter, jf. Rigsarkivet, Danske Kancelli B 160, 1646, ordre nr. 63 og redegørelse nr. 65.

³⁷⁸ *Ohnmassgeblicher discours auff die Frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget undt verfertiget werden?* 1951 s. 206-208.

indgik det bymæssige spørgsmål ifm. fæstningsforsvaret med stadigt større vægt. I 1650'erne havde kongemagten således meget store og ambitiøse planer for stedet og man bakkede disse planer op med adskillige, omfattende initiativer.

De forskningsspørgsmål, der undersøges i herværende afsnit, tager derfor udgangspunkt i spørgsmålet om, hvilke bymæssige initiativer kongemagten tog ift. Hals. Dette præciseres af afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål for relationen kongemagt og by: Hvad ville kongemagten? Hvad gjorde kongemagten?

Toldsted, havn og Hals 1653-1656

Den 23. august 1655 udstedes i København en bevilling til Aalborgs borgere om, at de må handle i Limfjorden og frit besejle hele Limfjorden med deres fartøjer, således at sejladsen på fjorden kan øges. Bevillingen kobles sammen med det forsvarsmæssige spørgsmål, idet borgerne for at opnå den frie handel og sejlads skal bygge skibe, som i påkommende tilfælde kan udstyres med kanoner og indgå i landets forsvar. Hertil kommer en bestemmelse om, at tolden af alle ind- og udgående varer skal visiteres ved Aalborg eller ved Hals, således at kronen ikke mister noget ved ordningen.³⁷⁹ Dette var det første tegn på, at man var i færd med at føre de bymæssige dele af Juels forslag ud i livet. Det næste kom kort efter, da Hals blev tilgodeset på Aalborgs bekostning. Det skete den 4. september 1655, hvor der udgik officiel skrivelse fra kancelliet til lensmand Juel om, at kongen er tilfreds med, at tolden af alle på Limfjorden ind- og udgående skibe for fremtiden skal betales ved Hals. Til brug for denne funktion skal Erik Juel sørge for, at der i Hals opføres pakhuse, vejerhuse og skibsbro og at der bygges en pram. Opførelsen af bygninger og havneanlæg samt bygning af prammen skal betales af de indtægter, som tolden i Hals vil få. Hvis der i øvrigt er nogle, der vil bygge pak- eller kornhuse i Hals, er det dem tilladt.³⁸⁰ Og den 8. september 1655 afgives betænkning til rigsrådet vedr. kornmagasinhus i Danmark. For Vendelbo stift anbefales at placere magasinhus i Aalborg og Hals.³⁸¹ Endnu en regional funktion blev således foreslået placeret i Hals.

Det er ikke muligt at konstatere, hvordan idéen om at koble Hals som toldsted sammen med bevillingen til Aalborgborgerne af august 1655 om fri handel på Limfjorden er opstået, men i betragtning af Juels redegørelse for befæstningen af Hals 1653, i hvilken han søger at bane vejen for at trække borgere fra Aalborg til Hals, er det ikke usandsynligt, at det er Juel selv der står bag denne sammenkobling. Da det så besluttet at gøre Hals til almindeligt toldsted for alle af Limfjorden ind- og udgående skibe tyder formuleringen på, at dette sker på foranledning af en henvendelse

---

³⁷⁹ *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* 6. bd. 1651-60 1918 s. 190. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1655* 2002 s. 238.

³⁸⁰ *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* 6. bd. 1651-60 1918 s. 465. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1655* 2002 s. 277.

³⁸¹ *Akstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 3. bd. 1654-1660 2013 s. 106-108.

fra Juel til kongen. Konge og lensmand var i fællesskab ved at køre det store projekt i stilling.

Missivet til Juel følges op af et åbent brev af 22. december 1655 af hvilket det fremgår, at kongen har besluttet at forordne Hals til almindeligt toldsted, hvor kronens told og kommissariatetolden for eftertiden skal betales af alt der bliver ind- og udskibet og tillige alt der bliver handlet på Limfjorden. Alle kongens undersåtter og alle fremmede, som for fremtiden passerer Limfjorden, befales derfor at fortolde i Hals, hvorimod de er forskånedes for at betale told andre steder i Limfjorden.³⁸²

Hermed var Aalborg og de øvrige toldsteder i Limfjorden frataget toldfunktionen, og en væsentlig funktion var placeret i Hals, der på denne måde fik en nøglerolle i hele Limfjordslandet. Få dage senere blev det klart, at man fra kongemagtens side søgte at styrke Hals i denne rolle. Den 29. december 1655 udgik brev til Juel om, at han skulle gøre pladsen ved Hals klar til at blive bebygget.³⁸³

Det er vigtigt at bemærke, at der i alle disse skrivelser tales om pladsen eller om stedet eller med angivelsen "ved Hals." Der tales ikke om en befæstet by. Man har skansen, og ved siden af den agter man så at anlægge en by, der således til en start må være en åben by, og i takt med at denne udvikles og ressourcerne opbygges kan man så tage fat på befæstningen af den nye by.

Lokalt medførte beslutningen om at flytte toldstedet for Limfjorden til Hals fornyet byggeaktivitet. Fra maj 1656 til maj 1657 opførte man de til toldstedets funktion nødvendige bygninger og anlæg. Regnskabet for projektet er splittet op i delprojekter, der på det bygningsmæssige område omfatter byggeri af et toetagers magasinhus i tre fløje, hvoraf hovedfløjen var magasinhus, sidefløjen i vest toldbod med skrivestue, tolderens rum og nogle værelser, mens der i østfløjen fandtes vejerbod og pakhus. På det anlægsmæssige område indgår som delprojekt i regnskabet bygningen af Hals skibsbro, der yderst var udstyret med et blokhuse og et kanonbatteri,³⁸⁴ og endelig indgår i regnskabet bygningen af en galliot, så tolderen

---

³⁸² *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* 6. bd. 1651-60 1918 s. 265-266. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1655* 2002 s. 394.

³⁸³ Denne opgave skulle hurtigst muligt løses vha. kronens og gejstlighedens bønder i Kjær, Hvetbo, Horns, Han, Jerslev, Børglum, Vennebjerg og Hindsted herrereder, således at bygninger og huse kunne opsættes ved Hals. Desuden henviste kongen til, at adelen i området ville tillade deres bønder at hjælpe med arbejdet, når Erik Juel forhandlede med dem om dette, efter som projektet ved Hals angik såvel deres eget som landets bedste. Endelig skulle Juel tilrettelægge arbejdet således, at han tog hensyn til dem der boede langt væk og dem, der boede tæt på stedet, og som han nu fandt det gavnligt. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1655* 2002 s. 400. Samme dag udgik brev til Malte Sehested om, at han skulle befale bønderne i hans len, Åstrup, at arbejde ved Hals, når Erik Juel bad ham om det, således at pladsen ved Hals kunne gøres færdig og der kunne sættes bygning på pladsen. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1655* 2002 s. 400.

³⁸⁴ Dette kan ikke bekræftes i form af oplysninger om antal kanoner og deres kaliber, men der kan naturligvis være tale om, at man har forberedt broanlægget til at kunne bære kanoner ved at udlægge plankebridsker, ofte også kaldet batterier, jf. Blom 1877 s. 302. Gregersen 1956 s. 39 skriver, at der på skibsbroen var opstillet seks små kanoner. Dahl 1992 s. 12 skriver, at der i 1657 på skibsbroen var et mindre batteri med kanoner, men anfører så senere, Dahl 1992 s. 16, at batteriet på skibsbroen var blevet besat med kanoner. Det sidste passer udmærket, jf. Anders Lauridsen og krigen 1658-1660.

kunne nå ud til i dybet afventende skibe og foretage deklarering.³⁸⁵ Skibsbroen søgte man den 25. august 1656 at sikre drift og vedligeholdelse af, ved at reservere en mindre del af toldoprævningen til dette formål.³⁸⁶

Med skrivelsen af september 1655 om erlæggelse af told i Hals, blev Hals prioritet på bekostning af Aalborg. Denne beslutning blev i december 1655 fulgt op med brev om Hals som toldsted for hele Limfjorden og med ordre om at gøre pladsen ved Hals klar til bebyggelse. Kongemagten var besluttet på, at planerne skulle føres ud i livet. Næste trin var etablering af Hals bys formelle status, som det selvsagt var meningen skulle få réelle konsekvenser.

Privilegier for vor nye fæstning og by Hals 1656

Den 25. august 1656 udstedtes privilegier for de der ville nedsætte sig i den nye by og fæstning Hals, som er anlagt til Limfjordens sikring.³⁸⁷ Af fortalen fremgår, at kongen til rigets forsvar, gavn og bedste har besluttet at anlægge en ny handelsby og fæstning i Nørrejylland, for at sikre Limfjorden mod fjendtligt angreb. Mhp. at få den nye by til at bebygges og udvikle sig vil kongen bevilge, at alle, der vil nedsætte sig i byen, og som aflægger deres borgerlige ed for borgmestre og råd i Aalborg, må nyde de friheder og privilegier, som gælder for Aalborgs indbyggere. Desuden skal Hals og alle dens indbyggere i 20 år fra brevets dato være fritaget for alle ordinære og ekstraordinære, nuværende og kommende skatter og afgifter. Hvis der i øvrigt kan findes på andet, som kan være til gavn for byen og dens indbyggere og uden at være kronen til skade, vil kongen udtale sig om dette når det foreligges ham og der på beslutte sig, som det efter tidens tilstand og andre omstændigheder kan være byen og dens indbyggere til gavn. Mhp. etableringen af denne nye by og fæstning har kongen givet lensmand Erik Juel fuldmagt således, at hvis man henvender sig til Juel og angiver, at man vil have en plads i Hals, så skal Erik Juel sørge for, at pladsen bliver anvist og at pladsen bliver bebygget inden for et vist tidsrum. Når huset er

---

Sandsynligvis fortolker både Gregersen 1956 s. 39 og Dahl 1992 s. 12 ordet batteri som ensbetydende med, at der faktisk stod kanoner på dette fra dets etablering, hvilket der jo ikke nødvendigvis gjorde.

³⁸⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657 m.m., 1656-1657. Det er bemærkelsesværdigt, at sammenkoblingen af fæstnings- og bymæssige forhold også kommer til udtryk i den administrative og arkivalske ordning, med integreringen af de bymæssige bygningsregnskaber i fæstningsregnskaberne 1653-1657.

³⁸⁶ *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 6. bd. 1651-60 1918 s. 288. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656 2002 s. 287-288.* Ligeledes den 25. august 1656 blev der givet ordre til, at der til arbejdet i Hals skulle hugges ris og stave i Egense og Mou skov, idet man ikke på stedet kunne finde det fornødne antal ris og stave, hvorfor disse materialer skulle føres ned til Limfjorden, indskibes og sejles til Hals. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656 2002 s. 287-288.*

³⁸⁷ Gengivet på dansk i *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 6. bd. 1651-60 1918 s. 287-288*, på hollandsk i Wulff 1881 s. 263-264, på tysk i Nielsen 1997 s. 63, gengivelse af samtidigt tryk. Den hollandske udgave er dateret 25. august 1656, den tyske den 28. august 1656. Desuden gengivet i udskrevet form i *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656 2002 s. 287*. I privilegiebrevets form i fuld form gengivet på dansk i Nielsen 2011 s. 67-68.

opført vil kongen udstede skøde på denne grund til bygherren.³⁸⁸

I privilegierne af 25. august 1656 forenedes alle de målsætninger, der blev udviklet og raffineret i 1646-1647-betænkningerne, Juels specifikke redegørelse 1653 og Hoffmanns generelle redegørelse 1655. Juels og Hoffmanns redegørelser var udslagsgivende for udviklingen i sagen om en by og fæstning ved Hals. Hertil kommer, at det blev overladt til Juel at føre planerne ud i livet; planer, som han selv ift. Hals var ophavsmand til, og som på det nationale niveau var i overensstemmelse med de principper, som Hoffmann havde formuleret. Det skal imidlertid påpeges, at det fremgår, at den nye handelsby og fæstning bliver anlagt for at sikre Limfjorden mod fjendtlige angreb, til rigets forsvar, gavn og bedste. Der står intet om sikring af Vendsyssel eller Jylland, eller om sikring af forbindelsen mellem landsdelene, herunder Norge, hvilket jo ellers var blandt forudsætningerne i Hoffmanns redegørelse 1655. Dette må have været en implicit forudsætning,³⁸⁹ om end samtlige forudsætninger³⁹⁰ med privilegierne 1656 enten må have været anset for at være tilvejebragt eller for at kunne blive tilvejebragt i kraft af privilegierne. Ikke desto mindre bør forholdet tages i betragtning. Hals levede i 1656 ikke op til alle punkter i Hoffmanns redegørelse, men man arbejdede på, at fæstningen og byen skulle komme til at gøre det.

Hals købstad er et omstridt emne i forskningslitteraturen. Privilegiernes eksistens som dokument kan selvsagt ikke anfægtes. D. H. Wulff skriver, at idéen blev ved tanken og at ingen købstad rejste sig i Hals, formodentlig pga. Svenskekrigene 1657-1658, J. A. Fridericia nævner etableringen af Hals Skanse i sin redegørelse for periodens fæstningsbyggeri og henviser til de den 25. august 1656 udstedte privilegier for de, der vil nedsætte sig i den ny fæstningsby som kongen anlægger for at sikre Limfjorden mod fjendtlige indfald, og Carl Klitgaard at købstaden Hals kun kom til at eksistere på papiret.³⁹¹ Vilh. Lorenzen beklager, at mangel på penge stoppede foretagendet, og at dette er så meget desto mere beklageligt, idet det polygone anlæg med kastel tegnede til at blive en mønsterfæstningsby i tidens ånd.³⁹² Jens Gregersen anfører, at det kom til at gå anderledes end købstadsprivilegierne tilsigtede og at svenskekrigene ødelagde landets økonomi, så der ikke blev

---

³⁸⁸ *Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* 6. bd. 1651-60 1918 s. 287-288. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 287. Privilegierne for Hals ligner i nogen grad privilegierne for Bersodde 1650, senere Fredericia, der dog opererer med en skatte- og afgiftsfri periode på 50 år. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1650* 1995 s. 423-424. Fristen for at opføre et hus angives ikke nærmere i privilegierne for hverken Hals eller Fredericia, men i Fredericia gjaldt, at grunden skulle være bebygget inden for et år, jf. Dahl 2010 s. 45. Privilegiebrevet for Hals blev fulgt op med et kongeligt brev til Juel vedr. udvisning af og retningslinier for bebyggelse af grunde i byen. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 288.

³⁸⁹ Som det da også fremgår ift. Jylland og Limfjorden af *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 291.

³⁹⁰ *Ohnmassgeblicher discours auff die Frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget undt verfertiget werden?* 1951 s. 206-208.

³⁹¹ Wulff 1881 s. 266, Fridericia 1894 s. 186, XXVIII, Klitgaard 1924 s. 38.

³⁹² Lorenzen 1951 s. 98, 153, 185-187. Lorenzen baserer sin opfattelse på en fejltolkning af Lapointes stik 1667 (fig. 4).

råd til nye byer, mens Bjørn Westerbeek Dahl blot omtaler privilegierne og deres indhold.³⁹³ Svend Gram Jensen hævder, at købstadsprivilegierne intet betød, når Halsboerne ikke kunne opnå at blive behandlet på samme måde som borgerne i Aalborg.³⁹⁴ Ole Degn skriver, at Hals i 1600-tallet var på vej til at blive købstad ifm. kongens planer om udbygning af denne bebyggelse til en fæstningsby, hvilket Degn tidsmæssigt angiver til omkring 1650.³⁹⁵ Søren Bitsch Christensen skriver, at Hals ifm. fæstningsbyggeriet 1654 fik privilegier, men hurtigt mistede dem igen.³⁹⁶ Selv har jeg påpeget, at købstadsrettighederne aldrig formelt blev ophævet og at Hals derfor principielt var privilegeret købstad frem til kommunalreformen 1970, da den særlige købstadslovgivning havde mistet sin betydning og blev suspenderet.³⁹⁷

Hals by, fæstning og toldsted 1656-1660

Man søgte at holde kadencen og føre købstadsplanerne frem til virkeliggørelse. Den 26. august 1656 udgik brev til Erik Juel om, at han mod nøjagtig jordskyld skulle tillægge en del jord til de bønder, som ville flytte ind i Hals fæstning, og Juel skulle derfor sørge for, at den, som flyttede ind i fæstningen, fik tillagt en vis del avl af sin gård, som vedkommende kunne beholde for sig selv og sine arvinger. Imidlertid skulle Juel også sørge for, at jordskylden blev sat ift. den mængde jord der blev givet, således at kronen intet mistede ved ordningen. I den forbindelse blev det eksplicit formuleret, at projektet tog sigte på sikring af hele Limfjorden og af Jylland.³⁹⁸ Med privilegierne havde man tilgodeset det kommende byborgerskab og med denne ordning søgte man at sikre, at også bønderne blev knyttet til fæstningen, hvilket var afgørende ift. at sikre forsyningen af denne. Også på dette område søgte man således at leve op til forudsætningerne i Hoffmanns redegørelse 1655. Ganske vist skulle den nye bys borgere aflægge ed for magistraten i Aalborg, der ikke nødvendigvis mente, at det var en god idé at anlægge en konkurrerende by med betydelige privilegier ved Limfjordens munding; imidlertid var der også forhold og funktioner, der fra kongemagtens side blev placeret og fastholdt i Hals.³⁹⁹

Men inden såvel borgere som bønder kunne flytte inden for afridsningen af fæstningen, måtte denne afridsning foretages. Det blev der taget initiativ til den 4. oktober 1656, hvor rigsmarsken og rigsrådet på Fyn fik brev om hurtigst muligt at

---

³⁹³ Gregersen 1956 s. 37, Dahl 1992 s. 12.

³⁹⁴ Jensen 1991 s. 155, 157.

³⁹⁵ Degn 1989 s. 530-531.

³⁹⁶ Christensen 2005 s. 24. Christensen 2005 s. 40 henviser til Degn 1989, uden at angive sidetal. Degn 1989 s. 530-531 skriver imidlertid ikke noget om, at Hals mistede købstadsprivilegierne, men blot det mere ubestemte, nemlig at Hals var på vej til at blive købstad.

³⁹⁷ Nielsen 2001 s. 25, Nielsen 2011 s. 25 samt forskningsdiskussionen i Hals købstad og Enevoldsarveregeringsakten 1661 – og Hals skibsbro.

³⁹⁸ Det var blevet fremført for kongen, at den nye handelsby, som kongen ville lade opbygge ved Hals til Jyllands og hele Limfjordens sikring, ville tiltage ganske betydeligt, hvis han ville bevilge bønderne i Hals birk, at de måtte flytte inden for afridsningen af fæstningen og senere måtte nyde den ager og eng, som blev lagt til deres gårde, mod en vis jordskyld til kronen. Dette havde kongen bevilget. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 291.

³⁹⁹ Således blev en Jacob Urbansen 9. oktober 1656 udnævnt til tolder i Hals, for en samlet årsløn på 400 rigsdaler. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 357.

sende ingeniøren Erik Jørgensen, der opholdt sig i fæstningen Frederiksodde, til Hals, hvor han skulle afstikke pladsen med gader og kanal, således at alt var klart, hvis stedet engang skulle fortificeres og det angives, at dybet i havnen må tages i agt. Brevet har en tilføjelse om, at der på samme måde er gået et brev ud til rigsrådet i Fyn om at sende ingeniør Helge Pedersen til Hals.⁴⁰⁰ De to ingeniører rejste til Hals den 24. oktober, og vendte tilbage til Frederiksodde den 1. december 1656.⁴⁰¹

Det fremgår ikke, hvor i området man udstak gader og kanal til den nye by, men alt tyder på, at dette skete vest for Hals Skanse. På Lapointes stik fra 1667 (fig. 4) ses den i 1654 renoverede og endnu eksisterende Hals Skanse gengivet, og umiddelbart vest for denne ses Hals skibsbro. Hals by er angivet med et signaturagtigt, bymæssigt tegn. Der har således i området været en klar distinktion mellem Hals Skanse og Hals by.⁴⁰²

I det omfang der også for senere perioder kendes kortmateriale fra Hals, udgør det centrale torv et dominerende element, hvilket også gælder i 2015, særligt torvets betydelige størrelse ift. byens ringe udstrækning. De to ingeniører har afstukket den nye by vest for Hals Skanse, og har ladet centraltorvet være udgangspunkt for de øvrige dele af byen. Kun torvet og de nærmestliggende dele af de tilstødende gader er bevaret og sandsynligvis er de eneste dele af byen, der blev virkeliggjort. Afstanden mellem torvet og Hals Skanse er ca. 150 m.

Bjørn Westerbeek Dahl har i en oversigt over arealangivelser for danske bygrundlæggelser i 1600-tallet angivet Hals' størrelse til ca. ni ha.⁴⁰³ Dahl bygger på Vilh. Lorenzens opgørelser, der imidlertid er ukorrekte, idet Lorenzen bygger sin angivelse af Hals' areal på en misforståelse af Lapointes stik 1667 (fig 4).⁴⁰⁴ Vi kan således intet sikkert sige om byens udstrækning, hverken den faktiske eller den planlagte.

I den sammenhæng er situationen i Fredericia bedre belyst. Den planlagte fæstning og by var af endog meget stor udstrækning. Der kendes plantegninger af anlægget fra midten af 1650'erne, som med mindre variationer stemmer over ens med det anlæg, der blev opført på stedet.⁴⁰⁵ Med ca. 103 ha. var Fredericia 1600-

---

⁴⁰⁰ Erik Jørgensen er i kilden benævnt Erik NN. Det udaterede brev til Fyn, formodentlig af 5. oktober 1656, indeholder ordre til Iver Vind og Jørgen Brahe om, at de skal sende ingeniøren på Fyn Helge Pedersen, hvis navn var Selgen Pedersen, til Hals, hvor han sammen med ingeniøren i fæstningen Frederiksodde, Erik Jørgensen, skal gøre en plan for fæstningen færdig og lave en tegning af stedet, når det er afgrænset og afmærket. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 350, 351. I *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* 3. bd. 1654-1660 2013 s. 146 angives, at et kongeligt missive 4. oktober 1656 pålagde rigsmarsk og rigsråd i Fyn at sende en ingeniør til Frederiksodde og Hals, med henvisning til *Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 350-351.

⁴⁰¹ Dahl 1992 s. 12. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1653-1657 mm.

⁴⁰² Dette understøttes af Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 21. november 1656, særligt bemærkningen om, at svinene ikke må ødelægge de udstukne områder eller ødelægge voldene omkring skansen. Denne fysiske distinktion 1654 er for så vidt i modsætning til den administrative og arkivalske integration af by- og fæstningsmæssige forhold ifm. opbygningen af toldfunktionen 1656-1657, jf. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1653-1657 mm., 1656-1657.

⁴⁰³ Dahl 2010 s. 44.

⁴⁰⁴ Lorenzen 1951 s. 155, 98, 153, 185-187.

⁴⁰⁵ Møberg 2011 s. 273.

tallets absolut største forsøg på at grundlægge en helt ny by.⁴⁰⁶ Gadenettet inden for voldene blev anlagt som parallelle nord-syd- og øst-vestgående gader, og man planlagde at føre to kanaler, forbundet med to tværkanaler, ind i byen. Det var problematisk for udviklingen af stedet, at byen på to sider var begrænset af Lillebælt og at man havde tømt oplandet for landsbyer, idet befolkningen fra disse var flyttet ind i fæstningen. Desuden begrænsedes mulighederne af købstæderne Vejle og Kolding. Endelig er det anført, at det militærpolitiske aspekt i 1650'erne vejede tungere end by- og erhvervsmæssige hensyn, hvorfor fæstningen blev færdiggjort, men ikke havn og kanaler.⁴⁰⁷

Mht. Glückstadt er byen og dens handelsforgænger og søsterfæstningsby Krempe blevet betegnet som befæstede byer uden en militær infrastruktur, i form af kaserne, provianthuse osv., i hvert fald for så vidt ang. renæssancetiden. Dette er blevet forklaret ved, at Krempe havde en omfattende fjernhandel, da byen blev befæstet, mens man for Glückstadts vedkommende fra starten ville gøre denne til Hamborgs konkurrent. Typiske elementer i fæstningsbyerne fra 1600-tallets anden halvdel, som kasernebygninger, tøjhus og proviantmagasiner, finder man således ikke i Glückstadt, men derimod f.eks. et bogtrykkeri og et bronzestøberi.⁴⁰⁸ Det kan forekomme paradoksalt, at Glückstadt på den ene side var og forblev velforsynet med fæstningsmæssige faciliteter, men på den anden side manglede en militær infrastruktur. Dette paradoks kan forklares ved, at man i Glückstadts tilfælde så at sige har hældt byen ind i fæstningen og fæstningen er blevet bemanded, uden at man i øvrigt har forsynet denne med basale garnisonsmæssige anlæg. Når Glückstadt i modsætning til Hals alligevel gennemgik en positiv udvikling fra grundlæggelsen i 1617 og århundredet ud, skyldes det den særlige interesse, man fra kongemagtens side viste for stedet, hvilket førte til omfattende investeringer i bymæssige faciliteter, som f.eks. havnefaciliteter, som man havde på plads stort set fra starten, ligesom man fra Glückstadt fra starten handelsmæssigt opererede internationalt.

Man arbejdede videre med værket i Hals. I januar 1657 blev der givet ordre til at hugge to-tre skudefulde fyr- og granspir i Aggershus len og sejle det til Hals.⁴⁰⁹ I maj 1657 fik Manderup Due (1598-1660)⁴¹⁰ brev om at være opmærksom på, at det arbejde, der var påbegyndt ved Hals, ikke skulle forfalde, men så vidt muligt holdes vedlige, således at det ikke kunne gøres til bytte af andre.⁴¹¹ Mindre end en måned senere udbrød Første Carl Gustavkrig, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at planerne for Hals by blev opgivet. Aktiver blev fortsat opbygget og faciliteter vedligeholdt.⁴¹² Der er en vis kontinuitet for så vidt angår de bymæssige aktiviteter og

---

⁴⁰⁶ Dahl 2010 s. 44.

⁴⁰⁷ Møberg 2011 s. 273, 275.

⁴⁰⁸ Riis 2011 s. 346-347. Möller 2005 s. 137, 138.

⁴⁰⁹ Mht. betaling blev henvist til landekisten hos landkommissærerne for Nørrejylland, efter som spirene anvendtes til landets forsvar. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1657* 2002 s. 40.

⁴¹⁰ <http://skeel.info> opslag Manderup Due. Ifølge *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1656* 2002 s. 445 lensmand på Ørum 1650-1659 og landkommissær i Jylland.

⁴¹¹ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1657* 2002 s. 158.

⁴¹² I januar 1658 indgår Hals skibsbro i en handel, dog på betingelse af, at den bliver vedligeholdt. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1658* 2004 s. 16.

funktioner i Hals, der har deres baggrund i institutionaliseringerne i særligt 1655-1656. I august 1660 bestemmes det, at en Lucas Hansen, der kommer fra en stilling som kongens renteskriver, skal være tolder i Hals, idet kongen har befalet, at Jacob Urbansen, der tidligere har varetaget hvervet, skal være borgmester i Aalborg.⁴¹³ Placeringen af toldstedet for Limfjorden i Hals medfører imidlertid også lidt uro i Limfjordslandet, idet det i den forbindelse nedlagte toldsted i Lemvig selvsagt ikke kan oppebære de indtægter, som tidligere kom ind i toldkisten.⁴¹⁴

Der spores således ingen tøven i kongemagtens brug af den by, som i 1656 blev grundlagt ved Limfjordens indsejling. Planerne blev fastholdt og understøttet. Det begrundes naturligvis ikke blot i ønsket om at fremhjelpe byen på stedet, men også og især i det forhold, at by og fæstning så at sige skulle befrugte hinanden, hvilket igen var betinget af den betydning man tillagde stedet i det samlede forsvar af riget.

Hals Skanse i det nationale fæstningsforsvar 1655-1660

Hals Skanse blev fra 1655 en moderne og central del af det nationale forsvar, og optræder på provinsmæssigt niveau som sådan i kilderne. I den forstand var Hals Skanse endelig og færdig i 1655. For perioden februar-maj 1657 ved vi, at der var indkvarteret soldater i Aalborg, Hals og Nordjylland, ligesom den kortvarige fredsperiode sætter sig spor i lensregnskaberne i form af udgifter til Hals Skanses garnison 1657-1658, og regnskab for varer og viktualier til Hals Skanse og en kvittering fra kommandant Anders Lauridsen 1658-1659. Den hårde medfart, der blev Hals Skanse til del under Karl Gustavkrigene lader sig også aflæse i lensregnskaberne, hvor der findes 12 bilag for murerarbejde og vareleverancer i og til Hals Skanse for årene 1659-1660.⁴¹⁵ Hals Skanse blev holdt i beredskab, og man tog fat på reparation straks det var muligt.

Det var naturligvis også en forudsætning for, at Hals Skanse kunne fungere under krigsforhold. Med den renoverede Hals Skanse var anlægget parat til at blive brugt i krig af kongemagten, og det blev den. Efter at Første Karl Gustavkrig var brudt ud den 1. juni 1657, udsendtes en åben befaling til Niels Lykke (død ca. 1683), der i 1657 med skib var nået til Jylland fra Stift Bremen sammen med resterne af sit kompagni,⁴¹⁶ ifølge hvilken kongen befaler oberstløjtnant til hest Niels Lykke⁴¹⁷ at opfordre Nørrejylland til samlet forsvar, i hvilken anledning Niels Lykke skal sikre sig Vendsyssel, Thy, Salling og Mors og bruge området som opmarchplads, ind til han bliver stærk nok til at møde fjenden. Alle undersætter skal som gode patrioter mel-

---

⁴¹³ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1660* 2005 s. 273-274, 280.

⁴¹⁴ Man søgte 1. september 1660 at redde situationen ved indvisning i toldstederne i Holstebro og Ringkøbing, dvs. uden for Limfjordsområdet, hvis toldmæssige aktiviteter nu var placeret i Hals. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1660* 2005 s. 328.

⁴¹⁵ Rigsarkivet, Lensregnskaber, Aalborghus Len, 1654-1658, 1657-1658, 1658-1659, bilag til magasinregnskab 1659-1661.

⁴¹⁶ *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredansk.dk> opslag Niels Lykke.

⁴¹⁷ Niels Lykke var chef for det ene af de tre jyske rytterkompagnier, eller rostjenesten, der var et levn af adelens personlige tjeneste til hest. Vaupell 1872 bd. 1 s. 15. I 1661 angives den jyske rostjeneste til 600 mand under Niels Lykke. Vaupell 1876 bd. 2 s. 581.

de sig hos Niels Lykke, medbringende deres bedste våben, parere ordre og ellers forsyne tropperne med proviant osv. Hvis der skulle blive tydelig fare for fjendtligt overfald, lover kongen at yde den bedste hjælp. Dette var de generelle forholdsordrer for forsvaret af Nørrejylland. Hertil kommer en speciel ordre, nemlig at Niels Lykke skal lade Hals Skanse besætte og forsvare med officerer og soldater af landfolket.⁴¹⁸

Ud over landsdelene er Hals Skanse den eneste lokalitet der nævnes, hvilket antyder den nøglerolle, Hals Skanse nu har i det samlede forsvar af Nørrejylland. Det er ikke blot et spørgsmål om at imødegå et svensk angreb, hvis man forventede at dette ville komme fra søsiden. Det er også et spørgsmål om at bevare Hals Skanse som brohoved; et brohoved, der ville kunne udfylde såvel en defensiv som en offensiv rolle. For kongemagten 1657 var der med Hals Skanse således ikke blot tale om en spærrefæstning, uanset fæstningens reelle kapacitet. Således forventes Hals Skanse at kunne leve op til kravet om, at fæstningen skulle kunne forsvare den landsdel, i hvilken den i henhold til Hoffmanns overordnede planer er strategisk og taktisk korrekt placeret.

Denne forventning kom også til udtryk på nationalt niveau, hvor Hals Skanses funktion ifm. sikring af forbindelse mellem landsdelene kommer i anvendelse. I juli 1659 udgik ordre om, at en del rekrutter af fodfolket, der er i beredskab, under kommando af en officer skal overføres med skib fra Hals til Bæltet, når man mener at flåden er ankommet til Bæltet og at overførslen kan ske sikkert. Tillige skal der sørges for, at den proviant, som findes i Aalborg, kan være klar til at blive overført til flåden samtidig med tropperne.⁴¹⁹ Noget lignende gør sig gældende i april 1660, hvor nogle hollandske orlogsfartøjer beordres til Hals og vente der i seks dage, for at få samling på de skuder og skibe, der skal konvojereres fra Hals til København.⁴²⁰ Her er det øjensynligt Hals' geografiske beliggenhed kombineret med skansens tilstedeværelse, der er afgørende for valget af samlingspunkt.⁴²¹

Uanset om Hals i samtidens opfattelse i større eller mindre grad opfyldte samtlige punkter i Hoffmanns redegørelse,⁴²² så blev skansen anvendt som om den gjorde. Men det gjorde den ikke. Når Hals Skanse alligevel ikke i tiden op til 1660, og for så vidt heller ikke i tiden der efter, kom til at opfylde alle Hoffmanns principielle punk-

---

⁴¹⁸ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1657* 2002 s. 299.

⁴¹⁹ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1659* 2005 s. 234.

⁴²⁰ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1660* 2005 s. 117. I kilden står "Ålborg Fjord el. Hals og ved Helnæs [Helgenæs]."

⁴²¹ Dette gør sig også gældende ift. to bilag, dateret 28. og 31. oktober 1659, hvor hollandske orlogsfartøjer henholdsvis gør holdt og ligger ved Hals, hvor de modtager forsyninger fra Aalborghus. Rigsarkivet, Lensregnskaber, Aalborghus Len, bilag til magasinregnskab 1659-1661, bilag 51, 28. oktober 1659, samt et ulæseligt bilagsnummer på bilag dateret 31. oktober 1659.

⁴²² I betragtning af sammenfaldet mellem 1640'ernes befæstningsplaner og Hoffmanns redegørelse kan man antage, at man i samtiden faktisk anså Hoffmanns punkter som vigtige, og i det mindste brugte dem som en principiel tjekliste, som dogmer for det optimale fæstningsforsvar. Dette hindrer imidlertid ikke, at man også i samtiden har måttet give køb på de idéelle fordringer og har måttet stille sig tilfreds et enkeltstående, isoleret fæstningsanlæg i stedet for en fæstningsby, eller har måttet tåle, at en etableret by ikke udviklede sig efter hensigten.

ter, kan det dels skyldes Karl Gustavkrigene og følgerne af disse, dels, at Hals i Hoffmanns egen redegørelse blev prioriteret i laveste klasse.⁴²³ Hals Skanses egentlige funktion som spærrefæstning indikeres måske også af dens bestykning, såvel de morterer, som før 1653 måtte have indgået i bestykningen, som de nye kanoner, skansen blev tildelt i 1653. De fire store 24-pundige kanoner var primært et effektivt våben mod skibe, der søgte at trænge ind i Limfjorden, naturligvis forudsat at man ramte skibene, hvilket krævede personel der vidste, hvorledes kanonerne skulle betjenes. Her ud over rådede man blot over de to 12-pundige kanoner og håndvåben.

Fæstning og by 1653-1660

Ift. Hals Skanses bygningshistorie og ift. Hals bys institutionelle historie er perioden 1653-1660 helt central. Hertil kommer, at Hals Skanse under Karl Gustavkrigene 1657-1658 og 1658-1660 var i krigsmæssig funktion, og at de svenske tropper periodisk besatte skansen, byen og egnen. I forlængelse her af skal i det i følgende undersøges to uddybende forskningsspørgsmål:

For det første spørgsmålet om, i hvilket omfang og hvordan den nyrenoverede fæstning og købstadsprivilegierne havde betydning for det lokale liv, i en vis forstand den lokale identitet. Dette spørgsmål vil blive søgt besvaret ved en undersøgelse af relationen mellem lokalbefolkningen på den ene side og skansen og de bymæssige initiativer på den anden. Der er tale om undersøgelse af de sager i kilderne, i hvilke skansens besætning og byens befolkning interagerer, hvilket i praksis i hovedsagen, men ikke udelukkende, vil sige sager af potentiel eller reel konfrontatorisk karakter. Sådanne konfrontationer kan tillige angive grænserne mellem civilt og militært område, og mellem en gryende civil og militær identitet. Det skal understreges, at den positive interaktion der også må have eksisteret, ikke på samme måde som konflikter og konfrontationer genererer kilder, og derfor unddrager sig nærmere undersøgelse.

For det andet spørgsmålet om, hvorledes Hals Skanse som fæstning fungerede i krigssituationer, samt hvilken rolle garnisonen og befolkningen havde i disse begivenheder. I dette indgår også undersøgelsen af, hvordan og på hvilken måde begivenhederne omkring Hals Skanse og Hals by forplantede sig til det øvrige Danmark, og undersøgelse af, om denne udløber af begivenhederne i Hals kan tolkes som øget bevidsthed om krig og patriotisme.

Birk, by og fæstning 1653-1656

En gennemgang af de eksisterende dele af Hals Birketings Retsprotokol for årene 1653-1656 giver til resultat, at skansen, byplanerne og særligt købstadsprivilegierne kun har sat sig relativt få, små og sporadiske spor i protokollerne. Det er naturligvis ikke ensbetydende med, at disse dele intet har betydet i Hals i perioden. De har blot ikke haft betydning på de områder, der blev behandlet på Hals Birketing, lige-

---

⁴²³ *Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget vndt verfertiget werden?* 1951 s. 215.

som dele af kilderne, der netop belyser disse relationer, kan være forsvundet.⁴²⁴ Desuden skal det haves i erindring, at indførslerne i Hals Birketings Retsprotokol kan have to grundlæggende årsager: Der kan for det første være tale om en konflikt, hvis løsning har været så vanskelig, at sagen har fundet vej til birketinget. For det andet kan der være tale om et forsøg på at undgå konflikt ved at løse et tingsvidne på sagen, inden denne udviklede sig yderligere.

Den udvikling, man fra kongemagtens side agtede at sætte i gang, lader sig ikke desto mindre aflæse i de bevarede dele af Hals Birketings Retsprotokol. Til en start måtte man markere det fysiske, militære område. Det skete på birketingsmødet den 31. marts 1654, da Søren Nielsen på birketinget på lensmandens vegne forbød folk i Hals og Skovshoved at lade deres kvæg, svin eller fæ komme i skansen og rode. Skete det, ville man miste dyrene. Man måtte heller ikke smide affald på skansen eller lade børnene lege der, som det alt sammen tidligere var blevet meddelt og forbudt, både fra prædikestolen og på birketinget.⁴²⁵ Disse ganske prosaiske anvendelsesformer tyder på, at skansen periodisk har haft karakter af et ingenmandsland, som man kunne bruge og misbruge som det nu passede sig. Skansens kommandant, kaptajn Christian Jensen, synes at have fremført tilsvarende forbud på to birketingsmøder i august 1655.⁴²⁶

På birketingsmødet 30. november 1655 behandles som den eneste på dagen en sag, der har både personlig og militærinstitutionel karakter. Den ene hovedperson i sagen er kaptajn Jensen i Hals Skanse, den anden er Anders Nielsen, der betegnes som soldat i Hou. Som bipersoner optræder de sædvanlige otte mænd tinghører, samt en række vidner. Nielsen i Hou havde i efteråret 1655 forsøgt at slippe for tjeneste, som han var købt til at forrette. Imidlertid måtte soldat Anders Nielsen fortsætte til januar 1656, således som han var forpligtet til ifølge kontrakten, der var dateret Hals den 8. januar 1653.⁴²⁷ De tre års tjeneste, som gjaldt for landfolket, skulle udstås.⁴²⁸

---

⁴²⁴ Ud over, at fragmenterne af retsprotokollerne i mange tilfælde er meget vanskelige at læse, idet de gennemgående er sjuksket skrevet, formodentligt på et usikkert underlag i det fri samtidig med at den pågældende dags birketingsmøde blev afholdt, så lider de tillige under, at mange sider er meget blegede. Dele af fragmenterne er decideret mangelfulde og ulæselige som følge af skader på papiret eller bindet, hvilket særligt gælder fragmenterne 1655-1656. Fraværet i de lokale kilder skyldes heller ikke at sager blev behandlet i Aalborg Rådstue i tiden 1656-1660, idet der i denne kildegruppe i Statens Arkiver iht. oversigten ikke findes sager fra Hals.

⁴²⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 31. marts 1654. Rørsig 1857 s. 304 angiver fejlagtigt datoen til 3. marts 1654.

⁴²⁶ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 10. august 1655, 17. august 1655. En ganske interessant detalje er, at skriveren tydeligvis ikke er vant til at skrive ordene "Captein" og "Commandant." Disse ord er skrevet meget sirligt, næsten barnligt, ift. den øvrige, løbende tekst. Det er dog meget vanskeligt at tyde visse af linjerne på siden, hvoraf en del ganske enkelt er forsvundet.

⁴²⁷ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 30. november 1655. Modvilje mod tjenesten, uanset om der var tale om direkte udskrevne eller lejede soldater, er ikke et ukendt fænomen, jf. Appel 1999 s. 427-429.

⁴²⁸ Gamrath, Pedersen 1980 s. 530. Se Kongemagt og lokalitet – lidt før og i tiden 1614-1625. Om Anders Nielsen skulle udstå tjenestetiden lokalt, ved vi ikke. Det er dog muligt, for i 1653 ved vi, at der i Hals var stationeret styrker fra Jyske Regiment og fra landeværnet, i 1657 fra landeværnet, og 1658-1660 styrker fra Nordjyske Regiment, samt 1657-1660 folk fra artilleridetachmentet. Af kommandanter kender vi

På birketingsmødet 2. maj 1656 har bønderne i Hals tilsyneladende følt, at garnisonen på skansen var begyndt at blive vel krævende. På dette møde behandles en strid om levering af brænde til konstablen i Hals Skanse, der ikke nævnes ved navn, og på hvis vegne kaptajn Jensen optræder.⁴²⁹ Omvendt blev grænserne mellem militært og civilt område, militær og civil myndighed, endegyldigt trukket op 1. august 1656. På dagens møde forbød kaptajn Jensen nogen at befatte eller at lade sig befatte med noget i skansen, hvilket der blev taget fuldt vidne på.⁴³⁰

De lokale konsekvenser af såvel byplanerne som den nye Hals Skanse slog igenem på birketingsmødet 21. november 1656. Her fik beboerne i Hals og Skovshoved tilbudt grunde i byen efter de anlæg som ingeniørerne havde udstukket, og hvis de ikke reagerede inden jul ville deres jorder, som nu lå i den nye bymark, tilfalde andre. Samtidig blev det forbudt at sætte korn eller kål ved de huse og gårde, de nu boede i, idet præsten dog var undtaget fra denne regel, og desuden skulle folk sørge for, at de inden 1. marts havde fået deres svin ud af byen, således at disse ikke skulle ødelægge de udstukne områder, eller ødelægge volden omkring skansen.⁴³¹ Først på dette tidspunkt slår planerne for den nye by og fæstning Hals fuldt igennem i Hals Birketings Retsprotokol.

Med disse sager kan følges en bevægelse i skansens og byplanernes virkning i lokalområdet. Man indledte i marts 1654 og i august 1655 med at afgrænse det militære område og holde dyr, børn og affald ude af dette. Sagen af november 1655 er en personsag, i hvilken skansen, personificeret i kaptajnen, agerer som militær institution ift. en person. Sagen af maj 1656 betegner et krav som personellet på skansen kan gøre gældende ift. indbyggerne i området, og sagen af august 1656 betegner de territorielle forhold, den fysiske grænse mellem skansen og det omgivende område, og samtidig en mental og praktisk grænse for, hvor hvem måtte gøre hvad; dvs. at ingen lokale måtte blande sig eller lade sig blande ind i noget på skansen. Endelig indtræder byplanerne på scenen på mødet november 1656. Her tilbydes grunde, samtidig med at der gives ordre til at rydde og fraflytte de gårde, bønderne hidtil havde beboet og desuden ordre om at holde sig væk fra skansen og de til byen udstukne områder. Med skansen og byplanerne blev lokaliteten mødt med nye krav, men med planerne kom også privilegierne. Ift. den manglende omtale af privilegierne i Hals Birketings Retsprotokol var det dog tilsyneladende ikke meget, lokalbefolkningen mærkede til de fordele, som privilegierne skulle give. I hvert fald har disse ikke sat sig spor i denne lokale kilde.

Byplanerne og i særdeleshed købstadsprivilegierne er således praktisk talt ikkeeksisterende i Hals Birketings Retsprotokol, mens Hals Skanse optræder flere gange. I de sidstnævnte tilfælde personificeres skansen i den stedlige kaptajn, der også

1657 oberstløjtnant Friederich Ziegler, 1657 kaptajn Frants Buurmann, 1658-1660 major Anders Lauridsen. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 137.

⁴²⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 6. maj 1656. Også ordet "Constabel" er tydeligvis fremmed for birketingskriverværket. Såvel kaptajnen som konstablen var professionelle soldater.

⁴³⁰ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 1. august 1656.

⁴³¹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 21. november 1656. Se i øvrigt Wulff 1881 s. 265-266, Gregersen 1956 s. 37, Dahl 1992 s. 12-13.

optræder på sit mandskabs vegne i konkrete sager, og i alle tilfælde er det ifm. enten konflikter mellem garnison og befolkning, eller ifm., at skansen som militært territorium bliver markeret. Forberedelsen og realiseringen af byplanerne greb konkret ind i folks liv og forplantede sig til birketingsprotokollen, i modsætning til købstadsprivilegierne. Når købstadsprivilegierne ikke sætter sig spor i denne centrale, lokale kilde skyldes det givetvis, at man lokalt fortsat blot har passet sit, med de afbrydelser som udskrivning til arbejdet ifm. afstikning af den påtænkte by, flytning osv., nu måtte afstedkomme. For den lokale fisker og bonde har privilegierne i første omgang intet betydet, og efter som det var de lokale forhold, man behandlede på de ugentlige birketingsmøder, slog købstadsprivilegierne ikke igen her. Dvs. i kilden. Privilegierne og de der af affødte aktiviteter på stedet må alt andet lige have haft indflydelse på livet i byen, og det endog positiv indflydelse. I hvert fald kan der i den forbindelse ikke konstateres konflikter, der har udviklet sig til et niveau, der krævede behandling på birketinget.

Noget lignende gør sig gældende ift. Hals Skanse. Lokalt havde man måttet lægge arbejdskraft til renoveringen 1653-1654, men da først skansen stod der og var bemanded, gled skansen som særligt emne stort set ud på birketingsmøderne. Nu var der ingen grund til at diskutere, hvem der var bedst kvalificeret til at være den lokale opsynsmand på skansen, som man havde gjort tidligere. Derimod kunne der nok være grund til at bringe sager for birketinget, hvis man fra civil side følte, at garnisonen i skansen krævede for meget. Omvendt har kaptajnen på Hals Skanse benyttet birketingsmøderne som en slags talerstol eller et forum, hvor han for en samlet kreds og én gang for alle kunne aflevere sit budskab, hvilket særligt skete ifm. markeringen af det militære område, såvel territorialt som mentalt.

Arealet med den afridsede by og den nyopførte skanse var fysiske områder, som man blev udskrevet til at arbejde på, samtidig med, at toldbygninger og skibsbro blev nye bygningsmæssige elementer og bemanningen af disse steder blev nye befolkningsmæssige elementer i området, men bortset fra at arbejde på stederne, var byens afrids og skansens arealer steder, som man først og fremmest fik ordre til at holde sig væk fra, mennesker såvel som dyr. Og den, der var i stand til at give en sådan ordre, var lederen af den militære organisation på stedet, kommandanten på Hals Skanse. Dette må, ud over arealernes materialitet, have forlenet disse arealer med en særlig mystik og tiltrækning, som det hyppigt ses ifm. afspærrede, forbudte områder.

Med den nye by fulgte ikke blot krav om, at man skulle holde sig væk fra afridsningen af denne. Bønderne skulle også reagere på tilbuddet om nye grunde, som de ikke havde bedt om; hvis de ikke gjorde det inden en vis frist, ville deres nuværende jorder tilfalde andre, og desuden blev det dem forbudt at plante og så på deres oprindelige ejendomme, som de blev tvunget til at forlade, og de fik påbud om at få deres svin ud af byen. Det er nok muligt, at kongemagten kom med en købstad i den ene hånd. Med den anden tog kongen det, som bønderne i Hals havde opbygget og opdyrket. Bønderne kunne så stå på deres nye jorder og se ind på den afstukne by og på skansen. Komme der måtte de ikke. I hvert fald ikke før de var flyttet ind på den tildelte jord. Og når de gjorde det, flyttede de ind i kongens

nye by og fæstning Hals ved Limfjordens munding.

Skønt Fredericia også led under Karl Gustavkrigene, var situationen her en ganske anden. Her lå byen inde i fæstningen, i Hals lå by og fæstning ved siden af hinanden. Svenskerne erobrede i oktober 1657 den store, nyanlagte fæstning og holdt den besat til maj 1659, og efter de sidste krigshandlinger var fæstningen og byen ødelagt.⁴³² Fredericia nåede angiveligt at få samlet et borgerskab inden ødelæggelsen i 1657-1659 under Karl Gustavkrigene, men dette borgerskab var for lille til at få nogen betydning. Fæstningens størrelse krævede en stor garnison, og byens størrelse var beregnet på et stort borgerskab. Dette lod imidlertid vente på sig. I de første årtier af byens historie havde befolkningstallet sin tyngde i det mandskab, der arbejdede med fæstningsbyggeriet, og bønderne fra omegnen udgjorde en mindre gruppe; denne gruppe var langt op i tiden den mest synlige, civile gruppe i den tyndt befolkede by. Købmænd og håndværkere, der skulle være den befolkningsmæssige krumtap i projektet, var næsten ikkeeksisterende.⁴³³ De store, vidt udstrakte fæstningsværker, der omgav det område, der skulle være byen, har på ingen måde haft effekt ift. deres egentlige formål, nemlig at befordre bydannelse i en fæstnings alt andet lige trygge rammer. I stedet anvendte den rurale befolkning byen som land. Den lille, civile befolkningsgruppe og fæstningens omfattende udstrækning⁴³⁴ eliminerede sammen med befolkningens landlige bevidsthed til en vis grad de bymæssige potentialer.

Hals Skanse i de svenske krigsplaner 1657-1658

Da de svenske tropper efter udbruddet af Første Karl Gustavkrig den 1. juni 1657 besatte Jylland, valgte de som overgangssted til Vendsyssel det sted, der er blevet betegnet som landsdelens svage punkt,⁴³⁵ nemlig Agger Tange i den vestlige ende af Limfjorden. Den 2. oktober tidligt om morgenen angreb, indtog og besejrede de svenske styrker den hastigt opkastede skanse og de danske styrker på Agger Tange, og forcerede i meget hurtigt tempo Thy og Hanherrederne, for at stå i Hals den 5. oktober om formiddagen.⁴³⁶ Hals Skanse skulle på dette tidspunkt være i god stand og forsynet med de i 1653 bevilgede seks kanoner, ligesom bønderne i området var

---

⁴³² Møberg 2011 s. 276. Dahl 2010 s. 77.

⁴³³ Møberg 2011 s. 275, 278, 280.

⁴³⁴ Jf. egne iagttagelser på stedet juli 2014.

⁴³⁵ Christensen 1894-1895 s. 3.

⁴³⁶ Rockstroh 1900-1902 s. 4. Fridericia 1894 s. 275-276 skriver, at de ved Harboøre, Sundby og Hals anlagte skanser i oktober 1657 blev taget af Bøttichers folk, opbudet af bønder blev nedhugget eller afvæbnet, og oberstløjtnant Niels Lykke taget til fange. Ifølge Christensen 1894-1895 s. 7 blev Hals Skanse taget af Bøttichers ryttere i 1657. Ifølge Rockstroh 1900-1902 s. 3 bestod skansens besætning kun af en tjenstgørende kaptajn, en konstabel og en musketer, og samme dag, dvs. den 5. oktober 1657, løb et dansk skib ind til Hals. Skibet var sendt fra København med nogle kanoner og andre våben og ammunition samt en af Zieglers underofficerer, jf. Sjællandske Kommissarieregnskab 1657, der blev overrasket ved, at svenskerne straks indfandt sig ombord og bemægtigede sig ladning og skib. Stade 1967 s. 258 anfører, at Hals Skanse efter en symbolsk modstand synes at være blevet indtaget den 6. eller 7. oktober, og henviser til forløbets summariske behandling i et uverificerbart samtidigt flyveblad.

blevet eksercerede og havde besat skansen.⁴³⁷ Umiddelbart efter ankomsten til Hals erobrede svenskerne angiveligt Hals Skanse.⁴³⁸ Straks efter erobringen af Hals

---

⁴³⁷ Rockstroh 1900-1902 s. 1, 3. Rockstroh anfører som kilde brev fra rigsadmiral Wrangel fra den svenske lejr ved Frederiksdode til Carl 10. Gustav, 18. september 1657. Wrangel havde fået sine oplysninger fra generalmajor Hans Bötticher, der havde personligt havde været i Aalborg. Oberstløjtnant Ziegler var den formelle danske kommandant på Hals Skanse; Ziegler blev taget til fange ved svenskernes overgang over Agger Tange. Klitgaard 1954 s. 95 anfører ligeledes, at Hals Skanse var i god stand og forsynet med seks ottepunds kanoner og angiver samme sted på basis af svenske kilder, at Bötticher fik ordre til at skanserne ved Nørresundby skulle sløjfes, mens Hals Skanse skulle besættes med dragoner. Christensen 1921 s. 367 skriver, at Hals Skanse i sommeren 1657 var i god stand. Rockstroh 1909 s. 298 betegner Hals Skanse, før den svenske erobring, som et ret betydeligt værk, besat med 100 mand under kommando af en sergent, senere suppleret med en konstabel, hvorefter sergenten blev udnævnt til kaptajn og kommandant i Hals Skanse. Dahl 1992 s. 15 oplyser på baggrund af Rockstroh 1904-1905, at Hals Skanse var sat i forsvarsstand, at der blev lagt 100 mand i skansen og at der i den forbindelse blev opført en vagtbod og et nyt vagthus, ligesom der blev truffet forholdsregler til at palisadere skansen.

⁴³⁸ Situationen er uklar og vanskelig at verificere. Rockstroh 1909 I. bd. s. 303-304 skriver, at en svensk beretning siger, at Hals Skanse stort set var forladt da svenskerne om morgenen 5. oktober 1657 nåede til Hals; kun en officer, en konstabel og en musketer var i skansen og de blev taget til fange. Imidlertid, fortsætter Rockstroh, findes en dansk beretning af ubestridelig pålidelighed, som siger, at der i Hals Skanse var en besætning på 100 mand, og at disse var i skansen til 11. oktober, da svenskerne så indtog skansen og kommandanten og underofficererne blev ført fangne bort. Skansen var altså ifølge Rockstroh blevet forsvaret i seks dage, og derefter er besætningen enten løbet sin vej eller skansen har overgivet sig og de menige soldater er blevet sat fri. Det har ikke været muligt at identificere og dermed heller ikke verificere Rockstrohs kilder, Rockstroh 1909 I. bd. s. 482. Ikke desto mindre har Rockstrohs arbejde fortsat værdi som professionelt referenceværk, jf. Gamrath, Petersen 1980 s. 540. Der skulle angiveligt eksistere en primærkilde til svenskernes erobring af Hals Skanse, nemlig Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol, dato ikke angivet, i uddrag udgivet i Sjøgaard 1911 s. 164, der ligesom Klitgaard 1954 s. 104 henviser til kilden uden at angive dato. Jeg har ikke været i stand til at spore kilden i fragmenterne af Hals Birketings Retsprotokol for årene 1659, 1660 og 1661, hvor man ellers finder centrale oplysninger om skansen under Karl Gustavkrigene, f.eks. de af Anders Lauridsen ledede omfattende reparationer, jf. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Se Anders Lauridsen, fæstningen og byen 1659-1660. Muligvis er det pågældende fragment bortkommet siden anvendelsen i Sjøgaard 1911, der i øvrigt forekommer pålidelig. Kaptajnen på Hals Skanse i oktober 1657 var Frants Buurmann. Ifølge Aalborghus lensregnskab 30. august 1657 var Frants Buurmand forordnet kommandant på Hals Skanse. Christensen 1988 s. 145, 155. Buurmann blev i en samtidig smædevisse hængt ud for at have svigtet da skansen blev angrebet, og for at have gemt sig i en ovn. I visen angives i øvrigt, at der lå en mægtig skanse ved Hals i Vendsyssel. *To viser fra Svenskekrigen 1657-58* Bricka (udg.) 1886 s. 56-74. Sjøgaard 1911 s. 164 skriver, at konstabel Anders Amundsen boede i Hals og havde været i skansen, da den blev erobret, og at han ikke havde mandskab til at besætte kanonerne. Fra 1. juli 1654 var en Erik Thøgersen konstabel på skansen. Han blev 27. august 1656 afløst af Anders Amundsen, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1653-1657 mm., samt hos Dahl 1992 s. 10, 34 note 10, Rigsarkivet, Militære Regnskaber, Jyske Kommissariatsregnskaber 1652-1656. Ifølge Sjøgaard 1911 s. 146 udviste Amundsen ifølge tingsvidnet fra Hals Birketings stort mod, da han kom til skansen. Imidlertid var det meste af mandskabet stukket af, så Amundsen kunne ikke bemane kanonerne. Skansens mandskab bestod kun af konstabel Anders Amundsen, endnu to eller tre andre og kaptajnen, dvs. Frants Buurmann, der alle var inden for voldene. Buurmann havde således ikke gemt sig i en ovn, som den samtidige vise hævder, men var på Hals Skanse sammen med sin konstabel. Sjøgaard skriver s. 164, at konstabel Anders Amundsen boede i Hals og havde været i skansen, da den blev erobret. Anvendelsen af ordene "i Hals" tyder på, at Anders Amundsen boede i Hals by, hvilket ikke kildemæssigt har kunnet verificeres. I de tilfælde, hvor Sjøgaards oplysninger har kunnet verificeres, har Sjøgaards gengivelser været i overensstemmelse med kilderne. Med ordene "i Hals" kan Sjøgaard naturligvis også blot sigte til området som helhed, inklusive Hals Skanse og Hals by. At det er tilfældet antydes af, at der ved en synsforretning på Hals Skanse i efteråret 1659 anføres, at der er gennemført

Skanse satte den svenske kommandant på skansen under tvang bønderne i gang med at skove i meget stort omfang. De store mængder træ skulle bruges til udbygning og forbedring af Hals Skanse. Træet blev brugt til pæle i voldgraven og til palisader, hvilket sidste danskerne havde truffet forholdsregler for. Arbejdet blev udført af bønderne i Hals og fra de nærliggende småbyer Gandrup og Gåser.⁴³⁹ Med Roskildefreden og afslutningen på Første Karl Gustavkrig den 26. februar 1658 forlod svenskerne den 2. maj 1658 Vendsyssel, bortset fra et par hundrede ryttere, der skulle indsamle de resterende kontributioner.⁴⁴⁰

Svenskerne var bevidste om Hals Skanses tilstedeværelse og betydning. Dette fremgår af de svenske forberedelser til det, der blev Anden Karl Gustavkrig, fra den 7. august 1658 til den 26. maj 1660. Under Roskildefreden blev den svenske fæstningsekspert, korttegner, spion mm. Erik Dahlberg (1625-1703)⁴⁴¹ den 18. april 1658 kaldt til den svenske konge mhp. at blive pålagt et delikat hverv. Karl X Gustav havde ikke opgivet sine erobningsplaner, og under påskud af den danske konges onde hensigter bad han i Göteborg Dahlberg om at rejse tilbage til Sjælland og der opsøge den svenske rigsadmiral med en mundtlig instruks. Hvis rigsadmiralen endnu ikke, jf. aftalerne i Roskildefreden, havde overført de svenske styrker fra Sjælland til Fyn og Jylland, så skulle han lade sine styrker blive på Sjælland og overfalde København. Hvis overførslen var gennemført, skulle han forlade Sjælland for ikke at vække mistanke hos danskerne. I så fald skulle rigsadmiralen tage Fyn vel i agt, og besætte Frederiksdodde, Hals Skanse og Vendsyssel samt Sønderborg på Als. Imidlertid var overførslen vidt fremskreden da Dahlberg den 26. april 1658 nåede frem til den svenske rigsadmiral i Korsør, og planen blev opgivet.⁴⁴²

Prioriteringen i de svenske planer er vigtig: Hvis Sjælland forlades skal Fyn holdes

---

reparation af konstablens hus i Hals Skanse. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Søegaard 1911 s. 174-175 omtaler synsforretningen. Man må gå ud fra, at konstablen har boet i konstablens hus.

⁴³⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol, bl.a. 3. november 1657, 3. januar 1658. Se desuden Søegaard 1911 s. 164, samt s. 154-155 og 162 for skovning og kørsel til Hals Skanse fra andre dele af Vendsyssel, særligt Børglum, Jerslev og Kjær herreder, samt s. 162 for den svenske ordre af 12. november 1657 om skovning og kørsel af træ til Hals Skanse mhp. at få denne sat i forsvarsstand hurtigst muligt. Desuden Dahl 1992 s. 15.

⁴⁴⁰ Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 42, Klitgaard 1954 s. 106. En afvigende påstand er, at svenskerne skulle have rømmet Jylland 1. maj 1658, Paulsen 1946-1947 s. 1, og ved samme lejlighed forlod de Hals Skanse.

⁴⁴¹ Det var Dahlberg der stod bag tegningen til stikket af Hals til Pufendorfs værk *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, 1696, i herværende arbejde gengivet som fig. 4. Om Dahlberg og Hals se Dahl 1992 s. 14-15. Om Dahlberg i øvrigt se Ullgren 2009.

⁴⁴² *Erik Dahlberghs Dagbok* 1912 s. 122-124. Her er tale om den uforkortede udgave. Desuden *Erik Dahlberghs Dagbok* 1962 s. 114-116. Stade 1967 s. 327 sammenholder i sin kildekritiske gennemgang af Dahlberghs skriftlige efterladenskaber den såkaldte "fälttågsrelation" med "dagbogen" i henholdsvis tysk og svensk affattelse, idet relationen skulle danne grundlag for dagbogen. Formuleringerne ift. den omtalte sag er analoge. "Fälttågsrelationen" skildrer forspillet til krigsudbruddet 1658 set fra en militær synsvinkel, Stade 1967 s. 326, hvilket sætter Hals Skanses militære betydning i perspektiv. Karl X Gustavs hverv til Dahlberg er beskrevet i *Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder* 1915 bd. II s. 458-459. Her nævnes lokale stednavne ikke, blot områderne Fyn, Jylland og Holsten.

og de jyske fæstninger besættes. Planerne for besættelsen af flankefæstningerne ligger helt på linje med de danske fæstnings- og forsvarsmæssige prioriteringer. Hertil kommer, at Hals Skanse og Vendsyssel nævnes i sammenhæng. Svenskerne har således været opmærksomme på, at Hals Skanse var nøglen til Vendsyssel. Den 6. august 1658 tog den ikkeerklærede Anden Karl Gustavkrig sin start, da svenske tropper sejlede ud fra Kiel med kurs mod Korsør og en svensk hærafdeling ved samme tid gik op gennem Jylland. Svenskerne nåede Hjørring den 20. august, og Jylland var igen besat af Karl Gustavs tropper, som den 8. september 1658 fik ordre til at forlade Vendsyssel, hvilket i hovedsagen skete den 20. september 1658.⁴⁴³ Det er angiveligt i den forbindelse Hals ladegård blev brændt ned af svenskerne.⁴⁴⁴

Anders Lauridsen og krigen 1658-1660

Den 5. juli 1658 foreligger en befaling fra generaløjntant Ulrik Christian Gyldenløve, dateret i Viborg, til major Anders Lauridsen om at overtage kommandoen over Hals Skanse.⁴⁴⁵ Den 10. juli 1658 fik Hals Skanse en besætning på 100 mand.⁴⁴⁶

Såvel det overordnede krigsforløb som Hals Skanses rolle i de anførte drøftelser mellem Dahlberg og Karl X Gustav er forudsætningerne for en dramatisk hændelse der skulle sætte sig spor i en central kilde til Hals Skanses historie under Karl Gustavkrigene, nemlig et tingsvidne i Hals Birketings Retsprotokol, dateret den 29. oktober 1659, indført under mødet 11. november 1659. Udgangspunktet er en begivenhed der i samtiden skulle give ekko ud over sognegrænsen, fordi hændelsen var så spektakulær og i eftertiden give anledning til megen debat i forskningslitteraturen, fordi den centrale kilde i indledningen er uklar, hvilket også gælder den anden, samtidig kilde, som hændelsen affødte. Det drejer sig i første række om, hvilket år den pågældende begivenhed fandt sted, og i anden række om begivenhedens rolle i tidens patriotiske tendens. Her er der ikke tale om en sag mellem civil og militær af negativ karakter. Alle er enige om at berette hvad der er sket og bekræfte deres beretning, med de konnotationer ordet beretning nu afføder i historisk kontekst.

Af det udførlige tingsvidne fremgår, at tingmændene i Hals den 29. oktober 1659 bevidner, at "forleden" den 15. august kom sejlene tre svenske orlogsskibe, som

---

⁴⁴³ Paulsen 1946-1947 s. 1 via www.tidsskrift.dk. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 42.

⁴⁴⁴ *Samlinger af publique og private stiftelser, foundationer og gavebreve, som forefindes i Danmark og Norge*, 1755 bd. VI s. 253. Rørdam 1880-1881 s. 365 angiver, at Hals Skanse ved samme lejlighed er blevet næsten sløffet, hvilken viden han uden videre finder beviset for i *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauridzen under Welb. Oberst Dyris Regiment for sin Trohertighed oc Courasie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Ædfordrighede til Opmuntring*, 1660, som imidlertid hverken nævner Hals ladegård eller at denne blev brændt af svenskerne, og videre at skansen i det følgende år, dvs. 1659, igen var blevet besat og formodentligt udbedret af danske tropper under major Lauridsen.

⁴⁴⁵ Gregersen 1956 s. 43. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657 mm. I adskillige skrivelser her i anføres Anders Lauridsen som major og indvåner i Viborg, primært ifm. overførsel af midler fra landkommissærerne, bl.a. 9. december 1654, 28. februar 1655, 11. marts 1655, 26. september 1655, 28. marts 1656, 29. september 1656.

⁴⁴⁶ Rigsarkivet, Aalborghus lensregnskab 10. juli 1658.

kastede anker i Dybet ud for Hals ved 15.00-tiden om eftermiddagen. De tre skibe havde nærmet sig under dansk flag, som de strøg, og ved 17.00-tiden udsatte skibene mindre både fulde af folk. Bådene blev roet hen til Hals skibsbro, hvor de begyndte at skyde med falkonetter, dvs. små kanoner. På det tidspunkt var klokken hen ad 19.00 og skydningen varede ved til hen ad kl. 01.00 efter midnat, da bådene og deres besætninger trak sig tilbage. De svenske både havde affyret 12 kanonskud, mens der fra skansen var affyret to kanonskud, så en del af de svenske både var blevet gennemboret og ville have fået større skade, hvis der havde været krudt ved kanonerne.⁴⁴⁷ Den næste dag, fra morgen til aften, afsøgte svenskerne Dybet og kysten mhp. at gøre landgang, hvilket de blev forhindret i, idet major Anders Lauridsen havde samlet bønder og almue med heste i Hals birk, og dem lod majoren ride og se ved stranden som rytteri og lod baunerne tænde, hvilket alt sammen foregik i et omfang og i så lang tid, at de svenske orlogsfartøjer til sidst littede anker og sejlede bort. På denne måde har den ærlige mand Anders Lauridsen, major og kommandant i Hals Skanse, opført sig tappert, hvilket tingmændene selv har overværet og bevidner med deres underskrift.⁴⁴⁸

Det, der afstedkommer uklarheden, er dels dateringen for tingsvidnet, den 29. oktober 1659, dels og ikke mindst udtrykket "forleden 15. Augusti." Året angives ikke. Udtrykket "forleden" kan både betyde forleden måned og forleden år.⁴⁴⁹ I denne sammenhæng giver det mening, hvis hændelsen henlægges til den 15. august 1658. På det tidspunkt havde de svenske tropper endnu ikke erobret Vendsyssel, hvorfor et angreb fra søsiden synes oplagt. Dette synspunkt understøttes tillige af, at de svenske landtropper nogle dage senere angreb skansen over land og at de denne gang erobrede Hals Skanse, der endnu ikke havde modtaget nye forsyninger af krudt. Ifølge Hals Birketings Retsprotokol forsøgte major Lauridsen denne gang at jage svenskerne en skræk i livet ved at overføre kanonerne fra Hals skibsbro til Hals Skanse, men forgæves.⁴⁵⁰ Ifølge tingsvidnet af 29. oktober 1659 roede angriberne den 15. august hen til Hals skibsbro, umiddelbart vest for skansen. Der har således på dette tidspunkt næppe været kanoner på brohovedet. I så fald havde angriberne formodentligt holdt sig på afstand af broen, som de i situationen nærmere brugte som dækning. Opmærksom på dette må Lauridsen have ført kanonerne ud på broen mellem det første og det andet svenske angreb. Her stod de, da svenskerne angreb over land. Nu skulle man så bruge kanonerne til at skræmme svenskerne fra at angribe skansen, uanset om man på dansk side havde ammunition eller ej. Ift. den overordnede krigshistorie passer det også her udmærket, at de svenske landtropper, som led i besættelsen af Vendsyssel, omkring den 20. august

---

⁴⁴⁷ Formodentlig har der også været anvendt håndvåben, idet man næppe kunne gennembore "en Del" af de svenske både med blot to skud, uagtet at der naturligvis kan have været tale om brug af kardæsker, eller i øvrigt kunne udstrække kampen fra ca. kl. 19.00 til ca. 01.00.

⁴⁴⁸ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659.

⁴⁴⁹ *Ordbog over det danske sprog* via www.ordnet.dk opslag forleden.

⁴⁵⁰ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Se også Søegaard 1911 s. 171-172.

1658 nåede frem til Hals Skanse.⁴⁵¹ Tillige kan det ansatte flådeangreb på dette tidspunkt sandsynliggøres af prioriteringen i de planer, som Dahlberg og Karl X Gustav i april 1658 havde drøftet. Endelig ved vi, at købmand og senere rådmand i Aalborg Harding Petersen, som den 21. april 1659 overgav en pakke med papirer fra den svenske krigskommissær i Aalborg til Aalborgs magistrat, den 21. august 1658 leverede en mængde varer til den svenske garnison i Hals Skanse.⁴⁵² Og vi ved, at Vendsyssel i 1659 var besat af polske og brandenburgske tropper, dvs. den danske konges hjælpetropper, hvilket umuliggør, at svenske landtropper skulle have kunnet bevæge sig over land til Vendsyssels sydøstligste punkt og indtage Hals Skanse. Hvis der skulle være tale om 1659, er dette år således et på alle måder ulogisk år i krigshistorisk sammenhæng, først for et svensk flådeangreb på Hals Skanse og dernæst for et svensk angreb på skansen over land, udført af svenske landtropper på et tidspunkt, hvor Jylland var kontrolleret af polske og brandenburgske tropper, der i øvrigt belastede Nordjylland tungere end de svenske besættelsestropper havde gjort i 1658.⁴⁵³ Man kan således på baggrund af tingsvidnet på Hals Birketing 29. oktober 1659 og på baggrund af den generelle krigshistorie fastslå, at de omtalte begivenheder fandt sted 15.-16. august 1658, ikke 1659.

Det er den anden samtidige kilde, der ikke er en førstehåndsberetning til hændelsen, imidlertid ikke enig i. Det drejer sig om en vise af en anonym forfatter, trykt i København 1660.⁴⁵⁴ Visen er en hyldest til major Anders Lauridsen for den trofasthed og det mod, der blev demonstreret 15. august "forgangen Aar," til Anders Lauridsens taksigelse og andre, der er æresforpligtede over for majestæten, til opmuntring. Af visen fremgår, at Lauridsen med konge og fædreland har vist sig som en mand, og at Gud skal være hans løn. Begivenheden tidsfæstes til 1659. Lauridsen, der beskrives som en god bonde af Vendsyssel, holdt Hals Skanse, uagtet den næsten var ødelagt af svenskerne. Ifølge visen angreb 3.000 mand svenske tropper Hals Skanse, men de lod sig tage ved næsen af Lauridsen, der ikke ville flygte, men skød mod svenskerne den første dag og lod heste springe den anden dag, til svenskerne forskrækkelse, så de tog flugten. De tilsyneladende store danske rytterstyrker var forklædte bondekarle. Derfor havde, konkluderer visen, både

---

⁴⁵¹ Rockstroh 1909 I. bd. s. 368 skriver, at Lauridsen straks overgav sig, da to svenske regimenter den 19. august rykkede ind i Vendsyssel.

⁴⁵² Paulsen 1946-1947 s. 1, 4.

⁴⁵³ Jf. de bevarede kirkebøger fra nordjyske sogne fra perioden, Christensen 1894-1895 s. 7 via www.tidsskrift.dk.

⁴⁵⁴ Visen findes i Karen Brahes Bibliotek, grundlagt af Anne Gøye (1609-1681), der 1681 testamenterede samlingen til Karen Brahe (1657-1736), som udbyggede samlingen. 1736-1907 var samlingen i Odense Adelige Jomfrukloster, fra 1907 deponeret i Landsarkivet for Fyn, 2010 flyttet til Roskilde, hvor samlingen kan benyttes på Roskilde Bibliotek, jf. www.roskildebib.dk. Den for herværende arbejde relevante del af samlingen er i 2013 digitaliseret og findes online, via www.kb.dk, Early European Books, <http://eeb.chadwyck.co.uk/home.do>, Karen Brahes Bibliotek, søgning 11, *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauridzen under Welb. Oberst Dyrig Regiment for sin Trohertighed oc Courasie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Ædforpligtede til Opmuntring*, 1660. Visen er et akrostikon. Første bogstav i første linje i hvert vers danner, læst oppe fra og ned, navnet Anders Lauridsen. Hvert vers består af seks linjer, 2. sidste vers af ni.

forfatteren og læseren nu været ødelagt, Aalborg sat i stor kontribution, Vendsyssels skanse borte, militsen helt kaput og flåden ilde stedt, havde det ikke været for Anders Lauridsen, som tjente fædreland, konge og regimentet til ære.⁴⁵⁵

Visen har begrænset betydning som kilde til begivenheden, men påkalder sig både lokal og national interesse, fordi den farverige skildring af Lauridsens bedrifter betegner en ny tendens i tiden, nemlig den patriotiske tendens; ordet patriot kom ligefrem på mode i 1650'erne.⁴⁵⁶ Lauridsen, en god bonde fra Vendsyssel, kæmper modigt og snarrådigt for fædreland, konge og regiment, mobiliserer lokalbefolkningen i denne kamp og frelser ikke blot Aalborg og Vendsyssels skanse, som Hals Skanse her kaldes, hvilket for så vidt var i overensstemmelse med intentionerne, men også den danske hær og flåde; intet mindre. Efter som svenskerne ifølge visen angreb med 3.000 mand, må det have krævet mindst et tilsvarende stort antal danske at kunne jage fjenden en skræk i livet. En sådan styrke var ikke til rådighed, så det var en snedig og modig bedrift, der gjorde den fædrelandskærlige Anders Lauridsen til en helt; en patriotisk krigshelt.

Den glørværdige historie om Anders Lauridsen og visen om Lauridsens bedrifter indgår netop i historien om udviklingen af den danske, patriotiske tendens i den generelle, samtidige kontekst. Gunner Lind har påvist, at der mellem ca. 1640 og 1660 opstod en veritabel, patriotisk bølge, forbundet med magtstatens fremvækst. De patriotiske idéer møder man primært ifm. med krigen.⁴⁵⁷ Sebastian Olden-Jørgensen har anført, at det er under Karl Gustavkrigene 1657-1660, den patriotiske retorik for alvor dukker op.⁴⁵⁸ I et senere arbejde skriver Lind, at krigen var tyngende for alle og påvirkede alt i samfundet. Næsten alle de verdslige skrifter, der dækkede krigen, fokuserede på aktuelle forhold, ikke på krigen i almindelighed, og da danskerne ikke havde mange sejre i tiden 1611-1660, blev de sejre, der var, udnyttet kraftigt. Det er i denne sammenhæng, visen om Lauridsens bedrifter ved Hals kommer ind i billedet. Generelt blev soldaterstanden prist som genvej til ære og kvindegunst og specielt ifm. krigens begivenheder, som det skete med visen om Lauridsen, men her smitter hyldesten til den enkelte, dvs. Anders Lauridsen, af på kollektivet, dvs. danske mænd og Vendsyssels bønder. Endelig redegør Lind for tre temaer, der findes i de kommenterende, verdslige skrifter, nemlig hån af fjenden, lovsang til egne helte, dvs. ære, og lovprisning af kongen.⁴⁵⁹ Hån af fjenden og lovprisning af Lauridsen er fuldt til stede i visen, mens lovprisningen af kongen indskrænkes til, at Lauridsen fremhæves som et eksempel der opmuntrer andre som skal tjene kongen, ligesom Lauridsen har tjent konge og fædreland med ære.⁴⁶⁰ I

---

⁴⁵⁵ *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauridtzen under Welb. Oberst Dyris Regiment for sin Trohiertighed oc Courasie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Æedforplictede til Opmuntring, 1660.*

⁴⁵⁶ IIsøe 1991 s. 53.

⁴⁵⁷ Lind 1996 b s. 112, 114.

⁴⁵⁸ Olden-Jørgensen 2006 s. 108.

⁴⁵⁹ Lind 2008 s. 341-342, 356, 358-360.

⁴⁶⁰ *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauridtzen under Welb. Oberst Dyris Regiment for sin Trohiertighed oc Courasie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand*

den patriotiske diskurs kom visen om Anders Lauridsens bedrifter ved Hals således også til at indgå i det spil, hvor ordet fædreland blev et begreb som man påberåbte sig fra alle sider, såvel i legitimering af kritik af det bestående som i legitimering af det bestående.⁴⁶¹

Hertil kommer, at visen påkalder sig interesse pga. dens datering af hændelsen til 1659. Denne uklare datering har afstedkommet en del diskussion i forskningslitteraturen.⁴⁶² Imidlertid står tingsvidnet fra Hals Birketings som den mest troværdige

---

aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Æedforpluctede til Opmuntring, 1660, fortale, vers 15. Hån af fjenden findes i vers 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, fjendens lumpenhed i vers 5, 6, og Anders Lauridsens ære i fortale samt vers 1, 2, 3, 4, 8, 9, 12, 13, 14. Om det særligt antisvenske, affødt af periodens krige, og opfattelsen af den svigefulde og falske svensker, se endvidere Ilsøe 1991 s. 72, Johansen 2009 s. 181-187.

⁴⁶¹ Lind 2008 s. 363.

⁴⁶² Den første udgiver af visen efter 1660 tager visens ord for pålydende og angiver, at Lauridsen 16. august 1659 med held afviste tre svenske orlogsskibes forsøg på at erobre Hals Skanse, Rørdam 1880-1881 s. 365. Christensen 1894-1895 s. 7 skriver, at Hals Skanse i særlig grad var et stridens æble i denne krig, hvormed menes Karl Gustavkrigene. Efter at være blevet taget af den svenske Bøttichers ryttere i 1657, blev Hals Skanse igen besat med danske tropper i sommeren 1658. Besætningen angives som 100 mand under kommando af major Lauridsen. I 1658 blev Hals Skanse indtaget og sløjftet af svenskerne under oberst Putkammer og derefter for tredje gang sat i stand af danskerne. I august 1659 var Lauridsen igen kommandant på Hals Skanse og afslog et angreb som svenskerne foretog fra søsiden. Søegaard 1911 s. 170 angiver august 1658. Søegaard har tilsyneladende ikke kendt visen fra 1660, men baserer sig udelukkende på primærkilden, tingsvidnet i Hals Birketings Retsprotokol af 29. oktober 1659, indført 11. november 1659. Christensen 1921 s. 377 daterer hændelsen til august 1658. På basis af den svenske krigskommissær Christoph Paul Jovius papirer og Aalborgkøbmand og rådmand Harding Petersens opgørelser skriver Paulsen 1946-1947 s. 5, at Vendsyssels eneste befæstede punkt Hals Skanse 15. august 1658 havde afslået et svensk angreb fra søsiden, men at den kort tid efter var blevet indtaget af svenske landstyrker, til hvilke Harding Petersen leverede store mængder forsyninger den 21. august 1658. Paulsens dokumentation peger entydigt på året 1658. Klitgaard 1954 s. 104, 107-109 skriver, at Hals Skanse blev besat af generalmajor Bøttichers rytteri i oktober 1657, og at disse forlod skansen i maj eller forsommeren 1658, og 10. juni rykkede så major Lauridsen og hans 100 mand ind i skansen. Svenskernes andet indfald i Vendsyssel, med flådeangrebet på Hals Skanse, henligger Klitgaard til august 1658. Klitgaard anvender såvel birketingsvidnet som visen, og gør i note 46 s. 107 opmærksom på, at visen angiver året til 1659, men at det antageligt skal være 1658, idet svenskerne i august 1659 var ude af Jylland, hvorfor et angreb ved Hals af to (Sic!) skibe kun kunne være en unyttig handling. Desuden gør Klitgaard opmærksom på det nogle få dage senere af svenskerne gennemførte angreb over land og erobringen af Hals Skanse. Gregersen 1956 s. 45 mener, at visen er dateret et år forkert og angiver, at angrebet formodentlig har fundet sted 1658, før den svenske landhærs besættelse af skansen. I 1659, med den polsk-brandenburgske besættelse af Jylland, mener Gregersen ikke, at et isoleret angreb på skansen kunne have militær betydning, idet han dog ikke udelukker, at der kunne være et vist formål med at ødelægge skansen ved et sådant angreb, idet skansen kunne tjene som base for angreb mod svenskerne i Kattegat, og videre, at hollænderne interesserede sig for en sådan base. Christensen, Upubliceret materiale, 1988 s. 42 mener, at visens oplysning er forkert, og at det drejer sig om et forsøg på at erobre Hals Skanse fra søsiden for at sikre overgangen over Limfjorden i august 1658 og tilskriver erobningsforsøget svenskernes erfaringer med begivenhederne i september-oktober 1657, og angiver endelig, at skansen få dage senere måtte overgive sig ved det regulære angreb fra de fremrykkende, svenske tropper. Christensen har som den eneste påpeget, at der kunne være tale om at sikre overgangen til Vendsyssel, ligesom Christensen, Upubliceret materiale, 1988 s. 156 gør opmærksom på, at tingsvidnet kun nævner 15. august, men ikke om året var 1658 eller 1659. Dahl 1992 s. 16 henligger angrebet til 15. august 1659, men gør opmærksom på, at skansen på det tidspunkt langt fra var demoleteret eller sløjftet af svenskerne. Jensen 2001 s. 6 hævder på baggrund af tingsvidnets brug af ordet "forleden" og visens brug af ordet "forgangen," at der må være tale om 1659.

kilde. Tingsvidnet er givet af folk, der eksplicit selv har været tæt på begivenhederne, mens visen er skrevet på basis af oplysninger på anden eller tredje hånd, og desuden med andre dagsordener end den blot berettende. På trods af visens øjensynligt klare datering kan denne datering bringes i tvivl, som så meget andet i visen. Begivenhedsforløbet såvel nationalt som lokalt og kilderne til dette viser, at de omtalte begivenheder må have fundet sted i august 1658.

Anders Lauridsen, fæstningen og byen 1659-1660

Anders Lauridsen blev efter Roskildefreden igen kommandant på Hals Skanse og tog fat på at sætte den i stand efter svenskernes ødelæggelser. En oversigt over de omfattende arbejder blev tilvejebragt ved en synsforretning der ligesom redegørelsen for angrebet blev indført i Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Af denne synsforretning fremgår, at der er brugt store mængder materialer til bl.a. vagthuse, skilderhuse, konstablens hus, porten, den ydre vagtbygning og broen samt provianthuset. Tillige var der anvendt materialer til hjul- og bærebøre, et nyt hus, til hytterne, til lillehuset, muligvis et lokum, og en ny brønd. Desuden var det sydvestlige batteri og det nordre batteri blevet istandsat og var stort set færdige. Hele skansen var blevet besat med stormpæle, palisader og skansekurve, bortset fra nogle få stykker der manglede på den østlige side, og en mindre, halvmåneformet vold uden for den inderste port, hvormed må menes sortieporten i sydvolden, var blevet repareret og forsynet med stormpæle. Desuden var der opsat fire skærme i skansen, således at alle batterier var sikrede mod beskydning fra Hals kirke, hvis fjenden skulle bemægtige sig denne. Alt dette var ifølge synsforretningen sket på meget kort tid pga. major Lauridsens store omhyggelighed og hans ledelse af det meget store arbejde, som det anføres. Endelig var blevet opsat et batteri på Hals skibsbro med kanoner, og med dette batteri syntes Hals Skanse at være fuldt sikret. Til skansens vedligeholdelse og til besætningens underhold blev udlagt fem af de nærmeste sogne.⁴⁶³ De fire skærme, til sikring mod beskydning fra Hals kirkes tårn, indikerer, at skansen nu var forsynet med fire batterier, formodentlig placeret i hver hjørnebastion, i modsætning til de tre, der angives ved færdiggørelsen 1654.

Birketingsmødet 11. november 1659 var et møde, på hvilket man i byen gjorde status over skansen og krigen. På dette møde blev der både udtaget tingsvidne på den omdiskuterede affære med de tre svenske orlogsfartøjer, angrebet over land og på det store reparationsarbejde på skansen. I alle sammenhænge optrådte Lauridsen ifølge tingsvidnerne på bedste måde. Lauridsen havde krævet meget af byen og dens befolkning, men at dømme efter de indførsler i Hals Birketings Retsprotokol, der redegør for hændelser, udbedringer af skansen mv., har han gjort det på en måde, som ikke gav anledning til konflikter. I hvert fald er der ikke fundet belastende eller negative sager mod Lauridsen. Der var således ikke optræk til et retsopgør efter Karl Gustavkrigene. Et sådant var forberedt fra kongemagtens side, om end formuleret i en ganske pragmatisk tone, og et lokalt retsopgør har da heller ikke

---

⁴⁶³ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Se desuden Søegaard 1911 s. 174-175. Dahl 1992 s. 15-16.

kunnet spores i Hals.⁴⁶⁴ Muligvis for at sikre sig mod senere sådanne sager, eller for at forberede sin exit fra Hals Skanse, blev der den 13. december 1659 taget tingsvidne på, at Anders Lauridsen, i den tid han var kommandant på Hals Skanse, altid har forholdt sig mod beboerne i Hals som det på alle måder sømmer sig for en ærlig mand, ikke har forurettet nogen, og heller ikke krævet mere skat af folk i byen end det, der var ham tilladt.⁴⁶⁵

Man kan på baggrund af dette tingsvidne konkludere, at Lauridsen sådan set bare havde opført sig som han skulle, og lidt bedre. De konflikter, der måtte have været mellem Lauridsen og byens befolkning, er blevet løst inden de fik en karakter der gjorde, at de måtte indbringes for birketinget. Og skulle der ligge ulmende og uafgjorte sager, havde Lauridsen nu tingsvidne på, at han havde gjort sin pligt og opført sig ordentligt. Et tingsvidne kan netop også opfattes som et led i en potentiel konflikt, men i dette tilfælde drejer det sig næppe om en konflikt mellem Lauridsen og lokalbefolkningen. Befolkningen havde mødt op til aktiv krigstjeneste og til reparation af skansen, og havde på birketingsmøderne givet Lauridsen et godt skudsmål. Tingsvidnerne har næppe haft lokal baggrund, men nærmere baggrund i Anders Lauridsens ønske om at dokumentere sine forhold over for kongemagten. Det opponerede man ikke imod på Hals Birketing. Beboerne i området havde netop også blot opført sig som de skulle, og lidt bedre. Ved at fastholde og dokumentere opførslen og begivenhederne i tingsvidnerne, kunne man fastholde og dokumentere patriotiske handlinger. Heltens herlighed smittede af på kollektivet, men kollektivet selv var nu heller ikke uden patriotiske dyder.

2.6. Vor nye fæstning og by Hals – Tiden 1614-1660 – Konklusion

Undersøgelsen af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i tiden 1614-1660 har givet både en detaljeret forståelse for den militære revolutions fortifika-

---

⁴⁶⁴ Det samme gør sig gældende i det mindste i to andre områder, hvor sagen er blevet undersøgt. Christensen 2009 s. 160-163, hvor dog enkelte sager omtales, og Appel 1999 s. 623-650.

⁴⁶⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 13. december 1659. Efter fredsslutningen 1660 har Lauridsen sandsynligvis forberedt sin afgang fra Hals Skanse, og i sommeren 1661 er han i København, hvor han 27. juli indsender en ansøgning til kongen, i hvilken han anmoder om en pension el.lign. for sig og sin kone, hvilket Lauridsen bl.a. begrundet i, at han i sin forvaltning af Stapelholm Skanse og Hals Skanse altid har forholdt sig således, at han har bevaret et ærligt navn. Jyske Indlæg 1660 i Rigsarkivet, jf. Rørדם 1880-1881 s. 370. Lauridsen havde gjort tjeneste i Stapelholm Skanse i Holsten, og kom, efter sit ophold i Viborg, formodentlig der fra til Hals Skanse. Rørדם 1880-1881 s. 369, Klitgaard 1954 s. 108. Ifølge Rockstroh 1905-1906 s. 12 påbegyndtes i 1657 skansearbejdet ved Holm vest for Rendsburg, i Stapelholm, hvor man bortjog de gottorpske styrker, der havde påbegyndt arbejdet, og ved Frederiksstad. Tidligere var påbegyndt et anlæg mellem Rendsburg og Itzehoe. For at fuldføre arbejdet og bemandede skanserne blev ved det danske korps afmarch til grænsen mellem Holsten og Lauenburg 3. maj 1657 efterladt et par kompagnier af Jyske Regiment under Lauridsen, ligesom der forblev en jysk besætning i Rendsburg. Lauridsen søgte i 1661 åbenbart tilbage til Viborg, og blev formodentlig belønnet med en stilling i Viborgs forvaltning, idet han nævnes i byens regnskaber 1672 og 1673. Gregersen 1956 s. 51. Anders Lauridsen døde og blev begravet i Viborg i Sortebrødre Kirke, efter Reformationen egentligt Søndre Sogns Kirke, 8. januar 1675. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg Sortebrødre Sogns Kirkebog 1656-1711, 1675.

toriske konsekvenser i den valgte case, og en bredere indsigt i og forståelse af de nationale overvejelser, diskussioner og planer for rigets fæstningsforsvar som stedet indgik i, herunder det bymæssige aspekt i denne sammenhæng. Såvel ift. de fortifikatoriske resultater af den militære revolution som ift. de overordnede planer for rigets fæstningsforsvar kan tilfældet Hals Skanse og by således bruges som eksempel på virkeliggørelsen af disse forhold havde lokalt. Dvs. den militære revolutions konsekvenser set på mikroniveau og i praksis, i krig og fred. Tillige er der en række væsentlige forhold i Hals Skanses og Hals bys historie i tiden 1614-1660, som har været uafklarede, fordi spørgsmålene ikke har været stillet før, og som har været fejlagtigt fremstillet, enten fordi kilderne er blevet tolket forkert, eller fordi de ikke er blevet systematisk gennemgået og analyseret. Vha. de gennemførte analyser er det nu muligt at afklare visse forhold og at problematisere andre, idet svarene på de stillede forskningsspørgsmål ikke i alle tilfælde kan formuleres så klart som spørgsmålene. Hertil kommer, at gennemgangen af kilderne til Hals Skanse og Hals bys historie i 1600-tallet har givet os viden, som vi ikke tidligere har været i besiddelse af.

For relationen kongemagt og fæstning er i herværende kapitel undersøgt kongemagtens fæstningsmæssige initiativer i tiden 1614-1660, konkretiseret i følgende forskningsspørgsmål: Hvem tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår? Hvornår byggede man? Hvor byggede man? Hvad var det, man byggede, herunder ændringer og renoveringer? Hvad var skansens funktion?

I tiden mellem 1614 og 1625 bliver de militære forhold i Hals af stadigt stigende interesse for kongemagten. Årsagen er hærordningen 1614. Mht. relationen militær- og civilbefolkning kom det til sammenstød mellem tilsyneladende militære og civile interesser. Denne konflikt kan forklares med en forskellig opfattelse af, om der var tale om en civil eller en militær situation. Med denne distinktion i forskningsdiskussionen lægges endnu et lag til diskussionen af militær henholdsvis civil identitet som gør det muligt at fange de to sfærer, hvor de identitetsmæssige aspekter netop ikke er evidente. Det er ikke alene et spørgsmål om kildesituationen men også et spørgsmål om, at miltariseringen som sådan så at sige var under opbygning, fysisk og mentalt. Disse aspekter lader sig i hvert fald ikke spore i andre sammenhænge i perioden 1614-1625. Endvidere kan spores en vis interesse ifm. besejlingsmæssige forhold, men hverken fæstnings- eller bymæssige overvejelser indgår i billedet. Der har ikke for tiden før 1614 kunnet spores interesse for militære forhold eller for befæstning af stedet.

Det kan for tiden 1625-1629 konstateres, at der var en skanse i Hals i hovedparten af denne periode. Det var Danmarks rigsråd som med kongens godkendelse i 1626 tog initiativ til og efter alt at dømmet opførte Hals Skanse i 1626-1627, på det sted, hvor skansen ligger i dag. Hals Skanse, der retteligt burde betegnes Hals Redoute frem til 1653, blev opført som et led i befæstningen af det danske rige. Af de tyske kilder kan vi se, at det efter alt at dømmet danske anlæg var relativt enkelt, en redoute, men ikke desto mindre et anlæg, der netop var dikteret af de fortifikatoriske nyvindinger i tiden. Denne redoute optrådte som det nederste led i typologiseringen af fæstningsanlæg, som denne blev defineret i de samtidige, fortifikatoriske

værker, dvs. under skanse og fæstning. Dette anlæg blev i 1627-1629 udbygget af de kejserlige tropper til et anlæg, der ligeledes tydeligt var dikteret af de militærteknologiske nyvindinger, men ikke var et fuldt udbygget bastionært fæstningsanlæg. Der var tale om en mellemting mellem en redoute og en skanse, en fortifikatorisk "bastard." Ud over arbejdet på Hals Skanse opførte de kejserlige tropper tillige en række fæstningsværker på Vendsyssels østkyst, ved Voreså, Sæby, Fladstrand og Elling. Efter alt at dømme var disse anlæg af mindre omfang. Anlæggenes formål var dels at sikre mod fjendtlig, dvs. dansk, landgang, dels at fungere som observationsposter ift. skibstrafikken, mens den større Hals Skanse skulle tillige skulle fungere som spærrefæstning. I tiden 1625-1629 ændrede Hals sig fra at være et ubefæstet sted til at være et sted, som blev vurderet som værende af væsentlig betydning for det danske rigsforsvar, for derpå at være af væsentlig betydning for de kejserlige besættelsestropper mhp. at undgå angreb fra den danske orlogsflåde. Hermed blev markeret to væsentlige forhold: Hals Skanses betydning for forsvaret af Limfjordsmundingen, af Jylland, Vendsyssel og Limfjordslandet, og Hals' betydning som støttepunkt for orlogsflåden, og i forlængelse her af til sikring af forbindelsen mellem landsdelene, herunder forbindelsen til Norge.

I perioden 1630-1652 var Hals Skanse ikke i større omfang genstand for kongens interesse, vurderet ift. skansens rolle i det nationale forsvar. Hals Skanse blev kun i ringe grad vedligeholdt, hvilket er forklaringen på den fejlagtige påstand om, at man under Torstenssonfejden 1643-1645 intet hører til skansen, som det er blevet anført i forskningslitteraturen. I 1646 kommer skansen igen til at spille en vis rolle på det nationale niveau, hvilket imidlertid forbliver på det undersøgende stadi, og ikke slår igennem i konkrete projekter. For tiden 1630-1652 gælder derfor den tendens, at Hals Skanse som militært anlæg i nogen grad var gledet ud af fokus hos konge og rigsråd. Imidlertid var skansen ikke opgivet som fæstning, som det har været antaget, idet Hals Skanse som militært anlæg spillede en rolle før og efter Torstenssonfejden, som våbendepot og kaserne. Under Torstenssonfejden gik danske orlogsfartøjet forbi den ubesatte Hals Skanse, angreb de svenske styrker i Aalborg, og beviste dermed skansens betydning. I tiden 1630-1652 udviklede kongemagten da også til stadighed planer for en fæstning ved Hals. Disse planer kom med tiden til også at inkludere bymæssige forhold. I samme periode gled fæstningsspørgsmålet fra at være et kongeligt anliggende til at være et anliggende for hele riget og alle stænder. Efter 1648 kan der spores en opbremsning i planerne for fæstningsbyer. I samme periode kan konstateres, at der var en skanse i Hals, og at der trods forfald blev udført et vist vedligehold af denne. Desuden kan konstateres en stærk lokal interesse for skansen, og det kan konstateres, at Hals Skanse har virket som militært anlæg i hele perioden.

I tiden 1653-1660 besluttede man at renovere Hals Skanse, med udgangspunkt i Christian IVs skanse fra 1626-1627 og de efterfølgende ændringer 1627-1629. Renoveringen blev gennemført 1653-1654 og resulterede i en bastionær fæstning, som denne type var blevet udviklet i senrenæssancen, med fire halve bastioner omkring et kvadratisk gårdsrum. Skansens grundform har en uomtvistelig baggrund i den type der blev udviklet ifm. det, man senere har betegnet som den militære

revolution, og som denne type findes i de samtidige, internationale idéer om den bastionære fæstning. Fra redouten 1626-1627 med de kejserlige udbygninger 1627-1629 tog anlægget et trin op i det fæstningsmæssige hierarki, til skanse, der også kan sammenlignes med eller kaldes en fæstning. Den form, som Hals Skanse fik i 1653-1654 er den form, som skansen har i dag. Etableringen af Hals Skanse 1653-1654 skete med udgangspunkt i de mest moderne, samtidige principper for etablering af en bastionær fæstning, og resulterede i en sådan. Den internationale og i samtiden fuldt moderne baggrund for anlægget er uomtvistelig, men har ikke tidligere været påvist i forskningslitteraturen. Der er tale om en fortifikatorisk opgradering, affødt af de bymæssige planer, man forbereder for stedet. I tiden 1626-1653 bør man således tale om Hals Redoute, og i tiden efter 1654 om Hals Skanse. Typens permanens understreges tillige af forskningsdiskussionen om den bastionære fæstnings udvikling og udviklingens toppunkt i den form, som Hals Skanse har.

Kongemagtens anvendelse af Hals Skanse var i overensstemmelse med de principper, der var forudsætningen for anlæggelsen af Hals Skanse og for den fæstningsmæssige udvikling af denne. Skansens funktion var at sikre indsejlingen til Limfjorden, dvs. fungere som spærrefæstning, hvilket kom til udtryk i bestykningen, sikre Limfjordslandet og Vendsyssel, fungere som flankestilling i forsvaret af Jylland, samt at sikre forbindelsen til Norge. Denne funktion levede skansen i dens skiftende udgaver kun delvist op til, idet den blev erobret af de tyske tropper under Kejserkrigen, som så anvendte skansen til det samme i kejserens tjeneste, og af de svenske tropper under Karl Gustavkrigene. Omvendt lykkedes det under Anden Karl Gustavkrig fra dansk side at afvise et svensk flådeangreb. Såvel dette tilfælde som tidligere den danske flådes passage af den ubesatte skanse under Torstenssonfejden bekræftede idéen med Hals Skanse.

For relationen kongemagt og by er i herværende kapitel undersøgt kongemagtens bymæssige initiativer i tiden 1614-1660, konkretiseret i følgende forsknings-spørgsmål: Hvad ville man? Hvad gjorde man?

Det er ifm. søfart og handelsmæssige forhold, Hals by i tiden 1614-1625 påkalder sig kongens interesse. Der bliver ikke formuleret bymæssige intentioner for stedet.

I sommeren 1626 blev Christian IV opmærksom på de forsvarsmæssige aspekter der knyttede sig til Hals, men ellers er der i perioden 1625-1629 ikke tale om, at der fra kongens side er rettet særlig opmærksomhed mod Hals by. Med de kejserlige troppers besættelse af Hals i efteråret 1627 var Hals uden for kongens rækkevidde, og stedet kunne under besættelsen 1627-1629 blot anvendes som pejlemærke for den danske flåde. Halsboerne var på deres side afskåret fra kontakt med kongen og det øvrige rige.

I tiden 1630-1652 er det ikke bymæssige men besejlingsmæssige forhold, der karakteriserer relationen kongemagt og by. Kongens opmærksomhed på betydningen af at sikre besejlingsforholdene ved Hals bliver skærpet i perioden. Militariseringen af området kommer i relationen kongemagt og by til udtryk i de generelle ordrer vedr. landets fæstningsforsvar, der finder vej til Hals. Pengemangel slår igennem, såvel ift. kongemagten som i private mellemværender. Endelig bliver man

fra kongemagtens side mod slutningen af perioden atter opmærksom på stedets vigtige, strategiske beliggenhed.

De kongelige initiativer ift. Hals by i tiden 1653-1660 følger de principper for etablering af fæstninger og fæstningsbyer, som var blevet udviklet i de foregående år. Disse generelle principper betyder, at kongemagten nu opererer med store og vidtrækkende planer om at skabe en ny fæstnings- og handelsby i Hals. Dette er et markant skifte i kongens planer for stedet; planer, der hidtil havde indskrænket sig søfartsmæssige og fæstningsmæssige forhold. De mere omfattende planer krævede tilsvarende mere omfattende inivitativer. I Hals indtrådte initiativerne trinvis: I 1655 blev det besluttet, at tolden af alle skibe, der sejlede på Limfjorden, skulle betales i Hals, og i 1655-1657 etableredes de til dette formål nødvendige installationer og bygninger. I 1656 fik Hals vidtgående købstadsprivilegier, og samme år blev den nye by afstukket. Med etablering af by og borgerskab ville man sikre handelen i området, og ved at tilgodese bønderne ville man sikre forsyningen af fæstningen, alt i overensstemmelse med de i 1655 formulerede forudsætninger for etablering af fæstninger. Omstændighederne forhindrede initiativerne i at komme til udførelse, men opgivet blev planerne ikke. Hals' status som købstad er omdiskuteret i forskningslitteraturen. Der er i hovedsagen enighed om, at privilegierne aldrig fik den tilsigtede virkning. Imidlertid er det også blevet påpeget, at privilegierne aldrig er blevet ophævet.

For relationen fæstning og by er i herværende kapitel undersøgt forholdet mellem skansen med dens garnison og byen med dens befolkning for tiden 1614-1660, konkretiseret i følgende forskningsspørgsmål: Havde skansens tilstedeværelse konsekvenser for livet i byen, og i bekræftende fald hvorledes?

Som følge af hærordningen 1614 kom der permanent militær tilstedeværelse i Hals, i princippet fra den 17. november 1614. I 1621 findes den første kilde til kontakt mellem militær og civil i Hals, i form af en konflikt om kaptajnens boligforhold mellem kaptajnen og mølleren i Hals. Konflikten forklares ved divergerende opfattelser af civil henholdsvis militær situation.

I tiden 1625-1629 blev Hals Skanse en fysisk materialitet for befolkningen i Hals, og med den blev det militære aspekt en mere manifest del af livet på stedet. Dette udmøntede sig i, at befolkningen måtte arbejde på skansen, befordret af tvang, af frygt for repressalier for ikke at deltage i arbejdet, og af frygt for at blive besat af fjenden. Det var i ens egen interesse at arbejde på skansen, og imod ens egen interesse ikke at gøre det, som det blev anført, uden at der ligefrem blev slået på de patriotiske strenge. Med den fjendtlige besættelse og de deraf følgende plyndringer og tvangsarbejder blev krigen nærværende. Det blev den i særdeleshed med den Wallensteinske perfektionering af kontributionssystemet, der med dets øgede krav brød med de hidtidige konventioner for dette, og som med det decentrale system, som det også blev gennemført i Nordjylland, privatiserede krigen og gjorde kontributionssystemet, som var et plyndringssystem, til en grundlæggende finansieringsmetode for krigen, som det er blevet anført i forskningsdiskussionen ifm. 30 Årskrigen overgreb. Efter den fjendtlige besættelse havde man ikke blot en by, men også en skanse at tage vare på, hvilket også fik betydning for livet i byen og på

egnen i fredstid.

I tiden 1630-1652 er relationen fæstning og by domineret af konsekvenserne af Kejserkrigen og Torstenssonfejden ifm. sager om ødelæggelser og plyndringer. Relationen mellem Hals Skanse og Hals by forstærkes yderligere af striden om, hvem der lokalt skal have tilsyn med Hals Skanse. Dette vidner på den ene side om lokal interesse for skansen, men på den anden side om uklarhed højere oppe i systemet ift. myndighedsspørgsmålet. Den lokale interesse for Hals Skanse er skærpet, befordret af ønsket om at vise patriotisk sindelag, og befordret af, at det har været forbundet med social prestige og mental myndighed at være ansvarlig for Hals Skanse. Og så har det sikkert også givet lidt penge.

I krigsårene 1657-1660 ses en række tætte relationer mellem Hals Skanse og Hals by; dvs. mellem skansens garnison og byens befolkning. Fæstningens betydning i krigstid var et tveægget sværd: Fæstningen kunne beskytte befolkningen, men den kunne også tiltrække fjenden. Tillige blev Hals Skanse i denne periode brugt ifm. understregningen af patriotisk sindelag, hvilket i en vis udstrækning var nyt, og i hvert fald først i denne periode ses formuleret så klart og bastant, og som har været gjort til genstand for en særlig forskningsdiskussion, der bidrager til forståelsen af den hyldestvise, der blev Anders Lauridsen til del, og tillige sætter denne ind i en generel, samtidig kontekst. I den lokale forskningslitteratur har dateringen af den grund for hyldestvisen liggende hændelse til 1658 eller 1659 været diskuteret. Det er sandsynliggjort, at hændelsen fandt sted i 1658. I tiden 1653-1660 gennemførtes den store renovering af Hals Skanse, og de afgørende, bymæssige initiativer blev sat i værk. Der blev investeret i Hals. Dette får dog i de første år ikke den store, lokale gennemslagskraft, men Karl Gustavkrigene ansporer og forstærker relationen mellem fæstning og by på en positiv måde, skønt krigen giver såvel skanse som by en hård medfart. Ikke desto mindre møder Hals enevældens indførelse i 1660 som privilegeret købstad med en moderne fæstning.

På trods af de til både Hals og Fredericia bevilgede vidtgående privilegier, lykkedes det ikke i perioden at etablere et større byborgerskab, hverken i Hals eller i Fredericia. I Hals eksisterede byen ved siden af fæstningen. I Fredericia var bønderne som stort set de eneste flyttet inden for fæstningens volde. For såvel Hals som Fredericia gælder det, at der kan spores en vis ustadighed ift. kongelig bevågenhed, periodisk ift. planlægningsmæssig prioriteringen af de to steder og gennemgående særligt ift. investeringer i de to fæstninger, men aldrig i spørgsmålet om fæstningernes nødvendighed.

I modsætning til Hals var Glückstadt en by og en fæstning, hvor institutioner og faciliteter blev etableret vha. store investeringer og i meget hurtigt tempo, hvor et byborgerskab hurtigt udviklede sig, og hvor fæstningen i praksis viste sin styrke som sådan. Ikke desto mindre var den regionale hensigt med anlæggelsen af de to fæstninger analoge, nemlig at sikre en landsdel, at sikre et flådestøttepunkt og adgang til havene, og endelig at flytte handelen i regionen til den nye by. Investeringerne i Glückstadt var betydeligt større end i Hals, og den forskellige udvikling de to steder kan særligt forklares ved dette forhold. Hertil kommer, at udviklingen i Glückstadt står i kontrast til den generelt mangelfulde byudvikling i perioden, hvil-

ket kan forklares ved Glückstadts rolle som residensby og provinshovedstad. I nogen grad i lighed med København blev Glückstadt tildelt betydelige ressourcer, på bekostning af rigets øvrige byer.

Såvel Glückstadt som Fredericia blev anlagt som egentlige fæstningsbyer. I Hals lå derimod by og fæstning adskilt og ventede på, at fæstningsværket skulle vokse sammen med byudviklingen, som ikke kom. Mens udviklingen i Fredericia og Hals blev hæmmet pga. mangel på ressourcer og investeringer, var dette ikke i samme grad tilfældet i Glückstadt.

3. CENTRALISERING OG RENOVERING – TIDEN 1660-1700

3.1. Tiden 1660-1700

Den udenrigspolitiske beslutningsstruktur blev kun langsomt opbygget i årene efter 1660.⁴⁶⁶ Den skånske Krig 1675-1679 var et opgør mellem Danmark og Sverige, som ikke var ønsket af nogen af de to lande. Både krigen og freden viste, at de nordiske magter var bundet op på de toneangivende, europæiske stormagter. Danmark og Sverige havde sat hinanden skak og gensidigt svækket hinanden, åbnet Østersøen yderligere for indflydelse udefra, og placeret beslutninger af væsentlig betydning for deres selvbestemmelse hos de europæiske stormagter.⁴⁶⁷

Med enevældens indførelse 1660 ændredes administrationen, således at forvaltningsstrukturen kom til at svare til den nye magtstruktur, der gav kongen mulighed for at udnævne og afsætte embedsmænd på ethvert niveau. Der blev opbygget et centraliseret forvaltningsapparat, opdelt i et militært og et ikkemilitært system. Det militære system var underinddelt i et land- og et sømilitært system, henholdsvis Krigskollegiet og Admiralitetskollegiet. På området for militær forvaltning havde dette system eksisteret i flere år, idet Admiralitetskollegiet var blevet oprettet 1655 og Krigskollegiet 1658. Disse blev i 1660 indpasset i den nye administrative struktur, og Hans Schack udnævnt til præsident for Krigskollegiet.⁴⁶⁸

Udviklingen på det militæradministrative område havde således forløbet i en hurtigere takt end på det civiladministrative og havde etableret sig i en ny struktur, inden den civile administration og de statsretslige forhold havde været i stand til at komme på omdrejningshøjde med de militære strukturer, der var affødt af de behov, som det, der er blevet betegnet som den militære revolution både medførte og fuldbyrdede. Det statslige apparat blev tilbagelagt af det militære apparat, som ændrede det statslige apparat.⁴⁶⁹ Der er her tale om en forøgelse af statens autori-

---

⁴⁶⁶ Jespersen 2006 s. 88-89.

⁴⁶⁷ Jespersen 1989 s. 246, 250, 252, 253.

⁴⁶⁸ Jespersen 1989 s. 174-175, 186, 187-188, 187. Jespersen 1989 s. 187 anfører, at det næppe var tilfældigt, at denne sagligt set mere effektive administrationsmåde, kollegieformen, som det første sted slog igennem på det militære område, idet krigen havde stillet store krav til den militære administrations duelighed og at dette område, som følge af statens overtagelse af det militære monopol gennem de foregående årtier, administrativt havde været statens væsentligste ekspansionsområde. Lind 1994 s. 397 skriver, at for såvel det, der forsvandt som det, der var nyt, er bruddene hyppigere i 1658-1660 end i 1660-1662, idet udviklingen efter statsomvæltningen ifølge Lind havde karakter af konsolidering af en ændring, der var sket i krigsårene. Synspunktet modificeres i Lind 2000 s. 167 hvor det anføres, at Krigskollegiet havde haft forløbere i krigsårene 1658-1660, men at det i hovedsagen var et nyt organ. Krigskollegiet drøftede sagerne på tre ugentlige mødedage, hvorefter afgørelserne blev forelagt kongen, der tog den endelige beslutning. Fra 1670 afholdtes blot en ugentlig mødedag. Askgaard 1983 s. 71, 76.

⁴⁶⁹ For øvrigt spillede det militære apparat som sådan en væsentlig rolle ifm. statsomvæltningen, jf. Lind 2012 s. 353-354, 367, 369-372.

tet, om en forøgelse af staten af staten og der er tale om centralisering,⁴⁷⁰ men uagtet den enevældige centralisering af statsapparatet, der på det militæradministrative område således slog igennem før enevældens indførelse, er dette nærmere at opfatte som et af de samfundsmæssige områder, på hvilket der var tale om en afgørende udvikling, der havde betydning for forholdet mellem individ og samfund.⁴⁷¹ Man kan diskutere, hvorvidt den danske, administrative ajourføring kan betegnes som en del af den militære revolution, men det kan, forudsat man accepterer præmissen om en militær revolution, hævdes, at denne ajourføring er en konsekvens af den militære revolution. Hertil kommer, at den udvikling i etableringen af de militære organer, der nåede sin fuldbyrdelse i 1660, mht. centraliseringen af de militære beslutningsprocesser viser sig at være den struktur, som Bille i 1646 havde foreslået, nemlig oprettelsen af et krigsråd, der kunne sikre en effektiv beslutningsproces og hurtig reaktion. Med oprettelsen af Krigskollegiet i 1660 blev den militære administration og kommandostruktur centraliseret. Lensmændene var ikke længere ansvarlige for fæstningerne, og man slap for diskussionerne mellem konge og rigsråd om, hvor man skulle bygge hvad og hvem der skulle betale, hvilket dog ikke betød, at disse diskussioner udeblev; nu blev de blot ført i et andet forum. Ansvar for en effektiv udbygning og vedligeholdelse af det danske fæstningsforsvar på lokalt, regionalt og nationalt niveau var nu koncentreret i Krigskollegiet, personificeret i kongen.

3.2. Kongemagt og fæstning 1660-1700

I konsekvens af disse forhold er det nødvendigt at undersøge, hvorvidt denne centralisering af forvaltningen af det danske fæstningsforsvar havde konsekvenser for Hals Skanse, såvel ift. planer som ift. konkrete projekter og i givet fald hvilke. Det må videre undersøges, hvorvidt denne nyordning havde bygningsmæssige konsekvenser for Hals Skanse. Det er centralt, at det i forskningslitteraturen er blevet hævdet, at interessen for Hals gik tabt efter 1658, at man frem til 1675 havde opgivet Hals Skanse, og at skansen efter 1675 blot sikrede indsejlingen til Limfjorden og kun sekundært var støttepunkt for forbindelsen til Norge.⁴⁷² Dvs., at man her sigter til, at ændringer i centraladministrationen havde konsekvenser for holdningen her til fæstninger generelt og specielt ift. Hals Skanse. En mere modereret opfattelse udtrykkes i påstanden om, at 1687 var året, hvor balancen mellem Hals Skanse og fæstningen i Fladstrand blev forrykket i Fladstrands favør.⁴⁷³ Dvs., at man her sigter til, at centraladministrationen skiftede holdning til Hals Skanses værdi. For at kunne fastslå, hvorvidt dette var tilfældet eller ej, er det påkrævet at undersøge de centrale, militæradministrative kilder.

---

⁴⁷⁰ Jf. Roberts centrale, fjerde element i den militære revolution, nemlig de øgede administrative krav og den øgede økonomiske omkostning samt den centraliserede og kongelige administration af det militære maskineri. Roberts 1995 s. 18-19, 20-21.

⁴⁷¹ Appel 2006 s. 344, 349.

⁴⁷² Christensen 1990 s. 432-434.

⁴⁷³ Gregersen 1956 s. 57. Dahl 1992 s. 33.

For perioden 1660-1700 undersøges derfor følgende, præciserende forsknings-spørgsmål:

For det første: Havde den med enevælden indførte centrale styring af rigets fæstningsforsvar konsekvenser for Hals Skanse ift. planer og projekter, særligt i tiden 1660-1675, og i givet fald hvilke?

For det andet: Havde nyordningen, særligt i tiden 1675-1677, bygningsmæssige, fortifikatoriske konsekvenser for Hals Skanse?

For det tredje: Blev Hals Skanse opgivet og forrykkedes balancen mellem fæstningerne i Hals og Fladstrand, særligt i tiden 1678-1700, i Fladstrands favør?

Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse 1660-1675

Det er blevet påpeget, at fredsslutningen ifm. Karl Gustavkrigene i maj 1660 ikke, som det ellers havde været skik, umiddelbart blev efterfulgt af en omfattende nedrustning. Trods reduktioner i den hvervede hær 1661-1662 blev opretholdt en i fredstid ift. tidligere stor stående styrke, ikke mindst set i lyset af landets anstrengte økonomi. Forklaringen skal findes i den usikre, udenrigspolitiske situation, og i den nye, enevældige magtstats behov for at råde over et magtmiddel til opretholdelse af landets indre sikkerhed. Denne styrke var imidlertid for ubetydelig til en egentlig, militær indsats, og suppleredes derfor i de følgende år ved tilskud af udskrevet mandskab, fordelt på fire landregimenter der blev anvendt som arbejdskraft ifm. fæstningsbyggeri, og ved et omfattende program for netop fæstningsbyggeri, særligt i København. Trods disse initiativer kan man næppe kalde den tidlige enevældes militære initiativer for en oprustning, men nærmere en nødvendig reetablering efter Karl Gustavkrigene og en omfattende omlægning af de landmilitære styrker fra dyre hvervede til billige udskrevne tropper.⁴⁷⁴ Som det også er blevet formuleret, så er tiden 1660-1670 karakteriseret ved, at det nye, enevældige regime konsoliderede sig og at landets forsvar nærmest lå i ruiner.⁴⁷⁵

Den centrale kilde til Krigskollegiets tidligste initiativer vedr. Hals Skanse er den *Protocollum Consilii Militaris*, der blev ført fra 11. december 1660 til 31. december 1661.⁴⁷⁶ Det første forhandlingspunkt i protokollen den 11. december 1660 drejer sig om visitation af fortifikationsbyggeriet, så Krigskollegiet kan få et indtryk af situationen, hvilket der blev fulgt op på 22. december 1660, hvor man besluttede at lade ingeniøren Gottfried Hoffmann koncipere en skriftlig fremstilling om fæstningerne, som man kan diskutere ud fra, og som krigssekretæren så kan indlemme i protokollen. Man mangler øjensynligt overblik over, hvad man har og hvad der skal gøres, og for at tilvejebringe dette beslutter man i januar 1661 at sende obersterne

---

⁴⁷⁴ Jespersen 1989 s. 150, 242-243, 245, Jespersen 2010 s. 302, 306.

⁴⁷⁵ Jespersen 2010 s. 300. Hjælpebidler, Kyhl 1975 s. 52 skriver, at de sidste år af Frederik IIIs tid i militær henseende kun kan karakteriseres som rent forfald, hvilket synspunkt danner udgangspunkt for Nielsen 1983 s. 172, der lidt modificerende skriver, at tiåret 1660-1670 var præget af militært forfald.

⁴⁷⁶ Rigsarkivet, Krigskollegiet, *Protocollum Consilii Militaris* 1660-1661. Når denne koncentrerede kilde, der også rummer indskudte blade, blot findes for så kort en periode skyldes det formentligt, at forretningerne blev for omfattende til at kunne rummes i denne protokol, der i nogen udstrækning har karakter af beslutningsprotokol.

Georg Hoffmann, Lobrecht, Edmund, ingeniør Gottfried Hoffmann og præsidenten for Krigskollegiet Hans Schack på fæstningsinspektionsrejse; en rejse, der bragte dem til Korsør, Nyborg, Middelfart, Stribsodde, Frederiksodde og Hals Skanse.⁴⁷⁷ Hjemkommen fra denne rejse kunne man i april 1661 tage fat på diskussionen om fæstningsbyggerierne, og i denne diskussion angives, at Frederiksodde efter København er det vigtigste forsvarsværk. Man mangler penge. Pengemanglen og prioriteringen dominerede også mødet i Krigskollegiet i maj 1661, hvor økonomien bag byggerierne blev diskuteret mhp. at fremlægge forslag for kongen. På dette møde besluttede man at udskyde genopførelsen af Frederiksodde og foreslog, at Hals Skanse skulle bygges.⁴⁷⁸ Man må have ændret prioriteringen aht. såvel forsvaret af Limfjordens indsejling, Limfjordslandet og Jylland, som aht. forbindelsen til Norge, om end der naturligvis også kan være tale om en prioritering betinget af pengemangel, om en lappeløsning: Man kan ikke gøre det, man virkelig ønsker, men må nøjes med det man magter.

Imidlertid var det tilsyneladende ikke helt klart, hvad det egentlig var, man skulle foretage sig i Hals. Man sendte Carl Heinrich von der Osten⁴⁷⁹ til Hals, hvor fra han i juli 1661 indsendte en rapport til Krigskollegiet. Af denne fremgår, at von der Osten har taget fat på at anlægge en skanse ca. 700 m fra den gamle Hals Skanse, på den bedste plads til formålet.⁴⁸⁰ Von der Osten angiver ikke om det nye værk opføres

---

⁴⁷⁷ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Protocollum Consilii Militaris 11. december 1660, 22. december 1660, 19. januar 1661.

⁴⁷⁸ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Protocollum Consilii Militaris 30. april 1661, 16. maj 1661. Ifølge Dahl 1992 s. 16 var der helt tydeligt tale om en genoptagelse af planerne om en handels- og fæstningsby på stedet, og ikke om reparationsarbejder på den gamle skanse. Forslaget blev ikke vedtaget. Man bestemte sig for at vente med genopførelsen og til gengæld sendte man en ingeniør til Hals for at bygge en ny, lille skanse. Dette stemmer overens med, at Hals Skanse fra 1660 er blevet anført som den ene af de fem faste forbindelser til Tøjhuset i København, der blev fastlagt 1660, hvilket må være en konsekvens af den nye, administrative struktur. Før 1660 anføres som faste forbindelser til Tøjhuset i København Kronborg uden år, Glückstadt fra ca. 1620, Christianspris fra ca. 1630, og foruden Hals i 1660 Nakskov, Korsør, Nyborg og Fredericia. I Hals ses endvidere 8. september 1660 placeret en afdeling af Feltherrens Regiment. Før 1660 havde forbindelsen til Tøjhuset ad hockarakter. Hjælpe midler, *De jysk-fynske styrkers domiciler* 1976 bd. I s. 171.

⁴⁷⁹ Von der Osten var født i Delmenhorst, havde gjort tjeneste i den svenske hær og var i november 1659 blevet taget til fange under slaget ved Nyborg. Von der Osten gik derefter i dansk tjeneste, og fungerede som ingeniør officer i Nyborg og på Kronborg, Dahl 1992 s. 17, Dahl, 1995 s. 29, 31, men blev altså også sendt til Hals. Upubliceret materiale, Lind 2014.

⁴⁸⁰ Rigsarkivet, Landetaten, Krigskollegiet, Indkomne sager, Carl Heinrich von der Osten 25. juli 1661. Af rapporten fremgår, at den har været vedlagt et kort, på hvilket von der Osten har angivet et sted, hvor det ville være bedre at anlægge den nye skanse, men hvor man pga. det brede, flade vand ikke kan komme til med både. Dahl 1992 s. 17 argumenterer for, at det pågældende kort af von der Osten er blevet overdraget til Erik Dahlberg, der har antaget von der Ostens forslag for at være det sted, hvor danskerne i 1656 agtede at opføre fæstnings- og handelsbyen Hals, hvilket så blev trykt i Pufendorfsværket (fig. 4). Dahl kan ikke føre bevis for sin påstand, men kan godtgøre, at von der Osten har leveret tegninger af Nyborg til Dahlberg, hvorfor von der Osten også kan have givet Dahlberg en tegning af Hals med sit eget projekt fra 1661. Ifølge Dahl synes det at være den eneste forklaring på Dahlbergkortets by- og fæstningsanlæg mellem Kattegat og Hals, hvor der i 1661 ikke tidligere havde været planer om et fæstningsanlæg. Om Pufendorf og Dahlberg se Stade 1967 s. 78-86, og om von der Osten og Dahlberg se Stade 1967 s. 86-91, begge dele mht. kildeproblematik og -udredning.

øst eller vest for den eksisterende skanse, men efter som det oplyses, at det er vanskeligt at komme til med både på det sted, von der Osten havde foretrukket, dvs. øst for den nuværende skanse, er von der Ostens anlæg sandsynligvis påbegyndt vest for den gamle skanse og vest for Hals by (fig. 7), hvor vanddybden er større ind mod land end den er øst for den eksisterende Hals Skanse. Der er intet der tyder på, at man har opgivet planerne om et større anlæg på stedet, eller for den sags skyld opgivet den eksisterende skanse, mens man både overvejer og arbejder på alternative løsninger.⁴⁸¹

I august 1661 oplyser von der Osten, at Henrik Ruse 2. august havde været i Hals, hvor han havde besigtiget situationen og den nye skanse. Ruse var altså ankommet til Hals mindre end en måned efter, at han 4. juli 1661 blev udnævnt til overinspektør for alle dansk-norske fæstninger.⁴⁸² Ruse var ikke enig i von der Ostens dispositioner og mente, at det af von der Osten påbegyndte fæstningsværk var for lille og svagt og desuden placeret for langt fra Kattegat til at kunne forsvare Limfjordens munding. Ifølge Ruse burde der i stedet placeres et stærkt fort på den flade strand, delvist i vandet, ligesom dette fort skulle være befæstet mod land. Von der Osten var imidlertid ikke indstillet på at tage fat på et større og mere kostbart værk end det han arbejdede på, og udbeder sig derfor ordrer om, hvorvidt han skal fortsætte det påbegyndte arbejde eller om han skal tage fat på det projekt, som Ruse har anbefalet.⁴⁸³

Skønt Ruse var overinspektør for de danske fæstninger, kunne heller ikke han blot gøre som han ville. Der måtte en krigskollegial beslutning til, før det var klart om man skulle tage fat på et nyt projekt eller om man skulle fortsætte arbejdet.

Allerede 8. august 1661 fremsender Ruse en memorial til Hans Schack, i hvilken

---

⁴⁸¹ Dahl 1994 s. 119 foreslår, at von der Ostens skansebyggeri 200 m (skal være 700 m, jf. egne iagttagelser på stedet og i øvrigt Dahl 1992 s. 18 og Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Carl Heinrich von der Osten 25. juli 1661) vest for Hals by angiveligt var en lettere skanse, åben mod land og dermed rettet mod en fjende på Limfjorden, og at von der Ostens skanse sandsynligvis har skullet dække den eksisterende skanses svage vestfront, der blev sløret af Hals by. Det er sandsynligvis en korrekt tolkning.

⁴⁸² Den nederlandske fødte Henrik Ruse (1624-1679) er blevet betegnet som hørende til 1600-tallets betydeligste fæstningsingeniører. Han udgav 1654 bogen *Versterckte Vesting*, hvis anvisninger han selv fik lejlighed til at følge ved adskillige store fæstningsbyggerier, der slog hans navn fast som original og kompromisløs fæstningsbygger. Ruse blev 4. juli 1661 udnævnt til overinspektør over alle dansk-norske fæstninger, generalkvartermester og oberst, med en usædvanlig høj gage; Ruses ry fra udlandet havde beredt vejen for ansættelsen. Ansættelsen ligger helt i tråd med Frederik IIIs politik fra 1660 om kun at holde en lille, hvervet hær, men anvende store summer til befæstningerne. Ruses udnævnelse var et udtryk for professionalisering af fæstningsbyggerierne, og udnævnelsen til oberst udtryk for ønsket om at skabe et professionelt korps af fæstningsbyggere, som mere effektivt end almindelige soldater og civile daglejere kunne bruges til fæstningsbyggeri. Dahl 2001 via kastelletsvenner.dk s. 1, 13, *Dansk Biografisk Leksikon* via denstordanske.dk opslag Rügensteen. Upubliceret materiale, Lind 2014, her Rüse, Henrik (Rysenstein).

⁴⁸³ Rigsarkivet, Landetaten, Krigskollegiet, Indkomne sager, Carl Heinrich von der Osten 4. august 1661. I brevet nævnes desuden, at afridset fra det foregående brev er blevet overdraget til Hans Schack. Det kan således ikke være det i von der Ostens skrivelse af 25. juli 1661, Rigsarkivet, Landetaten, Krigskollegiet, Indkomne sager, angivne kort der har dannet udgangspunkt for Dahlbergs kort, der var forlæg for stikket hos Pufendorf, men der kan naturligvis have eksisteret flere kort og afridninger, hvoraf nogle kan have været mere eller mindre identiske.

han dels redegør for muligheder og begrænsninger i von der Ostens byggeri, dels fremlægger en alternativ plan. Vurderingen af begge dele afhænger imidlertid af, hvad det egentligt er, man vil have ved Hals: Vil man have et anlæg, der kan forhindre fjendtlig landgang på stedet, eller vil man have et anlæg, der kan forhindre fjendtlige skibe i at trænge ind i Limfjorden? Hvis, anfører Ruse, den af von der Osten påbegyndte skanse blot skal kunne forhindre en fjendtlig landgang og kunne indgå i nærkamp uden kanoner, kan det arbejde, som er igangsat, godt fortsætte. Hvis man imidlertid også ville forhindre fjendtlige skibe i at trænge ind i Limfjorden, var der problemer med von der Ostens anlæg. Limfjordmundingen betegner Ruse som værende for bred til, at den nye skanse, der betegnes som en simpel feltskanse, kan lukke gabet, ligesom afstanden mellem von der Ostens skanse og fjordmundingen angives at være for stor. De problematiske distancer og lokationer er indtegnet på et kort og på samme kort indtegner Ruse, hvad han mener man kan gøre i stedet. Hvis man nemlig ønsker en fæstning, der både kan forsvare sig mod en stærk fjende og forsvare indsejlingen til Limfjorden, foreslår Ruse at bygge en fæstning på 165 x 165 m med fire bastioner og en besætning på 400-500 mand. Fæstningen skal lægges delvist ud i vandet og støttes af tre blokhuse, som placeres i området for at forhindre en fjende i at nærme sig, ligesom man kan føje et retranchement til fortet, til placering af en armé. Desuden har Ruse undersøgt havnen. Opførelsen af fortet og dets støttestillinger vil ikke være dyrt, men hvis planen ikke gennemføres i 1661 foreslår Ruse, at den gamle skanse besættes med 80 mand og forsynes med levnedsmidler og ammunition.⁴⁸⁴

Heller ikke Ruse angiver, hvor han har tænkt sig at placere sin fæstning, men af hans omtale af havnen fremgår, at der må have været tale om et sted i nærheden af den eksisterende skanse. Dette understøttes af, at det påtænkte anlæg skal kunne lukke fjordmundingen, og da anlægget tillige både skal ligge på fladt land og delvist ude i fjorden og da der i tilknytning til dette kan etableres et retranchement til en hær, kan der kun være tale om placering af anlægget et sted mellem den eksisterende Hals Skanse og Kattegatkysten.

Et anlæg af sådanne dimensioner og med så mange elementer synes at indikere en på nationalt niveau høj prioritering af Hals Skanse. Det er imidlertid et spørgsmål, om det er tilfældet. Ruse indleder sin redegørelse med at ønske klarhed over, hvad det egentligt er, man vil have ved Hals; er det en feltskanse eller en spærrefæstning? Ruse forklarer hvordan man kan opnå begge dele med det store projekt og slutter med, som en tredje mulighed, at foreslå den gamle skanse forsynet med mandskab, proviant og ammunition. Overinspektøren for de danske fæstninger er således muligvis i vildrede med, hvilken funktion fæstningen ved Hals skal have. Under alle omstændigheder lader han spørgsmålet stå åbent.

13. august 1661 drøfter Krigskollegiet om byggeriet af den af von der Osten på-

---

⁴⁸⁴ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Henrik Ruse 8. august 1661. Ifølge jr.nr. 399, en senere påtegning, findes der en tre sider lang rapport om Hals med henvisning til et kort, der jf. en senere påtegning skulle findes i Dragkisten nr. 3. Ifølge Ruses rapport 8. august 1661 er kortet af Hals sendt med rapport desang. Tilsyneladende er alle tegninger af Hals Skanse fra perioden gået tabt.

begyndte skanse ved Hals skal fortsætte eller om projektet, som Henrik Ruse har foreslået, skal standses.⁴⁸⁵ Det blev det, og det er umuligt at spore rester af von der Ostens anlæg i terrænet.⁴⁸⁶ Man satte heller ikke Ruses store arbejde i værk. Ruse havde selv givet løsningen med sit forslag om, at man kunne vende tilbage til den gamle skanse og besætte den med 80 mand.⁴⁸⁷ Det var en pragmatisk løsning, der krævede begrænsede ressourcer.

Man bruger den eksisterende Hals Skanse, som ikke er i god stand og som kun mangelfuldt blev vedligeholdt. Broer og materiel forfaldt, og kommandanten på Hals Skanse Hermann Laubmann udbad sig i april 1663 forholdsordrer.⁴⁸⁸ Det fik han delvist, idet Laubmann i brev af 5. juni 1663 oplyser, at han har fået ordre til at renovere de forfaldne barakker inde i skansen.⁴⁸⁹ Aht. mandskabets indkvartering måtte barakkerne være i orden, men det øvrige forfald fortsatte, så det efterhånden var forbundet med fare at passere broerne, og lavetter og batterier rådnede.⁴⁹⁰ Mht. besætningen udbeder generalløjtnant Hans von Ahlefeldt (1624-1694) sig i november 1665⁴⁹¹ ordrer om, hvorvidt besætningen i Hals Skanse skal forøges eller ej. Skansens besætning består på det tidspunkt af en løjtnant og 30 mand.⁴⁹² Dvs. en noget mindre besætning end den Ruse i 1661 havde anbefalet. De 30 mand skulle indkvarteres i de barakker, som Laubmann i 1663 havde fået ordre til at reparere. Man havde ikke opgivet Hals Skanse,⁴⁹³ men man vedligeholdt den heller ikke. I hvert fald oplyser Laubmann i brev marts 1666, at han har indsendt en memorial om den nødvendige reparation af Hals Skanse, men at han intet har hørt. Nu rykker Laubmann for svar, inden skaderne bliver uoprettelige.⁴⁹⁴ Det er uvist, om Laubmann har fået svar på sin skrivelse. Under alle omstændigheder blev der ikke foretaget store reparationer og fornyelser på Hals Skanse i Frederik III's sidste levetid. Situationen på Hals Skanse i 1670 var således den, at man dårligt nok kunne vedligeholde det gamle materiel, man havde.

For Fredericias vedkommende havde der hersket usikkerhed om, hvorvidt by og

---

⁴⁸⁵ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Protocollum Consilii Militaris 13. august 1661.

⁴⁸⁶ Vest for Hals by findes et område med lerforekomster, men da Ruse i sine indvendinger mod von der Ostens projekt oplyser, at von der Ostens skanse bygges på sandbund, kan der ikke være tale om dette område. Sandsynligvis har von der Osten ramt området øst for feltet med lerforekomster, vest for Hals by, hvor der netop ville være plads til et mindre anlæg, og som netop kunne støtte den af byen slørede vestlige flanke på den eksisterende Hals Skanse. Se fig. 7.

⁴⁸⁷ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Henrik Ruse 8. august 1661. Rockstroh 1909 bd. I s. 416 anfører, at Ahlefeldts regiment i 1661 lå i garnison i Hals, og at det samme år blev slået sammen med Krag's regiment, der lå i Nyborg, og Ruse overtog det nye regiment. Det er uvist om Ahlefeldts regiment havde ideel og fuld størrelse, ifølge Rockstroh 1909 bd. I s. 415 1.600 mand. I lyset af regimentssammenlægningen senere samme år har det næppe været tilfældet.

⁴⁸⁸ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 6. april 1663. Upubliceret materiale, Lind 2014, Laubmann, Hermann (Lampmann).

⁴⁸⁹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 5. juni 1663.

⁴⁹⁰ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 17. juni 1663, 25. august 1663.

⁴⁹¹ <http://sheel.info/getperson.php?personID>. Rockstroh 1909 bd. I s. 444.

⁴⁹² Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hans von Ahlefeldt, bilag 13, november 1665.

⁴⁹³ Som hævdet af Christensen 1990 s. 432-434.

⁴⁹⁴ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 17. marts 1666.

fæstning skulle genopføres efter Karl Gustavkrigene, men i 1662 tog man fat på genopbygningen af Frederiksodde, fra 1664 Fredericia.⁴⁹⁵ Ift. Frederiksodde var der tale om et fæstnings- og byanlæg, i hvilket der lå et kastel på Bersodde, nord og nordvest for dette den planlagte by med udstukne gader og kanaler, omkranset af byvolden med voldgrave og bastioner.⁴⁹⁶ Til disse hoved- og jordværker kom, at en række militære bygninger var færdiggjort; ud over porte og broer også vagtbygninger, barakker, stokhus og krudtoplag mv., og i kastelet proviantgård, tøjhus, artilleri, magasin, soldaterbarakker og materielhus. I 1668 indstillede man imidlertid arbejdet, før fæstningen var helt færdig.⁴⁹⁷

Mht. Glückstadt måtte Frederik III som sin forgænger Christian IV arbejde på at rejse byen og modernisere den som fæstning, skønt Hamborg havde vokset sig stærk. Ikke desto mindre var Glückstadt også fæstning og militær forpost mod syd, en grænsefæstning, og som sådan gjorde den også i sidste halvdel af 1600-tallet fyldest.⁴⁹⁸ Christian V (1646-1699, konge 1670-1699) udbyggede forsvarsværkerne, gjorde byen til permanent flådestation omkring 1670, og forstærkede yderligere byens militære karakter.⁴⁹⁹

I forskningslitteraturen drages nogle generelle konklusioner vedr. fæstningssituationen i Danmark omkring 1670, ift. hvilke situationen på Hals Skanse er problematisk. Otto Vaupell skriver, at Frederik III ved sin tronbestigelse bl.a. havde modtaget en dårligt udrustet hær og forfaldne fæstninger og at hans efterfølger Christian V overtog en fuldstændigt velordnet hær og gode fæstninger, der var forsynet med alle krigsfornødenheder.⁵⁰⁰ Det er en påstand, der ikke har gyldighed for Hals Skanses vedkommende. Ej heller K. C. Rockstrohs påpegning af, at indførelsen af enevælden 1660 havde været til fordel for krigsmagten og at riget i 1670, trods tabet af Skåne, militært set stod stærkt, med fuldt gennemførte fæstningsanlæg der styrkede forsvaret af de enkelte provinser og lettede forbindelsen mellem dem,⁵⁰¹ synes at have gyldighed for Hals Skanses vedkommende. Ganske vist var Hals Skanse blevet anlagt både for at forsvare indløbet til Limfjorden, Limfjordslandet og Jylland, og til sikring af forbindelsen til Norge, men Hals Skanse var ikke omfattet af de af Vaupell og Rockstroh omtalte store fæstningsarbejder i 1660'erne, skønt årtiet i den sammenhæng startede så lovende for skansen. Ift. de af Vaupell og Rockstroh anførte konklusioner, må andre fæstningsbyggerier, som ingen af forfatterne bestemmer nærmere idet de omtaler situationen generelt, have fået forrang. Imidlertid havde man heller ikke nedlagt skansen; en feltskanse på stedet var for lidt, en fæstning af det format som Ruse havde foreslået var for meget, og Hals Skanse var

---

⁴⁹⁵ Man valgte således tilsyneladende at gå tilbage til prioriteringen fra april 1661, dvs. før prioriteringen af Hals i maj 1661 og efter de mange planer og projekter i Hals fra maj til august 1661, inden man der vendte tilbage til den eksisterende skanse.

⁴⁹⁶ Dahl 2010 s. 134, 90, 96.

⁴⁹⁷ Dahl 2010 s. 115-124, 180.

⁴⁹⁸ Lorenzen 1937 s. 353-354.

⁴⁹⁹ Asmussen 1966 s. 194-195.

⁵⁰⁰ Vaupell 1872 bd. I s. 73.

⁵⁰¹ Rockstroh 1909 bd. I s. 452.

det, man havde. Når bortses fra planer og prioriteringer i tiden 1661-1662, var Hals Skanse i 1660'erne reelt lavt prioriteret. Den lave prioritering gik ud over skansens faciliteter og materiel. I 1670 var tiden inde til, at kongemagten måtte tage stilling til, hvad der videre skulle ske med skansen.

Den 9. februar 1670 døde Frederik III, og i overensstemmelse med kongeloven overtog hans søn fra samme øjeblik kongeværdigheden som Christian V.⁵⁰² Fem dage senere, 14. februar 1670, og fire år efter at Laubmann endnu engang havde gjort opmærksom på den tiltrængte reparation af Hals Skanse, befalede Christian V, at Krigskollegiet skulle udfærdige en betænkning over rigets militære forhold. Denne betænkningen forelå 22. februar 1670.⁵⁰³ Den nye konge handlede hurtigt for at få overblik over den militære tilstand i riget, og i lyset af den korte svartid må man konstatere, at Krigskollegiet havde det fornødne overblik.

Betænkningen blev drøftet i Krigskollegiet 22. februar 1670. Hals Skanse optræder første gang under drøftelserne af hvervet infanteri, hvor det oplyses, at de otte kompagnier i generalmajor Ruses regiment ligger i Fredericia, og at folk fra disse kompagnier også besætter Hals Skanse. Hvor mange der er tale om oplyses ikke, men det har næppe været stort flere end de 30, som i november 1665 var blevet placeret i skansen.⁵⁰⁴ Desuden oplyses, at der i Hals Skanse er en artillerimester og tre konstabler. I Hals har der i 1670 således været maksimalt 34 mand, mens der i Fredericia i 1670 i alt var 471 og i Glückstadt 1.018 mand. Tallene afspejler fæstningernes størrelser, men må også afspejle den overordnede, militære prioritering 1670. Man prioriterede flankefæstningen Fredericia og grænsefæstningen Glückstadt hørere end spærrefæstningen Hals.⁵⁰⁵ Under punktet proviant diskuteredes

---

⁵⁰² Jespersen 1989 s. 216.

⁵⁰³ Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til Kongen af 22. februar 1670. Betænkningen er opdelt i syv hovedgrupper, nemlig: 1. Kavaleriet. 2. Infanteri. 3. Hvervet infanteri som også inkluderer artilleri, fortifikations- og fæstningsbetjente. 4. Proviant. 5. Feltartilleriet. 6. Kommunikation. 7. Pas og grænser.

⁵⁰⁴ Hvert regiment udgjordes af 1.320 mand. Af disse sendte Ruse hver sommer ca. 1.000 mand til Rendsburg for at arbejde der, hvilket forventedes at ville fortsætte endnu ca. to år. Da der samtidig skulle være folk i Fredericia, har der således næppe været mulighed for at sende et større antal tropper til Hals. Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen af 22. februar 1670. Samme sted oplyses, at der af hvervet infanteri i Danmark fandtes Drabantgarden under en kaptajn med 37 mand. Hertil kom de egentlige regimenter, nemlig Kongens Livregiment under generalmajor Ahlefeldt, Dronningens Livregiment under generalmajor Holck, Feltherrens Regiment, dvs. Hans Schack, samt generalmajor Ruses Regiment. Hvert regiment udgjordes af otte kompagnier, som hvert bestod af 165 mand. Fordelingen var som følger: Ved regimentsstaben en oberst, en oberstløjtnant, en major, en generalkvartermester, en auditør, en feltskærer, en tambour, en profos, en stokkeknægt, i alt ni mand. Næste niveau var prima plana i hvert kompagni, der omfattede en kaptajn, en løjtnant, en fændrik, en kaptajn des armes, tre sergenter, en fourier, en gefreiterkorporal, en mønsterskriver, tre korporaler, ti gefreitere, to tambourer, i alt 25 mand. Til disse kom så 140 menige ved hvert kompagni. Drabantgarden og de fire regimenter udgjorde således i alt 5.304 mand hvervet infanteri, hvortil kom yderligere to kompagnier i henholdsvis Nakskov og Korsør på hver 150 mand, incl. prima plana, i alt 5.604 mand.

⁵⁰⁵ Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen af 22. februar 1670. I Hjælpebidler, *De jysk-fynske styrkers domiciler* 1976 bd. I s. 151 oplyses blot uspecificeret, at Artilleriregimentet i 1670 har folk i Hals Skanse. De angivne fire mand til betjening af artilleriet var jo ikke mange, men åbenbart tilstrækkeligt. Til sammenligning kan tjene, at der ifølge samme kilde i Fredericia på samme tidspunkt af artilleri, fortifikations- og fæstningsbetjente var en major, en løjtnant, en fyrværker, to artillerimestre, 12 konstabler, to håndværkere, en svend, en ingeniør, en proviantforvalter, en vagtmesterløjtnant og to kon-

tillige spørgsmålet om fortifikation. Om Hals Skanse hedder det, at skansen ikke er i stand og at den ikke kan holdes. Det anføres videre, at det er nødvendigt at anlægge en egentlig skanse på stedet af hensyn til kommunikationen med Norge og til forsvar for Vendsyssel. Hals Skanse er i ringe stand og det anføres, at fæstningerne i riget alle ville have været bragt i god stand, hvis det ikke havde været for de store kontrakter med Ruse, krigstider og mangel på penge.⁵⁰⁶ Under punktet kommunikation anføres som det første, at kommunikationen til lands og til vands også for tropperne er vigtig. Ligeledes er kommunikationen mellem Danmark og Norge vigtig, og da nu Skåne og Halland er gået tabt, er de bedste steder man kan sikre denne forbindelse Christianssand i Norge og Hals Skanse.⁵⁰⁷

Ganske vist konstaterer man, at Hals Skanse ikke er i stand og ikke kan holdes, hvis den angribes. Men lige så kontant konstaterer man, at der skal bygges en ordentlig skanse på stedet og at dette sted er det bedste sted med hensyn til såvel forsvaret af Vendsyssel som til sikring af forbindelsen med Norge. Der er intet der tyder på, at man har opgivet Hals Skanse i 1670. Skansen indgår på lige fod med rigets øvrige fæstninger i drøftelserne, og alle lider de i forskelligt omfang under manglende vedligeholdelse og manglende færdiggørelse.⁵⁰⁸ At man fortsat tillagde Hals Skanse betydning og kort efter drøftelsen af den store redegørelse i Krigskollegiet tog fat på at rette op på forholdene bekræftes muligvis af, at Henrik Ruse i en oversigt over regimentets deployering, dateret Rendsburg den 17. maj 1670, oplyser, at der er sendt 34 mand til Hals.⁵⁰⁹

---

duktører, i alt 25 mand. Til Fredericia var, ud over Ruses Regiment, tillige knyttet en ordinær garnison på tre hvervede infanterikompagnier á 150 mand, i alt 450 mand. I alt i Fredericia: 471 mand. Af artilleri, fortifikations- og fæstningsbetjente i Glückstadt var der en stadsmajor, en stykmajor, en ingeniør, en proviantforvalter, en overfyrværker, en petardier, dvs. en krudtlader eller krudtblander, to stykjunkere, en konduktør, en artillerimester, en grovsmed, en hjulmager, en lademager, en tømmermand, en drejer, 31 konstabler, en feltskærer, en overauditør, en gevaldiger, dvs. en fangevogter, to stokkeknegte, dvs. medhjælpere for gevaldigeren, og en skarpretter. Til denne gruppe henregnedes også 66 skibsbetjente, der fordelte sig med 48 til galiotten, 15 til everen og tre til båden. I alt 118 mand. Hertil kom seks hvervede infanterikompagnier á 150 mand, i alt 900 mand. I alt i Glückstadt: 1.018 mand.

⁵⁰⁶ Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen af 22. februar 1670. Om Ruses store projekter se Dahl 2001 via kastelletsvenner.dk s. 11-18 mht. Danmark, s. 23-26 mht. hertugdømmerne. Nogle medlemmer af Krigskollegiet havde øjensynligt et horn i siden på Ruse; i de indledende afsnit i punktet proviant, der også inkluderer bevæbning, anføres, at det hvervede infanteri er dårligt bevæbnet, Ruses Regiment undtaget, idet dette regiment som noget særligt havde fået våben af kongen. Dette står i modsætning til vurderingen af tiden 1670-1676 som en periode, hvor fæstningerne blev vedligeholdt. Vaupell 1872 bd. I s. 92. Rockstroh 1916 bd. II s. 5-6 omtaler besværingerne over de store kontrakter med Ruse, krigstidene og brugen af de til fæstningerne bevilgede midler til hofformål, hvilket har forhindret, at fæstningerne i riget blev fuldført efter planen.

⁵⁰⁷ Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen af 22. februar 1670.

⁵⁰⁸ I Holsten nævnes Hitler og Steinburger Skanse som to anlæg, der er helt forfaldne og som ikke vil kunne holdes, men i modsætning til Hals Skanse angives ikke her, at der bør bygges nye anlæg. Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen af 22. februar 1670.

⁵⁰⁹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne breve, Henrik Ruse 17. maj 1670. Efter som formålet med såvel ansættelsen af Ruse som oprettelsen af Ruses Regiment havde været at professionalisere fæstningsbyggeriet og skabe et professionelt korps af fæstningsbyggere er det muligt, at Ruse har sendt sine folk til Hals for at undersøge, hvad der kunne gøres på stedet. Der kan dog også blot være tale om den i betænkningen af 22. februar 1670 omtalte almindelige deployering.

Man har imidlertid næppe gjort meget ved Hals Skanse. I september 1672 besigtigede Frederik von Ahlefeldt skansen, som han i sin rapport af 23. oktober 1672 betegnede som værende i dårlig stand, ikke blot ift. materiel og broer mv. men også ift. voldanlægget. Desuden havde sergenten og knægtene ikke fået løn, så nogle af folkene havde forladt stedet.⁵¹⁰ Selv om skansen blev repareret, ville den ifølge Ahlefeldt være mere til skade end til gavn, og af krigstekniske grunde mener Ahlefeldt at det er bedre at sløjfe Hals Skanse end at beholde skansen i den tilstand, som Ahlefeldt fandt skansen i.⁵¹¹ Krigskollegiet tog fæstningssituationen ved Hals alvorligt⁵¹² og reagerede på Ahlefeldts rapport ved i oktober 1673 at sende Selgen Petersen til Hals, som han kendte fra sit ophold på stedet fra oktober til december 1656.⁵¹³ Man sendte således en mand, der ikke blot havde lokalkendskab men også erfaring i etablering af fæstninger og fæstningsbyer af den type, som man tilsyneladende fortsat ikke havde opgivet at anlægge ved Hals.⁵¹⁴ I sin rapport af november 1673 oplyser Petersen, at han iht. Hans Schacks ordre har undersøgt Limfjorden fra Aalborg til Kattegat. En passende plads til en skanse er fortsat i Hals, og Petersens beskrivelse af Hals Skanses tilstand stemmer overens med Ahlefeldts, nemlig at Hals Skanse er næsten ødelagt.⁵¹⁵ Petersen foreslår derpå et helt nyt projekt, nemlig at opføre et tårn på den lille ø Korsholm i Limfjordsmundingen.⁵¹⁶ På sydsiden af Limfjorden foreslår Petersen, at man enten bygger et blokhus eller et tårn på pæle. På nordsiden foreslår Petersen at anlægge et betragteligt fort med en grav. Vest for den eksisterende skanse har Petersen fundet blåler, som strækker sig ud i vandet, så der kunne man bygge en fembastionær fæstning.⁵¹⁷

Selgen Petersen søger at drage konsekvenserne af det forfald, som er blevet anlagt fra 1654 til del. Ved at bygge et tårn på Korsholm etableres en første forsvarslinje af indsejlingen til Limfjorden, og skulle det lykkes en fjende at forcere denne, vil der kunne lægges krydsild mellem anlægget på Himmerlandssiden og

---

⁵¹⁰ Hvorfor besætningen ikke havde fået løn står hen i det uvisse, men der har under alle omstændigheder været tale om et kortvarigt og forbigående fænomen.

⁵¹¹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Frederik von Ahlefeldt 23. oktober 1672. Med sin rapport sender Ahlefeldt en tegning, som han har fundet i Aalborg, udfærdiget af den salige rigsmarskals ingeniør, hvilket må have været Erik Jørgensens tegning fra renoveringen af skansen 1653-1654, idet de mellemiggende arbejder på skansen 1655-1672 alle havde karakter af vedligeholdelse og reparation, og ikke egentlig nybyggeri. Dahl 1992 s. 21 støtter denne antagelse.

⁵¹² Maximilian Rosenkrantz kommenterede i brev af 25. juli 1673 rapportererne fra Hals, jf. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne breve, Maximilian Rosenkrantz 25. juli 1673.

⁵¹³ Se Hals by, fæstning og toldsted 1656-1660.

⁵¹⁴ Rigsarkivet, Kommissariater og kommissærer, Landetaten, Kongelige Reskripter, 7. oktober 1673. Selgen Petersen havde i 1672 afløst Gottfried Hoffmann som ingeniør i Fredericia. Dahl 2010 s. 147.

⁵¹⁵ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 20. november 1673.

⁵¹⁶ Korsholm i Kattegat, lidt syd for men ellers umiddelbart ud for Limfjordens munding (fig. 1). Forslaget er for så vidt ganske godt tænkt, idet man med en fæstning her ville kunne dække de to sejlrender ind i Limfjorden, nemlig den østlige, Hådybet, og den sydlige, Vejdybet, hvilket var de anvendte ruter før der med gennemgravningen af Hals Barre 1882-1885, Nielsen 2014 s. 218-221, blev etableret en øst-vest rute.

⁵¹⁷ Et sådant byggeri ville dog lide under mangel på materiale. Endog jord mangler man. Man kan heller ikke skaffe sten lokalt, men ca. 18 km inde i Limfjorden, omtrent fem km fra Aalborg, findes der egnede sten. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 20. november 1673.

skansen på Vendsysselsiden, hvad enten der her var tale om retablering af den gamle skanse eller om etablering af et nyt forsvarsværk vest for denne. Under alle omstændigheder var det bedste sted at placere en skanse fortsat Hals. Selgen Petersen planer var omfattende; ingen havde givet udtryk for, at de ikke skulle være det, skønt der på dette tidspunkt var tale om et anlæg i ringe stand og med begrænsede ressourcer.⁵¹⁸

Petersens arbejde 1673 koncentrerer sig om forsvaret af Limfjordslandet, om spærring af Limfjordsmundingen, men hensigten med etablering af en fæstning og by på stedet var fortsat dobbelt, nemlig de forsvarsmæssige hensyn og hensynet til forbindelsen mellem Danmark og Norge, i 1675 eksplicit via Hals og Frederiksstad.⁵¹⁹ Igen løber kombinationen af forsvar og kommunikation sammen og resulterer i fornyede bestræbelser i Hals.

I maj 1675 udbetales rejsepenge til Gottfried Hoffmann for at denne kan rejse til Hals og afstikke en skanse. Hoffmann havde 1655 formuleret de generelle forudsætninger og mål for det danske fæstningsforsvar, i hvilke også Hals Skanse indgik,⁵²⁰ og Hoffmann havde været i Hals i 1661, da han fulgtes med Hans Schack på dennes inspektionsrejse til landets befæstninger. Hoffmann var 1675 blevet udnævnt til overingeniør for alle fæstninger i Danmark,⁵²¹ og nu ville han så få mulighed for i Hals at virkeliggøre i praksis, hvad han havde påpeget i teorien. Øjensynligt ville man fra Krigskollegiets side have en højere rangerende ingeniør end Selgen Petersen til at afstikke det nye anlæg ved Hals. Den firebastionære skanse, som Hoffmann projekterede opført af 300 mand på ti uger, skulle rumme 300 mand og udstyres med batterier til kanoner, barakker til soldater, officersboliger, skilderhuse, vagtboder, proviant- og ammunitionshus samt et kommandanthus. Hoffmann udarbejdede et kort, som blev godkendt af kongen, og afstak værket under sit ophold i Hals. Selgen Petersen blev beordret fra Fredericia til Hals for at lede arbejdet med opførelsen af den nye skanse.⁵²² Petersen rejste igen til Hals og tog fat, men skrev allerede i juli 1675 til Krigskollegiet og oplyste, at det sted, som Hoffmann

---

⁵¹⁸ Dette antydes af den fortegnelse over beholdningerne af krudt, lunter, bly og musketkugler i fæstningerne i Danmark og hertugdømmerne, der blev forelagt Krigskollegiet den 4. december 1674. Her findes den mindste beholdning af alle i Hals Skanse, nemlig blot fire centner krudt og et bundt lunter. Mht. krudtbeholdningen i samtlige fæstninger 1674 ser situationen, opgivet i centner hvilket vil sige 100 pd, således ud: København 701. Kastellet 347. Kronborg 331. Korsør 54. Nyborg 119. Nakskov 246. Fredericia 190. Hals 4. Bornholm 114. Frederiksort 169. Rendsburg 182. Krempe 313. Glückstadt og Hitler Skanse 1.677. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Herman Mejer 4. december 1674.

⁵¹⁹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, Indkomne breve, Gyldenløve 12. juni 1675. I lyset af såvel det i 1674 pågående som det efterfølgende arbejde ift. Hals Skanse skal man dog være varsom med at tillægge den i Hals Skanse værende ringe krudtbeholdning afgørende betydning.

⁵²⁰ Se Hoffmanns redegørelse 1655 samt Hals Skanse i det nationale fæstningsforsvar 1655-1660.

⁵²¹ Dahl 1992 s. 23. Gottfried Hoffmann var overingeniør 1675-1687, og fra 1684 chef for fortifikationskorpsen; de 12 år var en fæstningsmæssigt vigtig periode, i hvilken der skulle tages stilling til omfattende byggerier ved Kronborg, Christianshavn, på Christiansø, omkring Rønne og i Hals. Dahl 1987 s. 16.

⁵²² Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Gottfried Hoffmann, udateret brev, angiveligt efter 15. maj 1675. Desuden Rigsarkivet, Revidere regnskaber, Militære regnskaber, Kommissærregnskab for Sjælland 1674-1676 bilag 267. Hoffmanns projekt, med angivelse af materialebehov, priser mv., er gengivet i Dahl 1992 s. 23-27.

havde udpeget, var helt uegnet til opførelse af et fæstningsværk. Derfor foreslår Petersen at anlægge en skanse vest for Hals by, hvor der findes lergrund, hvilket Petersen har oplyst kongen om. Petersen vil påbegynde arbejdet med Hoffmanns projekt som beordret, men udbeder sig forholdsordrer så arbejdet ikke bliver gjort forgæves som det var tilfældet i 1661 eller 1662.⁵²³ Petersen tillader sig således at gå i rette med sin foresattes ekspertise og henvise til sit eget forslag fra 1673. Krigskollegiet sidder Petersens bemærkninger overhørig og beordrer skansen opført som planlagt med det regiment, der er til stede i Hals.⁵²⁴ Nu havde man tilsyneladende endegyldigt besluttet at der skulle opføres et passende fæstningsanlæg ved Hals, for sideløbende med Petersens skrivelse blev i juli 1675 udstedt ordre til major Newmejer om at lade to kompagnier afløse af to andre, når de har arbejdet på fæstningen i Hals i en uge. Når de to kompagnier arbejdede i Hals skulle de to andre kompagnier ligge i Aalborg, hvor de skulle ekserceres. Desuden oplyses, at resten af Ruses regiment, som lå i den gamle Hals Skanse, skal til Fredericia.⁵²⁵

Petersen tog altså fat på at opføre Hoffmanns firebationære anlæg, omtrent 850 m øst for Hals by og den gamle Hals Skanse, ud mod Kattegat. Anlægget skulle bestå af en bationære hoveddel på ca. 60 x 60 m, omgivet af vandfyldte voldgrave, med en kontreskarpe og et kronværk mod øst, til beskyttelse mod angreb over land, iværksat fra Kattegatkysten.⁵²⁶ Man arbejdede på stedet i kort tid, maksimalt et par uger, og fik så, uvist af hvilken grund, ordre til at indstille arbejdet og i stedet renovere den gamle Hals Skanse.⁵²⁷ Efter alt at dømmes blev arbejdet opgivet pga. højtstående grundvand.

På trods af den korte byggeperiode nåede man så vidt, at anlægget kom til at optræde på matrikelkortet over Hals by 1818 (fig. 7) og at det tillige tydeligt aftegnede sig i vegetationen i området op mod 1960.⁵²⁸ Endnu 2015 kan man i området i

---

⁵²³ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 20. juli 1675. I øvrigt udbeder Selgen Pedersen sig også refusion for udgifterne til rejsen til Hals og et traktement med heste efter det nye reglement, eller hvad man nu må beslutte, efter som han ikke kan klare denne udgift af sit normale traktement.

⁵²⁴ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 13. august 1675. Brev fra Krigskollegiet til Selgen Petersen med Hoffmanns bemærkninger til Selgen Petersens indvendinger. Rigsarkivet, Reviderer regnskaber, Militære regnskaber, Hals Skanse og og Fladstrand Fort 1675-1678.

⁵²⁵ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Depecher, 24. juli 1675. I den lokale, militære selvforståelse har det meget hurtigt slået rod, at man ifm. nybyggeriet måtte tale om den gamle og den nye Hals Skanse. Den 1. september 1675 rapporterer kommandant på Hals Skanse Johan Newmejer nemlig, at hans fourier havde været ude for et uheld da han skød efter nogle snepper ved den gamle skanse, som den kaldes, og derved opskræmte vagten, der var posteret ved stranden mellem Hals Skanse og Hals by. Fourieren og vagten var kommet op at skændes, og under skænderiet havde vagten skudt fourierens ben i stykker med løst krudt. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne breve, Johan Newmejer 1. september 1675.

⁵²⁶ De ganske nøjagtige dimensioner lader sig angive vha. matrikelkort over Hals by 1818, hvor resterne af Gottfried Hoffmanns skanse er indtegnet, incl. kronværk. Rigsarkivet, Forsvarets Bygningstjeneste, Det Historiske Tegningsarkiv, VIII-1-9.

⁵²⁷ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 28. august 1675. Ifølge Dahl 1992 s. 27 arbejdede man på anlægget i otte dage.

⁵²⁸ Et luftfoto af Hals Skanse og Hals by, med aftegning i terrænet af Gottfried Hoffmanns ufuldendte skanse fra 1675, findes i Nationalmuseet, efter foto optaget af Geodætisk Institut ca. 1960, gengivet i Dahl 1992 s. 27. Den kvadratiske aftegning af bastionen anes i terrænet. Tydeligere ses sporene efter

tørkeperioder konstatere vandfyldte, fugtige felter, som er rester af de voldgrave, der blev udgravet som en del af den ufuldendte skanse, ligesom der kan iagttages svage niveauforskelle i terrænet, som har forplantet sig til forskningslitteraturen.⁵²⁹

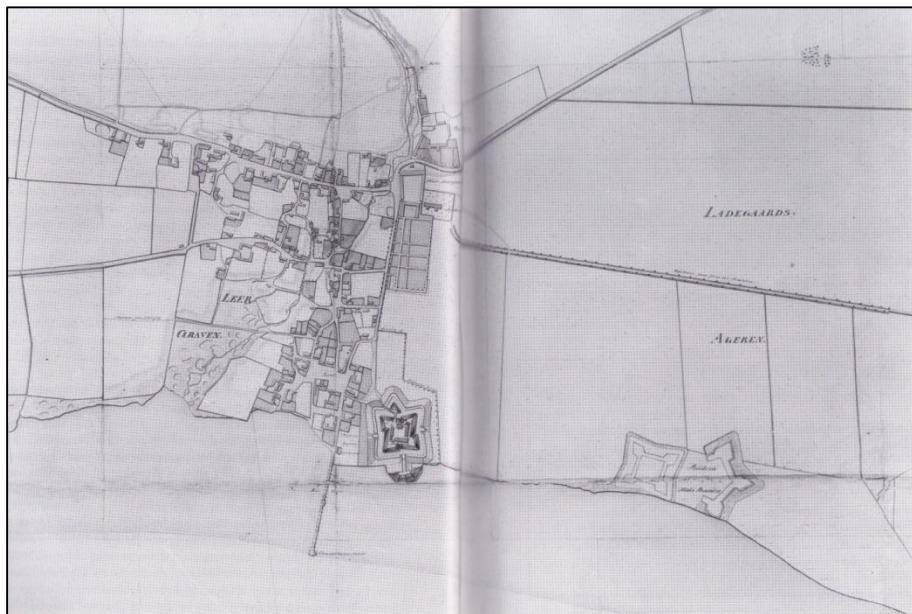

Fig. 7. Kort over Hals by 1818. Øst for Hals by og Hals Skanses er indtegnet ruinerne af Gottfried Hoffmanns skanse 1675, der her fejlagtigt er angivet som ruiner af den forrige Hals Skanse. Vest for Hals by er indtegnet et område kaldet Leergreven. Det har været i dette område Selgen Petersen fandt blåler i 1675, og hvor han foreslog at opføre en helt ny skanse. Sandsynligvis var det området mellem Leergreven og Hals by, von der Osten arbejdede med i 1661. Kort i Rigsarkivet, Forsvarets Bygningstjeneste, Kort- og tegningssamlingen, Shegel, 1818.⁵³⁰

Den med enevælden indførte centrale styring af rigets fæstningsforsvar havde således i tiden 1660-1675 følgende konsekvenser for Hals Skanse: Fra kongemagtens side, med Krigskollegiet som udførende kraft vurderede man, at man havde behov for en fæstning på stedet, og opgav aldrig at have et fæstningsanlæg i Hals. Imidlertid betød manglende vedligeholdelse, at Hals Skanse forfaldt. Dette medførte, at Krigskollegiet, i overensstemmelse med det besluttede behov for en fæstning ved Hals, gennem hele perioden beordrede rigets fæstningsekspertes til området for at bygge nye fæstninger her, som konsekvens af den eksisterende skanses for-

---

kronværket mod øst.

⁵²⁹ Egne undersøgelser på stedet. Det er dette anlæg, der af Gregersen 1956 s. 9-11 fejlagtigt er tolket som et ældre anlæg end den nuværende Hals Skanse.

⁵³⁰ Her gengivet efter Dahl 1992 s. 24-25. Min egen affotografering af det originale kort i Rigsarkivet er for ringe og kræver sammenstykning af flere fotografier.

fald. Alle disse projekter blev opgivet og i 1675 besluttede man at renovere den eksisterende Hals Skanse, formodentlig i erkendelse af, at den lå på det bedste sted. Set ift. de mange planer og projekter, der i tiden 1660-1675 blev udarbejdet for fæstninger ved Hals, må det konkluderes, at den med enevælden indførte, centraliserede militæradministration betød, at der blev øget opmærksomhed på Hals Skanse. Der er på ingen måde tale om, at Hals Skanse blev opgivet. Det må imidlertid også konstateres, at denne øgede opmærksomhed ikke medførte passende vedligeholdelse af materiel og anlæg. Ej heller medførte opmærksomheden nogen kvalitativ forskel ift. den foregående periode. Før 1660 havde man også formuleret planer og projekter, hvilket konkretiseredes i den store renovering 1653-1654. Ingen af de mange projekter for nye fæstningsværker i tiden 1660-1675 blev fuldført. Set i det lys, førte opmærksomheden før 1660 til resultater, mens opmærksomheden 1660-1675 ikke udmøntedes i kvalitative forskelle ift. den foregående periode.

Hals Skanse renoveres 1675-1677

I 1675 besluttede man at renovere den eksisterende Hals Skanse. Spørgsmålet er så, om den enevældige nyordning, særligt i tiden 1675-1677, havde bygningsmæssige, fortifikatoriske konsekvenser for Hals Skanse? For at besvare dette spørgsmål må undersøges, hvad det egentligt var, man foretog sig på Hals Skanse 1675-1677. Dvs.: Hvordan forløb processen og hvad blev resultatet.

Processen præges af lokale problemer ifm. byggeriet og distraheres af nye idéer, der går imod det man faktisk er i gang med. Det var nemlig ikke kun Hals Skanse, Krigskollegiet var opmærksom på. Man var også opmærksom på Fladstrand længe oppe af Vendsyssels østkyst, og arbejderne her blev nu koblet sammen med arbejderne i Hals.⁵³¹ Selgen Petersen meddeler i august 1675, at arbejdet med at reparere den gamle skanse er i god gænge, hvilket også gælder arbejdet med redouterne ved Fladstrand.⁵³²

---

⁵³¹ Den 3. august 1675 blev der givet ordre til Selgen Petersen om at anlægge to redouter ved Fladstrand, og samme dag blev givet ordre til kommandanten på Hals Skanse major Newmejer om, at fire kompagnier fra Aalborg og Viborg stifter skulle til Fladstrand for efter Petersens anvisning at opføre to redouter. Når redouterne er opført, skal en løjtnant, tre underofficerer, tre korporaler, en tambour og 42 menige blive i landsbyen Fladstrand og holde vagt i redouterne aht. postgalioten og kapere. De øvrige tropper skal tilbage til deres enheder. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Depecher, ordre til Selgen Petersen 3. august 1675, ordre til Newmejer 3. august 1675. I juli 1675 blev i Aalborg og Viborg stifter udskrevet folk til fire kompagnier, med mødested i Aalborg og underbringelse i Hals. De fire kompagnier angives i august 1675 at have bygget to værker ved Flade, dvs. Fladstrand, og udbygget Hals Skanse. Hjælpemidler, *De jysk-fynske styrkers domiciler* bd. I 1976 s. 83. Ordren til Newmejer blev fulgt op 7. august 1675, hvor Newmejer fik besked på, at der skulle indsættes en arkelimester, dvs. en tilsynsførende med artilleriesmateriel, fire konstabler og fire håndlangere i Hals, samt to konstabler og to håndlangere i Fladstrand. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Depecher, ordre til Newmejer 7. august 1675. Og midt i august 1675 afholdtes af Thøger Lassen mønstring af det udskrevne mandskab fra Viborg og Aalborg Stifter, af hvilket en del af styrken manglede. Mønstringen blev afholdt ved Hals Skanse, hvor styrken var indkvarteret og hvor den arbejdede. Rockstroh 1916 bd. II s. 113-114.

⁵³² Projektets forløb og resultater er beskrevet i Dahl 1992 s. 28-31 mhp. praktiske forhold, redskaber, bygningsindretning osv. Ordren vedr. anlæg af redouter ved Fladstrand er dateret 3. august 1675, så

Netop arbejdet ved Fladstrand sår i samtiden imidlertid tvivl om projektet ved Hals i det hele taget. Samme dag som Selgen Petersen i sin skrivelse til Krigskollegiet redegør for arbejdet ved Hals Skanse og redouterne i Fladstrand, dvs. den 28. august 1675, tager Selgen Petersen sig nemlig den frihed at skrive til kongen, skønt skrivelsen retteligt burde være stilet til Krigskollegiet. Selgen Petersen synes ifm. sit arbejde i Fladstrand at være kommet til den opfattelse, at Fladstrands fortræffelighed er af en sådan karakter, at han vil gøre kongen opmærksom på, at man her har den bedste havn på Jyllands østkyst, bedre end forholdene ved Hals.⁵³³ Her er Selgen Petersen jo imidlertid på sit eget forslag i gang med fæstningsarbejdet. Mht. de besejlingsmæssige forhold, og dermed også forbindelsen til Norge, har Selgen Petersen ret i sin bedømmelse af Fladstrand. Imidlertid overser han de forsvarsmæssige forhold mht. indsejlingen til Limfjorden, Limfjordslandet og Vendsyssel. Dette må være forklaringen på, at man sad også denne henstilling fra Selgen Petersen overhørig.

Man var i gang i Hals og man fortsatte arbejdet, om end fremdriften afhang af øjnene der så. Den 11. september 1675 skriver landkrigskommissær Thøger Lassen til Krigskollegiet og meddeler, at Hals Skanse i nogle uger har været klar til forsvar, men at der stadigt mangler lidt, før grave og volde er færdige.⁵³⁴ Dagen efter, den 12. september 1675, beskrev Selgen Petersen situationen ifm. reovering af Hals Skanse i et brev til generalauditør Herman Mejer; en beskrivelse, der var mere pessimistisk end Thøger Lassens. Det fremgår bl.a., at pga. regnvejrr bestilte soldaterne, 32 mand, ikke andet end at øse vand, og at skansen aldeles ikke er klar til

---

muligvis daterer ordren om at reparere den gamle Hals Skanse sig også til denne dato. Rigsarkivet, Kommissariater og kommissærer, Landetaten, Generalkrigskommissariatet, Indkomne breve, Selgen Petersen til Generalkrigskommissariatet 28. august 1675. Om Fladstrand oplyser Petersen videre, at han har antaget en konduktør til arbejdet og lovet denne samme betaling som andre konduktører, som han ønsker at Lassen skal betale. Desuden ønsker Petersen rejsepenge for rejserne mellem Fladstrand og Hals, samt traktement af heste, og hvis han ikke kan få det, ønsker han tilsyneladende en udbetaling fra Lassen, idet Petersen ikke har flere penge. Aalborgkøbmanden Thøger Lassen (1623-1689) var bl.a. landkrigskommissær, hvilket forklarer Lassens indblanding i byggeri og drift af Hals Skanse. Om Thøger Lassen se Nielsen 2005 s. 103-105. Forskningslitteraturen vedr. Fladstrand Fæstning behandler ikke disse projekter og synes at være i vildrede med, hvad der egentligt skete. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 18-19, 29, slutter fra 1679 tilbage til "noget efter 1650 men før svenskekrigen," og Christensen 1990 s. 433 skriver, at ved Fladstrand "istandsættes/nyopføres" to skanser. Byggeriet og de videre fæstningsforhold ved Fladstrand lader sig afdække af de i hovedsagen samme kildegrupper i Rigsarkivet som jeg har benyttet ifm. arbejdet med Hals Skanse idet at arkivalier vedr. Fladstrand Fæstning i hovedsagen er at finde i samme arkivgrupper som arkivalier vedr. Hals Skanse. Store dele af disse arkivgrupper i Rigsarkivet findes i kopi i Nordjyllands Kystmuseum, Bangsboarkivet, A 51, Fladstrand Fæstning og Fladstrand Magazin, som er blevet anvendt konsultatitvt mhp. Fladstrandsspecifikke forhold. Det skal videre bemærkes, at Fladstrand i årene op mod 1675, særligt 1671 og 1673, omtales ifm. forhold som havn, konsumption, told, ind- og udskibning ved Fladstrand i stedet for Sæby, jf. *Aktskykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676* 1910 bd. II s. 116, 338, 360, 434-438, men i denne sammenhæng omtales ikke fæstningsbyggeri, og at det er blevet hævdet, at Fladstrand mod slutningen af 1600-tallet var ved at udvikle sig til en by, hvis erhvervsstruktur mindede mere om en købstads end om en flækkes. Pedersen 2004 s. 31.

⁵³³ Rigsarkivet, Kommissariater og kommissærer, Landetaten, Generalkrigskommissariatet, Indkomne breve, Selgen Petersen til kongen 28. august 1675.

⁵³⁴ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Thøger Lassen 11. september 1675.

forsvar, og nu er halvdelen af folkene beordret til København, hvilket vil sinke arbejdet.⁵³⁵

Uoverensstemmelsen mellem Thøger Lassens optimistiske rapport og Selgen Petersens mere pessimistiske må søges i det forhold, at Lassen, i lighed med landkommissærerne før 1660, har en stærk lokal og personlig interesse i, at Aalborg og Limfjordslandet sikres af en fæstning ved Hals. Derfor er der ingen grund til at fremhæve problemer over for Krigskollegiet, hvilket måske ligefrem kunne få Krigskollegiet til at opgive projektet. Omvendt har den professionelle fæstningsingeniør Petersen, for hvem Hals Skanse blot er endnu et fæstningsværk, der arbejdes på, ingen interesse i at fremstille situationen for positivt. Petersen havde ifm. arbejdet ved Hals tidligere gået i rette med sin overordnede, og havde tidligere indberettet problemer ifm. stedet.⁵³⁶ Regnvejr kunne sænke arbejdet, fravær af folk ville sinke arbejdet. Det var forhold, Petersen ikke havde indflydelse på. Det er nok muligt, at der var problemer, men det skyldtes ikke Petersens indsats. Så mens Lassen af lokal og egen interesse søgte at smøre med sin positive fremstilling, søgte Petersen med sin mere negative fremstilling at forberede sin stilling ift. potentielle problemer.⁵³⁷

Der var fortsat problemer med byggeriet, der tillige var kommet for sent i gang. Den 8. oktober 1675 meldes, at man i Hals Skanse mangler at færdiggøre graven, palisadering og opsætning af batterier. Der arbejdes på to huse, og flere kan man ikke nå at gøre færdig inden vinteren sætter ind.⁵³⁸ Fra Krigskollegiets side ønskede man tilsyneladende fortløbende at blive holdt orienteret om projektet.⁵³⁹ Det blev Krigskollegiet i november 1675, da Petersen i en omfattende redegørelse for situationen for så vidt angår voldanlæg og palisader skrev, at skansen stort set var fær-

---

⁵³⁵ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Selgen Petersen 12. september 1675. Det fremgår videre, at der til Fladstrand med en smække fra Nyborg var ankommet seks halve kartover á 24 pd, hvortil der skal laves batterier; kanonerne syntes Selgen Petersen var for store stykker til så små værker, som der var tale om i Fladstrand. I Hals placeredes tre halve kartover á 24 pd, men skansen i Hals, bemærker Selgen Petersen, var også større.

⁵³⁶ Dette fremgår af Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Selgen Petersen 12. september 1675.

⁵³⁷ Ift. forskningslitteraturen placerer Lassens og Petersens redegørelser da også Hals Skanse mellem to stole. Det er blevet hævdet, at landets mindre fæstninger, hvortil Hals Skanse hørte, i årene forud for Den Skånske Krig 1675-1679, blev anset for at være i betryggende stand for en kommende krig, Rockstroh 1916 bd. II s. 78. Iht. Lassen var det i september 1675 tilfældet for Hals Skanses vedkommende. Iht. Petersen var det ikke tilfældet i september 1675. Det havde heller ikke været tilfældet i årene op til krigens udbrud. Rockstrohs påstand om de mindre fæstningers færdige tilstand har således ikke gyldighed for Hals Skanses vedkommende.

⁵³⁸ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Selgen Petersen 8. oktober 1675. Mht. Fladstrand, hvor vejret har forsinket landsætning og opsætning af kanonerne, meldes redouterne stort set færdige, men i øvrigt beretter Petersen, at næppe var en del af kanonerne på plads, før en kaper viste sig. I havnen lå seks eller syv skuder fra Norge, som kaperen, implicit pga. redouterne og kanonerne på disse, ikke turde nærme sig, men en skude og en galiot, som lå uden for havnen, blev taget med af kaperen. Allerede i august havde Petersen rykket for kanoner til Fladstrand, idet en kaper to gange havde vist sig på havet ud for Fladstrand og man ikke havde haft noget af afvise ham med. Rigsarkivet, Kommissariatet og kommissærer, Landetaten, Generalkrigskommissariatet, indkomne breve, Selgen Petersen til Generalkrigskommissariatet 26. august 1675.

⁵³⁹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Thøger Lassen 10. oktober 1675, til generalauditør Herman Mejer.

dig, trods problemer med bl.a. indtrængende vand. Man var begyndt på husene i skansen for sent, da Thøger Lassen ikke kunne skaffe håndværksfolk før høst.⁵⁴⁰ Denne rapport følges op af et udateret brev, der må være skrevet ultimo december 1675, i hvilket Petersen oplyser, at der på Hals Skanse er 21 kanoner, og i øvrigt at arbejdet på skansen pga. vinteren og den ringe mandskabsstyrke er sat i bero.⁵⁴¹

Gennem hele processen har Petersen ikke lagt skjult på de mange problemer, som han måtte kæmpe med. Og så havde Petersen jo sådan set hellere set, at Hals blev opgivet og at Fladstrand blev befæstet, men da det gik op for ham og han dristede sig til at bryde kommandovejen og skrive direkte til kongen, var han i gang med at renovere den gamle Hals Skanse, på sit eget forslag. Når man efter de mange planer og ufuldendte projekter 1660-1675 vendte tilbage til den eksisterende Hals Skanse, skyldtes det uden tvivl optakten til og udbruddet af Den Skånske Krig i september 1675. Den lethed, med hvilken man efter de mange anstrengelser tog beslutningen om at sætte den eksisterende skanse i forsvarsstand, må være affødt af krigsforberedelserne. I fredstid kunne man diskutere, overveje og prøve sig frem og tilbage, hvilket man bogstaveligt talt havde gjort i Hals, men i lyset af den stadig mere truende udenrigspolitiske situation måtte der foretages prioriteringer og arbejder sættes i gang og fuldføres. Frem for at bygge nyt, med risiko for at bygge på usikker grund, som erfaringerne viste, renoverer man det, man har.

I marts 1676 blev Selgen Petersen beordret til at begive sig til Hals Skanse, for at fortsætte arbejdet, der ifølge ordren skal gøres færdigt, om muligt.⁵⁴² Det tog man fat på, hvilket fremgår af kortfattede indberetninger fra kaptajn Ove Matthiessen, kommandanten på Hals Skanse fra oktober 1676 til februar 1678.⁵⁴³ Petersen har

---

⁵⁴⁰ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Selgen Petersen 3. november 1675. Om Fladstrand melder Petersen i det samme brev, at de to redouter nu er færdige, og at huset i den ene også er færdigt. Der mangler lidt ift. at få skytset på plads, og desuden mener Petersen, at en besætning på 15 mand i hver redoute er for lidt. Det tal bør forøges. I øvrigt vil Petersen gerne vide, om han skal blive i Hals eller rejse til Fredericia eller et andet sted hen. Lassen på sin side måtte, ud over byggeriet på Hals Skanse, også indgå i arbejdet med organiseringen af landeværnet. På Lassens forslag blev landeværnet i det østlige Vendsyssel fordelt efter de fem herreder langs østkysten, fra Hals til Skagen. Rockstroh 1916 bd. II s. 139. De fem herreder, fra syd til nord, var Kjær, Jerslev, Børglum, Vennebjerg og Horns herreder. Hjælpebidrag mv., Frandsen (red.) 1984 s. 94-95.

⁵⁴¹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Selgen Petersen, december 1675. Endnu manglede man at få opsat palisader og brystværn på kontreskarpene og at få færdiggjort banketten, portene og broerne. Mht. forholdsordrer fra Mejer til Petersen drejer disse sig først og fremmest om bestykningen i Fladstrand, hvortil Selgen Petersen ikke kan få flere kanoner. I øvrigt udbeder Selgen Petersen sig tilladelse til at rejse til Fredericia i to uger for at se til hus og hjem.

⁵⁴² Rigsarkivet, Krigskollegiet, Depecher, nr. 399, 25. marts 1676. Hertil var, jf. samme depeche, også Frederik Sehested udkommanderet med folk fra garnisonen, for at fortsætte arbejde.

⁵⁴³ Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 140. I januar 1677 skriver Ove Matthiessen således, at han af egen lomme har gjort visse udlæg, den 28. august at der efter kongelig ordre bliver arbejdet på skansen, den 14. september at der arbejdes videre, den 12. oktober at der arbejdes videre for at skansen kan komme i perfektion og den 20. november at der arbejdes flittigt, men vejret forstyrrer arbejdet. Til disse kommer en udateret skrivelse, hvori Ove Matthiessen oplyser, at det pga. sne og frost er vanskeligt at arbejde på kontreskarpene. Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Ove Matthiessen 5. januar 1677, 28. august 1677, 12. september 1677, 12. oktober 1677, 20. november 1677. I oktober er også det udskrevne mandskab fra Aalborg stift i Hals Skanse. Rockstroh 1916 bd. II s. 178. Boeck 1929 s. 23, 22,

således i løbet af 1676 forladt stedet og overladt det videre arbejde til Matthiessen, i overensstemmelse med den kongelige bestemmelse af 17. november 1663 om fortifikationsvæsnet. Ifølge denne bestemmelse måtte der ikke forandres noget eller bygges noget nyt; kommandanterne skulle udelukkende rette sig efter de gældende kort og profiler,⁵⁴⁴ der i Hals Skanses tilfælde i 1676 dateres til den renoverede Hals Skanse 1654, med den aktuelle reparation under ledelse af Petersen, som så havde overdraget det videre arbejde til Matthiessen. I modsætning til Petersens omfattende rapporter er Matthiessens noget lakoniske meddelelser om, at der bliver arbejdet på skansen efter kongelig ordre, således blot en orientering til Krigskollegiet om, at Matthiessen gør sin pligt. Hvad det egentligt er, man arbejder med i løbet af 1676 og 1677 oplyses ikke. Det skal imidlertid pointeres, at den kongelige bestemmelse af 17. november 1663 ikke åbnede mulighed for at foretage fundamentale, fortifikatoriske forandringer i den form, som Hals Skanse havde fået i 1654. Man kunne foretage ændringer på detailniveau, men Ove Matthiessen var bundet af den bastionære fæstnings form i 1654-udgaven. Denne form blev altså ikke ændret i 1675-1677. Man havde en moderne fæstning, som lå på det bedste sted. Men derfor kunne arbejdet jo godt være ganske omfattende.

Resultatet lader sig aflæse af det omfangsrige regnskab for Hals Skanses reparation og de to nyanlagte redouter i Fladstrand, påbegyndt juli 1675, afsluttet nytårsdag 1678.⁵⁴⁵ Byggeriet af husene i skansen havde taget sin start i august 1675 med, at man rev de gamle huse ned. I 1675 tog man tillige fat på byggeri af vindebroerne over ravelin- og hovedgraven, samt ravelin- og hovedport. I tilknytning til begge porte opførtes vagtbygninger. 1676 og 1677 opførtes inde i skansegården mod nord et kommandanthus med fritliggende lokumsbygning, mod vest en bygning opført af materialer fra de nedbrudte bygninger, hvis sydlige del blev anvendt til bolig for de fire konstabler, den nordlige del til vagtstue. Mod øst i skansen blev bygget et korn- og provianthus og mod syd en barak til garnisonen; i barakken var der plads til 16 mand. Ved dette hus førte en træbeklædt tunnel gennem sydvolden ud til et lille lokum.⁵⁴⁶ Desuden blev en vagtbygning opført på ravelinen. Foruden bestykningen blev i skansen placeret en håndmølle til brug under en evt. belejring, og der blev gravet en brønd, som blev forsynet med pumpe. Skansegården blev delvist brolagt med kløvede sten fra fundamentet til told-, vejer- og magasinhuset fra 1656. Endelig blev der i nordvolden i 1677 indbygget et opmuret krudtmagasin, under dobbelthvælv, til opbevaring af krudt og anden ammunition. Ligeledes i 1677 blev der arbejdet på kontreskarpen; et arbejdet, der må være afsluttet samme år,

---

anfører, at der i 1676 lå et kompagni af Jyske geworbne Infanteriregiment i Hals og Fladstrand. Dette var i oktober 1676 blevet sendt til Hals for at afløse Frederik Sehesteds folk.

⁵⁴⁴ Rigsarkivet, Krigskollegiet, indkomne breve, Kongebreve, nr. 379, 17. november 1663.

⁵⁴⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, 1675-1678. I herværende arbejde behandles regnskabet vedr. anlæggelse af redouterne i Fladstrand ikke.

⁵⁴⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, 1675-1678. En nærmere beskrivelse af disse bygningers størrelse og indretning findes hos Dahl 1992 s. 29-31.

efter som man kunne afslutte regnskabet den 1. januar 1678.⁵⁴⁷

Mens arbejderne på Hals Skanse 1653-1654 havde karakter af udbygning af det eksisterende anlæg med væsentlige fortifikatoriske tilføjelser, særligt ravelinen, har arbejderne på Hals Skanse i tiden 1675-1677 i højere grad karakter af reparation af det eksisterende anlæg. Dette fremgår allerede af den titel, man giver regnskaberne. I 1654 drejede regnskabet sig om Hals Skanses fortifikation og forfærdning, hvilket antyder, at man har taget udgangspunkt i et ældre anlæg, dvs. det efter alt at dømme dansk opførte anlæg fra 1626-1627, mens regnskabet 1675-1677 drejer sig om Hals Skanses reparation.⁵⁴⁸

Med reparationsarbejdet 1675-1677 vendte man tilbage til den gamle skanse og reparerede den med bibeholdelse af de fortifikatoriske former, dvs. den bastionære fæstning, skansen havde fået i 1653-1654. Man oprensede, oprettede og reparerede volde og voldgrave, forsynede skansen med palisader, bestyknin g mv. samt nye huse i skansegården, men ændringer af det bastionære anlægs grundlæggende former blev ikke gennemført.⁵⁴⁹ I nordvolden indbyggede man krudtkammeret, hvilket var en væsentlig bygningsmæssig tilføjelse til Hals Skanse.

Ift. det for herværende afsnit formulerede forskningsspørgsmål, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt den enevældige nyordning særligt i tiden 1675-1677 havde bygningsmæssige, fortifikatoriske konsekvenser for Hals Skanse, kan det således konkluderes, at dette ikke var tilfældet. De mange projekter og planer til trods vendte man tilbage til den gamle Hals Skanse, som man ikke foretog fundamentale, fortifikatoriske ændringer i, men i hovedsagen blot reparerede og renoverede. En væsentlig tilføjelse var dog krudtkammeret i nordvolden. Krudtkammeret var imidlertid en sikringsmæssig tilføjelse til det eksisterende anlæg, og ikke i sig selv udtryk for fortifikatorisk ændring, nytænkning eller udvikling. Konsekvenserne for Hals Skanse af centraliseringen og Krigskollegiets oprettelse var således en fortsat opmærksomhed på stedet og mange overvejelser vedr. det rette sted at placere en

---

⁵⁴⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1675-1678. Opførelsesåret for krudtmagasinet er omstridt. Pontoppidan 1769 s. 257 skriver i nutidsform, at på krudttårnet står årstallet 1677 som viser, at dette er opført under Christian V. Gregersen 1956 s. 54 skriver blot, at "I disse år" opførtes krudtmagasinet, hvis gav l i en årrække skal have været forsynet med årstallet 1677. Dahl 1992 s. 31 skriver, at krudtmagasinet blev opført 1676. Efter som regnskabet dækker tiden 1675-1677, med afslutning 1. januar 1678, og da de fleste håndværkere først fik deres betaling i 1677 for arbejde der angiveligt var udført i 1675 og frem, anfører Dahl 1992 s. 30, at det er umuligt at datere de enkelte huse helt nøjagtigt. Der er i det omfattende regnskab årstalsmarkeringer der synes at godtgøre, at krudtkammeret er opført i 1677, jf. margindatering i regnskabet, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, 1675-1678, foliopaginerin g s. 19, dvs. venstre opslag, med posten for krudtkammeret s. 21, venstre opslag, post 89.

⁵⁴⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, byggeregnskaber 1653-1654, 1675-1678.

⁵⁴⁹ Muligvis er den lille, træbeklædte gang i sydvolden, der førte ud til soldaternes lokum, en tilføjelse, idet jeg ikke sikkert kan påvise, at Hals Skanse i 1653-1654-udgaven var forsynet med en sortieport, men i betragtning af anlæggets modernitet i øvrigt, må det have været tilfældet. Denne sortieport er så blevet repareret 1675-1677; samtidig har man bygget lokummet på ydersiden af volden, og meget praktisk anvendt sortieporten som adgang til dette. Man har næppe gennemgravet sydvolden og opbygget en træbeklædt tunnel i lighed med hovedporten i nordvolden men noget mindre, udelukkende for at soldaterne kunne benytte denne når de skulle forrette deres nødtørft.

skanse ved Hals, i hvilken sammenhæng man kom frem til, at det rette sted var der, hvor den eksisterende skanse var placeret, samt beslutningen om at renovere denne skanse. I 1675-1677 var der ingen krigsteknologiske grunde til at ændre den bastionære fæstningsform, som Hals Skanse havde fået.

Status quo 1678-1700

Den 1. januar 1678 havde man en nyrenoveret Hals Skanse med bestykning, kommandant og garnison, og Danmark var i krig. Det mærkede man ikke meget til i Hals. Den Skånske Krig 1675-1679 strejfede blot Hals Skanse, som i august 1678, da skansen havde en gruppe tilfangetagne svenske officerer i transit.⁵⁵⁰ I august 1679 sluttede Den Skånske Krig. Krigshandlingerne var gået uden om Hals Skanse, men der er intet der tyder på, at man fra kongemagtens side havde ændret beslutningen om, at Hals Skanse skulle være hovedfæstningen i Vendsyssel, til sikring af landet og af forbindelsen til Norge.

Det er der imidlertid ikke enighed om i forskningslitteraturen. Denne uenighed koncentrerer sig i det tredje, præciserende forskningsspørgsmål for herværende afsnit, nemlig: Blev Hals Skanse opgivet og forrykkedes balancen mellem Hals Skanse og Fladstrand Fæstning i tiden 1678-1700 i Fladstrands favør? Vi vil først gennemgå de svar, som forskningslitteraturen giver og derpå analysere kildematerialet mhp. at udsandre det svar på spørgsmålet, som kan findes i kilderne.

Erik Pontoppidan skriver om Fladstrand, at Nordre Skanse er den ældste af Fladstrands tre skanser, anlagt i Frederik III's tid, og at denne skanse i begyndelsen blev besat med en kommando fra Hals Skanse, hvor kommandanten boede indtil han i 1687 blev forflyttet til Søndre Skanse ved Fladstrand. Siden 1687, fortsætter Pontoppidan, er en kommando sendt fra Fladstrand til Hals Skanse. Kommandanterne over Fladstrands og Hals' skanser ligger alle begravet i Flade kirke, bortset fra den første, major Hans Wilhelm von Auerswald,⁵⁵¹ som er begravet i Hals kirke. Om Hals Skanse mht. kommandantskabet i sidste del af 1600-tallet skriver Pontoppidan, at fra det første skanseværk i Fladstrand blev anlagt og indtil 1687 blev Fladstrand forsynet med en kommando fra Hals, men senere, da Fladstrand fik større befæstning, sendtes kommando fra Fladstrand til Hals.⁵⁵² Pontoppidan er således ikke entydig, men taler både om, at kommandanten flyttede fra Hals til Fladstrand og om, at en kommando blev sendt fra Hals til Fladstrand, senere omvendt. Pontoppidan er heller ikke entydig ift. angivelse af år. Under omtalen af Fladstrand nævnes 1687 som året, hvor kommandanten flyttede, mens det under omtalen af Hals

---

⁵⁵⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1678. Fangerne var formodentlig blevet indbragt til Hals Skanse af birkefoged Mads Brun, Læsø, som 1688 blev dømt til døden for drab på en soldat. Brun flygtede, og anmodede 1690 om at få bevilget fred under henvisning til, at han i seneste krig havde leveret 28 svenske fanger til Hals Skanse. Brun blev ikke benådet. Jørgensen 1969 s. 331-332.

⁵⁵¹ Om den tyskfødte Auerswald, død 1699, se Nørregaard-Knudsen 1985 s. 46-47.

⁵⁵² Pontoppidan 1769 s. 253-254, 257. Pontoppidan omtaler slet ikke det af de kejserlige tropper 1627-1629 opførte anlæg ved Fladstrand, jf. Dansk eller tysk?, nemlig det anlæg, der skulle komme til at udgøre udgangspunktet for den endnu eksisterende Nordre Skanse, som må være den Pontoppidan hævder er opført i Frederik III's tid.

angives, at senere, efter 1687, sendtes en kommando her fra til Hals. Hertil kommer, at det er ukorrekt når Pontoppidan angiver, at den ældste skanse i Fladstrand blev anlagt under Frederik III (1648-1670). Det skete først i 1675-1677.⁵⁵³

K. C. Rockstroh skriver, at hovedforbindelsen mellem Jylland og Norge ind til 1675 havde gået over Hals, hvorfor man der havde bygget en "vidtløftig" skanse umiddelbart efter Torstenssonfejden, men at denne forbindelse var besværlig og næsten umulig, når der var isvinter, hvorfor man lod militære ingeniører undersøge forholdene på den jyske østkyst og derefter bestemte sig for at lægge forbindelsen over Fladstrand. I løbet af Den Skånske Krig 1675-1679 og årene umiddelbart der efter blev der sat betydelig kraft ind på anlæg af fæstning og havn i Fladstrand, således at der i 1688 var en god og beskyttet havn og red ved Fladstrand.⁵⁵⁴ Hos Rockstroh er det således implicit, at Hals Skanse opgives og dens betydning nedtones, i det mindste mht. forbindelsen mellem Jylland og Norge.

Trap angiver, at Nordre Skanse ved Fladstrand forsynedes med kommando fra Hals Skanse indtil 1687.⁵⁵⁵ Trap siger således intet om, at kommandantskabet i 1687 blev flyttet fra Hals til Fladstrand, men blot at Fladstrand indtil 1687 lå under kommando af Hals Skanse.

Jens Gregersen anfører, at Fladstrand 1679 og der omkring stod under kommandanten i Hals, at besætningen i Hals var lidt større end i Fladstrand, og at Hals Skanse, efter Den Skånske Krigs afslutning 1679 må man tro Gregersen mener, mistede sin betydning fordi den var defensiv, placeret bag grunde og revler, og tyngdepunktet for Vendsyssels forsvar blev nu lagt ud til den åbne kyst, hvilket ifølge Gregersen skete i 1687, da man flyttede kommandantskabet fra Hals Skanse til Fladstrand Fæstning. Ikke desto mindre konstaterer Gregersen, at der i alle årene op mod år 1700 har været foretaget store reparationer på Hals Skanse. Gregersens kilde er fæstningsregnskaberne, der bekræfter spørgsmålet om reparationer, men ikke om flytning af kommandantskabet.⁵⁵⁶ I modsætning til Rockstroh betoner Gregersen således forsvaret af Vendsyssel.

Jens Ole Christensen anfører, at Fladstrand med anlæggelsen af skanserne efter 1677 uden tvivl kom til at spille en væsentlig rolle i sejladsen på Norge, men at man dog ikke af den grund havde opgivet Hals, hvis rolle, antager Christensen, har været at sikre indsejlingen til Limfjorden, og kun sekundært sejladsen på Norge, mens Fladstrand med havnen skulle udgøre hovedstøttepunktet for forbindelsen til Norge. Christensen betoner 1686 som året, hvor man på baggrund af en central beslutning påbegyndte det større befæstningsarbejde i Fladstrand og gentager, at interessen for Hals svandt bort i 1660'erne, ligesom Christensen antager, at den

---

⁵⁵³ Larsen 2007 s. 160.

⁵⁵⁴ Rockstroh 1916 bd. II s. 119.

⁵⁵⁵ Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 599. Der er tale om Trap 3. og 4. udg. Trap 1., 2. og 5. udg. siger intet om dette forhold.

⁵⁵⁶ Gregersen 1956 s. 57-58. Desuden henviser Gregersen 1956 s. 59 til Boek 1929, hvorfra oplysningen om kommandantskabsflytningen må være hentet, mens Boeck på sin side i så fald må have oplysningen fra Pontoppidan 1769. Dette gælder også Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 63, 158, 149. Jeg har ikke kunnet verificere oplysningen i Boeck 1929.

store befæstning i Fladstrand må være planlagt i begyndelsen af 1680'erne. Nogen central beslutning som sådan henvises der ikke til, ej heller i spørgsmålet om kommandantskabets flytning fra Hals til Fladstrand 1687. Christensen anfører endvidere, at Frikompagniet Hals-Fladstrand blev oprettet 1679, og dette ændrer først betegnelsen til Fladstrand-Hals ifm. regimentsudvidelser 1744 og 1750.⁵⁵⁷ Christensen ligger altså hovedvægten på Hals Skanse ift. sikring af indsejlingen til Limfjorden, dvs. Hals Skanse som spærrefæstning.

Bjørn Westerbeek Dahl skriver, at Vendsyssel i 1679 var blevet befæstet med en nyrenoveret Hals Skanse, med garnison og kommandant, og at man, dvs. i Krigskollegiet, på trods af problemer med jordbundsforhold og med at skaffe materialer, fortsat opfattede Hals Skanse som det centrale støttepunkt i forsvaret af Vendsyssel og ifm. sejladsen på Norge. Dahl gør opmærksom på skansens dårlige tilstand, rapporteret i 1683, men anfører at man på dette tidspunkt endnu ikke havde afskrevet Hals Skanse som det vigtigste støttepunkt i Vendsyssel, som det havde været siden 1653.⁵⁵⁸ Dette er i modsætning til påstanden hos Christensen, der anfører 1660 som året, hvor der ikke længere var interesse for Hals fra kongemagtens side.⁵⁵⁹

Dahl anfører i et senere arbejde, at skønt man fra centraladministrationens side tilsyneladende ikke vurderede den gamle skanse højt, så var der indtil 1683 ikke antydning af, at man ville opgive Hals, med den gode strategiske beliggenhed og den gode havn. Ej heller opførelsen af de to redouter ved Fladstrand kan tages til indtægt for, at man havde opgivet Hals skønt det antyder, at man ikke var uinteresset i at sikre sejladsen på Norge med en støttepunkt nord for Limfjordsmundingen. Desuden understreger Dahl, at der i tiden 1678-1685 blev brugt flere penge på anlægget i Hals end i Fladstrand, men at hverken Hals eller Fladstrand nævnes i de årlige lister over fæstningsreparationer, der findes i krigskancelliets arkiv. Man havde, skriver Dahl, affundet sig med Hals som hovedfæstningen i Vendsyssel. Til gengæld førte skansens dårlige tilstand 1683 til, at man igen overvejede problemerne, og i 1686 begyndte man så at udbygge redouterne i Fladstrand til en egentlig fæstning, hvilket arbejde afsluttedes 1688, og videre at kommandantskabet i 1687 blev flyttet fra Hals til Fladstrand, hvilket tolkes som udtryk for, at balancen mellem Hals Skanse og Fladstrand Fæstning var forrykket til fordel for Fladstrand. Hals Skanse havde, fortsætter Dahl, aldeles ikke udspillet sin rolle, men vægten blev efter 1687 lagt på Fladstrand, idet jordbundsforholdene og materialemanglen i Hals gjorde stedet uegnet til opførelse af et større anlæg. Dahl anfører ingen kilde til året 1687 og påstanden om flytningen af kommandantskabet fra Hals til Fladstrand.⁵⁶⁰ Mens Dahl i et arbejde angiver året for flytning af kommandantskabet til 1687,⁵⁶¹ skriver Dahl i et senere arbejde, at anlægget af Fladstrand Fæstning i 1686

---

⁵⁵⁷ Christensen 1990 s. 434-439, 441-442.

⁵⁵⁸ Dahl 1992 s. 31-33.

⁵⁵⁹ Christensen 1990 s. 447.

⁵⁶⁰ Dahl 1992 s. 32-33.

⁵⁶¹ Dahl 1992 s. 33.

logisk medførte, at kommandantskabet samme år flyttede fra Hals til Fladstrand.⁵⁶²

Gregersen, Christensen, Dahl og til dels Rockstroh har tilsyneladende alle taget Pontoppidan for pålydende og har videreført Pontoppidans påstand,⁵⁶³ som vi ikke har nogen kilde til. Desuden vægter forskningslitteraturen forskellige funktioner ift. Hals Skanse, nemlig sikring af forbindelsen til Norge, forsvaret af Vendsyssel, sikring af indsejlingen til Limfjorden, samt både forsvaret af Vendsyssel og sikring af forbindelsen til Norge.⁵⁶⁴

Vi er på usikker grund, og usikkerheden fører os tilbage til forskningsspørgsmålet: Blev Hals Skanse opgivet og forrykkedes balancen mellem fæstningerne i Hals og Fladstrand i tiden 1678-1700 i Fladstrands favør?

Spørgsmålet er af stor betydning for ikke blot Hals Skanses men også for Fladstrand Fæstnings historie. En så afgørende beslutning vedr. såvel placering af kommandantskab som vægtning af fæstningsmæssigt tyngdepunkt, både ift. forsvaret af Jylland og ift. sikring af forbindelsen til Norge, må nødvendigvis have sat sig spor i kilderne, ikke mindst i lyset af den overbevisende sikkerhed, med hvilken påstanden er blevet fremført i forskningslitteraturen. Svaret må søges i de centrale, militære kilder for perioden 1678-1700. Administrativt, kildemæssigt og arkivalisk er situationen den, at Hals Skanse og Fladstrand Fæstnings økonomiske, regnskabsmæssige og administrative papirer er samlet i samme arkivfond. Centrale forhold for begge de to fæstninger er således at finde i fæstningernes fælles arkiv, ligesom de to fæstninger ofte omfattes i f.eks. den samme, centraladministrative skrivelse. Det er sådanne for Hals Skanse og Fladstrand Fæstning centrale forhold, der i det følgende skal udsondres af kilderne mhp. en bestemmelse af kongemagtens vægtning af de to fæstninger.

Skønt Hals Skanse i 1678 var repareret og i stand skulle den naturligvis fortsat vedligeholdes, hvilket resulterede i en meddelelse fra generalkrigskommissariatet i juni 1678 til major Friis i Hals Skanse om, at Thøger Lassen var blevet beordret til at levere de nødvendige materialer til Hals Skanse og til Fladstrand.⁵⁶⁵ Fladstrand er sekundær ift. Hals Skanse i de bevarede, ordinære fæstningsregnskaber 1678, 1679, 1691 og 1692, ift. såvel bestykning som pengeforbrug.⁵⁶⁶

I marts 1683 drøftes i Krigskancelliet fæstningsbyggerierne i Danmark, herunder Hals, og vel affødt heraf udstedes der i maj 1683 ordre til overkonduktør Peder Poulsen om, at han skal begive sig til Hals Skanse for at undersøge skansens dårlige tilstand og gå kommandanten til hånde i den sammenhæng.⁵⁶⁷ Skansen var i dårlig stand, hvilket krævede store reparationsarbejder; så store, at det blev anbefalet at

---

⁵⁶² Dahl 1994 s. 121.

⁵⁶³ Pontoppidan 1769 s. 253-254, 257.

⁵⁶⁴ Rockstroh 1916 bd. II s. 119, Gregersen 1956 s. 57-58, Christensen 1990 s. 434-439, 441-442, Dahl 1992 s. 31-33, Dahl 1994 s. 121.

⁵⁶⁵ Rigsarkivet, Kommissariat og Kommissærer, Landetaten, Generalkrigskommissariatet 1. juni 1678.

⁵⁶⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, regnskab 1677-1678, regnskaberne 1678, 1679, 1691 og 1692.

⁵⁶⁷ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Udgående breve, anonym 20. marts 1683. Gottfried Hoffmanns beskrivelse 1683. Rigsarkivet, Krigskancelliet, Udgående breve, Peder Poulsen 5. maj 1683.

gå trinvis frem og tage en del af skansen af gangen.⁵⁶⁸ Ikke desto mindre forekommer specificerede udgifter til Hals Skanse ikke i de lister over reparationer og udgifter på de danske fæstninger, de årlige militærstater, militærreglementer mv., der udarbejdes i sidste del af 1600-tallet. Det kan naturligvis skyldes, at Hals Skanse figurerer med så små beløb, at den indgår i samlebeløb med øvrige fæstninger; dvs. fæstninger, der ikke er særskilt nævnt i fortegnelserne. Heller ikke Fladstrand nævnes i disse fortegnelser.⁵⁶⁹ I februar 1689 udsendes der en generel ordre om, at fæstningerne skal holdes vedlige, således at de ikke står og forfalder.⁵⁷⁰ Det er tilsyneladende det, der er sket med Hals Skanse. Siden færdiggørelsen af de store reparationer 1675-1677 har man tilsyneladende undladt at vedligeholde skansen. Skønt der var tale om en fæstning, var anlægget set fra et vedligeholdelsesmæssigt synspunkt sårbart, hvilket illustreres af de mangfoldige problemer ifm. bygninger, materialer, jordbund og indskyldende fjordvand, der ramte projekterne i tiden 1660-1675. For manglende vedligehold kvitteres med hastigt forfald. Og man tog i et vist omfang højde for de skrøbeligheder ved skansen, som var blevet påpeget i de foregående år. Den 15. december 1696 besluttes det at give ekstrabevillinger for 1697 til Hals. Ved denne lejlighed tildeles også Fladstrand en ekstrabevilling.⁵⁷¹ Og af Robert Molesworths beskrivelse af Danmark som det var i 1692 fremgår, at Hals er en lille fæstning på nordsiden af Limfjorden, mens Fladstrand omtales som en lille skanse med befæstning til forsvar af havnen.⁵⁷²

Samtidig med, at man i sensommeren og det tidlige efterår 1675 arbejdede med renoveringen af Hals Skanse, tog man initiativ til at bemane den. Også på det bemandingsmæssige område nyder Hals forrang ift. Fladstrand, hvilket er ganske naturligt i 1675, hvor man har en fæstning i Hals og først skal have etableret værker i Fladstrand.⁵⁷³ Efter 1678 er situationen ganske vist en anden, men ej heller på det

---

⁵⁶⁸ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Landetaten, Indkomne sager, 442 1683.

⁵⁶⁹ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager 1679-1699, 9. september 1686, 25. januar 1690, 10. januar 1691, 16. januar 1692, 24. december 1692, 14. januar 1693, 30. januar 1694, 26. januar 1695, 25. januar 1696, hvor oplyses at der i Hals ikke er konduktører, voldmestre el.lign., 2. februar 1697 m.fl.

⁵⁷⁰ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager 1679-1699, Memorial om Søetaten og Landmilitionen 22. februar 1689.

⁵⁷¹ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager 1679-1699, 15. december 1696.

⁵⁷² Robert Molesworth: *En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692* 1972 s. 88. Oversætteren skriver fejlagtigt Hald.

⁵⁷³ Den 15. september 1675 udgik ordre til kaptajn Mülheim og Johan Clausen om, at de skulle trække deres tropper fra Fredericia og Hals, så snart kaptajn Frederik Sehested var ankommet der til, og samme dag udgik ordre til oberst Lützou om, at Frederik Sehested straks skulle begive sig til Hals med sit kompagni. I Hals skulle Sehested holde garnison. Af kompagniet skulle en løjtnant og 30 mand kommanderes til Fladstrand. Rigsarkivet, Krigskollegiet, depecher, ordre til kaptajn Mülheim og Johan Clausen 15. september 1675, ordre til oberst Lützou 15. september 1675. Ift. kompagnisammensætningen betyder det, at der i Hals blev garnisoneret en kaptajn, en løjtnant, en fændrik, en kaptajn des armes, en fourier, en gefreiterkorporal, en mønsterskriver, tre korporaler, ti gefreitere, to tambourer, i alt 25 mand, samt 140 menige, i alt 165 mand, hvoraf så løjtnanten og 30 mand skulle til Fladstrand. Det samlede tal forudsætter, at kompagniet har været i overensstemmelse med den af Krigskollegiet befalede sammensætning. Rigsarkivet, Krigskollegiet, memorial til kongen 22. februar 1670. Det har dog næppe været tilfældet. Da fire kompagnier den 3. august 1675 blev kommanderet til Fladstrand, skulle disse i så fald have bestået af 660 mand, men af Selgen Petersens brev til kongen august 1675 fremgår, at 200 mand

bemandingsmæssige område kan spores Fladstrands i forskningslitteraturen påståede primat. Fladstrand er sekundær i de militære ruller 1678, og i 1679 deployeres en afdeling, et kompagni, af Dansk Artillerikorps i Hals Skanse, mens Fladstrand ikke nævnes. Det samme gælder for 1682, hvor et kompagni af Jyske Fodregiment er placeret i Hals Skanse.⁵⁷⁴ I den generelle ordre af februar 1689 optræder Fladstrand og det nævnes, at der i Fladstrand er henholdsvis et frikompagni og et kompagni.⁵⁷⁵ Det er alt. Hals Skanse indgår på lige fod med rigets øvrige fæstninger i f.eks. Krigskancelliets kortsamling,⁵⁷⁶ og den 21. januar 1693 oplyses det, at der i Hals af fæstnings- og artilleribetjente er en stykløjtnant, to konstabler, fem håndlangere, en materielskriver og en stokkeknægt.⁵⁷⁷ Fladstrand nævnes ikke.

Mht. Fredericia blev der fra 1668 og i årtierne frem mod år 1700 ikke bevilget penge til passende vedligeholdelse af hverken voldene eller de bygninger, der var en del af fæstningen.⁵⁷⁸ Ikke desto mindre rummede fæstningen en betydelig garnison. I 1682 angiver en rulle 102 mand, mod 60 mand i Hals,⁵⁷⁹ og til dette garnisonskompagni kom så periodisk andre kompagnier, således at garnisonen visse år i 1680'erne bestod af op mod 900 mand, som dog ofte blev sendt på sommerarbejde ved andre fæstninger.⁵⁸⁰ I 1696 blev det konstateret, at Fredericia fæstning var i meget dårlig stand. Fredericia var for så vidt hverken for stort anlagt eller forkert placeret; anlægget var blot ikke blevet vedligeholdt, og nu måtte man så beslutte sig for om man ville have en fæstning på stedet, eller om man ville bruge betydelige midler på at nedlægge Fredericia. Man besluttede sig for at bevare stedet, og fornyelsesprocessen blev indledt i årene efter 1696.⁵⁸¹ Ikke desto mindre kunne Molesworth i 1692 anføre, at i Jylland ligger Fredericia som den sydligste fæstning; en

---

arbejdede på de to redouter ved Fladstrand. Rigsarkivet, Krigskollegiet, depecher, ordrer til Selgen Petersen og Newmejer 3. august 1676. Rigsarkivet, Kommissariater og kommissærer, Landetaten, Generalkrigskommissariatet, Indkomne breve, Selgen Petersen til kongen 28. august 1675.

⁵⁷⁴ Rigsarkivet, Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, ruller 1678, 1687, 1689. *De jysk-fynske styrkers domiciler* 1976 bd. I s. 151, 74. Også det udskrevne mandskab boede i 1681 i Hals Skanse. Rockstroh 1916 bd. II s. 321-322, der bygger på Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager, Indberetninger fra Kommissionerne ang. Ryttergodset ifl. ordre 30/7 1681. Boeck 1929 s. 38-39 angiver, at det 60 mand store detachment 1682 har besat Hals Skanse, hvor det ligger til sommeren 1683.

⁵⁷⁵ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager 1679-1699, Memorial om Søetaten og Landmilitien 22. februar 1689. Det fremgår endvidere, at bl.a. Glückstadt og Hitler Skanse skal repareres af garnisonerne, så vidt det bevilgede rækker.

⁵⁷⁶ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne sager 1679-1699, udateret, ca. 1680, 326, hvor Hals Skanse figurer som kort nr. 12, angiveligt af Hoffmann. Kortet er ikke bevaret.

⁵⁷⁷ Rigsarkivet, Krigskancelliet, Landetaten, Generalkrigskommissariatet, 21. januar 1693. I Fredericia findes ifølge samme indberetning en proviantforvalter, en vagtmester, en møller, en kusk, en skarpretter og en stokkeknægt.

⁵⁷⁸ Dahl 2010 s. 180. I modsætning her til hævder Møberg 2011 s. 277, at Fredericia fæstning blev regnet for færdigbygget i 1675. Denne holdning har Dahl 2010 tilsyneladende ikke kunnet finde belæg for i sit arbejde med kilderne til Fredericia by og fæstnings historie.

⁵⁷⁹ Præciseret i Boeck 1929 s. 38-39.

⁵⁸⁰ Dahl 2010 s. 172-173.

⁵⁸¹ Dahl 2010 s. 186-187. Et egentligt, storstilet renoveringsprogram blev dog først iværksat i 1710. Møberg 2011 s. 280.

stærkt befæstet by, hvor fra der også er forbindelse over Lillebælt.⁵⁸²

Fra 1679 blev Glückstadt garnisonsby, i 1687 var Glückstadt det tredjestørste flådestøttepunkt i monarkiet, kun overgået af København og Christiansand, og i 1689 blev omfattende moderniseringsarbejder af fæstningsværkerne gennemført.⁵⁸³ På det fæstnings-, sø- og landmilitære område spores der således ingen svækkelse i relationen kongemagt og fæstning ift. Glückstadt i tiden 1660-1700. Derfor kunne Molesworth i 1692 i sin beskrivelse af de holstenske fæstninger da også uden tøven omtale Glückstadt som den første af disse og om Glückstadt anføre, at der var tale om en stærk befæstet by ved Elben, men i fortsættelsen kommer Molesworth på afveje; han skriver nemlig, at Glückstadt er i udmærket stand pga. naboskabet til Hamborg.⁵⁸⁴ I dansk optik var Glückstadt i påkommende tilfælde i udmærket stand på trods af naboskabet til Hamborg. Men de fæstningsmæssige perspektiver, også de offensive, som det er blevet påpeget fra tysk side, var for så vidt usvækkede i tiden 1660-1700.⁵⁸⁵

På spørgsmålet om, hvorvidt Hals Skanse blev opgivet og balancen mellem Hals og Fladstrand i tiden 1678-1700 blev forrykket i Fladstrands favør, således som det er hævdet i forskningslitteraturen, kan således svars, at Hals Skanse ikke blev opgivet i denne periode. I de centrale kilder optræder Hals på lige fod med hovedparten af rigets fæstninger, og det har ikke kunnet konstateres, at man fra centralt hold har besluttet at opgive Hals Skanse, hverken forsvarsmæssigt til sikring af landet, eller kommunikationsmæssigt til sikring af forbindelsen til Norge. Der er ikke tvivl om, at opmærksomheden fra centralt hold i disse år blev øget ift. Fladstrand, hvilket bl.a. kom til udtryk i de fæstningsmæssige initiativer på stedet, der primært synes betinget af Selgen Petersens omtale af den gode havn ved Fladstrand, hvor handelen på Vendsyssels østkyst da også foregik og udvikledes kraftigt i sidste del af 1600-tallet.⁵⁸⁶ At Fladstrand udvikledes, også ift. sejladser på Norge, er imidlertid ikke ensbetydende med, at Hals blev afviklet. Hals blev vedligeholdt på niveau med landets øvrige fæstninger og der foreligger ingen beslutning i hverken krigskancelliet eller generalkrigskommissariatet om, at tyngdepunktet skulle flyttes fra Hals til Fladstrand, eller at Fladstrand skulle prioriteres højere end Hals.⁵⁸⁷ Således er perioden 1678-1700 for Hals Skanses vedkommende ikke betegnet ved hverken opgivelse eller forskydning af tyngdepunkt, men ved status quo.

3.3. Kongemagt og by 1660-1700

Den opmærksomhed, der fra kongemagts side blev Hals til del ift. fæstnings-spørgsmålet i tiden 1660-1700, synes ikke at modsvares af en tilsvarende opmærk-

---

⁵⁸² Robert Molesworth: *En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692* 1977 s. 88.

⁵⁸³ Möller 2005 s. 139.

⁵⁸⁴ Robert Molesworth: *En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692* 1977 s. 88.

⁵⁸⁵ Asmussen 1966 s. 195-196.

⁵⁸⁶ Christensen 2007 s. 318-319.

⁵⁸⁷ Direkte adspurgt har hverken Christensen eller Dahl kunnet påvise kilder, der understøtter denne påstand, hvilket også gælder arkivar Erik S. Christensen, Nordjyllands Kystmuseum.

somhed ifm. relationen kongemagt og by. Ligeledes synes der ikke at være bevaret mange centrale kilder til belysning af relationen kongemagt og by 1660-1700, og meget få lokale, når der ses bort fra fragmenterne af Hals Birketings Retsprotokol, der imidlertid intet siger om forholdet mellem kongemagten og Hals i denne periode.⁵⁸⁸ Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at de bymæssige intentioner ikke var til stede, eller at en bymæssig udvikling, eller for den sags skyld afvikling, ikke fandt sted i perioden.

For perioden 1660-1700 skal derfor undersøges følgende præciserende forskningsspørgsmål:

For det første spørgsmålet om, hvorvidt der kan konstateres en stigende eller faldende interesse fra kongemagtens side ift. Hals by, eller om der ingen interesse er.

For det andet spørgsmålet om, hvorvidt situationen i Hals kan forstås på baggrund af den generelle, bymæssige udvikling i perioden, således som den formuleres i centrale dele af den byhistoriske forskningslitteratur, og om denne generelle udvikling kan forklare situationen i Hals.

Hals købstad og Enevoldsarveregeringsakten 1661 – og Hals skibsbro

Spørgsmålet om kongens interesse for Hals by i tiden 1660-1700 kommer i forskningslitteraturen til udtryk i den fortsatte diskussion om Hals som købstad. Jens Gregersen skriver, at købstadsdrømmene formodentlig var forbi, hvis de nogensinde havde eksisteret, for det var, skriver Gregersen, ved kongebud og ikke ved folkeønske, den sag kom frem.⁵⁸⁹ Ole Degn skriver om nyanlagte byer og byudvikling i Danmark, at af de omkring midten af 1600-tallet mange planlagte fæstningsbetingede byanlæg blev kun Fredericia og Hals påbegyndt, og at Hals, med privilegier 1656 og efter byggeri i 1650'erne, blev opgivet efter Svenskekrigenes ødelæggelser.⁵⁹⁰ Svend Gram Jensen hævder, at Hals efter freden i København 1660 ikke længere blev anset for at være købstad og at Hals heller ikke blev almindeligt toldsted for Limfjorden. Videre skriver Jensen, at tiden efter freden i København ikke blev gunstig for Hals bys vedkommende, købstadsrettighederne gik i glemmebogen, og Hals forblev at være hvad den altid havde været, en bondeby og et fattigt fiskerleje. Ved undertegnelsen af Enevoldsarveregeringsakten i 1661 blev det ifølge Jensen tydeligt, at Hals ikke regnedes blandt rigets købstæder, idet det retlige fundament for enevælden ikke blev tiltrådt af befuldmægtigede for den ny by og fæstning Hals og planerne for en handelsby i det sydøstlige Vendsyssel synes allerede på dette tidspunkt at være definitivt opgivet. Formelt blev Hals bys privilegier af 25. august 1656 aldrig ophævet.⁵⁹¹ Jensen henviser således ikke til en central kilde eller beslutning der godtgør, at byens privilegier blev inddraget eller ophævet.⁵⁹² Selv

---

⁵⁸⁸ Hals Birk blev den 28. november 1687 lagt sammen med Kjær og Hvetbo herreder, Hansen 1996 s. 7. Herefter førte birket en omskiftelig tilværelse, Ørnbjerg 2007 s. 267.

⁵⁸⁹ Gregersen 1956 s. 57-58.

⁵⁹⁰ Degn 1977 s. 23-24.

⁵⁹¹ Jensen 1991 s. 157.

⁵⁹² Mht. påstanden om, at Hals aldrig blev almindeligt toldsted for Limfjorden, henviser Jensen til afdøde

har jeg påpeget, at købstadsprivilegierne ikke fik den tilsigtede virkning, men at de heller ikke blev ophævet, før den særlige købstadslovgivning helt havde mistet sin betydning og blev suspenderet med kommunalreformen 1970.⁵⁹³

Situationen er således den, at der foreligger købstadsprivilegier for Hals og at der i forskningslitteraturen er enighed om, at disse aldrig fik betydning. Der henvises ikke til en kilde eller en beslutning der godtgør, at privilegierne blev ophævet. Det tætteste man kommer på kildemæssigt belæg for denne påstand er tilsyneladende, at repræsentanter for bystyret i Hals ikke er at finde blandt underskriverne af Enevoldsarveregeringsakten 1661.⁵⁹⁴ Spørgsmålet er så, hvorledes apparatet ved underskrivningen var sat sammen og hvilken vægt man ift. dette apparat kan tillægge det forhold, at repræsentanter for Hals by ikke er at finde blandt underskriverne af Enevoldsarveregeringsakten.

Den 10. januar 1661 blev Enevoldsarveregeringsakten endeligt formuleret. Med dette dokument skulle stænderne tilkendegive, at de havde hyldet Frederik III som absolut og suveræn arveherre. Dokumentet blev for Danmarks vedkommende opsat i tre udgaver, en til adelen, en til gejstligheden og en til borgerskabet, og derefter sendt rundt i landet til underskrift og besegling.⁵⁹⁵ Blandt den danske gejstligheds segl og underskifter finder man Gregers Davidsen fra Hals,⁵⁹⁶ men blandt den danske borgerstands segl og underskifter⁵⁹⁷ finder man ingen fra Hals. Derimod optræder Fredericia, anført som Frederiksodde, som den sidste købstad ifm. underskrivelsen af Enevoldsarveregeringsakten, med underskifter af fem borgere, hvoraf de fire underskifter er forsynet med segl.⁵⁹⁸ I modsætning til underskriverne fra de fleste andre byer, hvor underskriverne differentieres fra borgmester over rådmænd til borger, angives de fem underskrivere fra Fredericia som borgere.⁵⁹⁹ Det er vel pga. den nye købstads unge alder, at Fredericia angives sidst i dokumentet, og når underskriverne blot optræder som menige borgere må det betyde, at bystyret i Fredericia endnu ikke var helt på plads.

Hals optræder altså ikke blandt de købstæder, for hvilke hvert bystyre underskrev Enevoldsarveregeringsakten, hvilket er blevet tolket som udtryk for, at det var tydeligt, at Hals i 1661 ikke længere blev regnet blandt landets købstæder.⁶⁰⁰ At ingen borgere fra Hals underskrev Enevoldsarveregeringsakten kan imidlertid ikke

---

lektor ved Aalborg Universitet Gert Poulsen, der har oplyst Jensen om dette forhold, hvilket Jensen åbenbart opfatter som en del af argumentationen i sig selv. Jensen 1991 s. 155, 158. Forholdet synes understøttet af, at brolægningen i skansegården under renoveringen af Hals Skanse 1675-1677 blev udført med kløvede sten fra fundamentet til det i 1656 opførte told-, vejer og magasinhus, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, se også Dahl 1992 s. 31, hvilket imidlertid ikke anfægter købstadsprivilegierne.

⁵⁹³ Nielsen 2011 s. 24-25.

⁵⁹⁴ Jensen 1991 s. 157.

⁵⁹⁵ Tønnesen 2013 s. 20.

⁵⁹⁶ Tønnesen 2013 s. 259.

⁵⁹⁷ Tønnesen 2013 s. 289-359.

⁵⁹⁸ Tønnesen 2013 s. 359, 44, hvor underskriverne fra Fredericia omtales som "kun" menige borgere.

⁵⁹⁹ Tønnesen 2013 s. 289-359.

⁶⁰⁰ Jensen 1991 s. 157.

tolkes som udtryk for dette. En anden købstad, Skanderborg, er heller ikke at finde blandt købstæderne ifm. borgerstandens underskrivelse af Enevoldsarveregeringsakten. Skanderborg fik købstadsprivilegier 1583, og når byen ikke er medtaget skyldes det formodentlig, at den i 1661 ikke havde nogen magistrat, noget bystyre.⁶⁰¹ Det samme gjorde sig gældende for Hals, der ifølge byens privilegier var underlagt magistraten i Aalborg til hvilken de, der ønskede at nedsætte sig i Hals by, skulle aflægge deres borgerlige ed.⁶⁰² At ingen borgere på Hals bys vegne underskrev Enevoldsarveregeringsakten kan således ikke tolkes som udtryk for, at Hals i 1661 ikke længere regnes som købstad. Strengt taget underskrev Aalborgs magistrat Enevoldsarveregeringsakten på Hals købstads vegne.

Fra kongemagtens side udviste man ikke særlig interesse for Hals by eller for de anlæg, der var etableret for at fremme udviklingen på stedet. I 1664 blev Hals bro afhændet til proviantskriver ved Københavns Slot Hans Hansen, som en lille del af en meget stor handel.⁶⁰³ Siden forfaldt broen, som man ellers havde tillagt såvel en vis forsvarsmæssig som en væsentlig told-, trafik- og handelsmæssig betydning. I 1673 beskrives broen som ødelagt og oversvømmet, bortset fra den yderste ende, hvor der havde været et batteri og nogle kanoner.⁶⁰⁴

På den ene side kan man ikke tolke fraværet af et bystyre fra Hals blandt medunderskriverne af Enevoldsarveregeringsakten som udtryk for, at Hals i 1661 ikke blev regnet blandt landets købstæder. På den anden side findes næsten ingen primære spor af relationen kongemagt og by i tiden 1660-1700 i kilderne. Dertil kommer, at de spor der findes er udtryk for forfald. De anlæg, man har fuldført i Hals mhp. at fremme udviklingen på stedet, lader man forfalde. Man inddrager eller ophæver ikke Hals' privilegier, men man gør heller ikke noget som helst for at fremme den bymæssige udvikling på stedet. I bedste fald er der tale om en spinkel relation. I værste om, at kongemagten ignorerer Hals by. For at få en forklaring på det, må man inddrage såvel lokale som nationale forhold.

Mennesker og midler mangler

Hals fik en garnison efter renoveringen af Hals Skanse 1675-1677 på ca. 150 mand.⁶⁰⁵ Befolkningsunderlaget har været mellem ca. 325 og ca. 480 indbyggere.⁶⁰⁶ Hals var altså en by med en fæstning med garnison, men det betyder ikke nødvendigvis, at der i Hals var tale om særlige, garnisonsbymæssige karakteristika.⁶⁰⁷ I

---

⁶⁰¹ Tønnesen 2013 s. 44.

⁶⁰² Nielsen 2011 s. 67. Nielsen 1997 s. 62.

⁶⁰³ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden* bd. II 1648-1688 1908 s. 178-180.

⁶⁰⁴ Rigsarkivet, Landetaten, indkomne sager, Selgen Petersen 20. november 1673.

⁶⁰⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, rulle 1678.

⁶⁰⁶ Udregnet på basis af Degn 1989 s. 529-531, Upubliceret materiale, Degn 2012 s. 175, note, tabelbilag 1. Vedr. folketal 1660-1700 se Soldater og sognebørn.

⁶⁰⁷ I det hele taget er det periodisk for tidligt her at tale om egentlig garnisonsbymæssige aspekter, også ift. den militære udvikling. Faktisk er det tvivlsomt om Hals ift. størrelse og indbyggertal og dens garnison ift. størrelse og funktion lader sig indskrive i den garnisonsbyhistoriske forskning, og hertil kommer,

forskningslitteraturen omtales Hals ikke altid blandt de få, nyanlagte danske byer fra 1600 til 1850.⁶⁰⁸ Det er blevet hævdet, at Hals mistede en væsentlig del af sin eksistensberettigelse i 1658, da Marstrand blev en del af Sverige og der i stedet blev oprettet en ny forbindelseslinje mellem Fladstrand og Sydnorge.⁶⁰⁹ Det er muligvis en del af forklaringen, der imidlertid modsiges af de vedholdende fæstningsbyggerier i Hals og de fraværende initiativer i Fladstrand. En væsentligere del af forklaringen på, at Hals ikke udviklede sig og at kongemagten ignorerede Hals by, må søges i mere generelle forklaringer ift. de danske byers historie, hvilket skal gøres i det følgende.

Ganske vist blev der i senrenæssancen grundlagt mange byer, men som det er blevet anført er det én ting at grundlægge byer, noget andet at få dem til at blomstre. Kongemagten brugte megen energi mange steder for at få nygrundlagte byer til at udvikle sig, men mange steder anvendtes energien forgæves. Dette skyldes primært, at de danske købstæder stod i stampe i 1600- og 1700-tallet, og i midten af 1600-tallet gik folketallet i de danske købstæder endog tilbage, formentlig med godt 20 %.⁶¹⁰ I 1660 var landet ødelagt og forarmet og frem til 1720 var forholdene kendetegnet ved økonomisk stagnation og tilbagegang, og internationalt ved vigende efterspørgsel og faldende priser, særligt på landbrugsvarer. Endelig var befolkningstilvæksten for landet som helhed lille. I hovedsagen levede de økonomiske forhold ikke plads for byudvikling.⁶¹¹

Det var i denne situation Hals var fanget i tiden 1660-1700. Nationalt var der ikke økonomisk eller befolkningsmæssigt råderum og ej heller behov for byudvikling, hverken ift. de eksisterende købstæder eller ift. nygrundlagte byer. Man havde behov for en fæstning ved Hals, men man havde ikke ressourcer til at fremme den iht. Hoffmanns redegørelse 1655 nødvendige bymæssig udvikling.

I modsætning til Hals blev privilegierne for Fredericia udbygget i 1661, 1674 og 1682, i sidstnævnte år med asylret, således at andre trosretninger end den lutherske blev tilladt i byen, ligesom forbrydere og falenter kunne opnå asyl i Fredericia.⁶¹² Men på trods af de stadigt udbyggede privilegier, havde Fredericia ikke kongemagtens bevågenhed ift. investeringer. Tvært imod sparede kongemagten penge ved at udskyde store anlægsprojekter, bl.a. havneanlæg.⁶¹³ De flere gange udbyggede privilegier kan tolkes som kongemagtens forsøg på at sætte gang i den økonomiske udvikling af byen og som en ganske markant interesse for byen fra kongemagtens side. Imidlertid modvirkede de dårlige konjunkturer den økonomiske og handelsmæssige udvikling. Det havde også kun begrænset effekt, at man i 1679 gav

---

som det er tilfældet de fleste steder, at det på flere områder først er i løbet af 1700-tallet, de garnisonsbymæssige karakteristika udvikles, Petersen 2008 s. 183-212, eller sætter sig aflæselige spor i kilderne.

⁶⁰⁸ Johansen, Mikkelsen, Christensen 1997 s. 13. De seks nye byer 1660-1850 der nævnes her er Sorø 1638, Fredericia 1650, Nibe 1727, Alinge-Sandvig 1769, Frederikssund 1810 og Frederikshavn 1818.

⁶⁰⁹ Johansen, Mikkelsen, Christensen 1997 s. 30.

⁶¹⁰ Upubliceret materiale, Degn 2012 s. 25. Degn nævner dog også bydannelse der fungerede uden at have købstadsprivilegier, ulovligt men tolereret, bl.a. Allinge-Sandvig og Fladstrand.

⁶¹¹ Upubliceret materiale, Degn 2012 s. 171.

⁶¹² Møberg 2011 s. 278.

⁶¹³ Møberg 2011 s. 278-280.

jøder tilladelse til at slå sig ned som borgere i byen. I 1677 var der godt 600 indbyggere i Fredericia, og endnu op mod år 1700 var kun en ganske lille del af byen anlagt.⁶¹⁴ De forbedrede privilegier må opfattes som udtryk for, at man fra kongemagtens side her havde iværksat et byprojekt som man satte meget ind på at få til at blomstre, men økonomisk fulgte man ikke privilegierne op med investeringer.

Kongemagtens militære interesse i Glückstadt blev for en umiddelbar betragtning fulgt op af en tilsvarende interesse for den by- og handelsmæssige udvikling. Fra 1671 blev Glückstadt base og udgangspunkt for Grønlandsfart og hvalfangst.⁶¹⁵ Her til kom en række andre kongelige initiativer til fordel for byen, som stabel- og acciseret, grundlæggelse af handelskompagnier og manufakturer, en omfattende skibsfart og ikke mindst en aktiv befolkningspolitik der tog sigte på at tiltrække dygtige udlændinge, hvorfor andre trosretninger end den lutheranske også her blev tilladt, mhp. at styrke produktionen og øge rigdommen.⁶¹⁶ I 1695 kunne Glückstadt da også præsentere en omfattende og varieret liste over udøvere af handel og håndværk mv., hvortil knyttede sig en række offentlige embeder.⁶¹⁷ De mange initiativer medførte imidlertid ikke den ønskede udvikling og bar kun begrænset frugt. Handelskompagnerne, såvel de skandinaviske som de oversøiske, bukkede for en stor dels vedkommende under i sidste del af 1600-tallet, og i den tyske forskningslitteratur har man opregnet en række væsentlige grunde til de Glückstadtske handelskompagniers, og dermed den Glückstadtske handels og hvad deraf skulle have fulgt, manglende succes: Den absolutte magtstat overførte alle magtmidler, også handelen, til hovedstaden. Man havde blikket rettet mod udenrigshandelen og var ikke opmærksom på hjemmemarkedet og ikke tilstrækkeligt opmærksom på afsætningsmulighederne. Byen var for lille til at kunne finansiere den nødvendige kapitalstyrke, og man var i stedet henvist til kapitalmarkedet i Hamborg. Konkurrencen fra Hamborg og sømagterne var for stor. Trods alle privilegier manglede man en aktiv støtte fra staten. Endelig hindrede 1600-tallets mange krige handelen mere end de fremmede den. Op mod år 1700 blev byens synkende lykke stadigt tydeligere. Ved år 1700, som det er blevet formuleret, sluttede det første afsnit af Glückstadts byhistorie, som trods mange tilbageslag var det lykkeligste og mest forhåbningfulde afsnit i byens historie.⁶¹⁸

For relationen kongemagt og by kan man sige, at Hals i tiden 1660-1700 af kongemagten blev overladt til sig selv. I modsætning her til nød Fredericia og i endnu større udstrækning Glückstadt kongemagtens bevågenhed, i form af øgede privilegier og investeringer. Imidlertid fik ej heller disse fik den tilsigtede virkning, hvilket må tilskrives strukturelle forhold, men relationen kongemagt og fæstning eksisterede dog som specifikke og aktive relationer for Fredericia og Glückstadts ved-

---

⁶¹⁴ Dahl 2010 s. 158, 160. Møberg 2011 s. 278 hævder, at befolkningstallet fra 1659 til 1672 voksede med 1.591 indbyggere. Med ordet voksede angives, at der har været nogle i forvejen. Hvor Møberg har det tal fra angives ikke. Dahl 2010 s. 158 bygger på ildsted-, heste og kvægskat.

⁶¹⁵ Möller 2005 s. 139.

⁶¹⁶ Rode 1940 bd. I s. 133.

⁶¹⁷ Asmussen 1966 s. 206-209.

⁶¹⁸ Asmussen 1966 s. 197-199.

kommende. Det var ikke tilfældet mht. Hals.

3.4. Fæstning og by 1660-1700

Hensigten med herværende afsnit er derfor at undersøge, hvorvidt den nye, ene-vældige forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område i almindelighed og den nyrenoverede skanse med dens garnison i særdeleshed havde betydning for livet i Hals by, primært i erhvervsmæssig sammenhæng og i relationen mellem militær og civil i øvrigt.

Soldater og sognebørn

I tiden før 1660 var vi afskåret fra at danne os et pålideligt billede af såvel garnisone ns som af lokalbefolkningens størrelse. I tiden 1660-1700 bedres denne situation, skønt der ikke foreligger kirkebøger, kopskattemandtal og selvsagt heller ikke folketællingslister fra Hals sogn for denne periode.⁶¹⁹

Med de bevarede, om end fragmentariske, fæstningsregnskaber og -papirer for tiden 1660-1700 bliver vi i stand til at danne os et indtryk af, hvor mange soldater der var på Hals Skanse.⁶²⁰ Af særlig interesse er her perioden 1675-1679, med reovering og med Den Skånske Krig. I 1675 bestod besætningen på Hals Skanse af 13 mand i prima plane, 140 mand menige samt 19 artillerister, der angives som to officerer, fire korporaler, tre konstabler, seks håndlangere, to gefreiterer, en profos og en stykjunker, i alt 172 mand. Ifølge rullen for besætningen på Hals Skanse 1678 bestod prima plane af en kaptajn, en løjtnant, en fændrik, en kaptajn des armes, tre sergenter, en fourier, en gefreiterkorporal, en mønsterskriver, tre korporaler, tre tambourer og en profos, i alt 16 mand prima plane. Hertil kom 175 menige. I alt

---

⁶¹⁹ Den ældste eksisterende kirkebog for Hals sogn begynder 1768, Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, Kirkebog 1768-1814. Første folketælling er fra 1787, www.dis.danmark.dk/folketællingen 1787.

⁶²⁰ Mht. besætningen kendes følgende stamoplysninger: I 1660 var der i Hals styrker af Nordjyske regiment, og 1660 tillige et kompagni af feltherrens regiment, 1660-1661 styrker af Laurids Pogwisches regiment eller eskadron som blev indlemmet i Mogens Krags regiment som blev indlemmet i Henrik Ruses regiment som blev indlemmet i Feltherrens regiment. Desuden 1661, 1670 (-1764) artillerideta- chement. For Hals-Fladstrand gælder 1675 Nye nordjyske regiment, 1675-1676 Nye sydjyske regiment, 1676-1678 Nye nordjyske regiment, 1678-1679 Sjællandske regiment, 1679 Nye nordjyske regiment, 1679-1683 Jyske Wedelske regiment, 1679-1700 (-1744) frikompagni, 1700 Vesterlenske (Norge) regi- ment(?). Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 137-139. Af kommandanter kender vi 1660 major Anders Lauridsen, 1663 kaptajn Hermann Laubmann, juli-september 1675 major Johan Neumejer, september-november 1675 kaptajn Hans Wulff Mühlheim, november 1675-oktober 1676 kaptajn Frederik Maltesen Sehested, oktober 1676-februar 1678 kaptajn Ove Mathiesen, februar-april 1678 major Otto Henrik Rantzau, april-oktober 1678 (Vaupell 1876 bd. II s. 733 skriver 1677) major Niels Friis, april 1678-november 1679 kaptajn Valentin Henrich Speching, oktober 1678-? Major Georg Schäffer, (Spe- ching og Schäffer figurerer ikke hos Vaupell 1876 bd. II s. 733), november 1679-august 1699 major Hans Wilhelm Auerswald, september 1699-1700 (1707) oberst Mogens Guldentjerne (Vaupell 1876 bd. II s. 733 skriver 1693.) Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 1663. Upubliceret materia- le, Christensen 1988 s. 140. Lind 2014. Vaupell 1876 bd. II s. 733.

på Hals Skanse 1678 således 191 mand.⁶²¹ I rullen 1678 er endvidere noteret, fra hvilke sogne de enkelte menige kom samt et par købsteder. Til de sidstnævnte få hører Viborg og Aalborg, mens der blandt sognene findes fjerntliggende steder som Resen i Vestjylland, Lysgaard i Midtjylland og Bygum på Læsø, og så findes en angivelse fra Hals.⁶²² Der har således været et stort element af fremmede i den garnison på 191 mand, der i 1678 var placeret ved Hals.

Vi er på mere usikker grund når vi skal vurdere, hvor mange civile der boede i Hals by, men kan dog vha. de tilgængelige kilder og dele af byforskningslitteraturen danne os et pålideligt skøn. Den 24. august 1671 tilskødede kronen Kristoffer Lindenou bl.a. 73 gadehuse i Hals birk, Hals sogn og Hals by.⁶²³ Det er blevet anslået, at der i tiden efter 1672 var et gennemsnitligt beboertal på ca. fem pr. ejendom.⁶²⁴ Med 73 gadehuse giver det et anslået befolkningstal i Hals i 1671 på 365 indbyggere. Tages der højde for den usikkerhed der knytter sig til omregningsmetoden generelt og til Hals og handelen i 1671 specielt, er det sandsynligt at fastslå befolkningstallet til ca. 325 personer.⁶²⁵ Dette er det sikre tal. Her til skal lægges et antal gårde, idet handelen kun omfattede gadehuse. Gadehuse var jordløse huse, hvis beboere i dette tilfælde primært må have haft deres udkomme ved fiskeri. Mht. antallet af gårde var der, ifølgende markbøger og taksationer udarbejdet ifm. Christian

---

⁶²¹ Disse tal varierer fra tallene i memorial af februar 1670, i hvilken standarden for de enkelte regimenter ansættes til 25 mand i prima plane og 140 menige, i alt 165 mand. Rigsarkivet, Krigskollegiet, Memorial til kongen af 22. februar 1670. Disse standarder varierede i øvrigt alle steder hele tiden.

⁶²² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, rulle 1678.

⁶²³ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden* bd. II 1648-1688 1908 s. 351. I note oplyses, at husene imod sædvane er sat i hartkorn, endog enkeltvis.

⁶²⁴ Degn 1989 s. 529. Tallet nås på grundlag af de første eksisterende tal for de danske byers befolkning 1672. De tre mindste købstæder havde et befolkningstal på 272, 343 og 343, hvilket betyder, at der i de tre købstæder har været henholdsvis ca. 55 og 2 x 70 ejendomme, i form af gårde, huse og boder. De mindste af landets købstæder ligger således i befolkningstallets størrelse på linje med 29 landsbyer med mellem 55 og 70 ejendomme, mens ca. 10 landsbyer var større end de mindste købstæder. Imidlertid understreger Degn, at disse landsbyer var bondebyer og ikke havde de funktioner, der karakteriserede købstæderne, og at kun en enkelt af disse sognebyer, nemlig Hals, var på vej til at blive købstad ifm. kongens planer i årene omkring 1650 med udbygning af Hals til fæstningsby. Degn 1989 s. 530-531. Degn anvender og udbygger denne beregning i Upubliceret materiale, Degn 2012 s. 175, hvor han i note til Tabelbilag 1, De danske købstæder 1672 og i Skånelandene ca. 1655 i størrelsesorden med centralstedfunktioner, i hvilken Hals ikke indgår, oplyser, at tabellen ikke omfatter fire byer, der i 1673 betegnes som flækker, altså små byer, hierarkisk placeret mellem landsbyer og købstæder. Disse fire flækker var Løgstør, Nibe, Nørresundby og Fladstrand med et antal huse på 16, 25, 29 og 43, og med et formodet folketal på mellem 80 og 215, som Degn anfører. Omregnet efter Degns antagelse betyder det, at Løgstør i 1673 havde ca. 80 indbyggere, Nibe ca. 125, Nørresundby ca. 145 og Fladstrand ca. 215.

⁶²⁵ Usikkerheden vedr. de 73 gadehuse 1671 skyldes, at handlen udtrykkeligt omfatter Hals birk, Hals sogn og Hals by, der også omfattede småstederne Hou, Skovshoved og Gåser. Forudsættes, at der i de små bebyggelser har været i alt 13 gadehuse, hver beboet af fem personer, giver det 60 gadehuse i Hals, og et indbyggerantal i Hals by på 300 personer. Lassen 1965 s. 319, 315, når til tallet 204 i 1660, uden tillæg for adelige, gejstlige og fattige; der er tale om et beregnet sognetal i de bevarede tals forhold til folketallet 1769, 689 personer. Lassen oplyser ikke fattige, gejstlige og adelige for Hals, men det gør mindre, mens tallet for fattige oplyses for nabosognene Vester Hassing og Øster Hassing, men ikke Ulsted. Tallet for Hals synes på baggrund af tallene for Vester Hassing og Øster Hassing meget negativt vurderet. Der har i Statens Arkiver ikke kunnet findes materiale vedr. Hals ifm. kopskat, kopskattemandtalister, kornskat mv. Om disse se Rafner 2008 s. 95-143.

Vs matrikel 1681-1683, på dette tidspunkt 31 gårde i Hals.⁶²⁶ Anvendes samme faktor, vil disse 31 gårde have været beboet af 155 personer. Dette giver et anslået samlet folketal for Hals sogn i sidste del af 1600-tallet på ca. 480 personer.

480 personer er et for periodens byer relativt stort tal der betyder, at Hals i indbyggertal overgik de mindste af landets købstæder. Den generelle forklaring på dette forhold, nemlig at disse byer var placeret i frugtbare egne hvor behovet for dyrkningsareal var mindre og ejendomsconcentrationen derfor kunne øges,⁶²⁷ kan ikke anvendes i Hals' tilfælde, hvor jordbunden var dårlig og grundvandstanden høj. Der kan kun være to forklaringer på, at Hals i 1670'erne har en i det danske bysystem anseelig størrelse: For det første det geografiske forhold, dvs. beliggenheden ved Limfjordens munding der betød, at kongemagten allerede i 1542 var opmærksom på det nye fiskerleje i Hals, om end dette kom til udtryk i et forbud mod handel på stedet. For det andet Hals Skanse, som siden 1626-1627 med skiftende intensitet havde været bemandet, under reparation og i drift. Disse to forhold har gensidigt påvirket hinanden, til fordel for befolkningsudviklingen i byen og sognet. Den geografiske forudsætning har hele tiden eksisteret, men er i perioder blevet støttet og forstærket af de fæstningsmæssige forhold på stedet. Jeg kan pga. kilde-situationen ikke eftervise denne påstand statistisk, og forholdet her drejer sig alene om befolkningstal, ikke økonomisk vækst eller erhvervs-mæssig differentiering. Den geografiske beliggenhed og de fæstningsmæssige initiativer er de plausible forklaringer på byens relativt store befolkningstal i sidste del af 1600-tallet.

I Fredericia begyndte efter freden 1660 en vis civil indvandring og den gensidige afhængighed mellem borgere og soldater satte sit præg på byen, bl.a. ifm. indkvarteringen af soldater ved det fåtallige borgerskab.⁶²⁸ Ikke desto mindre må garnisonen have virket stimulerende på byens økonomi og gav da også Fredericia et fortrin ift. nabobyerne Kolding og Vejle. Soldaternes sold i rede penge blev anvendt til daglige fornødenheder, der blev købt på stedet. En mængde klager fra borgere over soldater, som var tyvagtige og voldelige og gik borgerne i næringen, giver angiveligt et misvisende billede af forholdet mellem de mange soldater og deres familier på den ene side, og borgerskabet i Fredericia på den anden. Fra 1671 blev soldaterne indkvarteret hos borgerne, og forholdet mellem civil og soldat har sandsynligvis været ganske udmærket.⁶²⁹ Med 600 indbyggere i 1677 og med en garnison, der svingede mellem 100 og 900 mand i tiden 1669-1687, idet de 100 mand udgjorde det faste garnisonskompagni,⁶³⁰ var konflikter uundgåelige og har sat sig flere spor i kilderne end fredelig sameksistens. Sameksistensen kunne imidlertid

---

⁶²⁶ Statens Arkiver, Rentekammeret, Christian 5.s matrikel, online serienr. 1579-1580 foto 355-600, Aalborghus Amt, Kjær Herred, Hals sogn og by. Til de 31 gårde kommer Østergaase Gaard, serie 1579-1580 foto 601-604, som ikke er medregnet i tallet for Hals. Østergaase Gaard, i dag Øster Aagaard, er anført separat i matriklen, som beliggende i Hals birk. Gregersen 1956 s. 58 anfører, at der i Hals i sidste del af 1600-tallet var ca. 30 gårde. Hvor Gregersen har dette tal fra anføres ikke, men det stemmer jo ganske godt overens med Christian Vs matrikel.

⁶²⁷ Degn 1989 s. 530.

⁶²⁸ Møberg 2011 s. 275, 278, 280.

⁶²⁹ Dahl 2010 s. 171.

⁶³⁰ Dahl 2010 s. 158, 172-173.

også være både negativ og en belastning. I 1673 indsendte borgerne i Fredericia således en klage til kongen over, at de ubeboelige barakker betød, at byens omtrent 300 borgere måtte ligge hus til en garnison på over 1.000 mand foruden kvinder og børn og påpegede desuden, at soldaterne nærmest overtog de hjem, de blev indkvarteret i. Man behandlede sagen i kollegiet, men gjorde intet, hvilket skal ses i sammenhæng med det indstillede renoveringsarbejde for fæstningen som sådan i 1668 og i resten 1600-tallet.⁶³¹

Vi kan konstatere, at der i Hals i 1675 var en garnison på 172 mand og et befolkningstal på ca. 480. I 1678 nås det tilsyneladende toppunkt med den 191 mand store besætning, og efter 1678 reduceres besætningen igen. En del af disse 191 mand må have haft kone og børn, som således også må have interageret med befolkningen, for kilderne fra 1660-1700 er tavse om detteforhold, ligesom vi ikke kan sige noget sikkert om soldaterfamiliernes indkvarteringsforhold. Før 1675-1678 har antallet af soldater i Hals været betydeligt mindre, omkring 30 i 1660'erne, og efter 1678 reduceres besætningen igen, til ca. 20 i 1690'erne.⁶³² Disse fluktuationer må have kunnet mærkes i området. Der må have været tuskhandel, småhåndværkere og værtshusdrift, der har nydt godt af den øgede efterspørgsel i perioder med en stor garnison, og omvendt må efterspørgslen og pengemængden være blevet ringere i perioder med en lille garnison. Ligeledes må sociale relationer og relationer mellem kønnene alt andet lige have været flere i perioder med mange soldater i området end i perioder med få soldater.

I modsætning til situationen i Hals ses, at garnisonen i Fredericia i flere tilfælde var større end den civile befolkning. I Fredericia giver den private indkvartering af soldater anledning til konflikter. Der er intet i kildematerialet der tyder på, at der i sidste halvdel af 1600-tallet har været privat indkvartering i Hals. I spidsbelastningssituationer, hvor garnisonen bestod af 170-190 mand, er det umuligt at forestille sig, at disse var indkvarteret bag voldene i skansen. En del af garnisonen må have været indkvarteret i barakker uden for voldene, på glaciet,⁶³³ mens garnisonsstørrelser på 20-30 mand udmærket kan have været indkvarteret i barakker i skansegården.⁶³⁴ Soldaterfamilierne må enten have været indkvarteret sammen med soldaterne i barakkerne, hvilket kunne lade sig gøre i perioder med en lille garnison, eller privat indkvarteret i byen, hvilket må have været tilfældet i perioder med en stor garnison, men vi kan intet sikkert sige om disse forhold i denne periode. Eksistensen af barakker, om end ubeboelige, i Fredericia indikerer, at man, som

---

⁶³¹ Dahl 2010 s. 174, 176, 180.

⁶³² Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 17. marts 1666. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1675-1700. Gregersen 1956 s. 59. Gregersen 1956 s. 54 angiver, at der i "disse år," hvormed må menes midten af 1670'erne, i gennemsnit var en besætning bestående af 50 menige, 14 særuddannede, syv konstabler og syv håndlangere, i alt 78 mand, og nævner derpå, at der i en periode i 1675 var stationeret 137 mand i Hals Skanse. Gregersen har tilsyneladende ikke optalt rullerne eller har ikke været opmærksom på, at dele af mandskabet angives i særlige lister, som prima plane og artillerister.

⁶³³ Se Kommandanten, tolderen og ridefogeden, hvor barakker uden for skansen omtales.

⁶³⁴ Se Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse, hvor omtales Ruses forslag 1661 om at besætte den eksisterende skanse med 80 mand.

man gjorde det i Hals, havde tænkt sig at indkvartere garnisonen i særlige, der til opførte bygninger. I Hals lå disse bygninger i skansen og på glaciet, der også var en del af skansen, i Fredericia i den befæstede by. Dette betyder, at garnisonen i Hals alt andet lige må have været mere isoleret ift. byens befolkning end den var i Fredericia. I Fredericia betød de ubeboelige barakker, der jo imidlertid var placeret i byen, at garnisonen såvel under den påtænkte indkvartering i barakkerne som under den reelle indkvartering hos byens indbyggere, så at sige fik deres daglige og natlige gang blandt byens befolkning. Mandskabet i garnisonen i Hals har vel også i en vis udstrækning haft dets daglige gang blandt byens befolkning, men natten blev tilbragt bag skansens volde, i det mindste i de perioder, hvilket var de fleste, hvor garnisonen kunne rummes i skansen, og voldene afskar garnison og befolkning fra hinanden. Der ses ikke sager fra Hals, hvor der klages over, at soldaterne går civilbefolkningen i næringen, hvilket kan skyldes, at sådanne situationer ikke har efterladt sig kildemateriale eller har afsat sig spor i det eksisterende kildemateriale, for det forekommer næsten utænkeligt, at det ikke er sket. Soldaterne måtte som alle andre have været aktive ift. at skaffe sig varer, goder og penge. Omvendt må soldaterne have brugt i det mindste en del af deres hyre på lokale indkøb af daglige fornødenheder, som det også ses i Fredericia. I sådanne sammenhænge må relationer være blevet etableret. Disse har imidlertid ikke sat sig spor i kilderne.

Ikke desto mindre har garnisonen gennem hele perioden udgjort et væsentligt befolkningsmæssigt element på stedet, ligesom skansen i sig selv har været en væsentlig, fysisk realitet. Militær og lokalbefolkning var som institution og som befolkningskontingent til stede i et afgrænset og alt andet lige øde område. Soldaterne og sognebørnene må have interageret med hinanden.⁶³⁵ Dette undersøges på det konkrete niveau i det følgende afsnit.

Kommandanten, tolderen og ridefogeden

Grænserne mellem militær og civil myndighed bliver prøvet af i 1663. Et noget kaotisk sagsforløb vidner om, at disse grænser har været uklare for aktørerne. Det er byens spidser, der støder sammen: Kommandanten, med det indiskutable ansvar for Hals Skanse. Tolderen, der indiskutabelt havde ansvaret for at samle kongens told, kongens penge, til kongen. Ridefogeden på Hals ladegård, der var ejerens, dvs. amtmandens og dermed kronens repræsentant på stedet, som tog sig af forholdet til bønderne ifm. fæste mv., opkrævede landgilde og skatter og mødte i retten på

---

⁶³⁵ Det er ikke et forhold, der er blevet undersøgt nærmere i forskningslitteraturen. Gregersen 1956 s. 52-59 anfører elementer, der kan spores tilbage til fæstningsregnskaberne, men forveksler eksempelvis renoveringsregnskabet 1675-1678 med almindeligt driftsregnskab. Gregersen hævder, at man af skansens regnskaber kan se, at der hvert eneste år er blevet gennemført store reparationer, udført af byens håndværkere. Videre omtaler Gregersen eksempelvis aflønning, at folk blev narret i militærtjeneste eller draget i militærtjeneste af eventyrløst, at man blandt militære torturinstrumenter anvendte træhest, som dog, anfører Gregersen, ikke optræder i kilderne vedr. Hals Skanse. I øvrigt antager Gregersen f.eks. at soldaterne har lagt penge i byen til bolig for koner og børn, til mad og ikke mindst drikke, og at byens unge piger har haft store chancer med mere end 50 uniformerede mænd at vælge imellem, og afslutter med at bemærke, at der har været liv i gaderne og at begyndelsen her blev gjort til den folkemotion man endnu har, nemlig at vende broen.

ejerens vegne. Hver især besad kommandanten, toldereren og ridefogeden indiskutabel myndighed og besad et dem af kongen pålagt embede og suverænt ansvar. Det kan gå galt, hvis afgrænsningerne mellem de suveræne ansvarsområder er uklare.

I juni 1663 skriver kommandanten på Hals Skanse Hermann Laubmann til sine foresatte i Krigskollegiet i København, efter at Laubmann tidligere på året har udbedt sig ordrer vedr. diverse påkrævede reparationer på Hals Skanse. Af brevet fremgår, at Laubmann har fået ordre til at nedbryde nogle barakker uden for skansen og at renovere de barakker, der står inde i skansegården. Videre beretter Laubmann, at der 60 skridt fra porten lå et lille hus der var beboet af en blind mand, hans kone og børn samt en enke. Dette hus havde den i byen værende kongelige toldbetjent Urban Andersen forlangt rømmet. Imidlertid havde Andersen selv opført en gård, omgivet af et dobbelt plankeværk, næsten to m højt, kun 24 skridt fra kontreskarpen, hvilket Laubmann havde forbudt Andersen, idet der ifølge Laubmann kunne skjule sig en stor fjendtlig styrke bag tolderens bygningsværk, som, anfører Laubmann, snarest burde rives ned.⁶³⁶ Et par dage senere skriver Laubmann igen til sine foresatte og meddeler nu, at ridefogeden Mads Rasmussen har fået tilladelse til at sætte den fattige familie i huset ved porten ud, og det på trods af, at toldereren vest for skansen vil bygge et dobbelt plankeværk.⁶³⁷

Den blinde mands hus ved hovedporten volder tilsyneladende ikke problemer, set ud fra et fæstnings- og forsvarsmæssigt synspunkt. Problemer voldte derimod tolder Andersens byggeri, som var placeret mellem Hals Skanse og Hals by. Byen svækkede i forvejen skansens forsvar mod vest. Når toldereren så stædigt insisterede på at opføre sin gård med det høje plankeværk her må det være begrundet i ønsket om både at have plads og om at være i nærheden af Hals skibsbro, der var opført umiddelbart vest for Hals Skanse, mellem skansen og byen. Af en eller anden grund vil toldereren af med den fattige familie og enken i huset omtrent 50 m fra hovedporten. Det lille hus lå vel i vejen for tolderens projekt.

Skansen var opført på kongens, dvs. lenets jord, eller som det hed efter 1662 Aalborghus Amt,⁶³⁸ hvilket forklarer, hvorfor ridefogeden på Hals ladegård Mads Rasmussen melder sig på banen. Tolder Andersen havde tilsyneladende fået ridefogeden over på sin side, efter som Rasmussen havde indhentet tilladelse til at sætte den blinde mand med familie og enke ud af huset ved hovedporten, mens toldereren må have været i besiddelse af en tilladelse til at bygge ved skansen og altså må have fået anvist en grund. Pludseligt er der ikke blot tale om et militært internt anliggende, og heller ikke om en konflikt mellem kommandanten på Hals Skanse og toldereren i Hals. Nu inddrages også lenet, dvs. amtet. Konflikten mellem

---

⁶³⁶ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann, formodentlig 5. juni 1663. De omtalte barakker, dvs. kasernebygninger, uden for skansen må have været anvendt til indkvartering af garnisonen i spidsbelastningsperioder, jf. Soldater og sognebørn.

⁶³⁷ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 7. juni 1663.

⁶³⁸ Fra 1662 fandt den administrative nyordning bl.a. udtryk ved, at lensmanden blev kaldt amtmand. Denne betegnelse stammede fra hertugdømmerne og skulle understrege stillingen som embedsmand. Martensen-Larsen 1989 s. 78.

den statslige kommandant og den statslige toldbetjent inddrager den amtslige ridefoged, der på sin side må sikre sig, at amtets ejendom og autoritet ikke anfægtes. Mhp. at sikre dette tages den lokale retsinstant i anvendelse.

Sagen finder vej til Hals Birketing 12. juni 1663, hvor de involverede fremlægger deres syn på forholdene med vidner, ed og oprakte fingre efter recessen osv., uden at man kommer nærmere en afklaring. Det gør man heller ikke på birketingsmødet 3. juli 1663, hvor det præciseres, at grunden er udpløjet ca. 45 m fra skansen og hvor kommandant Laubmann har indkaldt en af korporalerne på Hals Skanse som vidne i sagen, baseret på dennes lokalkendskab.⁶³⁹

Den 11. juli 1663 skriver Laubmann igen til Krigskollegiet og oplyser, at tolderens gård som altså må være blevet yderligere udbygget, nu går helt ind til et skridt fra kontreskarpen og at Laubmann på dette sted havde tænkt sig at opføre et brystværn, som tidligere havde været der, men som var faldet sammen.⁶⁴⁰ Problemerne med husene gentages i Laubmanns brev til Krigskollegiet 13. juli 1663 og her oplyser Laubmann videre, at to af konstablerne i Hals Skanse havde været på stedet i ti år og at de aldrig tidligere havde oplevet en sådan konflikt. Tolder Andersen opfattede nu, ifølge Laubmanns brev, sit grundskel som værende et skridt fra kontreskarpen. Laubmann har haft indkaldt forstærkning i form af krigskommissær Ehlers, der havde besigtiget stedet og nedlagt forbud mod tolderens byggeri. I øvrigt udbeder Laubmann sig videre ordrer.⁶⁴¹

Sagen har nu fortifikatoriske konsekvenser. Det planlagte brystværn kan Laubmann ikke opføre og sagen har udviklet sig til, at toderen rykker sit byggeri helt hen til voldgravens ydre kant. Og krigskommissærens forbud havde ingen virkning.

Den 25. august 1663 meddeler Laubmann så i brev til Krigskollegiet, at han 20. august 1663 har modtaget Krigskollegiets brev af 25. juli 1663. Her i meddeles, at Hermann Laubmann må lade den blinde mands hus stå hvor det står, men tolderens byggeprojekt nævnes ikke i brevet.⁶⁴² Tilsyneladende har også Krigskollegiet opgivet at få klarlagt, hvem der må bygge hvor.

Det havde Laubmann ikke. Sagen drøftes på Hals birketing 25. september 1663, hvor man nu taler om byggeriet ved kontreskarpen i skansen, som det formuleres, og på birketingsmødet 27. november kræves på kommandanten på Hals Skanse Hermann Laubmanns vegne, at sagen bliver drøftet på næste birketingsmøde af "Menige Hals Bymænd."⁶⁴³ Det er uklart, om man med drøftelsen syv dage efter mødet 27. november 1663 også ønsker afholdt et fuldt syn på skansen. Hvad der kom ud af det varslede møde, ved vi imidlertid ikke. Referatet af mødet 27. november 1663 er det sidste der findes i denne del af Hals Birketings Retsprotokol. Derefter er der en lakune i samlingerne. De næste referater foreligger langt senere, nemlig først for året 1680.

Der er tale om en konflikt mellem rigets højeste myndigheder på stedet, mellem

---

⁶³⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 12. juni 1663, 3. juli 1663.

⁶⁴⁰ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 11. juli 1663.

⁶⁴¹ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 13. juli 1663.

⁶⁴² Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 25. august 1663.

⁶⁴³ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 25. september 1663, 27. november 1663.

kongens fremmeste, lokale repræsentanter, som, uagtet vi ikke kan følge sagen til ende, kan give os et indtryk af såvel aktørernes selvforståelse som af aktørernes opfattelse af Hals Skanse som militært anlæg. Kommandanten tager sig af fæstningen og de militære interesser og anfører, at tolderens projekt både er til fare for fæstningens funktion og hindrer de nødvendige, fortifikatoriske tiltag. Det gør den blinde mands hus ikke, hvorfor kommandanten ikke ser nogen grund til at foretage sig noget i den sammenhæng. Det skal bemærkes, at kommandanten i hele sagen er i defensiven. I skrivelserne til sine foresatte betoner han de fortifikatoriske konsekvenser ifm. tolderens byggeri, hvilket man imidlertid ikke reagerer. Fra Krigskollegiet skriver man blot, at kommandanten må lade den blinde mands hus stå. Tolderens byggeri forholder man sig ikke til. Kommandanten indkalder så en af korporalerne på Hals Skanse som vidne i sagen og henviser videre til, at to af konstablene, som har været på skansen i ti år, ikke tidligere har oplevet noget lignende. Aldrig i deres tid har civile interesser i den grad trængt sig ind på skansens grund. Før affæren med kommandanten, toldereren og ridefogeden havde man åbenbart fået tingene til at fungere. Nu var man nærmest vidne til en civil offensiv, for så vidt i lighed med konflikten mellem kaptajnen og mølleren 1625,⁶⁴⁴ men med modsat fortegn ift. denne. Kommandanten appellerer til Krigskollegiet og indkalder regionalt og lokalt høj og lav, men stoppe toldereren kan han ikke. Tolderen vil have plads, og der er masser af plads mellem skansen og byen. Der er ca. 150 m mellem torvet og skansen, og der er rigeligt plads til en gård, der omkranses forsvarligt med et plankeværk, og som ligger belejligt ift. Hals skibsbro, og for toldereren. Ridefogeden, amtets mand på stedet, tager tolderens parti. Tolderen og ridefogeden prioriterer klart de civile interesser, sidder åbenlyst henvisninger fra kommandant og krigskommissær overhørig og toldereren placerer sit byggeri så tæt op mod voldanlægget, at det ligner en provokation. Og ifm. sagsbehandlingen på Hals birketing er det ikke menige birkemænd men menige Hals bymænd der optræder, om end i en tilsyneladende relativt passiv rolle. Så vidt vi kan følge sagen på birketetinget, har ingen af birkets menige mænd, som nu er menige Hals bymænd, taget initiativer i sagen. Tavsheden har imidlertid understøttet toldereren og ridefogeden, som birkets og byens mænd i 1663 vel også havde mere med at gøre og mht. ridefogeden i hvert fald var mere afhængig af, end man var af kommandanten. Ingen steder kan kommandanten mønstre støtte, der kan hjælpe til med at modstå det civile indtog på skansen. Det forhold, at man på birketingsmødet ikke skriver sig som "menige birkemænd," som man gjorde tidligere,⁶⁴⁵ men "Menige Hals Bymænd"⁶⁴⁶ antyder et skred i den lokale selvforståelse. Man er ikke bønder eller fiskere i et birk, man er mænd i en by. Og en by har civile interesser.

Summer vi det hele op lader det til, at de civile interesser her overtrumfer de militære. Konflikten årsag og virkning er meget konkret. Det drejer sig om noget

---

⁶⁴⁴ Fæstning og by – lidt før og i tiden 1614-1625.

⁶⁴⁵ Se Hals Skanse og Hals by 1630-1652 samt Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1631.

⁶⁴⁶ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 27. november 1663.

fysisk, nemlig jord, og ikke om en divergens mellem opfattelsen af, hvad der er en civil situation og hvad der er en militære situation.⁶⁴⁷ Det her drejer sig ikke om situationer, det drejer sig om land. Militæret har noget land, der ligger hen. Det land har den civile verden interesse i. Man tænker ikke i situationer. I 1663 er det blot tre år siden Karl Gustavkrigene blev afsluttet, så man behøver hverken megen fantasi eller en specielt god hukommelse for at forestille sig hvad der kan ske, hvis skansen ikke kan opfylde dens funktion. Dette forhold er imidlertid hverken tolderren, ridefogeden eller Hals bymænd opmærksomme på, eller måske mere korrekt: Man valgte at ignorere det og at vægte civile interesser frem for militære, eller man agerede på baggrund af en kombination af alle tre dele. Kommandanten og krigskommissæren er derimod helt bevidste om fæstningens betydning og har en klar opfattelse af fæstningens primat, uanset dens tilstand, men fra Krigskollegiets side vender man det døve øre til. Hals Skanse er i defensiven, presset af den civile Hals by. Tolderen, ridefogeden og menige Hals bymænd repræsenterer byens, det civile livs interesser, og tolderren og ridefogeden i videre forstand kongens og amtets civile interesser, og i denne sag overtrumfer de kongens militære interesser. Efter Karl Gustavkrigene må man have gang i hjulene igen, og så er det både synd og skam og spild af plads, hvis den lokale fæstning skulle komme i vejen for det. I den lokale civile opfattelse blev fæstningen prioriteret lavt. Det blev tolderens projekt ikke. Man henviste i sagen ikke til købstadsprivilegierne fra 1656, men at militære interesser måtte vige for civile var givet. Fæstningens funktion betød mindre; man holdt sig ikke tilbage for initiativer, der greb ind i denne, hvorved man også anfægtede kommandantens suveræne ansvar og embede. Hvorvidt Krigskollegiets manglende stillingtagen er udtryk for stiltiende accept eller en unladelsessynd lader sig ikke fastslå, men kongemagten agerede ikke ift. fæstningen. På amtsligt niveau agerede man til fordel for de civile interesser, krigskommissæren og kommandanten var magtesløse, og lokalt indtog civile interesser dele af fæstningen.

En tilsvarende sag kendes fra Fredericia, hvor det også skete, at byens indbyggere forgreb sig på de militære arealer. I 1690 klagede fæstningskommandanten over, at borgerne dyrkede haverne uden for Kongens Port på en måde, som havde der været tale om almindeligt landbrug og tillige således, at dyrkningen var til fare for fæstningen. I området havde borgerne gravet en dyb grøft, hvor en stor, fjendtlig styrke ville kunne skjule sig og opstille kanoner. I planen for by og fæstning indgik ganske vist ikke mindre end 440 havelodder, som skulle placeres i en krans omkring byen i passende afstand fra de ydre forsvarsværker, men nu åd disse havelodder, der havde ændret karakter til landbrug, sig altså ødelæggende ind på fæstningsværkerne, hvilket tillige indikerer, at byens indbyggere mere opførte sig som bønder end som borgere i en kongeligt privilegeret by, hvis forsvar de i øvrigt ikke bekymrede sig om.⁶⁴⁸ De store arealer foran by og fæstning blev først og fremmest betragtet som udmærket landbrugsjord, ikke som en del af forsvarsværket, så man opdyrker det militære område.

---

⁶⁴⁷ Ligeledes som ifm. konflikten 1625, jf. Fæstning og by – lidt før og i tiden 1614-1625.

⁶⁴⁸ Dahl 2010 s. 141, 183.

Paradokser og problemer 1660-1700

Lakunerne i de bevarede dele af Hals Birketings Retsprotokol betyder, at eventuelle indførsler i retsprotokollen ifm. renoveringen af Hals Skanse 1675-1677 er gået tabt. Kilder til belysning af relationen fæstning og by for denne periode må søges i de militære arkivalier, særligt fæstningsregnskaberne. Ifm. renoveringen 1675-1677 kunne man netop forvente, at Hals by, aspekter af eller indbyggere i denne i et vist omfang ville optræde i byggeregnskabet.⁶⁴⁹ Det er imidlertid kun i meget begrænset omfang tilfældet. Det mest eklatante tilfælde er, at man i 1675 lejer et hus i Hals til opbevaring af våben, ammunition og andet udstyr mens renoveringen står på. Der ud over ser man meget sjældent Hals by optræde ifm. betaling for varer og ydelser, ud over eksempelvis tømmer fra området skove. I de tilfælde, hvor stedsangivelser ifm. betaling for varer og ydelser eksisterer, er Aalborg den helt dominerende angivelse.⁶⁵⁰ Hals er ikke anonymiseret således, at der blot angives et navn uden stedsangivelse ved betaling for en given vare eller ydelse. Man kan formode, at der ved samlebeløb ifm. udbetalinger, f.eks. penge til 90 mand, må gemme sig mænd fra Hals der har deltaget i arbejdet, men egentlige håndværkere eller leverandører fra Hals nævnes ikke i byggeregnskabet. At befolkningen i Hals sogn ikke desto mindre har deltaget i arbejdet på skansen fremgår af, at man i 1675 ikke kunne skaffe folk til arbejdet med husene i skansen før høst, hvilket krigskommissær Thøger Lassen forsøger,⁶⁵¹ men folk i landbosamfundet vil naturligvis have høsten i hus, før der kan blive tale om at arbejde på skansen. Heller ikke i det ordinære driftsregnskab 1678-1679 er det noget der peger på relationer mellem fæstning og by.⁶⁵² Det betyder selvsagt ikke, at der ikke var relationer mellem fæstning og by, mellem garnison og lokalbefolkning i Hals. I konflikten mellem kommandanten, tolderen og ridefogeden anføres, at to af konstablerne har været på skansen i ti år.⁶⁵³ De to konstabler og deres eventuelle familier må i løbet af disse ti år have skabt sociale bånd, relationer til lokalbefolkningen. En form for interaktion må have fundet sted, f.eks. i form af handel, udveksling af små tjenesteydelser, samtaler i byen osv. I det mindste kan man gå ud fra, at byens befolkning og skansens garnison har mødt hinanden ved og i kirken om søndagen. Blot siger kilderne intet om

---

⁶⁴⁹ I hvert fald på basis af forskningslitteraturen. Gregersen 1956 s. 58 hævder, at når man gennemgår skansens regnskaber kan man konstatere, at i alle år, også de rolige, er der blevet foretaget store reparationer udført af byens håndværkere, idet det jo er rimeligt, at folk søger til et sted som Hals Skanse og at der i Hals opstår en håndværkerstand, hvilket man jo ellers ikke finder i 1600-tallets landsbyer, og videre at soldaterkoner og børn skulle have et sted at bo, underforstået i Hals by, idet skansen dårligt kunne rumme mændene, når de var flest. Det er jo rimelige antagelser, men altså: Antagelser.

⁶⁵⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, byggeregnskab 1675-1678.

⁶⁵¹ Jf. Hals Skanse renoveres 1675-1677. Der har således næppe været tale om egentlige håndværkere, efter som de omtalte folk var optaget af høsten, men nærmere om arbejdsfolk, der skulle deltage i bygningen af huse i Hals Skanse. En egentlig håndværkerstand i Hals, som Gregersen 1956 s. 58 hævder, har der således ikke været tale om.

⁶⁵² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1592-1799, regnskab 1678-1679. Fra tiden 1680-1684 findes nogle få og ringe fragmenter af Hals Birketings Retsprotokol, som ej heller kan belyse relationen, Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol, 1680-1684. Det drejer sig om enkelte sider fra 1680 og 1684.

⁶⁵³ Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 13. juli 1663.

disse relationer. Til gengæld findes et eksempel på, at en fændrik ved Hals Skanse i 1678 sammen med fire soldater udførte en militær eksekution i Hjørring på en yderst hårdhændet måde.⁶⁵⁴ Hvis denne hårdhændede adfærd fra soldaternes side, som det er blevet hævdet, så at sige var en del af tidsånden,⁶⁵⁵ er det i hvert fald ikke en adfærd, der har sat sig spor i kilderne til Hals' historie i perioden.⁶⁵⁶

Relationen fæstning og by i tiden 1660-1700 er således kildemæssigt lidt paradoksal. På den ene side bliver det for første gang muligt med rimelig sikkerhed at fastslå, hvor mange mennesker der boede i Hals og hvor stor garnisonen på Hals Skanse var, om end denne størrelsesmæssigt svingede markant i perioden, betinget af den udenrigspolitiske situation. På den anden side er kilderne sparsomme med oplysninger om de to grupper, vi nu endelig kan sætte størrelse på, og sparsomme med oplysninger om interaktionen mellem disse grupper. Så meget lader sig dog udlede, at den centraliserede forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område ikke slår igennem lokalt. Uoverensstemmelserne mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden, der alle var at betragte som kongens repræsentanter på stedet, illustrerer dette. Konflikten udgangspunkt og forløb viser, at hverken kommandanten, toldereren eller ridefogeden havde den afgørende magt at sætte bag deres krav, hvilket må tilskrives en række uafklarede strukturer i den unge enevælde. Man havde ganske enkelt ikke tilstrækkeligt klart defineret de enkelte jurisdiktioner ift. hinanden. For en umiddelbar betragtning kunne man mene, at de fæstnings- og forsvarsmæssige forhold ville have fortrin frem for alt andet. Det var imidlertid ikke tilfældet. Tvært imod vidner såvel tolderens som ridefogedens offensive ageren om en selvbevidsthed om det civile livs primat ift. det militære, og krigskollegiets manglende stillingtagen vidner om en stiltiende accept af dette forhold, mod hvilket krigskommissæren, kommandanten, korporalen og konstablerne kæmpede forgæves. Kildesituationen tillader os ikke at følge sagen til ende. Imidlertid må man konkludere, at det fæstningsmæssige aspekt i 1660'erne og første del af 1670'erne næppe har stået stærkt, også jf. Hals Skanses tiltagende forfald i perioden, men at dette aspekt er blevet tildelt højere prioritet fra 1675, hvilket den store reparation af Hals Skanse markerer.

Samtidig med renoveringen 1675-1677 blev Hals Skanse forsynet med en ny garnison. Denne situation har ikke for relationen fæstning og by sat sig markante spor i kilderne. Under alle omstændigheder fortæller det fragmentariske kildemateriale, som i øvrigt typisk ville vise konflikter, os ikke meget om relationen. Det er faktisk

---

⁶⁵⁴ Jerslev Herreds Tingbog 11. juli 1678 jf. Klitgaard 1928-1930 a.

⁶⁵⁵ Henningsen 2006 s. 414, s. 413-421, der dog behandler forholdet mellem soldater og bønder, ikke mellem soldater og borgere, men i Hals og Hjørring har soldaterne næppe skelnet mellem borgere og bønder. Voldelig fremfærd med dødelig udgang ifm. inddrivelse af skatterestancer kendes tillige fra et tilnærmelsesvist lokalt tilfælde, nemlig fra Ulsted 1690, hvor volds mændene kom fra oberst Stürckes regiment og var bosat i rytterhusene i Vester Hassing, Værnfelt 1960 s. 192. Om militær eksekution ifm. skatteinddrivelser, se Busck 2011 bd. 1 s. 472, 142-168.

⁶⁵⁶ Der findes enkelte andre spor af ved Hals Skanse stationerede militære personers gøren og laden, i 1698 så langt væk som i Understed sogn, hvor kaptajn Moltke i Hals optræder som lodsejer, Klitgaard 1937-1938, så der er ingen grund til at antage, at der ikke har været tilsvarende aktiviteter og relationer i Hals, som i tilfældet fra Understed ikke var voldelig, og i øvrigt ganske civil, nemlig en ægteskabs sag.

muligt, at fæstning og by også på dette tidspunkt har eksisteret mere eller mindre isoleret fra hinanden, side om side.⁶⁵⁷ Det er af Hans Christian Bjerg og Jens Ole Christensen blevet hævdet, at relationen mellem garnison og lokalsamfund i perioden fra omkring 1600 til omkring 1850 kan betegnes som en periode, hvor man så at sige placerede militæret uden på lokalsamfundet.⁶⁵⁸ Omvendt kan man også sige, at lokalsamfundet, mere præcist det civile samfund, blev placeret uden på militæret, i tilfældet Hals uden for fæstningen. Dette kan være en del af forklaringen på konflikten om tolderens byggeri på Hals Skanse. Græsen, også den fysiske, kunne diskuteres, og den blev antastet. På den måde blev både skansen og relationen mellem fæstning og by til et problem.

Problemet er markant i Glückstadt. Glückstadt udviklede sig ikke så lykkeligt som man havde håbet, og man har tillagt denne manglende udvikling eksterne årsager, som f.eks. den sandbanke der dannede sig i Elben ud for byens havn og som hindrede sejladserne for større skibe. Men denne sandbanke eksisterede ikke i 1600-tallet. I stedet, er det blevet foreslået, bør vægtes nærheden til Altona og Hamborg, der tiltrak købmænd, erhvervsfolk og bønder som en magnet, også fra egnen omkring Glückstadt, der tillige lå isoleret i marsklandet. Hertil kommer endnu et, som det er blevet betegnet, hæmmende forhold, nemlig det, at Glückstadt skulle udfylde en dobbeltfunktion, som handelsby og som fæstning.⁶⁵⁹ Garnisonens soldater blev indkvarteret privat, hvilket betød, at antallet af børn født uden for ægteskab steg i perioden 1679-1700. Til den ca. 200 mand store reducerede garnison i 1690'erne hørte desuden 114 soldaterkoner og 128 soldaterbørn.⁶⁶⁰ Vi kender ikke tilsvarende tal fra Hals i perioden, hvor de sociale kontakter alt andet lige er blevet reduceret ved, at garnisonen i Hals ikke var indkvarteret privat men i barakker på skansen. Dette er jo ikke i sig selv tilstrækkeligt til at forhindre f.eks. undfangelse og efterfølgende fødsel af uægte børn. Det er blot ikke et forhold i Hals i tiden 1660-1700 som kildesituationen tillader os at undersøge nærmere.

Det er ikke specielt overraskende, at såvel byeksterne som byinterne forhold har haft indflydelse på Glückstadts udvikling, og at byens fæstningskarakter og garnison har haft indflydelse på handelsbyen Glückstadt. Mere bemærkelsesværdigt er det, at forholdet i samtiden blev skarpt fremhævet.

I 1695 skrev byens deputerede en betænkning af hvilken det bl.a. fremgår, at Glückstadt kun kan forbedre byens finansielle forhold gennem skibsfart og handel, men for at kunne gøre dette må befolkningen, dvs. den civile befolkning, slippe for den belastende indkvartering af soldater, som, viser erfaringen, fører til strid mellem borgere og soldater. Garnisonen rummer mange håndværkere, der går borgerne i næringen og oven i købet bringer deres varer til torvs og tager brødet ud af munden på de, der giver dem føde og husly. Soldaterne, der ikke er under bystyrets jurisdiktion, taler groft til borgerne, bruger skældsord, prygl og slår dem og sæt-

---

⁶⁵⁷ Se Birk, by og fæstning 1653-1656, hvor synspunktet understøttes af kilderne.

⁶⁵⁸ Bjerg 1988 s. 11-13, 19. Christensen 1990 s. 440.

⁶⁵⁹ Köhn 1966 s. 23.

⁶⁶⁰ Rode 1940 bd. I s. 150, 184-185.

ter dem i arrest uden årsag. Soldaterne øver sig og skyder på markedspladsen og laver larm og ballade om natten, så kvinder og børn bliver skræmte. Desuden bliver tilrejsende svende presset til militærtjeneste, så nu mangler byens håndværkere svende og hvis man indkalder folk fra Hamborg, må man, med henvisning til truslen om militærtjeneste, stille kaution. Endelig kontrollerer militæret ind- og udførsel af byen, hvilket retteligt burde overlades til bystyret. Alle disse for borgerskabet militære genvordigheder ønsker man bragt til ophør. I Glückstadt spillede militæret ikke blot en afgørende rolle. Glückstadt blev behersket af militæret og forholdet mellem borgerskab og militær blev belastet af militærets forrang.⁶⁶¹

Overordnet betraget kan kongemagtens interesse for og omfattende investeringer i Glückstadt ikke betvivles. De deputeredes betænkning 1695 sætter imidlertid skarpt lys på et afgørende problem: De mange investeringer og privilegier, der skulle fremme udviklingen af handelsbyen Glückstadt, idet handelen var den ene del af begrundelsen for byens eksistens, var uden betydning, når investeringerne i fæstningsbyen Glückstadt, som var den anden del af begrundelsen for byens eksistens, medførte at den militære del kvalte den civile. Der var tale om en situation, hvor borgerskabet med deres egne øjne kunne se, hvorledes det militære element i byen hindrede udfoldelse af handel og håndværk og anden borgerlig næring. Det lod til, at kongemagtens interesse i og intentioner for det, der i herværende arbejde er indkredset som relationerne mellem kongemagt og fæstning og mellem kongemagt og by, betød at relationen mellem fæstning og by fik en kvælende karakter. Byen kunne ikke rumme begge dele. I midten af 1600-tallet var Glückstadt en af de første byer i det danske kongerige, der sendte skibe til Guinea og Vestinden. I slutningen af 1600-tallet stod det klart, også for borgerskabet i Glückstadt, at byens karakter af fæstnings- og garnisonsby hæmmede dens økonomiske udvikling, som det også er påvist i forskningslitteraturen.⁶⁶²

Ud over, at Hals Skanse i en vis forstand blev koblet uden på Hals by, er det på det generelle niveau tillige blevet anført af Karsten Skjold Petersen, at hvis man betragter forholdet mellem soldater og by som en social enhed, så blev soldaterne aldrig fuldt integreret i denne. Ikke desto mindre var, ift. byens totale økonomi, garnisonen en stimulan, både i form af forbrug og i form af arbejdskraft, i det mindste på det militære anlæg. Det var derfor ikke alle, der havde glæde af garnisonen. De, der havde størst glæde af denne, var handlende og håndværkere, og de, der havde mindst, var arbejderne.⁶⁶³

Dette gælder generelt. Men i Hals var der i tiden 1660-1700 ingen arbejdere eller borgere, som i Fredericia og i særdeleshed i Glückstadt, som soldaterne ved deres fusk og bibeskæftigelse kunne true og skade på næringen. Der var fiskere, bønder og bønderkarle. Der var ikke en egentlig borgerstand, stand af handlende og håndværkere der kunne høste fordel af skansens og garnisonens tilstedeværelse, jf. problemerne med at skaffe folk lokalt til opførelsen af bygninger i Hals Skanse. I

---

⁶⁶¹ Köhn 1966 s. 24-25.

⁶⁶² Köhn 1966 s. 23-27, Riis 2011 s. 342.

⁶⁶³ Petersen 2008 s. 209.

hvert fald ikke en stand af et omfang, der lader sig aflæse i fæstningsregnskaberne, hvad enten det drejer sig om byggeregnskaber eller de for enkelte år i sidste del af 1600-tallet bevarede ordinære fæstningsregnskaber. Kildesituationen tillader os således ikke at bevise det, men ikke desto mindre må der have været nogle, der drev smugkro, der må have været tuskhandel med varer, mad og drikke, sko og klæder, der må have været prostitution i variende grader og omfang, folk i Hals må have gået til hånde på skansen ved forefaldende arbejde, småreparationer mv., og folk fra garnisonen må have ydet tilsvarende, lejlighedsvis arbejde for folk i Hals. En udveksling af varer og tjenesteydelser må have fundet sted. Og skønt de er få, å viser de bevarede kilder os da også, at interaktion fandt sted.

3.5. Centralisering og renovering – Tiden 1660-1700 – Konklusion

Den centraliserede statslige forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område 1660-1700, der for en dels vedkommende på nærmest revolutionær vis var indført allerede i 1655 og 1658, resulterede i øget fokus fra kongemagtens side på Hals Skanse, hvilket kom til udtryk i en række planer og projekter i tiden 1660-1675. Fra kongemagtens side opfattede man, trods forfaldsperioder men bekræftet af de mange planer og projekter, fortsat Hals Skanse som den centrale fæstning til forsvar af Vendsyssel og Limfjordslandet og til sikring af forbindelsen til Norge. Man renoverede derfor den eksisterende skanse i 1675-1677. Denne renovering medførte ikke fundamentale fortifikatoriske ændringer i den bastionære fæstning, om end tilføjelsen af det murede krudtkammer i nordvolden bygningsmæssigt er ganske markant.

Baggrunden for de mange urealiserede planer og projekter må have været, at man fandt, at det økonomisk ville være så bekosteligt at renovere den eksisterende skanse, at man lige så godt kunne bygge nyt, og når man skulle bygge nyt kunne man lige så godt bygge endnu bedre og endnu større og på et endnu bedre sted. Projekterne, ikke mindst den mest fremmelige fæstningsingeniør Ruses, antog til tider meget volumniøs karakter. Og man fandt tilsyneladende bedre steder i Halsområdet til placering af en fæstning, for så blot, bogstaveligt talt, efter få spadestik at støde på sand, grundvand og andre forhindringer. Og så overvejede og planlagde man på ny. Da så Den Skånske Krig brød ud i 1675, var det slut med overvejelser og eksperimenter. Man måtte have en kampklar fæstning ved Hals, og den hurtigste måde at tilvejebringe en sådan på, var at renovere den eksisterende skanse. Anlægget var moderne og man sparede arbejde, tid og penge på, at der ikke skulle graves voldgrave og bygges jordvolde fra grunden. Desuden havde man gjort den erfaring fra de foregående års projekter, at jordbunden omkring Hals, bortset fra det lerholdige område vest for Hals by, var problematisk, og en placering af en skanse på det lerholdige område ville stærkt svække forsvaret af Limfjordsmundingen. De mange strandede planer og projekter er således ikke udtryk for kongemagtens ubeslutsomhed. Man havde besluttet, at der skulle være en fæstning ved Hals. Planerne strandede på sandjord, grundvand og beliggenhed. Altså: Tilbage til Hals Skanse i 1654-udgaven.

I tiden 1678-1700 indgik Hals Skanse på lige fod med landets øvrige fæstninger i rigets forsvar. Med udbygningen af Fladstrand Fæstning begynder efter 1686 en betydningsforskydning mod Fladstrand ift. forbindelsen med Norge, dvs. en betydningsforskydning ift. forbindelsen mellem Danmark og Norge, men fæstningsmæssigt er situationen i Hals uændret. Der bliver ikke taget beslutning om at ændre Hals Skanses status.

Disse forhold medfører en substantiel kritik af forskningslitteraturen på en række punkter. Overordnet er situationen for Hals Skanse status quo, i modsætning til forskningslitteraturens påstand om, at interessen fra kongemagtens side aftog eller forsvandt. Det er desuden påvist, at påstanden om, at Christian V ved sin tronbestigelse 1670 overtog gode fæstninger, forsynet med alle fornødenheder, er en påstand, der ikke har gyldighed for Hals Skanses vedkommende. Dette er så meget desto mere bemærkelsesværdigt al den stund betydningsforskydningen mod Fladstrand i 1670 endnu ikke var sat ind. Når en fæstning som Hals Skanse, der både skulle sikre Jylland, indsejlingen til Limfjorden og forbindelsen til Norge, ikke er omfattet af denne generelle påstand, kan man betvivle, hvor generel gyldighed påstanden har. Det samme gør sig gældende for forskningslitteraturens påstand om, at enevælden i 1670 militært stod stærkt, med fuldt gennemførte fæstningsanlæg, der styrkede forsvaret af de enkelte provinser og lettede forbindelsen mellem dem. Ved begyndelsen af Den Skånske Krig 1675 er det i forskningslitteraturen videre blevet hævdet, at fæstninger af Hals Skanses type blev anset for at være i betryggende stand. For Hals Skanse er situationen den, at en samtidig kilde angiver at skansen er klar til kamp, og en anden samtidig kilde angiver at der endnu er store mangler. I Hals er situationen altså ikke så entydig som den på det generelle niveau er fremstillet i forskningslitteraturen, hvorfor man også på dette punkt kan betvivle påstandens gyldighed.

Ved en omfattende om end ift. de mange planer og projekter vedr. Hals Skanse ujævn indsats, havde man i perioden 1660-1679 opbygget landets fæstningsforsvar i en form og et omfang, som man arbejdsmæssigt, mandskabsmæssigt og økonomisk kunne overkomme. Systemet var af defensiv karakter. Perioden 1679-1700 var på europæisk niveau præget af konflikter og krige mellem Frankrig og næsten alle andre stater i Europa. Den storpolitiske situation var ustabil og i dette ustabile mønster skulle Danmark finde plads, hvilket ikke lykkedes. Rigets udenrigspolitiske kurs var usikker og vakkende. Sikkerhedspolitisk havde man gennem hele perioden søgt at konsolidere rigets fæstningsforsvar. Fra kongemagtens side var der næppe noget ønske om at forværre rigets usikre udenrigspolitiske situation ved eksperimenter med eller ændringer i rigets fæstningsforsvar, som f.eks. forskydning af væsentlige, fortifikatoriske tyngdepunkter og funktioner. Også dette forhold spiller en væsentlig rolle i forklaringen på, hvorfor Hals Skanses situation i tiden 1678-1700 er karakteriseret ved status quo. Hvis noget virker, er der ingen grund til at reparere det, og da slet ikke, hvis man ikke kan garantere indgrebets positive resultat.

Uanset hvilke synspunkter man vurderer Hals Skanses funktion ud fra, så var der i alle tilfælde en bestemt funktion, som kun kunne varetages af en fæstning der hvor

Hals Skanse var placeret, nemlig sikring af indsejlingen til Limfjorden. Ved år 1700 var Hals Skanse i stand til at udføre den funktion, som man efter de mange urealiserede og realiserede planer og projekter i tiden 1660-1700 havde fået fastlagt og som man vurderede som uundværlig, dvs. primært at sikre indsejlingen til Limfjorden, sekundært at sikre forbindelsen mellem landsdelene. Det var det, der var Hals Skanses funktion.

I tiden 1660-1700 sætter relationen kongemagt og by sig kun få spor i kilderne og når det sker er det med negativt fortegn. Anlæg forfalder og sælges fra, og fra kongemagts side er der faldende, nærmest ikkeeksisterende interesse for Hals by. Den manglende interesse fra kongemagts side skal forklares ved de generelt dårlige forhold for byudvikling i tiden 1660-1700. Ift. landets generelle situation var der ikke økonomisk råderum til at støtte en byudvikling i Hals og der var ikke behov for en by på stedet; under alle omstændigheder ikke et behov af et sådant omfang, at det udløste investeringer fra kongemagts side. Det er et spørgsmål, om man fra kongemagts side overhovedet har overvejet dette forhold. Man gør intet for at støtte byudviklingen i Hals. På den anden side gør man heller ikke noget for at bremse en sådan udvikling. Privilegierne bliver ikke trukket tilbage. Men kongemagten ses ikke at have haft særlige intentioner for Hals by i perioden.

Det er i forskningsdiskussionen om Hals købstad blevet anført, at det forhold, at der ikke var repræsentanter for Hals købstad som i 1661 underskrev Enevoldsarveregeringsakten skulle være dokumentation for, at Hals ikke blev regnet blandt landets købstæder. Det er påvist, at heller ikke borgere fra den i 1583 privilegerede købstad Skanderborg var at finde blandt underskriverne af Enevoldsarveregeringsakten, hvorfor et sådant fravær ikke kan gøres til bevis for en sådan påstand.

Mht. relationen mellem fæstning og by kan man konkludere, at den enevældige forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område og den nyrenoverede skanse med dens garnison i tiden 1660-1700 havde begrænset erhvervsmæssig betydning. Sager af negativ karakter optræder i kilderne, mens positive relationer, der ikke affødte sager, ikke har fundet vej til kilderne, og derfor unddrager sig vores opmærksomhed. Det er væsentligt, at konfliktfladerne mellem fæstning og by for militær og civil kan have fremprovokeret og skærpet en spaltning, som har befordret ikke blot en særlig militær men også og i modsætning her til en særlig civil, lokal bevidsthed, som det sporadisk kommer til udtryk i kilderne.

Mens konflikten mellem civil og militær i Hals 1625, ved indgangen til den foregående periode 1614-1660, inspireret af forskningsdiskussionen kan karakteriseres som en konflikt mellem opfattelsen af henholdsvis en militær og en civil situation, er konflikten mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden 1663, dvs. ved indgangen til den her analyserede periode 1660-1700, meget klart en konkret konflikt om land, og om det civiles primat ift. det militære. Den vellykkede hævden af civile interesser på nærmest provokatorisk bekostning af militære, modsiger tillige dele af forskningslitteraturens hævden af de fæstningsmæssige prioriteringer i perioden. Desuden kan det ifm. konflikten mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden konstateres, at mens man i Hals Birketings Retsprotokol i de foregående perioder har omtalt birketingsdeltagerne som menige Hals birkemænd, omtaler

man ifm. konflikten deltagerne som Hals bymænd. Man er ikke mænd i et birk. Man er mænd i en by, uanset købstadsprivilegiernes formelle og reelle status. Disse bringes dog ikke på bane i sagen. Manglen på kildemateriale efter mødet i november 1663 gør det umuligt at konstatere om der er tale om en tendens eller et tilfælde. Tankevækkende er det under alle omstændigheder.

Det betydeligt større fæstningsanlæg Fredericia led i højere grad end Hals under manglende vedligehold. Modsat ses kongemagtens interesse ift. Glückstadt ikke at være svækket. Der investeres i fæstning og by, men på det by- og handelsmæssige område ikke tilstrækkeligt til at indfri de store ambitioner. Desuden har den militære dominans i Glückstadt en decideret negativ virkning på den by- og handelsmæssige udvikling. Der er ikke balance mellem de militære og fæstningsmæssige initiativer på den ene side og de by- og handelsmæssige initiativer på den anden. I Hals er investeringerne på alle områder få og små. I Hals var der ikke et borgerskab og en håndværkerstand, som i Fredericia og Glückstadt, som garnisonen kunne gå i næringen, hvilket begrænser konfliktfladerne.

4. PRAKSIS I KRIG OG FRED – TIDEN 1700-1764

4.1. Tiden 1700-1764

Efter sin tiltrædelse 1699 gennemførte Frederik IV (1671-1730, konge 1699-1730) en række reformer mhp. at centralisere beslutningsprocessen og trække beslutningerne nærmere kongen selv. De administrative reformer fuldblyndedes i 1706, da kongen henlagde alle kompetencer til sit eget kabinet. Kongens personlige styre, den personlige enevælde, var dermed for alle kancellisagers vedkommende gennemført, hvilket på det udenrigspolitiske område betød, at kursen blev mere målrettet end den havde været under Christian V.⁶⁶⁴ Frederik IVs bestræbelser på at drive Sverige ud af Tyskland og dets oversøiske besiddelser resulterede i Den korte Krig februar-august 1700, der endte med dansk resignation og kapitulation. For så vidt pegede Den korte Krig blot frem mod det store opgør ni år senere.⁶⁶⁵ Efter Den korte Krig gennemførte Danmark en udenrigspolitisk reorientering, særligt ift. sømagterne, der havde grebet ind i krigen og gjort det klart, at dansk udenrigspolitik ikke kunne føres i strid med sømagternes interesser. Efter at Sverige var svækket som følge af Karl XII's østeuropæiske felttog 1702-1709, indgik Danmark i 1709 alliance med Dresden, Preussen og Rusland mhp. at gennemføre et koordineret angreb på Sverige, gøre en ende på den svenske stormagt og bringe de tabte landskaber tilbage.⁶⁶⁶

Den 28. oktober 1709 erklærede Frederik IV Sverige krig. Store Nordiske Krig resulterede efter engelsk-fransk mægling i 1720 i, at Danmark ikke opnåede territoriale gevinster og Sverige måtte love aldrig i fremtiden at yde hjælp til Gottorp til skade for Danmark. Sverige var reduceret fra en stormagt til en stat af styrke som Danmark-Norge, hvilket indebar en forbedret sikkerhedspolitisk stilling for Danmark. Det gamle dansk-svenske stridspunkt om dominans i Østersøen eksisterede efter Store Nordiske Krig ikke længere. Danmark og Sverige var ikke længere de eneste betydende sømagter i Østersøen.⁶⁶⁷

Fra 1720 og frem til revolutionskrigenes udbrud i 1792 undergik Europakortet ikke mange forandringer, i modsætning til magtforholdet mellem de enkelte stater. Karakteristisk for udviklingen er stormagternes voksende indflydelse. De mindre staters indflydelse, såvel på europæisk politik som på deres egne forhold, blev reduceret. For det danske monarkis vedkommende var målet for udenrigspolitikken at fastholde og sikre den territoriale integritet, holde landet uden for stormagtskonflikterne, og i øvrigt udnytte freden til at styrke staten. Egentlige magtmidler til gennemførelse af udenrigspolitikken rådede staten kun i begrænset omfang over.⁶⁶⁸ Ikke desto mindre fandt der en stærk dansk oprustning sted i perio-

---

⁶⁶⁴ Jespersen 2006 s. 146-151.

⁶⁶⁵ Frantzen, Jespersen 2010 s. 341, 343-344.

⁶⁶⁶ Jespersen 2006 s. 177-179, Jespersen 1980 s. 296-300.

⁶⁶⁷ Jespersen 1989 s. 300, 306-315.

⁶⁶⁸ Feldbæk 1982 s. 253-260.

den.⁶⁶⁹

Mht. militære forhold udviklede den enevældige stat sig efter 1660 hurtigt og voldsomt til en militærstat. Ift. befolkningstallet var det dansk-norske monarki omkring år 1700 en af Europas mest militariserede stater, på linje med Sverige og Preussen. Specielt for det højre danske militariseringsniveau var landets ømtålelige forhold til Sverige. Her til kom regimets optagethed af den indenrigspolitiske situation, i hvilken de væbnede styrker spillede en vigtig rolle som garant mod kupforsøg og uroligheder, som de tidlige enevoldsmonarker frygtede, i reglen uden grund. Med oprettelsen af landmilitisen 1701 kom militærvæsenet tæt ind på livet af befolkningen, eller i hvert fald de 80 % af befolkningen, som levede på landet.⁶⁷⁰ Uagtet det militære apparats faldende andel af de i øvrigt øgede statslige og nationale ressourcer efter 1720,⁶⁷¹ gennemførtes i 1700-tallet en rafinering af hæren som organisation.⁶⁷²

4.2. Kongemagt og fæstning 1700-1764

De europæiske staters udvikling fra tribut- til domænestat og derpå fra skattestat eller fiskal stat til staternes endelige raffinering som fiskal-militære stater, er en alment accepteret opfattelse.⁶⁷³ Militæret var drivkraft i etableringen af den fiskal-militære stat, hvis væsentligste periode man har placeret i det såkaldte lange 18. århundrede.⁶⁷⁴ Det var imidlertid ikke alle fiskal-militære stater, der var lige succesfulde, eller som vedblev at være stærke, fiskal-militære stater. Det gælder bl.a. Bayern, Sachsen og Danmark, der før 1700 havde spillet en betydelig rolle, men hvis internationale betydning aftog i løbet af 1700-tallet. En væsentlig årsag til denne aftagende betydning var den måde, på hvilken den fiskal-militære stats teknikker forstærkede disse staters relative svaghed og mangel på ressourcer.⁶⁷⁵

Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at Danmark ikke var en fiskal-militær stat, og at Danmark ikke var en militariseret stat. Den militære moderniseringsproces karakteriserede tillige, ofte under indflydelse fra udlandet, en stor del af regeringens aktiviteter og var drivkraft for forandringer på andre områder.⁶⁷⁶ Den danske enevælde var ikke tilbageholdende med at anvende samfundets ressourcer til

---

⁶⁶⁹ Struwe 2005 s. 209, der også påpeger, at den danske oprustning skal ses i sammenhæng med en kraftig påvirkning fra Sverige og Rusland og at dansk udenrigspolitik i tiden fra 1740 til 1760'erne ikke kun hvilede på en stærk militærmagt, men i lige så høj grad på skjulte operationer med udbredt brug af bestikelser.

⁶⁷⁰ Jespersen 1989 s. 300-302.

⁶⁷¹ Lind 1986 s. 31-32, Lind 2010 s. 376.

⁶⁷² Lind 2010 s. 378 der angiver, at dette kom til udtryk i det store hærreglement, der udkom i fire bind i tiden 1740-1754.

⁶⁷³ Storrs 2009 s. 1. Det samme gælder opfattelsen af den militære revolution, hvad enten man ligger tyngdepunktet for denne mellem 1560 og 1660 eller mellem 1660 og 1720. Storrs 2009 s. 2-3. Placeringen af tyngdepunktet 1560-1660 tillægges Roberts, mens placeringen 1660-1720 tillægges Black.

⁶⁷⁴ Storrs 2009 s. 3, 7-9.

⁶⁷⁵ Scott 2009 s. 48. Mht. de central- og østeuropæiske stater nævner Scott disse underordnede position i det europæiske system pga. deres relative fattigdom og lavere skatteindtægter.

⁶⁷⁶ Lind 1986 s. 27.

hæren; Danmark var en udpræget militærstat. Desuden var belastningen af landbefolkningen høj ift. andre befolkningsgrupper. Ift. den generelle politik i enevælden havde det danske militær ikke megen kontrol, men den politiske prioritering af militæret var høj på det afgørende område, nemlig ressourcetildelingen, hvilket forplantede sig til kongens undersåtter. Denne militære opbygning indskrænkede sig til den tidlige enevældes periode, tiden frem til 1720. Den efterfølgende periode var præget af stabilitet i det militære apparat, mens folketal og produktion steg, hvilket vil sige en relativ nedgang i militærets andel af samfundets ressourcer.⁶⁷⁷ Set i europæisk perspektiv var der tale om betydeligt mere vidtgående militære ordninger i Danmark-Norge end de, der gjaldt endog de stærkeste militser.⁶⁷⁸ Det var både den civile og den militære del af statsledelsens fortjeneste, at dette lykkedes. Samarbejdet var ikke lydefrit, men resultaterne viser, at den civile og den militære ledelse kendte tilstrækkeligt til hinandens problemer til at kunne opnå betydelige resultater.⁶⁷⁹ Synspunktet harmonerer med opfattelsen af, at afslutningen på Store Nordiske Krig i 1720 medførte en øjeblikkelig, militær demobilisering.⁶⁸⁰ Ikke desto mindre fandt en meget stærk militarisering af det dansk-norske rige sted.⁶⁸¹

Denne udvikling betød, at den danske hær i 1700-tallet organisatorisk blev gjort til genstand for en mængde ændringer. I starten af 1700-tallet blev igangsat en reform af systemet med en permanent, hvervet felthær og en nationalt udskrevet militi, der blev ekserceret nogle få uger om året i nærheden af militfolkenes hjem. Denne reform var ved periodens slutning tilendebragt med det, som er blevet betegnet som oprettelsen af en egentlig værnemagtshær.⁶⁸²

---

⁶⁷⁷ Lind 1986 s. 31-32.

⁶⁷⁸ Lind 1986 s. 38-39. Den eneste militi der trænede lige så meget som den danske, selv under dennes svageste ordning, var den engelske efter 1757. Lind 1986 s. 39. Jespersen har i en fremstilling af det militariserede Danmark i 1700-tallet konkluderet, at militariseringsgraden i landet målt med europæiske alen var ekstremt høj. I overensstemmelse med den høje militariseringsgrad lagde militæradgifterne under fredsforhold beslag på mindst halvdelen af statens udgiftsbudget, mens den militære udgiftsandel i krigstid kunne udgøre 80 % af statens udgiftsbudget. Jespersen 2010 s. 334.

⁶⁷⁹ Lind 1986 s. 41.

⁶⁸⁰ Det er blevet hævdet, at man endnu inden året 1720 var gået til ende begyndte en almindelig reduktion af hæren. Rockstroh 1926 bd. 2 s. 70.

⁶⁸¹ Jespersen 1989 s. 284, 300-302.

⁶⁸² Petersen 2002 s. 33. Hærens organisationsform i 1700-tallet, herunder de forskellige reformer og ændringer, gennemgås i Petersen 2002 s. 33-70, der særlig ligger vægt på hærens rekruttering. Et af de ubesvarede spørgsmål i forskningen er, hvad staten så skulle bruge denne store hær til. I den hidtidige forskning har man har påvist, at Danmark var en af de stærkest rustede stater i Europa, men man har ingen tanker gjort sig om, hvad man egentlig skulle bruge hæren til; man har påpeget brugen af hæren til opretholdelse af landets indre sikkerhed, man har peget på den ydre fjende, og der er generelt en for snæver synsvinkel i den del af dansk historisk forskning i 1700-tallets historie, der kan indplaceres i "new military history." Denne synsvinkel er præget af den fredstradition i dansk historisk forskning der mener, at Danmark siden 1720 ikke har haft tanker om ekspansion. Synspunktet udtrykkes meget klart hos Feldbæk 1982 s. 102-103. Ift. dette synspunkt er anført, at de dansk-russiske alliancetraktater i 1700-tallet tyder på, at den danske stat i samarbejde med Rusland ønskede at benytte den danske militære overmagt over Sverige til udvidelse af dansk territorium. Disse tanker synes først ændret i 1780'erne, hvor Rusland var blevet så stor en magt, at Danmark ønskede Sverige anvendt som stødpude mod Rusland. Struwe 2003 s. 402-403. Struwe påpeger her, at vi mangler yderligere studier af sikkerhedspoli-

Det er i forskningslitteraturen blevet påpeget, at Frederik IV overtog systemet for styringen af militæret efter Christian V og at han videreførte dette med endnu større, personlig nidkærhed. Frederik IV blev fra begyndelsen sin egen krigsminister. Den personlige enevælde, hævdes det, slog netop stærkest og hurtigst igennem på det militære område, hvilket ikke var nogen tilfældighed, idet det militære område var den enevældige magtstats centrale område. Allerede under Christian V fungerede Krigskancelliet under daglig ledelse af overkrigssekretæren, som refererede direkte til kongen. Kongen selv traf personligt alle beslutninger vedr. hæren, end og de ringeste udnævnelser.⁶⁸³ Kongens rolle i alle militære beslutninger er evident og kan næppe overvurderes.

1700-tallet er således ifølge forskningslitteraturen en periode, i hvilken det danske samfund militariseres og i hvilken det militære apparat effektiviseres og sofistikeres, med kongen personligt engageret og i spidsen. Overordnet kom det militære til at spille en øget rolle for befolkningen i almindelighed, og for den del af befolkningen der skulle gøre militærtjeneste i særdeleshed. Militariseringen var bestemt af udenrigspolitiske forhold, af styrets ønske om at opretholde rigets suverænitet og af økonomiske forhold. Tidens militære reformer er således et udtryk for bestræbelsen på militært set at få mest muligt ud af de midler, der er til rådighed. Man måp forvente, at dette også vil have betydning for den militære bygningsmasse, i særdeleshed for fæstningerne og for disses funktion. Reformerne søgte at løse dette problem med forskellige grader af radikalitet. Dette betød, at den øgede militarisering ikke forløb lineært men er præget af det, man kan betegne som militære konjunkturbevægelser. Perioden 1700-1720 er præget af en stærkt øget militarisering, mens perioden 1720-1764 er præget af stabilisering, målt ift. det militære apparats andel af de samlede, samfundsmæssige ressourcer.

Såvel den internationale politiske situation som den nationale militære situation i tiden 1700-1764 rummer således en lang række forhold, som man kan forvente på forskellig måde ville forplante sig til situationen på Hals Skanse. Dette er imidlertid i bedste fald mangelfuldt og i værste fald slet ikke undersøgt i forskningslitteraturen.

På baggrund af Hals Skanses historie 1660-1700 kan man hævde, at kongemagten med Hals Skanse i år 1700 var i besiddelse af en tidssvarende, kampklar fæstning, der skulle løse en ganske bestemt funktion, primært beskytte indsejlingen til Limfjorden, dvs. fungere som spærrefæstning, og indgå i forsvaret af Jylland, sekundært støtte forbindelsen til Norge. Spørgsmålet er, hvorledes kongemagten fastholdt denne funktion gennem 1700-tallet, dvs. frem til salget af Hals Skanse i 1764, og hvorledes denne funktion i praksis blev varetaget på Hals Skanse.

Forskningslitteraturen om Hals Skanse i 1700-tallet er meget spinkel.⁶⁸⁴ Vores

---

tikken. Et sådant studie leverer Struwe selv i form af netop en analyse af de dansk-russiske alliancer i 1760'erne i Struwe 2005 s. 209-246.

⁶⁸³ Jespersen 1988 s. 304-305.

⁶⁸⁴ Forskningslitteraturen indskrænker sig til Gregersen 1956 s. 59-69, i hvilket afsnit Gregersen tillige indimellem griber tilbage til 1600-tallet i bestræbelsen på at forklare forhold i 1700-tallet, således s. 59, 63. Gregersen anfører s. 59, 64, at der for årene 1700-1719 findes udførlige regnskaber for Hals Skanse, i hvilke indtægter og udgifter er meget ens fra det ene år til det andet, men at store reparationer dog fra

viden om Hals Skanse i tiden 1700-1764 er således i udgangspunktet uhyre begrænset og rækker hverken til at bestemme kongemagtens relation til skansen eller til at bestemme skansens funktion i praksis. Den spinkle forskningssituation, der strengt taget kun dækker perioden 1700-1719, efterlader det indtryk, at der kun foregik meget lidt, om overhovedet noget, i tiden 1720-1764, og unddrager os derfor muligheden for at bestemme Hals Skanses position ift. de nationale, militære konjunkturer. I videre forstand giver det usikkerhed om, hvorvidt Hals Skanse egentligt indgik i det nationale forsvar i tiden 1700-1764, eller om skansen så at sige var en udkantsfæstning, som man ikke kerede sig om.

Af fæstningsregnskaberne, som ikke tidligere er blevet systematisk gennemgået, lader sig udsondre centrale elementer vha. hvilke man kan følge udviklingen, såvel overordnet som detaljeret. Dvs. udviklingen i de forskellige beholdninger på Hals Skanse, løbende vedligeholdelsesniveau og større renoveringsarbejder, garnisone ns størrelse og indkvarteringsforhold mm. Det forudsættes således at være muligt at afdække de konsekvenser, som beslutninger på nationalt niveau havde for Hals Skanse, afdække dens historie og bestemme skansens funktion.

For relationen kongemagt og fæstning afføder de i det foregående anførte forhold følgende præciserende forskningsspørgsmål for perioden 1700-1764, nemlig:

Hvorledes fastholdt kongemagten Hals Skanses funktion som fæstning i tiden 1700-1764, og er denne fastholdelse i overensstemmelse med de nationale, militære konjunkturer?

Dette spørgsmål besvares vha. en analyse af fæstningsregnskaberne 1700-1764 med særligt henblik på at klarlægge udviklingen i anlæg, bygninger, mandskab og materiel; en udvikling, som selvsagt betinges af kongens initiativer og bevillinger, eller mangel på samme. Til dette kommer følgende spørgsmål:

Hvorledes blev funktionen som fæstning i praksis varetaget på Hals Skanse?

Dette spørgsmål besvares vha. en analyse af fæstningsregnskaberne med særligt henblik på at klarlægge typen af og udviklingen i faste funktioner i krig og fred, og mhp. at klarlægge skansens funktioner i henholdsvis krigstid og i fredstid.

Fæstningsregnskaberne 1700-1764

Inden vi tager fat på analysen er det nødvendigt nærmere at redegøre for den centrale kildegruppe for perioden 1700-1764. Fæstningsregnskaberne for Hals Skanse antager fra 1700 en mere stringent form end den, der kendes fra såvel den foregående som den efterfølgende periode. Fæstningsregnskaberne omfatter således netop de år og den udvikling, der i forskningslitteraturen er blevet påpeget i Danmark, og som her er betegnet 1700-tallets militære konjunkturer. Fæstningsregnskaberne består af et regnskab, en antegnelse, dvs. en sammenskrivning af regn-

---

tid til anden gennemføres og angiver her årene 1713 og 1723-1724. I sin fortegnelse over benyttede kilder, Gregersen 1956 s. 69, anfører Gregersen fæstningsregnskaber for Hals Skanse og Fladstrand Fæstning 1700-1719 samt regnskaber mm. for Hals Skanse efter 1753. Gregersen har åbenbart ikke haft kendskab til eller mulighed for at benytte fæstningsregnskaberne 1720-1764, men kun regnskaberne 1700-1719. Selv har jeg blot meget oversigtligt behandlet perioden i Nielsen 2001 s. 42-48, Nielsen 2012 s. 19-20.

skabet med revisionspåtegning, til tider med særlige bilag for denne, og desuden med kongens egenhændige godkendelse,⁶⁸⁵ og endelig af en række bilag til regnskabet, i reglen 80-100 stk., hvor af dog nogle bilag er ganske omfattende, eksempelvis selvstændige regnskaber for større byggeprojekter mv., mens andre bilag blot består af en lille lap papir.

Et for herværende arbejde gennemgående problem ift. fæstningsregnskaberne er, at de er ført fælles for Hals Skanse og Fladstrand Fort. Dette skyldes, at arbejderne i Fladstrand i 1675 blev iværksat som et supplement til Hals Skanse og at man derefter bibeholdt de to anlæg under én ledende officer, hvad enten denne var stationeret i Hals Skanse eller i Fladstrand Fort.⁶⁸⁶ I regnskaberne holdes de to fæstninger i hovedsagen adskilt, men af bilagsfortegnelserne, i de år sådanne findes, fremgår ikke hvilke bilag der knytter sig til hvilken fæstning. Regnskaber og antegnelser er derfor blevet gennemgået i helhed, ligesom samtlige bilag er blevet gennemgået mhp. at udsondre de for Hals Skanse relevante oplysninger. Nogle bilag er forsvundet, men det er ikke mange. Desuden er bilagene til tider omnummererede, hvilket kan forårsage identifikationsproblemer. Regnskabsopstilling og regnskabsprincipper justeres i detaljer over tid, men den stringente form som helhed bibeholdes, således at de enkelte elementer kan identificeres. Der opereres med indtægter og udgifter af penge, bygninger, ammunition, proviant, materiel mv. og med årlige opgørelser over beholdning af samtlige dele. Måleenheden er således penge, antal, vægt osv. Det fremgår ikke altid af regnskab eller bilag, hvorvidt de pågældende håndværkere og leverandører var bosiddende i Hals eller Fladstrand. I langt de fleste tilfælde er der overensstemmelse mellem angivelse af det sted, dvs. Hals Skanse, hvor arbejdet skal udføres eller varen leveres og stedsangivelse i enten regning eller kvittering, eller i begge dele. Hovedreglen er i øvrigt, at håndværkere og leverandører fra Hals ikke nævnes med stedsangivelse i bilag udskrevet, underskrevet og dateret i Hals eller Hals Skanse, mens håndværkere og leverandører ude fra, i reglen Aalborg, Sæby eller Fladstrand, nævnes med stedsangivelse. Underskrives og dateres bilaget i Fladstrand, nævnes Hals som hovedregel, hvis håndværkeren eller leverandøren er hjemmehørende der, eller Sæby eller Aalborg, hvis der er tale om håndværker eller leverandør der fra.

Budgetmæssigt er der ikke altid balance mellem pengeindtægter og -udgifter for Hals Skanses vedkommende. Mankoen er i så fald dækket ind i det samlede regnskab, hvilket betyder, at det ikke er alle indtægter og udgifter, der figurerer i de særskilte regnskaber for Hals Skanse. Visse poster må findes i hovedregnskabet, eller i det for Hals eller Fladstrand særskilte regnskab. Endelig betyder dette for-

---

⁶⁸⁵ I regnskaberne ses, at kongen egenhændigt har underskrevet samtlige regnskaber for den trods alt beskedne fæstning Hals Skanse, hvilket er helt i overensstemmelse med forskningslitteraturens påpejning af, at kongen personligt var involveret i alle niveauer af det militære apparat. Jespersen 1989 s. 305. I øvrigt fremgår kongens aldrig tydeligt af underskrifterne og ved tronskifterne 1730 og 1746 tager henholdsvis Christian VI og Frederik V naturligvis over.

⁶⁸⁶ Som hos Vaupell 1876 bd. II s. 733. Vaupell, der anfører kommandantlisten under titlen "Hals og Fladstrand," angiver endog en fælles kommandant for Hals og Fladstrand før 1675. Dvs. før man tog fat på anlæggene i Fladstrand.

hold, at det er meget vanskeligt præcist at specificere år for år hvor mange penge der i alt er brugt på Hals Skanse, hvor mange der i alt figurerer på indtægtssiden og hvor mange på udgiftssiden. Ikke desto mindre kan man vha. fæstningsregnskaberne følge udviklingen, såvel overordnet som i detaljen.

Anlæg 1700-1720

Idéen om de stigende militære konjunkturer i tiden 1700-1720 angiver en totalitet, som man må forvente også fik konsekvenser for landets fæstningsforsvar, fysisk og praktisk for de enkelte fæstningsanlæg. I det følgende skal undersøges, hvorledes dette på det anlægsmæssige område konkret udfoldede sig for Hals Skanses ve-kommende.

Man beslutter i Krigskancelliet den 12. april 1701 at sende en ingeniør til Fredericia, Fladstrand og Hals mhp. at gennemføre de reparationsreparationsarbejder disse steder, som tidligere i april 1701 er vedtaget.⁶⁸⁷ Arbejdet og bevillingerne fortsættes de følgende år, hvor der findes bevillinger til Hals på lige fod med Nyborg, Korsør, Fredericia, Fladstrand, Kronborg, København, Christianshavn og Kastellet.⁶⁸⁸ Bevillingerne synes at være i overensstemmelse med anlæggenes størrelse og ikke at være udtryk for prioritering af disse.⁶⁸⁹

Lokalt betyder disse bevillinger, at der gennemføres betydelige anlægsmæssige arbejder på Hals Skanse. Man begynder i den søndre side af skansen 1704 under ledelse af en artillerikaptajn og en ingeniør og det anføres, at en del er nyopført fra grunden. I betragtning af, at arbejdet blev ledet af en artillerikaptajn og en ingeniør, må det have drejet sig om en ud- og nybygning af batterierne på de sydlige bastioner. Under alle omstændigheder er der tale om voldarbejde på det, der betegnes som den sydlige linje på Hals Skanse.⁶⁹⁰ Arbejderne på skansen har været så omfattende, at de også var tydelige for civile øjne. Den 24. august 1704 var biskop Bircherod på visitatsbesøg i Hals, og beså efterfølgende forbedringerne af fortifikationen på Hals Skanse.⁶⁹¹ Arbejdet på voldanlægget omfatter i 1705 reparation af voldene mod vest og nord samt kontreskarpen og ravelinen, og indkøb af 2.000 stormpæle, dvs. palisader. Arbejdet på den nordlige og østlige linje fortsatte i 1706, hvor også de gamle palisader blev udskiftet.⁶⁹² I 1707, hvor det anføres at det dre-

---

⁶⁸⁷ Rigsarkivet, Krigskancelliet efter 1699, udgåede breve, 539, 12. april 1701.

⁶⁸⁸ Rigsarkivet, Kommissariatet og kommissærer, Landetaten, Generalkommissariatet 26. februar 1704, 20. juni 1705.

⁶⁸⁹ En opgørelse over de årlige bevillinger til vedligeholdelse af fæstninger efter Frederik IVs (1699-1730) regiment, Tychsen 1884 s. 25-26, viser følgende tal, alle i rdl.: Danmark: København og Christianshavn 4.000, Citadellet Frederikshavn, dvs. Kastellet, 2.000, Kronborg 3.000, Korsør 200, Nyborg 1.000, Fredericia 1.000, Fladstrand og Hals 200, i alt 11.400. Holsten: Gottorp 100, Frederiksort 800, Helgoland 50, Rensborg 4.000, Glückstadt 2.000, Steinburger Skanse 50, Hitler Skanse 500, Oldenborg med Fort Apen 1.000, i alt 8.500. Norge: Aggershus 1.000, Frederikstad 2.000, Frederiksten 1.000, Kongsvinger 400, Kristiansand 50, Bergen 200, Trondhjem 800, Vardøhus 80, i alt 5.980.

⁶⁹⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1704 bilag 3.

⁶⁹¹ *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708* 1846 s. 455.

⁶⁹² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1705 litra B, bilag 23, 1706 s. 3-4, bilag 3, 13, specifikation, 27. april 1706.

jer sig om en fortsættelse af de foregående års reparationer, er det ravelinen og kontreskarpen der arbejdes på. Desuden bliver der plantet voldtorn, dvs. tornebuske, omkring volden, inden for voldgraven.⁶⁹³ Det egentlige skansearbejde udkommanderede man folk fra kompagniet til at gennemføre. I maj 1708 arbejdede 30 mand på reparation af det østlige batteri, og i juni arbejdede 36 mand på at renovere grave og banketter.⁶⁹⁴

Man har altså i tiden 1704-1708 udført voldarbejder på hele skansen, på kontreskarpen og ravelinen, gennemført palisadering og plantet voldtorn. Man ændrer ikke anlægget fortifikatorisk, men man gennemfører en fuldstændig renovering af den bastionære fæstning under ledelse af professionelle eksperter, nemlig en artillerikaptajn og en ingeniør.⁶⁹⁵

Danmark gik ind i Store nordiske Krig med den danske krigserklæring af 28. oktober 1709.⁶⁹⁶ I de foregående år har vedligeholdelsen af Hals Skanse været grundig, og der ses ikke at være foretaget bygnings- og anlægsmæssige initiativer ift. skansen som en del af den nationale krigsforberedelse. Der blev blot afholdt mindre udgifter til småreparationer i 1709.⁶⁹⁷ Fra centralt hold har man sandsynligvis skønnet, at forholdene var i orden. I juli 1710 betales imidlertid både en del småreparationer og for reparation af vindebroen og for palisadearbejde.⁶⁹⁸ Efter som posterne optræder i oversigten over ekstraordinære udgifter kan man konkludere, at ingen af arbejderne har været planlagt på forhånd men at man har skønnet, at deres gennemførelse har været nødvendig i lyset af, at skansen nu skulle fungere i en krigssituation. Forholdene skærpedes.

Krigsudbruddet betød, at man tilsyneladende måtte skærpe forholdene på landets fæstninger, hvor den forudgående fredsperiode åbenbart havde medført en vis afslappet holdning hos kommandanterne ift. brugen af fæstningerne. I september 1710 udsendes en skrivelse til kommandanterne over de danske fæstninger ifølge hvilken Krigskancelliet har erfaret, at der rundt om på fæstningerne tillades heste og andre husdyr at græsse på volde, udenværker og kontreskarper. Dette er ikke alene i modstrid med den tiltænkte krigsbrug af anlæggene, men ødelægger også værker og brystværn og forårsager stor skade og der af følgende store omkostninger. Det forbydes derfor dyr af enhver art at græsse på voldene, hvorimod kommandanterne skal sørge for at drage nytte af græs og hø.⁶⁹⁹

---

⁶⁹³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1707 s. 1, 3, 4, bilag 4. Voldtorn fungerede både som en slags pigtråd, dvs. hindring for en angribende fjende, som det var lykkedes at krydse voldgraven, og bidrog med deres rodnet til voldsikring.

⁶⁹⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1708 bilag 26.

⁶⁹⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1707, magasinregnskab for Hals Skanse, s. 23.

⁶⁹⁶ Jespersen 2010 s. 346.

⁶⁹⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1709, Specifikation over ekstraordinære små udgifter og leverancer s. 1-4.

⁶⁹⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1710, Specifikation over ekstraordinære udgifter, s. 2.

⁶⁹⁹ Rigsarkivet, Krigskancelliet efter 1699, udgåede breve, 19. september 1710.

Arbejdet fortsatte i 1711.⁷⁰⁰ Af en større samling kvitteringer og notater fremgår det, at 32 mand af brigader Rosenauers⁷⁰¹ kompagni har arbejdet på Hals Skanses kontreskarpe.⁷⁰² Den 21. december 1711 fejrer man så det nye batteri på Hals Skanses kontreskarpe med en af kommandanten befalet salut.⁷⁰³ I den resterende del af Store Nordiske Krig er der på det anlægsmæssige område overvejende tale om mindre reparationer.⁷⁰⁴

Store Nordiske Krig var afsluttet med freden 3. juli 1720.⁷⁰⁵ For så vidt angår Hals Skanses anlæg havde krigen medført forbedringer og udbygninger af voldanlægget. Den væsentligste del af disse projekter er det i 1711 opførte nye batteri på Hals Skanses kontreskarpe. Det fremgår ikke, på hvilken side af skansen batteriet er opført. Det er dog rimeligt at antage, at der er tale om den vestlige side af skansen, hvor resterne af batteriet endnu kan iagttages. Hvis der har været tale om et anlæg mod syd, er der ikke længere spor efter dette, men det har næppe heller været tilfældet. Mod syd, som man ellers kunne mene ville være mest oplagt, har man været beskyttet af muligheden for at skyde fra Hals skibsbro, enten med permanent placeret skyts eller ved at overføre en eller flere af de med feltlavetter forsynede kanoner til denne.⁷⁰⁶ Mod øst blev i slutningen af 1700-tallet projekteret et andet batteri,⁷⁰⁷ af hvilket resterne også fortsat findes, så placering af 1711-batteriet i Hals Skanses kontreskarpe må have været mod vest.

I modsætning til situationen i Hals ses ikke tilsvarende omfattende reparationsarbejder iværksat i Fredericia. Her konstaterede man i 1702, at Fredericia fæstning overhovedet ikke blev vedligeholdt; fæstningen forfaldt, voldgravene blev fyldt op af de udskridende jordmasser, og bastioner og raveliner, porte og kurtiner forfaldt.⁷⁰⁸ Der blev i 1707 udarbejdet planer for et særdeles omfattende istandsættelsesarbejde, der dog blev skrinlagt, men som kom til at spille en vis rolle ifm. renoveringer i bl.a. 1710. Herefter blev Fredericia fæstnings anlæg og bygninger fortløbende vedligeholdt.⁷⁰⁹

Mht. Glückstadt fortsætter for en umiddelbar betragtning kongemagtens stærke

---

⁷⁰⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711, Specifikation over ekstraordinære udgifter, s. 1, 2, bilag 13.

⁷⁰¹ Brigader Rosenauer (1649-1729) var chef for det Aalborgske nationale Regiment, oprettet 1701. Vaupell 1876 bd. II s. 700. Nielsen 2005 s. 125-128.

⁷⁰² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711, bilag 17, indlæg dateret henholdsvis 25. november og 26. november 1711.

⁷⁰³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711, ammunitionsregnskab, forbrug, Hals Skanse, s. 3.

⁷⁰⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1712, Hals Skanse vedkommende, s. 8, bilag 17, indlæg dateret Fladstrand 24. oktober 1712, bilag 37, indlæg dateret 29. december 1712, 1713 bilag 13, 28, 29. Rigsarkivet, Kommissariater og kommissærer, Landetaten, Generalkommissariatet 21. september 1714, 22. september 1714, 2. november 1714, 13. marts 1715, 6. maj 1715.

⁷⁰⁵ Jespersen 2010 s. 366.

⁷⁰⁶ Dette forudsatte naturligvis at broen var i stand til formålet, jf. Bygninger 1700-1720.

⁷⁰⁷ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, 1764-1800, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse, 1773-1800. Bilag indhæftet bag i bind, antageligt 1793.

⁷⁰⁸ Husted 2010 bd. 2 s. 7-8.

⁷⁰⁹ Husted 2010 bd. 2 s. 18-19, 56-61.

opmærksomhed på fæstningen i tiden 1700-1764. I 1705 bygges et nyt provianthus til fæstningen til afløsning for det i 1633 opførte, der blev nedrevet efter at være fuldstændigt udtjent.⁷¹⁰

I tiden 1700-1720 kan det på baggrund af fæstningsregnskaberne for Hals Skanse konstateres, at skansens voldanlæg på kongemagtens initiativ blev vedligeholdt og forbedret. Skansen som kampanlæg blev forstærket. Ift. de ordrer og bevillinger, der blev givet til landets fæstninger, ses ingen vaklen ift. kongemagtens fæstningsmæssige prioritering af Hals Skanse. De anlægsmæssige initiativer for de danske fæstninger er ligeværdige og står i relation til anlæggenes størrelse. Man kan således konkludere, at kongemagten på det anlægsmæssige område fastholdt skansens funktion som fæstning og videre at Hals Skanse som fæstningsanlæg i kraft af vedligeholdelse og forbedringer fulgte de stigende, nationale militære konjunkturer i tiden 1700-1720.

Bygninger 1700-1720

Mht. de bygninger der lå i skansen, fremgår det af en opgørelse i 1700, at der i Hals Skanse mod nord findes kommandantens hus, mod øst et provianthus, mod syd og vest barakker, et vagthus op mod porten i nordvolden, et vagthus i ravelinen, et muret krudtkammer samt skibsbroen i Limfjorden, der tæller med som en del af skansens bygninger.⁷¹¹ Den korte Krig må være forklaringen på den aktivitet der kan iagttages på Hals Skanse fra den 13. februar 1700 og året ud. Der fandt en væsentlig, bygningsmæssig aktivitet sted, med omfattende reparationer og med nybygning af et magasinhus.⁷¹² I tiden 1701-1703 gennemføres blot mindre reparationsarbejder.⁷¹³ I 1704 renoveres krudtkammeret.⁷¹⁴ Sidste post i opgørelsen over

---

⁷¹⁰ Möller 2005 s. 139-140.

⁷¹¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700, Bygninger, del af opgørelse over Hals Skanses inventarium, dateret Fladstrand 13. februar 1700. Mht. de hyppigt forekommende barakker skal det anføres, at ordet barakke i 1700-tallet betød kaserne og ikke havde betydning af noget midlertidigt og usselt, som ordet senere fik. Petersen 2005 b s. 11. 1700-tallets barak anvendes således i lighed med det engelske ord barracks, der betyder kaserne.

⁷¹² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700, s. 23, 26-27, 28-29, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 72, 74, 75, 76. Opgørelsen over materialeforbrug giver et indtryk af styring og detaljeringsgrad: Der blev anvendt 2.045 lægtesøm, 4.480 mursten, 3.600 tagsten og 406 kobbersøm. Ligeledes anføres ifm. reparationer alle år antal udkommanderede soldater og arbejdsdage der er medgået, også når specialister er udkommanderet. Fra 12. februar til 29. juni arbejdede 50 mand af frikompagniet i Hals Skanse og efter 30. juni 1700 forblev 10 mand i skansen. Det er således ikke korrekt, når Gregersen 1956 s. 59 angiver, at Hals Skanses besætning i år 1700 forøgedes til 50 mand. De 50 mand var blot i skansen mens de store reparations- og bygningsarbejder stod på. Derefter blev 40 mand sendt retur til Fladstrand og i Hals forblev den egentlige besætning, 10 mand. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700, bilag 6, 26. Bilagsnummereringen er usikker; bilag 6 er januar 1701 påtegnet nr. 75, bilag 26 er kvittering for modtagelse af penge for sejladsen, transport af proviant til det nye magasin i Hals, dateret Fladstrand 13. august 1700.

⁷¹³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1701 bilag 21, 1702 bilag 10, 15, 1703 bilag 8.

⁷¹⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1704 regnskabet s. 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, bilag 15, 20, specifikation over betalte småregninger som f.eks. 300 søm, bilag 41, specifikation og forklaring på hovedposter, som f.eks. hylde i krudtkammeret.

huse i 1704, som er analog med opgørelsen 1700, drejer sig om skibsbroen, i hvilken forbindelse det oplyses, at der på denne stod et gammelt vagthus. Pga. brøstfældighed og forrådnelse og fordi det ville være forbundet med stor bekostning at opbygge det, havde man nedtaget vagthuset for at forhindre, at det skulle falde i fjorden.⁷¹⁵ I 1707 oplyses om Hals skibsbro, at den nu er forrådneth og brøstfældig.⁷¹⁶ Efter 1704 gennemføres blot mindre reparationer men i 1712 sætter mere omfattende bygningsarbejder ind, der afsluttes i 1714.⁷¹⁷ Også Hals skibsbro bliver omfattet af disse arbejder, idet den forfaldne bro bliver repareret i 1714.⁷¹⁸

Hermed havde man tilsyneladende nået et niveau som man fandt holdbart, i det mindste for en tid. Under alle omstændigheder ses kun ganske få og små reparationsarbejder gennemført i tiden 1715-1720.⁷¹⁹ Påstanden om det tilfredsstillende niveau underbygges af, at der i 1720-regnskabet findes et bilag af hvilket det fremgår, at der efter reparationerne, hvormed må sigtes til de store arbejder 1712-1714 idet der i tiden 1715-1720 ikke foretages tilsvarende bygningsreparationer, var blevet 198 gamle tagsten til overs og at disse kan bruges til reparation af bl.a. det gamle tøjhus eller et andet sted i skansen, når der blev behov for det. Tagstenene skrives derfor til indtægt i skansens beholdning.⁷²⁰

I tiden 1700-1720 kan det på baggrund af analysen af fæstningsregnskaberne for Hals Skanse konstateres, at skansens bygninger blev godt vedligeholdt, og at udskiftninger og nybyggeri blev gennemført. Særligt det sidste godtgør, at der ikke blot var tale om almindelig vedligeholdelse. Også på dette område blev skansen som kampanlæg forstærket. Man kan således konkludere, at kongemagten også på det bygningsmæssige område fastholdt skansens funktion, og at bygningerne på Hals Skanse i kraft af vedligeholdelse og nybyggeri fulgte de stigende, nationale militære konjunkturer i tiden 1700-1720.

Mandskab 1700-1720

Den korte Krig fra februar til august 1700 medførte på ny opmærksomhed ift. fjendtlige sø- og troppebevægelser. Den 7. april 1700 ankom til Aalborg oberst Matthias Nummesen med et regiment ryttere, med hvilket obersten omgående efter kongelig ordre satte over til Vendsyssel. Her blev regimentet indkvarteret

---

⁷¹⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1704 s. 32.

⁷¹⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1707, magasinregnskab for Hals Skanse s. 23.

⁷¹⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1706 s. 23, 1708 s. 5, 6, Hals Skanse regnskab s. 4, 5, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1708 bilag 27, specifikationer, Fladstrand og Hals Skanser, 1712, Hals Skanse vedkommende, s. 6-7, bilag 34, 1712 bilag 30, indlæg 17. august 1712, 1713 bilag 27, 1714 bilag 19, 24, 23, 1714 bilag 22, 21, 25.

⁷¹⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1714, Hals Skanse vedkommende, s. 7

⁷¹⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1715 s. 5, 1716, 1717, 1716 bilag 15, 1718 bilag 15, 1720 bilag 1.

⁷²⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1720 bilag 34.

forskellige steder på Vendsyssels østkyst for at hindre en fjendtlig landgang.⁷²¹ Det er blevet påpeget, at stort set alt, hvad der fandtes af regulære tropper på Fyn og i Jylland, fra april til august 1700 blev sendt til rigets sydgrænse, og at der i Jylland ikke var andre regulære tropper end besætningerne i Fladstrand Fæstning og Hals Skanse.⁷²² I november 1700 foreligger en oversigt over indkvarteringer i Danmark og hertugdømmerne. Af oversigten over de jyske indkvarteringer fremgår, at der i Hals ligger et frikompagni. Et frikompagni bestod principielt af to officerer og 49 underofficerer og menige, i alt 51 mand.⁷²³

Manglen på regulære tropper i Jylland måtte nødvendigvis få forsvarsmæssige følger, og en konsekvens af Den korte Krig var oprettelsen af landmilitsen i 1701. Ordningen bragte for alvor militærvæsenet ind på livet af landbefolkningen, også i fredstid.⁷²⁴ Kommunikationen mellem kongemagt og lokalbefolkning var effektiv, og vidner tillige om ordningens konsekvenser og bevidstheden om denne ud i yderste, administrative led, dvs. sognene.⁷²⁵ I april 1701 ankom fortroppen for den nye landmilits til Aalborg, hvor et skib fra København lagde til og med sig havde de over- og underofficerer, som skulle kommandere landmilitsen i Aalborg stift.⁷²⁶

Mht. mandskabets størrelse er det i lyset af, at Den korte Krig udspandt sig fra februar til august 1700 interessant, at regnskabet for Hals Skanse og Fladstrand Fort opsummeres for perioden fra og med 12. april 1697 til og med 11. februar 1700. Af regnskaberne fra 12. april 1697 til 11. februar 1700 fremgår det, at garnisonen i alle år talte i alt 57 mand, idet det ikke specificeres, hvor mange der var

---

⁷²¹ Uddrag af *Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, 1846 s. 375, 380.

⁷²² I august 1700 var i lyset af Den korte Krig blevet lagt 1.000 mand i Fredericia fæstning, og i 1702 lå der i Fredericia 200 mand. Housted 2010 bd. 2 s. 8-10.

⁷²³ Rigsarkivet, Kommissariatet og kommissærer, Landetaten, Generalkommissariatet, 110, 13. november 1700. Af øvrige lokaliteter for indkvarteringer i Jylland nævnes Fredericia, Haderslev og Flensborg. Ud over et halvt artillerikomparti i Fredericia hører tropperne i Fredericia, Haderslev og Flensborg til henholdsvis 3. og 5. Jyske Regiment, mens frikompagniet i Hals ikke hørte under noget regiment. Kompagnistørrelse 1689-1720 jf. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 55, som s. 157, 144, 148 henviser til "Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie Bd. I-X, København 1899-1922," bd. I s. 89, 99, bd. II s. 78, samt Lokalhistorisk Arkiv, Frederikshavn, Fladstrand Fæstning. I slutningen af 1600-tallet udgjorde frikompagnier en kampklar infanteristyrke. Frikompagnier fik i begyndelsen af 1700-tallet også en social funktion, idet ældre soldater, der ikke længere var fuldt feltduelige, gjorde tjeneste i frikompagnier, som dog frem til efter Store Nordiske Krig fortsat var fæstningens infanteristyrke i fredstid, eller kernen i denne styrke. Christensen 1990 s. 441-442.

⁷²⁴ Jespersen 2010 s. 336.

⁷²⁵ I de himmerlandske Vester- og Østerbølle sogne kunne sognepræsten Lauritz Axelson i sin dagbog udførligt redegøre for ordningen og for, hvor mange mænd hver enkelt landsdel som følge af den nye, permanente landmilitsordning skulle stille. *Dagbog fra det 16de, 17de og 18de Aarhundrede, fordem sammenskreven af Hr. Mads Pedersen Farstrup og Hr. Lauritz Axelson*, 1813, s. 161-162.

⁷²⁶ At ordningen ikke var ubetinget populær og at de udskrevne ikke altid uden videre ville underkaste sig den nye ordning antydes af, at en rytter 31. juli 1701 i Biersted i Vendsyssel blev slået ihjel af nogle bønderkarle, som for nylig var blevet udskrevet til landsmilitsen. *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, 1846 s. 388, 392.

garnisoneret i Fladstrand Fort og hvor mange der var garnisoneret i Hals Skanse.⁷²⁷ Oplysninger om mandskabets fordeling i henholdsvis Fladstrand og Hals må findes i bilagene vedr. tildeling af brød, i hvilke man angav, hvor mange mænd i hvilken fæstning der skulle have brød i hvor mange dage. Der er imidlertid ikke altid overensstemmelse mellem bevillingerne og det faktiske antal. I 1700 gives der således bevilling til 10 mand i Hals Skanse, mens det faktiske antal er 14 og det faktiske antal i Fladstrand er 40 mand.⁷²⁸ Den mandskabsmæssige situation kompliceres en smule af, at man fra og med 1701 regnskabsmæssigt opererer med den faste besætning bestående af gemene, dvs. menige fodfolk, og med en særlig bevilling til og opgørelse af artilleristerne på Hals Skanse. Fodfolksbesætningen bestod i 1701 af 10 mand og artilleristerne af to mand i tiden fra og med 1. januar til og med 23. januar, og igen to mand fra og med 24. januar til og med 30. juni 1701. Fra og med 1. juli til og med 31. december befinder der sig så fire artillerister i skansen.⁷²⁹ Bemanningen kunne således variere en smule hen over det enkelte år, men i tiden 1700-1720 bestod skansens besætning af 12-19 mand, hvoraf i reglen de to var artillerister.⁷³⁰ Ganske vist befalede kongen den 28. august 1710, at der til garnisonens forstærkning i Hals og Fladstrand skanser skulle bevilges to over- og syv underkonstabler, to over- og tre underofficerer samt 60 menige,⁷³¹ men en sådan forøgelse afspejler sig ikke i regnskabet 1710.

Garnisonernes størrelser i henholdsvis Hals, Fredericia og Glückstadt, som de fremgår af Tabel 1. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt, afspejler i årene 1700-1720 fæstningernes størrelser. De mindste udsving over tid forekommer i Hals og Glückstadt, idet dog tallene for Glückstadt skal ses i sammenhæng med det tilsyneladende mere præcise tal for år 1700. Derimod reduceres garnisonen i Fredericia ganske betragteligt i 1703, og holder dette lave niveau frem til 1709, hvor Store Nordiske Krig bryder ud. I udgangsåret 1700 synes Fredericia fæstning at have været i noget ringere stand end Hals Skanse, om end der også for

---

⁷²⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700. Denne del af regnskabet 1700 vedrører tiden frem til 11. februar 1700. Det efterfølgende regnskab for hele 1700 er samlet med årsregnskab for 1700.

⁷²⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700 litra A, litra G, bilag 38. Bevillinger, tildeling af brød pr. mand pr. dag, ligger som de første bilag i regnskabet, mens det faktiske antal fremgår eller kan beregnes af udgiftsbilagene for brød.

⁷²⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1701. Af regnskabet 1701 bilag 1 og bilag 3 fremgår det, at brødbevillingen til Hals Skanses garnison er givet til 10 mand. Hertil kommer så den særlige bevilling til artilleristerne, bilag 2, der gives med differentieret antal og periodisering.

⁷³⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700-1720, regnskaber og bilag. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1707, magasinregnskab for Hals Skanse, s. 19. Tallet er beregnet på gennemsnit af brødportioner. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1708 bilag 30, 31, 1709 bilag 22, 29, 1710 s. 16, bilag 21, 22, 24, 1712 s. 27, bilag 35, 40, 1713 bilag 31, 12, 1714 bilag 15, 30, 1715 bilag 8, s. 4, 1716 bilag 13, 1718 bilag 12. Samme år ansattes en garnisonsfeltskær ved Hals Skanse og Fladstrand Fæstning, først med bopæl i Fladstrand, senere i Sæby, som man har gået ud fra også blev benyttet af den civile befolkning. Klitgaard 1928-1930 b, via www.tidskrift.dk s. 1. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1719 bilag 13, 23. Se i øvrigt herværende arbejde Bilag 1 og 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708, 1709-1720.

⁷³¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1710 bilag 25.

Hals Skanses vedkommende synes at kunne spores en vis stagnation op mod år 1700, hvilket bl.a. indikeres af, at man i Hals så at sige må samle op på de foregående tre års fæstningsregnskaber, dvs. fra 1697. Men Fredericia er ret hurtigt kommet ud af dødvandet, hvilket understreges af de bemandingsmæssige forhold, ikke blot under Den korte Krig 1700, hvor Fredericia kunne mønstre ca. 300 mand mod Hals Skanses 14, men også i fredsåret 1702, hvor Fredericia kunne mønstre 200 mand mod Hals Skanses 12, hvorefter garnisonen i Fredericia ganske drastisk reduceres til 51 mand i tiden 1703-1708.. Der ses en lille forøgelse af Hals Skanses garnison i perioden, som dog er den samme i både start- og slutår. For Fredericias vedkommende gælder endvidere, at der i perioder var ca. 4.000 mand i fæstningen, idet denne benyttes som opmarchplads, mens der i Glückstadt i 1700 er 2.128 mand i fæstningen, hvor af de 1.900 mand udgør stamkompagniet.⁷³²

Tabel 1. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1700-1720⁷³³

År	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	1709	
Hals	14	Ca. 14	12	12	12	18	14	17	13	15	
Fredericia	300	200	200	51	51	51	51	51	51	100	
Glückstadt	2128	1500	1500	1500	1500	1500	1500	1500	1500	1900	
År	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720
Hals	15	15	15	17	18	19	19	19	19	15	15
Fredericia	470	150	200	400	200	200	200	200	514	150	150
Glückstadt	1900	1900	1900	1900	1900	1900	1900	1900	1900	1900	1900

Hvad angår mandskabets indkvartering så fremgår det af opgørelsen i 1700 over bygninger bl.a., at der i Hals Skanse mod nord findes et hus som kommandanten bor i og mod syd og vest barakker, af hvilke den ene betegnes som soldaternes barak.⁷³⁴ Med betegnelsen soldaternes barak fastslås, at soldaterne er indkvarteret i Hals Skanse og ikke privat indkvarteret i Hals by. Det fremgår da heller ikke af regnskaberne at der har været afholdt udgifter til privat indkvartering.

Ifm. træning af mandskabet sendes løjtnant Frigast i september 1700 fra Fladstrand Fæstning til Hals Skanse. Han har i den forbindelse fra Fladstrand Fæstning modtaget proviant, musketter og ammunition mhp. at eksercere mandskabet, og af en påtegning januar 1701 fremgår det, at nævnte krudt, kugler og lunter er blevet

⁷³² Se i øvrigt Bilag 1-2, Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708, 1709-1720. Husted 2010 bd. 2 s. 25-42, Köhn 1966 s. 39.

⁷³³ For perioden før 1700 kendes følgende tal, udsondret på baggrund af det foregående: 1658: Hals 100. 1665: Hals 31. 1669: Fredericia 87. 1670: Hals 34, Fredericia 471, Glückstadt 1.018. 1675: Hals 172. 1678: Hals 191. 1687: Fredericia 900. 1690: Hals 20. I Fredericia var i 1700 1.000 mand ifm. Den korte Krig, mens de her angivne 300 opfattes som stampersonel. Tallene for Hals er hentet fra Bilag 1-2, Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708, 1709-1720, idet dog tallet for Hals 1701 bygger på et skøn. Tallene for Fredericia er hentet hos Husted 2010 bd. 2 s. 7-42, mens tallene for Glückstadt er hentet hos Köhn 1966 s. 39, der opererer i årmæssige samleangivelser for perioden. Tallene for Fredericia og Glückstadt er omtrentlige.

⁷³⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700, Bygninger, del af opgørelse over Hals Skanses inventarium, dateret Fladstrand 13. februar 1700.

forbrugt til eksercering.⁷³⁵ Den bygningsmæssige aktivitet i 1700 blev således modsvaret af en vis militær modernisering, af en professionel ledelse og træning af skansens faste mandskab. Det ses dog også, at man ikke altid anvendte den til eksercits bevilgede ammunition.⁷³⁶

Freden den 3. juli 1720 bragte efter alt at dømme ikke de store forandringer for den 15 mand store garnison på Hals Skanse. Dagliglivet og med det eksercitsen på fæstningen fortsatte tilsyneladende uantastet fredsåret ud.⁷³⁷

For perioden 1700-1720 må man konkludere, at kongemagten mandskabsmæssigt mht. antal fastholdt et ensartet niveau på Hals Skanse. Tallet er lavt og må være udtryk for en minimumsbesætning. I en del af krigsårene ses en stigning i skansens garnison, men dette tal falder før afslutningen af Store Nordiske Krig til det niveau, der kendes i de første krigså. Idéen om de militære konjunkturer tilsiger oprustning i tiden 1700-1720. Det er imidlertid ikke tilfældet for kongemagtens initiativer på det bemandingsmæssige område på Hals Skanse.

Materiel 1700-1720

Grundstammen i Hals Skanses militære beholdning kan udsondres af fæstningsregnskaberens årlige opgørelser over tildeling, anvendelse og statusbeholdning af mangfoldige typer materiel og militært udstyr.⁷³⁸ Af håndvåben rådede de omtrent 14 mand i 1701 over 41 defekte musketter og 19 defekte kårder; musketter og kårder blev som en del af en større forsendelse fragtet til København for at blive repareret der, hvorefter de blev returneret til Hals Skanse.⁷³⁹ Man fører regnskab med forbrug af krudt, kugler og lunter,⁷⁴⁰ men de samlede oversigter over beholdningerne findes undtagelsesvist ikke i 1701-regnskabet. Enten er disse ikke blevet udarbejdet, eller også er de forsvundet. I lyset af den akkuratesse, med hvilken den

---

⁷³⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700 bilag 52. Der er tale om tidligere bilag 6, hvilket er overstreget ifm. ændringen af nummereringen.

⁷³⁶ Således blev i 1709 bevilget 25 pd krudt og 225 musketkugler til brug ved eksercits og af de bevilgede kugler blev blot anvendt 40. Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1709 s. 17. Ligeledes er det heller ikke altid muligt at specificere, hvor stor en del af årets krudtforbrug der har været anvendt til eksercits og hvor stor en del der har været anvendt til saluting, som f.eks. i 1705. Eksercitsen omfattede øvelse i skydning med såvel musketter som kanoner, jf. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1705 bilag 29, 30, 32, 33, 35.

⁷³⁷ I hvert fald kvitteres 28. december 1720 for 25 pd krudt og 225 blykugler anvendt til årets eksercits 1720. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1720 bilag 19, 36.

⁷³⁸ Jeg har i Bilag 1-2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708, 1709-1720 kun medtaget enkelte, centrale elementer i den militære beholdning, dvs. antal kanoner, kugler, kardæsker, krudt osv., mhp. at opnå et talmæssigt dækkende billede af den militære beholdning og udviklingen i denne på Hals Skanse i perioden 1700-1720. Dette gælder også for de efterfølgende Bilag 3-6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse, der dækker tiden 1721-1764. Alle er bilag ensartet struktureret.

⁷³⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1701, oversigt over udgifter på geværrer, dvs. våben, samt bilag 22, 28, 30, 31, sidstnævnte vedr. fragt.

⁷⁴⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1701 bilag 29.

Øvrige del af regnskabet er ført, er det sidste formodentligt tilfældet.⁷⁴¹ Til gengæld bogfører man i 1703 ting til Hals Skanse, der ikke befinder sig i skansen. Det drejer sig om 1.000 pd krudt, som henligger i ni tønder i tårnet i Fladstrand, der bliver bogført som en del af Hals Skanses krudtbeholdning, således at denne i regnskabet anføres som bestående af 2.853 pd krudt, mens der i skansen reelt blot befinder sig 1.853 pd.⁷⁴² I 1705 indkøbes 16 nye lavetter. De nye lavetter var der tilsyneladende ingen i Hals der var i stand til at producere. I hvert fald oplyses det i fæstningsregnskabet, at disse er lavet i Fladstrand og udført til Hals Skanse januar 1706.⁷⁴³

Det er ikke muligt at afgøre, hvorvidt der var tale om nødvendige udskiftninger eller om opgradering af materiel. De nye lavetter kan være udtryk for en forstærkning af Hals Skanses armatur, men er det ikke nødvendigvis. Dette gælder også den samlede forøgelse af beholdningen af kanonkugler på 202 stk. i tiden 1700-1708, der modsvares af et forbrug på blot syv, som falder henholdsvis tre og fem år efter forøgelsen i 1702. Når man forøger beholdningen af kanonkugler i 1702 fra 1.083 til 1.293 kugler uden at have forbrugt kugler i de foregående år, må det være ud fra en forventning om, at man kan få brug for dem, og i hvert fald ud fra et ønske om at have et passende beredskabslager i skansen. Dette kommer også til udtryk i forøgelsen af krudtbeholdningen, fra 958 pd i 1700 til toppunktet 2.836 pd i 1705, med en samlet forøgelse i hele perioden 1700-1708 på 1.677 pd og et forbrug på blot 198 pd, heraf kun 8 pd i krigsåret 1700 og 190 pd i fredsårene 1705-1708.⁷⁴⁴ Ligeledes er de nye lavetter et udtryk for, at man ønskede i det mindste at vedligeholde det militære beredskab man havde opbygget under og efter Den korte Krig i 1700, hvilket også den relativt konstante beholdning af alle de øvrige dele af det militære magasin er udtryk for. Bortset fra Den korte Krig 1700 er perioden 1700-1708 en fredsperiode. Der har ikke været anvendt ammunition mv. ifm. krigshandlinger, men i lyset af renoveringerne og aktiviteterne på og forsyningerne til Hals Skanse kan man antage, at militariseringen også har haft indflydelse på det, man kan betegne som Hals Skanses militære armatur i tiden 1700-1708. Armeringsniveauet blev udbygget og derefter holdt stabilt.

Opgørelserne over inventar og beholdning mv. tager fra 1710 en ny og mere deltaljeret form, der bl.a. gør det lettere at bestemme årets forbrug af krudt og

---

⁷⁴¹ Fæstningsregnskabernes vej gennem de statslige arkiver er ukendt, men antagelsen understøttes af, at Gregersen 1956 s. 59 kun nævner regnskaberne for årene 1700-1719 og endog betegner disse som udførlige. Det er således ikke tilfældet for regnskabet 1701.

⁷⁴² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1703, opgørelser over indtægter af krudt, s. 46. Det er således kun delvist korrekt når Gregersen 1956 s. 60 skriver, at Hals Skanse i 1704 fik tilsejlet 1.000 pd krudt fra København. Arbejdet med regnskaberne kan imidlertid også være problematisk. Opgørelserne over forbrug forekommer rimeligt konsekvent årligt, som f.eks. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1705 bilag 34, men lader sig ikke altid aflæse i de årlige opgørelser over beholdning. Ej heller er det altid muligt at finde bilag for indtægt og udgift af f.eks. krudt, hvilke burde være til stede, når opgørelserne over forbrug ikke harmonerer med opgørelserne over beholdning. Der er forsvundet bilag og andre dele af regnskaberne 1700-1764, og sådanne bilag kan naturligvis være blandt de forsvundne. Det er dog også muligt, at man har brugt reguleringsbegrebet som elastik i regnskabet for at få det til at stemme.

⁷⁴³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1705 litra B.

⁷⁴⁴ Bilag 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708.

kanonkugler, og af magasinregnskaberne fremgår bl.a., at man i skansen har nogle ubrugelige piker.⁷⁴⁵ Artilleristernes materiel bliver forbedret i 1712, hvor der både gennemføres reparationer af Hals Skanses artilleri og foretages ny erhvervelser i form af seks 6-pundige kanoner og ammunition.⁷⁴⁶ De nye kanoner bringer lidt uorden i regnskabsopstillingen, hvilket bl.a. får til følge, at man tilsyneladende glemmer at oplyse antallet af 1-pundige kanonkugler.⁷⁴⁷ I de følgende år fortsætter den artilleristiske forbedring med anskaffelse af nye lavetter, reparationer og afblæsning af kanonerne, og den 30. august 1717 blev samtlige kanoner omladte og affyret, hvortil medgik 190 pd krudt, og alle skansens 27 kanoner blev nu meldt klar.⁷⁴⁸

De talmæssige udsving i den faste garnison giver ikke et retvisende indtryk af Hals Skanses position i den krigsmæssige situation. Her bør man i stedet være opmærksom på skansens militære armatur. Særligt iøjnefaldende er den artillerimæssige forøgelse med seks 6-pundige kanoner i 1712, forsynet med det nødvendige antal lavetter, men med fem ladeskuffer, ligesom der i øvrigt ses tilsyneladende at mangle en ladeskuffe ift. antal kanoner for de 1- og 2-pundige kanoner, hvilket imidlertid blot var i overensstemmelse med almindelig praksis, idet der i fæstningerne ofte kun blev udleveret et sæt ladetøj pr. to kanoner.⁷⁴⁹ For så vidt var Hals Skanse altså velforsynet. Den stabile beholdning af skråsække og kardæsker skal ses i lyset af, at der ikke blev foretaget angreb på Hals Skanse i tiden 1709-1720; dvs. angreb, hvor det ville have været relevant at bruge denne type ammunition. Derimod ses et ret væsentligt forbrug af kanonkugler, lunter og krudt. Sammentællingen af kanonkugler viser ganske vist en bruttoforøgelse på 192 kugler, men denne forøgelse skal ses i lyset af de 300 kugler der blev leveret sammen med de seks 6-pundige kanoner. Trækkes de 300 kugler ud af regnskabet, har Hals Skanse i tiden 1709-1720 et forbrug på 108 kugler, frem for en forøgelse på 192 kugler. Det minimale udsving i beholdningen af musketkugler skyldes, at man løbende har modtaget forsyninger af disse ifm. bevillinger til eksercits mv. I perioden 1709-1720 forbrugtes brutto 2.518 pd krudt, 54 bundter lunter og 97 kanonkugler.⁷⁵⁰

Ift. Hals modsvarede bestyknig og bemanning i Fredericia fæstningens størrelse.

---

⁷⁴⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1710 s. 17.

⁷⁴⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1712 s. 8, bilag 39.

⁷⁴⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1712 s. 26, s. 25. Der henvises s. 26 til opgørelsen s. 25, hvor de 1-pundige enten er glemt eller er udeladt, fordi der ikke er mere plads i papirets højre side. I 1711 var antallet af 1-pundige kugler 178 stk., hvilket det også er i 1713, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 s. 22, så det har formodentlig også været tilfældet i 1712. Der ses ikke at være foretaget kontrolsamentælling i regnskabet 1712. I så fald ville fejlen sandsynligvis være blevet opdaget.

⁷⁴⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 s. 6, 22, samt specifikation over ekstraordinære udgifter, indførslerne 23. januar og 4. juli, bilag 19, 1714 s. 2, 1715 bilag 8, s. 4, bilag 24, 1717 bilag 11, 36. Bilag 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1709-1720.

⁷⁴⁹ Blom 1877 s. 302. Ladeskuffe ville man i dag betegne ladestok.

⁷⁵⁰ Bilag 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1709-1720. I perioden 1700-1708 forbrugtes på Hals Skanse brutto 198 pd krudt, 17 bundter lunter og syv kanonkugler, jf. Tabel 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708.

Ved udgangen af 1709 bestod bestykningen af kanoner af følgende kalibre og antal: 24-pundige 1 stk., 18-pundige 2 stk., 12-pundige 8 stk., 9-pundige 4 stk., 8-pundige 13 stk., 6-pundige 13 stk., 5-pundige 12 stk., 4-pundige 7 stk., i alt 60 stykker. Denne bestykning blev ifm. Store Nordiske Krig i 1710 suppleret med 6 stk. 24-pundige og 14 stk. 18-pundige kanoner. Sammen med kanonerne blev bl.a. leveret 7.971 kanonkugler af forskellige kalibre, 7.980 pd krudt og 6.000 håndgranater. Øvelsesmæssig skarpskydning med kanoner og musketter var meget begrænset og i Fredericia var det fra 1719 en stående befaling, at man skulle opsamle så mange som muligt af de affyrede kanonkugler mhp. genanvendelse af disse.⁷⁵¹ En sammenligning af bestykningen 1709 viser, at det tungeste skyts ift. fæstningens størrelse var relativt beskedent i Fredericia ift. Hals, og at Fredericia havde en klar overvægt af lettere stykker. Dette skyldes, at Hals Skanse primært var en søvendt spærrefæstning, mens Fredericia primært var en landbaseret flankefæstning. Ifm. Store Nordiske Krig blev bestykningen på Fredericia fæstning så suppleret med en betydelig mængde tungt skyts. Ift. de i Hals årligt og meget detaljerede førte opgørelser over artilleribeholdning mv. er det bemærkelsesværdigt, at der i Fredericia kunne gå årtier mellem de enkelte opgørelser. Efter opgørelserne 1709 og 1710 blev angiveligt ikke udarbejdet ajourført inventarium i Fredericia før 1730.⁷⁵²

For så vidt ang. situationen for og udviklingen i Hals Skanses materiel 1700-1720 kan man konkludere, at kongemagten fastholdt skansens funktion med fornyelse og forøgelse af Hals Skanses militære armatur, og at dette efter at have nået et vist niveau blev fastholdt på dette niveau. I forlængelse her af kan det konkluderes, at denne fornyelse og forøgelse og efterfølgende fastholdelse af niveau på Hals Skanse er i overensstemmelse med de nationale, konjunkturer i tiden 1700-1720.

Salut 1700-1720

Det var en fast opgave på Hals Skanse at hilse ankommende og afsejlende fartøjer med kanonsalut; en opgave, hvis løsning var den væsentligste årsag til forbrug af krudt på Hals Skanse. Forbruget af krudt til salut skyldtes ikke nødvendigvis forsvarsmæssig forhold, dvs. løsning af en krigsmæssig opgave. Ikke desto mindre affødte salutfunktionen en udgift, som man prioriterede at afholde. Det var imidlertid forskelligt, hvad og hvem man salutterede, hvorfor man salutterede og hvorledes salutterne var graderet. I tiden 1700-1708 anvendtes i alt 162 pd krudt til dette formål.⁷⁵³

En særlig saluttering fandt sted da kongen besøgte sin fæstning den 23. maj 1706. I oversigten over årets forbrug af krudt, kugler og lunter oplyses det ved denne dato, at alle kanoner på skansen var renoveret og omladet og at der ved kongelig

---

⁷⁵¹ Housted 2010 bd. 2 s. 20, 29, 65-66.

⁷⁵² Housted 2010 bd. 2 s. 65.

⁷⁵³ Forbruget fordeler sig således: 1700 8 pd, 1701 12 pd, 1702 10 pd, 1703 13 pd, 1704 17 pd, 1705 11 pd, 1706 30 pd, 1707 45 pd, 1708 24 pd, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1700 bilag 51, 1701 bilag 29, 1702 bilag 19, 1703 bilag 43, 1704 bilag 40, 1705 bilag 34, 1706 bilag 23, 1707 bilag 35, 1708 bilag 33. Bilag 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708.

majestæts og dronningens ankomst til Hals blev anvendt 10 pd krudt. Der var suverænt tale om det største forbrug på en enkelt dag i hele 1706, hvor man på Hals Skanse i øvrigt forbrugte godt 30 pd krudt og to bundter lunter.⁷⁵⁴

Til de i øvrigt mere bemærkelsesværdige salutteringer hører, at man salutterer for den øverstbefalende for det Aalborgske Regiment brigader Rosenauer da han 12. oktober 1711 satte over Limfjorden fra Hals, ligesom der blev saluteret ved kaptajn Jacobis ligbegængelse 27. november 1711. Da den nye ejer af det meste af Hals sogn, prinsesse Sophie Hedvig, med en fregat ankom til Hals den 3. december 1711, blev der affyret tre 3-pundige salutter.⁷⁵⁵ Denne salut overgås imidlertid i sommeren 1713. Den 16. maj 1713 havde den svenske general Steinbock kapituleret med hele sin hær, der i tre måneder havde været indesluttet i fæstningen Tönning ved Ejderens udløb.⁷⁵⁶ Dette fejres på Hals Skanse den 4. juni 1713 ved at fyre victoria med samtlige skansens 27 kanoner.⁷⁵⁷ Og efter afslutningen på Store Nordiske Krig blev der 24. november 1720 fejret taksigelse på Hals Skanse med tre skud fra de 24-pundige, to fra de 12-pundige og seks skud fra de 6-pundige kanoner.⁷⁵⁸

Relationen kongemagt og fæstning blev den 28. maj 1715 igen konkret, da Frederik IV besøgte Hals Skanse. I den forbindelse blev ved kongens ankomst salutteret med samtlige 27 kanoner, der hver afgav ni skud, med et forbrug på 115 pd krudt.⁷⁵⁹ Her fik kongen ved selvsyn indtryk af den skanse, hvis regnskaber han underskrev år efter år. Man fortsatte i det kongelige spor i 1716, hvor prins Carl og prinsessen var i skansen 30. juni; de blev fejret med ni skud ved ankomst og ni skud ved afgang. Noget mindre blev brugt da prinsesse Sophie Hedvig ankom den 29. juli 1716. Da mente man at kunne nøjes med tre skud af en 3-pundig kanon, med et forbrug på godt 4 pd krudt.⁷⁶⁰ Lidt mere brugte man, da prins Christian kom til Hals i november 1717. Ved ankomst 6. november og ved afrejse 23. november 1717 blev prinsens fartøj salutteret, hvilket beløb sig til 6 pd krudt, ligeligt fordelt på de to dage.⁷⁶¹

Det fremgår således tydeligt af fæstningsregnskaberne, at saluttering var en af de faste og udgiftskrævende funktioner på Hals Skanse, og derfor også væsentlig. Hvis denne funktion ikke var blevet opfattet som væsentlig, havde man næppe brugt dyrt krudt på at udfylde den.

Fæstningsslaver 1700-1720

Mindre prominent men af større betydning for vurderingen af Generalkommissariatets opfattelse af skansen er, at Hals Skanse fra 1706 også blev anvendt som straf-

---

⁷⁵⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1706 bilag 23. Den første januar hilste man nytåret med brug af 6 pd, og ved salutteringer af skibe osv. brugte man henholdsvis 3, 2, 3, 3, 2 og 1,5 pd.

⁷⁵⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711 bilag 21.

⁷⁵⁶ Jespersen 2010 s. 355-357.

⁷⁵⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 bilag 40.

⁷⁵⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1720 bilag 32.

⁷⁵⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1715 bilag 24.

⁷⁶⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1716 bilag 38.

⁷⁶¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1717 bilag 36.

fested, hvilket hidtil ikke er blevet bemærket i forskningslitteraturen og det er, muligvis, tillige bemærkelsesværdigt ift. den nationale udvikling.⁷⁶² I brødragskabet 1706 bogføres en udgift på dobbelt brødration til fem fanger. Udgiften er affødt af Generalkommissariatets ordre af 2. januar 1706, ifølge hvilken de fem fanger skulle have dobbelt brødration i den tid de opholdt sig i Hals Skanse, nemlig fra 17. januar til 11. april 1706.⁷⁶³ Hvorfor de fem fanger blev placeret i Hals Skanse og hvem de var, fremgår ikke af regnskabet. Ligesom i 1706 findes også i 1707-regnskabet spor efter fem fanger på Hals Skanse, men for 1707 kan vi se, hvad sagen drejer sig om. Det er ikke de samme fem som i 1706, idet fangerne opholder sig i forskellige perioder på skansen, så tallet fem er sandsynligvis udtryk for at det var det antal, man mente var passende at indsætte i Hals Skanse. Også i 1707 bevilges fangerne en dobbelt brødration, sikkert fordi de ikke som skansens faste besætning og arbejdsbesætningerne havde mulighed for selv at skaffe sig yderligere midler eller mad. De dømte fem fanger er alle rytterbønder, dvs. en del af den i 1701 indførte landmilit. Det er alle folk, der kommer mere eller mindre langvejs fra,⁷⁶⁴ men som altså skal udstå deres straf i Hals Skanse. Hvad de er dømt for fremgår ikke og ej heller om de deltog i skansearbejdet, hvilket man dog må gå ud fra at de har gjort som en del af deres straf. Også i 1708 anvendes Hals Skanse som straffested. Det fremgår af Generalkommissariatets ordre af 31. maj 1707.⁷⁶⁵

Hals Skanse anvendes også som straffested i slutningen af 1711, hvilket både

---

⁷⁶² Det er nemlig ifølge dele af forskningslitteraturen tidligt ift. situationen på national niveau. Bevogtning og beskæftigelse af mandlige jernfanger var en militær opgave og indtil 1738 var hovedstedet for dette Bremerholm, flådens værft i København. Imidlertid er det blevet påpeget, at der allerede fra 1720'erne ses eksempler på, at nogle fanger overføres til fæstningerne, hvor der var god brug for dem ifm. de omfattende voldanlæg. I tiden 1738-1741 overgik bevogtning og beskæftigelse af mandlige jernfanger til landetaten, og fangerne fordeltes på fæstningerne. Krogh 2000 s. 58, 266. Eksempler gives i Krogh 2000 bl.a. s. 423, 425, 440, 449, 473, 556. I modsætning til Krogh har Koefoed 2008 s. 122 påpeget, at der findes en forordning af 29. december 1696, ifølge hvilken ugifte soldater ved tredje lejermål skulle idømmes civil straf med lejermålsbøder, udstå kirkens disciplin og arbejde i jern på nærmeste fæstning i tre år, mens gifte soldater ved andet lejermål skulle udstå kirkens disciplin og arbejde i jern i nærmeste fæstning ind til kongen benådede den dømte. Fangerne på Hals Skanse 1706 sad der således på baggrund af en ti år gammel forordning, men det er naturligvis muligt, at straffen først blev egentligt udbredt fra 1720'erne. I de meget detaljerede opgørelser over beholdningerne på Hals Skanse finder man bl.a. i 1705 anført to gamle lænker til fanger; disse lænker opbevares i vagten. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1705 s. 23. Det fremgår dog ikke, om disse lænker har været tiltænkt fæstningsslaver eller om de er til ad hoc-brug, hvis der skulle blive behov for at lægge soldater af garnisonen i lænker.

⁷⁶³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1706 s. 19, bilag 29.

⁷⁶⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1707, magasinregnskab for Hals Skanse, s. 19. Det drejer sig om Dal Jensen af Svenstrup, Anders Nielsen af Hurup, Niels Jensen af Sønderho, Peder Poulsen af Alsted og Peder Sørensen af Sønder Vraaby.

⁷⁶⁵ Ifølge denne skulle rytterbonden Niels Jensen af Sønderho efter sessionens bestemmelse straffes med arbejde i jern i Hals Skanse fra 9. maj til 31. december 1707, 237 dage. Ligeledes skulle Niels Jensen af Sønderho arbejde i jern på Hals Skanse i 120 dage, fra 1. januar til 8. maj 1708, på hvilket tidspunkt straffetiden af et års varighed ville være forløbet. Endelig omtales Generalkommissariatets ordre af 5. maj 1708 vedr. landsoldat Anders Pedersen, der skulle arbejde på Hals Skanse i fire måneder, fra 5. maj til 15. august 1708. Begge skulle have dobbelt ration af brød, tre pd dagligt, hvilket løb op i 663 pd. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1708 bilag 32.

giver anledning til en flugt og til en konkret sammenkobling af Hals' og Fredericias historie. I Hals slipper man i dette tilfælde hurtigt af med fangen, da delinkventen, soldat Niels Fæbring af frikompagniet, efter den konfirmerede dom er blevet sendt med skib til Fredericia. Ifølge bestemmelsen er kompagniet forpligtet til at forsyne Fæbring med brød til rejsen, der forventes at vare fra 22. december til 26. december 1711, hvorfor Fæbring forsynes med den for fanger sædvanlige dobbelte brødration, nemlig 12 pd brød til fire dage, tre pd dagligt.⁷⁶⁶ Det fremgår ikke her, hvorfor Fæbring skal til Fredericia. Under alle omstændigheder er han dømt og man ønsker at have ham et andet sted end i Hals Skanse. Fæbring optræder imidlertid også i en anden sag, i hvilken han omtales som den anklagede soldat Niels Fæbring. I denne sag straffes bl.a. en kvinde til kagstrygning og forvisning af provinsen fordi hun har købt tyvekoster af Fæbring,⁷⁶⁷ så Fæbring må efterfølgende være blevet dømt for tyveri. I øvrigt nåede Fæbring ikke helt frem til Fredericia fæstning. Vel ankommet til Fredericia lod skipperen Fæbring være på skibet, mens han selv gik til kommandanten i Fredericia fæstning for at anmelde fangens ankomst. Mens skipperen gjorde det, benyttede Fæbring lejligheden til at retirere sig fra skibsrummet, og var ikke kommet udi fæstningen. Fangen blev borte.⁷⁶⁸

Hals Skanses ses ikke tidligere at have været anvendt som afsoningssted for folk, der var dømt til at arbejde på den nærmeste fæstning. Ganske vist er anvendelsen af skansen som arrest tidligere konstateret, hvilket der tidligere redegjort for, nemlig i december 1631, da en række stævns mænd fra Hals af løjtnanten på Hals Skanse krævede godtgørelse for de udgifter, som Ane Nielsdatter havde påført dem i fjendernes tid og i den tid, da hun sad fanget i skansen,⁷⁶⁹ men her var der tale om en situation, hvor Ane Nielsdatter åbenbart først havde kollaboreret med fjenden, hvilket havde medført udgifter for folkene i Hals, og efter besættelsen sad Ane Nielsdatter derfor fanget i skansen, hvor man kunne holde på hende. Udgifterne i den forbindelse, hvilket vel primært har været til mad og drikke, var så blevet afholdt af mændene i Hals, og disse udgifter ville man have refunderet. Dvs. at Ane Nielsdatter i 1631 på civilsamfundets initiativ og bekostning var sat i arrest, og det bedste bygningsværk i Hals til dette formål var Hals Skanse. Der var på dette tidspunkt ikke tale om, at det at huse arrester var en del af Hals Skanses institutio-

---

⁷⁶⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711 s. 11, bilag 36.

⁷⁶⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1712 bilag 26.

⁷⁶⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 bilag 6. Det skal nævnes, at Hals Skanse i 1714 igen anvendes som straffested, idet rytterbonden Lars Ibsen af nabosagnet Øster Hassing er dømt til arbejde i Hals Skanse i 16 dage i februar 1714, hvorfor han får sædvanlig fangekost, tre pd dagligt brød. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1714 bilag 37. For øvrigt blev Niels Fæbrings kone Anna Hauris 18. januar 1712 idømt ni slag kagstrygning for medvider, medhjælper og udøver af tyveri, hvilket hendes mand Niels Fæbring havde beskyldt hende for, dvs. som vidne, idet Niels Fæbring ikke indgår som part i denne sag mellem Anna Hauris på den ene side og to mænd og en pige, nemlig Jens Toftum, Thomas Thorndal og hans pige, på den anden. Anna Hauris blev efterfølgende kagstrøget i Fladstrand i foråret 1712, formodentlig marts, idet dommen blev stadfæstet 2. marts 1712. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 63-65. Da var hendes mand Niels Fæbring via Fredericia fæstning over alle bjerge.

⁷⁶⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1631. Jf. Hals Skanse og Hals by 1630-1652.

nelle funktion. Det blev det så fra 1706.

Når skansen i 1706-1714 får denne funktion må det skyldes, at den militære modernisering af såvel anlæg og bygninger som mandskab og materiel har skabt sådanne forhold på skansen, at man i Generalkommissariatet har vurderet, at skansen var egnet som straffested; en funktion, som stillede visse krav til fæstningens størrelse, udstyr og bemanning. Delinkventerne i Hals Skanse omfatter soldater, rytterbønder og folk fra frikompagniet. Hals Skanse blev altså i tiden 1706-1714 anvendt som militært straffested for op til fem fanger af gangen, hvilket er det tal, der nævnes i kilderne.

Også Fredericia fæstning blev anvendt til at huse fanger, idet det ikke var alle der som Niels Fæbring fik held til at stikke af. Ud over krigsfanger under Store Nordiske Krig drejede det sig også om fæstningsslaver, både bønder og soldater, der afsønde domme fra 14 dage til livstid. Normalt husede Fredericia fæstning mellem to og fem fanger, hvilket lader sig aflæse af brødregnskabet, og kun i ganske få år et større antal.⁷⁷⁰

Store Nordiske Krig 1709-1720

Skønt såvel de sø- som de landmilitære operationer og begivenheder under Store Nordiske Krig fandt sted langt væk fra Hals og de nordjyske kyster,⁷⁷¹ så fik krigen betydning for den brug, man gjorde af Hals Skanse, nemlig det, der var meningen med den. Krigens udbrud den 28. oktober 1709 betød, at man skærpede forholdene ifm. bevogtningen af Limfjordens munding. Dvs., at fæstningens funktion i krigstid blev sat i værk.

Den 15. juni 1710 blev der efter ordre skudt efter et af kongens fartøjer ved Hals. Først blev affyret to 4-pundige kanoner, derpå en 12-pundig skarp og en 3-pundig skarp.⁷⁷² Det fremgår ikke, hvorfor man skød efter fartøjet. Årsagen har formodentlig været, at det enten forsøgte at passere Hals Skanse uden at vise kendetegn eller at det forsøgte at afsejle uden tilladelse. Under alle omstændigheder har man på skansen taget situationen alvorligt. En 12-pundig kanon hørte til skansens tunge skyts. Denne del af den bevogtningsmæssige funktion, hvor man skyder med skarpt efter danske, neutrale eller venligtsindede fartøjer, bliver opretholdt gennem hele krigen, hvor man også indførte den praksis at lade de skippere, der forsøgte at gå forbi skansen eller afsejle uden at være i konvoj, betale for det eller de affyrede skud.⁷⁷³ De sidste skarpe skud fra kanonerne på Hals Skanse under Store Nordiske Krig blev affyret 14. juni 1720, mod en ikke nærmere identificeret båd.⁷⁷⁴

---

⁷⁷⁰ Housted 2010 bd. 2 s. 36-37.

⁷⁷¹ Gregersen 1956 s. 59 skriver, at Store Nordiske Krig ikke nåede Hals og at krigen efter Karl XIs lynangreb på Sjælland fortsattes på Europas slagmarker.

⁷⁷² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1710 bilag 30.

⁷⁷³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 bilag 40, 1715 bilag 24, 1716 bilag 38, 3, litra D, 1717 s. 1. I januar og april 1717 samledes kofardifartøjer ved Hals, egentligt transportfartøjer i denne sammenhæng, hvor de afventede afhentning og eskorte for at blive konvojeret til Fladstrand, og i april der fra videre til Norge. *Tordenskiolds brev* 1963 s. 287, 361-362. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1717 bilag 36, 30.

⁷⁷⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1720 bilag 32.

Hals Skanse indgik systematisk i konvojeringsordningen. I januar 1711 blev det bestemt, at et skib udrustet med 40 kanoner, en fregat med 10-12 kanoner og en hukkert skal konvojere mellem København, Sundet og Grenaa, og tage med sig alle de skibe, der skal til Grenaa, Randers, Mariager Fjord og Hals Skanse, og i februar 1711 sendtes en fregat til Hals.⁷⁷⁵ Når Hals angives som start- og endestation må det være ud fra en opfattelse af, at sejladsen inde i Limfjorden kunne ske uden fare. Hals Skanse vogtede jo Limfjordsmundingen, og udfyldte dermed denne den væsentligste del af sin funktion. Desuden lå Hals Skanse på den bedst beskyttede og derfor også den vigtigste rute. Det kunne i kraft her af være nødvendigt, at transportskibe måtte ligge ved Hals og afvente at et orlogsfartøj kunne konvojere, som i november 1711, hvor Peder Wessel orienterede sin foresatte et sådant forhold.⁷⁷⁶ Nogle måneder senere, i marts 1712, lå snauen Ormen så til ankers ved Hals, og i brev dateret Hals den 16. marts 1712 anmodede Wessel kongen om fremmelse til premierløjtnant.⁷⁷⁷

I 1711 bliver krigen mere nærværende, idet man den 12. juli skyder med skarpt efter en svensk kaperbåd, som tager flugten ud i Kattegat via Vejdybet.⁷⁷⁸ Yderligere kontakt med fjenden indtræffer den 15. januar 1714, hvor der efter kommandantens befaling bliver skudt med skarpt mod et svensk fartøj. Den 7. juli 1714 bliver der skudt med skarpt mod et skib, hvilket gentager sig 8. december.⁷⁷⁹ For de skibe, for hvilke der ikke er oplyst nationalitet må det gælde, at der har været tale om danske fartøjer.

Krigssituationen 1709-1720 betyder også, at Hals Skanse indgår i de større troppebevægelser der affødes af denne. 15. april 1712 udleveres der krudt og 63 blykugler til musketter til eksercits af 30 mand af brigader Mestings Regiment, Aarhus; 7. maj 1712 bevilges brød til et kompagni af brigader Holsteins regiment, som komplet med underofficerer, i alt 130 mand, skal marchere til Hals og Fladstrand skanser og den 27. juni bevilges der krudt og kugler til eksercits af de 120 menige mænd af regimentet.⁷⁸⁰ 10. januar 1713 meldes det, at de 130 mand nu er afmarcheret fra Fladstrand og Hals skanser.⁷⁸¹

Den politiske situation afspejler sig i Hals Skanses forbrug af krudt og kugler, som igen er en konsekvens af den praktiske løsning af Hals Skanses funktion i krigstid. I

---

⁷⁷⁵ Admiralitetet indgav forslaget 8. januar og kongen godkendte dette 12. januar 1711. Af bestemmelsen fremgik videre, at en fregat med 20-24 kanoner og en mindre med 12-16 kanoner skal konvojere fra Sundet til Samsø, Ebeltoft og Fredericia og tilbage, en hukkert fra Sundet til Isefjorden, en fregat skal krydse mellem Rødby og Femern, en fregat på 26 kanoner, en hukkert og en lille fregat skal konvojere fra Grønsund til København, en fregat skal krydse mellem Sprøgø og Knudshoved, vel som vagtskib på Bæltet, og endelig skal en fregat ligge i Sundet som vagtskib. Barfod 1997 s. 162-163

⁷⁷⁶ *Tordenskiolds brev* 1963 s. 8-9.

⁷⁷⁷ *Tordenskiolds brev* 1963 s. 12-13. Peder Wessel måtte senere i marts 1712 efterlade tre transportskibe, som ikke kunne komme over grundene ved Hals, idet han ikke længere kunne forsvare at opholde sig der. Andersen 2005 s. 77.

⁷⁷⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711 bilag 21.

⁷⁷⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1714 bilag 41.

⁷⁸⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1712 bilag 56, 47, 55.

⁷⁸¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1713 bilag 37.

tiden 1700-1708, som bortset fra Den korte Krig 1700 var en fredsperiode, anvendtes på Hals Skanse 198 pd krudt og syv kanonkugler. Under Store Nordiske Krig 1709-1720 anvendtes 2.518 pd krudt og 97 kanonkugler.⁷⁸² Også under Store Nordiske Krig var saluting af ankommende og afsejlende fartøjer en af de faste funktioner på skansen.⁷⁸³ En del af forbruget af krudt medgik således til denne faste funktion, hvilket også skal ses i lyset af den som følge af krigen øgede skibstrafik, særligt af orlogsfartøjer.

Afslutningen på Store Nordiske Krig 1720 betød en strategisk tilbagegang for Glückstadt. Det er ligefrem blevet hævdet, at fredsklokkerne i 1720 ringede Glückstadts militære og politiske storhedstid i graven. Med den i 1715 påbegyndte tilbagetrækning fra Elben og den statsretslige magtstilling i Slesvig forlagdes Danmarks magtstilling mod nord. Ejderlinjen fik nu en ganske anden betydning end den havde haft før 1700. Ejderfæstningen Rendsburg blev hovedvåbenplads i hertugdømmerne i stedet for Glückstadt. I stedet for at udgøre et i europæisk sammenhæng betydningsfuldt magtcentrum, blev Glückstadt reduceret til en holstensk provinsfæstning. Set fra Glückstadts synspunkt endte den store krigstid 1700-1720 således med tab og tilbagegang.⁷⁸⁴

Anlæg 1721-1764

De fæstningsmæssige arbejder på Hals Skanse i tiden 1700-1720, blev fulgt op af et omfattende arbejde med opsætning af palisader. I 1725 blev der leveret 1.970 palisader til skansen, og disse blev i 1726 suppleret med endnu 444 palisader. Palisaderne spærrede skansen hele vejen rundt.⁷⁸⁵ I 1736 reparerer man palisaderne på Hals Skanse.⁷⁸⁶

Dette er en mindre sag ift. de initiativer, der samme år tager deres begyndelse i Glückstadt. I Glückstadt gennemførtes i tiden 1736-1740 mere omfattende ombygninger af fæstningsværket, særligt på den nordvestlige front, forbedring af forsyningen af brugs- og drikkevand, opbygning af kontreskarpen ved det nordlige fæstningsdige, bygning af digeporten, den tredje fæstningsport, bygning af batteristillinger i Elbdiget og endelig blev anlagt dokhavn for krigsflåden.⁷⁸⁷ Dvs. initiativer og investeringer der langt overgik de initiativer og investeringer, der blev Hals til del.

I 1743 påbegyndes et større arbejde på Hals Skanses kontreskarpe, som man allerede i 1742 havde fået anmodning om at gøre noget ved. Det undersøges, hvad

---

⁷⁸² Bilag 1-2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708, 1709-1720.

⁷⁸³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1709 bilag 38, 1710 bilag 30, 1711 bilag 21, 1712 bilag 58, 1713 bilag 40, 1714 bilag 41, 1715 bilag 24, 1716 bilag 38, 1717 bilag 36, 1718 bilag 26, 1719 bilag 30, 1720 bilag 32. Se Bilag 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1709-1720.

⁷⁸⁴ Rode 1940 bd. 1 s. 293-294.

⁷⁸⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1725 s. 20, 1726 s. 6, bilag 43, 64, 66, 68, 1745 ekstrakt, s. 25, 105, bilag 76. Efter som man i 1728 overfører 144 palisader til Fladstrand må man have vurderet, at Hals mht. palisader var velforsynet. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1728 bilag 32.

⁷⁸⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1736 bilag 9.

⁷⁸⁷ Möller 2005 s. 140.

der kræves til sikring af kontreskarpen, således at den ikke ødelægges og skylles bort af Limfjorden. Der skal sørges for dossering og brystværn. Alt skal gøres i 1743 mhp. at sikre skansen. Voldens dossering og brystværn skal opsættes med voldtørv samt andre nødvendige materialer.⁷⁸⁸ Af fæstningsregnskabet for 1744 fremgår det, at dette arbejde var godkendt i 1743 og at det nu må gå i gang i 1745, hvilket er absolut nødvendigt, idet der opstår brecher i volden. Der bør plantes torn og det bør forhindres, at fjorden igen skylder ind og opfylder graven.⁷⁸⁹ Det skal understreges, at de her nævnte arbejder drejer sig om vedligeholdelse og om at sikre, at skansen ikke skyldes bort af fjorden, idet dog voldtorn som tidligere nævnt tjente et dobbelt formål, nemlig dels ved at deres rodnet bidrog til at fastholde og sammenbinde jorden, og dels ved at buskene fungerede som en slags pigtråd og altså som forhindring for en angribende fjende.

Man går ganske radikalt til værks. Man er nødt til at ændre skansens ydre forsvarsværker. Derfor beslutter man i 1745 at afskaffe de mange palisader, der udgør skansens ydre forsvarsring. 31. august 1745 afholdes offentlig auktion i Hals Skanse over de 1.529 gamle og forrådnede palisader, som det anføres, der havde stået om kontreskarpen, hele vejen rundt om skansen.⁷⁹⁰ Herefter kunne man fortsætte arbejdet med at erstatte palisaderne med beplantning. Man havde besluttet at sætte nye voldtorn på Hals Skanse og at reparere dosseringen med voldtorn for at sikre fæstningen mod erosion. Til dette formål leveres af proprietær Jacob Severin⁷⁹¹ 36.000 voldtorn fra Dronninglunds marker. Det var en forpligtelse, som ifølge skøde påhvilede ejeren af området.⁷⁹² Bønderne skal yde kørsel med 30 vogne om dagen og fra Fladstrand Fæstning sendes to underofficerer, seks tørvestikkere og 10 menige til at deltage i arbejdet i godt 10 uger. De 36.000 voldtorn plantes 7,2 m i længden og 72 m i bredden. I 1746 meldes så, at Hals Skanses dossering med nye voldtorn er opsat og repareret, men at dossering og ravelin yderligere må udsættes og reguleres.⁷⁹³ Vold- og fæstningsarbejdet afsluttes i 1747 med reparation af de to låger ved kontreskarpen, af hovedporten og af loftet over voldporten og endelig

---

⁷⁸⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1743 ekstrakt.

⁷⁸⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1744 ekstrakt

⁷⁹⁰ I 1725-1726 var indkøbt 2.414 palisader til Hals Skanse. Af disse var 144 sendt til Fladstrand. Tilbage i Hals var 2.270 palisader. Heraf var de 741 åbenbart gået til i tiden 1726-1745. Ved auktionen solgtes palisaderne i portioner af 50 stk., sidste portion dog 25 stk., tilsyneladende sorteret efter kvalitet idet såvel vurdering som salgspris var noget varierende. Den samlede vurdering var 5 rdl. 2 mk. 3 sk. og den samlede salgspris 10 rdl. 3 mk. 8 sk. Blandt køberne er både militære og civile, nemlig major Oher og Christen Tømmermand. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1725 s. 20, 1726 s. 24, bilag 43, 64, 66, 68, 1728 bilag 32, 1745 ekstrakt, s. 25, 105, bilag 76.

⁷⁹¹ Jakob Severin (1691-1753) købte 1736 Dronninglund gods, incl. Hals sogn. Gad 2011. Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv jr.nr. 326.

⁷⁹² Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, Carl Adolf von Plessens skøde til Jacob Severin 1735, kopi efter original i Statens Arkiver, B 24 bd. 172 s. 684-697. Faktisk indgik denne bestemmelse allerede i skiftet mellem Frederik IV og hans søster prinsesse Sophie Hedvig, jf. Kongemagt og lokalitet 1700-1764. Her har vi således forklaringen på, hvorfor leverancer af tørv, træ og torn mv. samt indkvartering af ekstra mandskab ifm. reparationerne 1700-1764 på Hals Skanse påhvilede ejeren af Dronninglund.

⁷⁹³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1746, ekstrakt, bilag 37.

med maling af det nye stakit ved porten.⁷⁹⁴ Imidlertid viste vold- og fæstningsarbejdet sig alligevel ikke at være afsluttet med gennemførelsen af de omfattende projekter 1746-1747. I 1748 kan man konstatere, at der er en 15 m bred breche i voldtornsikringen ved hovedporten. For at lukke brechen rekvireres 1.400 voldtorn fra Dronninglund og i den forbindelse oplyses, at otte mand fra Fladstrand garnison skal indkvarteres i Hals by, i den tid arbejdet pågår.⁷⁹⁵ Arbejdet fortsætter i 1752. Det er nødvendigt at reparere voldens dossering med voldtorn som skal hentes mellem Hals by og det såkaldte nye Grønland, dvs. vest for Hals by, og leveres af proprietær Jacob Severin.⁷⁹⁶ Operationen gentages i 1753, og samme år gennemføres en større reparation af nordvolden.⁷⁹⁷

Ud over at voldtorn fæstnings- og forsvarsmæssigt som tidligere nævnt fungerede som en slags pigtråd, har det anlægs- og vedligeholdelsesmæssige aspekt, dvs. bestræbelsen på at undgå erosion og bortskyldning, har været centralt i beslutningen om ændringen fra palisader til bæltter med voldtorn ligesom det ikke kan udelukkes, at man også har haft vedligeholdelsesmæssige, besparende forventninger for øje. I modsætning til palisader rådner voldtorn ikke. De besparende forventninger man måtte have næret blev ikke indfriet. Omkalfatringen til sikring af skansen med voldtorn i stedet for palisader krævede tilbagevendende udgifter og mere arbejde.⁷⁹⁸

I 1763 opererede man i Hals med mere omfattende planer i bygningsprogrammet for 1764 i hvilken forbindelse det anføres, at bygningsprojekterne er uomgængeligt nødvendige at gennemføre. Til disse projekter hører plantning af 24.000 nye vold-

---

⁷⁹⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1747 s. 14, 15,

⁷⁹⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 ekstrakt, forestillinger og resolutioner, bilag 36. Fra 8. til 14. august arbejder otte mand i seks dage, i alt 48 arbejdsdage.

⁷⁹⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1752 ekstrakt, forestillinger og resolutioner, bilag 35. Der skal i den forbindelse skaffes kvarter i Hals by for en underofficer og otte mand fra garnisonen i Fladstrand, der rekvireres kørsel til skansen af 16 vogne og til reparation af glaciet kørsel af 20 vogne, der skal køre ris fra Dronninglund og Hals skove. Arbejdet udføres fra 10. juli til 3. august, for de udkommanderede soldater fra Fladstrand i 21 dage, i alt 189 arbejdsdage. Det såkaldte nye Grønland var Jakob Severins gård Grønlandslykke, med havn, skibsbyggeri og trankogeri. Gården eksisterer i 2015 under navnet Ryttergården. Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv jr.nr. 326.

⁷⁹⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1753 ekstrakt, forestillinger og resolutioner. Mhp. at få 12.000 voldtorn fra området mellem det nye Grønland og Hals bragt til skansen rekvireres kørsel af 40 vogne iht. kongens ordre til Jakob Severin, der igen skal sørge for indkvartering i Hals by til en underofficer og otte mand fra Fladstrand garnison i den tid, dette arbejde varer. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1753, ekstrakt, forestilling og resolution.

⁷⁹⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 ekstrakt, 1755 bilag 10, 1756 ekstrakt, 1759 bilag 16, 1761 bilag 1, 35. I den forbindelse fortsatte ordningen med, at den underofficer og de seks til ni menige samt hyppigt tornsættere og til tider også tørvestikkere fra garnisonen i Fladstrand, der skulle deltage i arbejdet, skulle indkvarteres i Hals by så længe arbejdet varede, iht. tidligere ordre til Dronninglunds ejer. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1758 ekstrakt, 1759 bilag 16, 48, 1761 bilag 1, 35, 32. Der blev desuden udbetalt kørepenge til arbejdsvogne og arbejdspenge til de udkommanderede soldater. Ni mand af garnisonskompagniet skulle deltage i arbejdet, og disse skulle indkvarteres i Hals by. Kongens ordre af 22. maj 1761 findes i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger 1768-1772, i et særligt læg med påskriften "Samling af ældre papirer vedr. Hals Skanse, fundet juli 1973."

torn på skansen.⁷⁹⁹ I 1763 ses imidlertid i fæstningsregnskabet stort set ingen bygnings- og anlægsaktivitet på Hals Skanse, og i 1764 slet ingen.⁸⁰⁰

Inden dette bygge- og anlægsstop satte ind kan man konstatere, at kongemagten i tiden 1721-1763 anvendte store ressourcer på vedligeholdelse af Hals Skanse, ligesom der i Fredericia i tiden 1746-1756 udarbejdes og gennemføres en række omfattende projekter.⁸⁰¹ I Hals blev ud over jordarbejder gennemført først den opfattende palisadering og efterfølgende den omfattende og vedholdende arbejdskrævende udskiftning af palisader med voldtorn. Muligvis har man ment, at voldtorn ville være mindre omkostningskrævende end palisader samtidig med, at voldtorn både kunne sikre jordarbejderne og virke som en forhindring mod en angribende fjende og således udfylde en dobbelt funktion. Hertil kommer, at man med voldtorn fik mulighed for at trække på ejeren af området og på den måde spare udgifter, men udgiftsneutral for fæstningskassen var vedligeholdelsen ikke, heller ikke selv om man fik placeret udgifter til kørsel, voldtorn og indkvartering hos ejeren af Hals sogn. Desuden har projektet øget den militære tilstedeværelse i Hals by, idet det til opgaven udkommanderede mandskab fra Fladstrand blev indkvarteret i byen, mens det permanente mandskab var indkvarteret i skansen. Ud over indførslerne i fæstningsregnskaberne, har dette forhold dog ikke sat sig andre spor i kilderne. Mht. fæstningen tyder det på, at voldtornenes funktion til sikring af jordarbejderne var effektiv; i hvert fald angives i slutningen af perioden ikke problemer med indtrængende vand fra Limfjorden. Voldtornenes funktion som hindring for en angribende fjende blev ikke prøvet af på Hals Skanse.

Konkluderende ift. de anlægsmæssige forhold på Hals Skanse 1721-1763 kan det konstateres, at de gennemførte arbejder alt andet lige havde karakter af stabilisering af voldanlægget. Om egentlige, fæstningsmæssige forbedringer var der ikke tale. Spærrebæltet afløste palisaderne og er sikkert valgt mhp. samtidig at sikre jordarbejderne. Med de anlægsmæssige arbejder fastholdt kongemagten således Hals Skanses funktion som fæstning på et stabilt niveau i tiden 1721-1763, hvilket er i overensstemmelse med de militære konjunkturer. I 1764 foretog kongemagten sig der imod intet på det anlægs- og vedligeholdelsesmæssige område på Hals Skanse.

Bygninger 1721-1764

Skønt der i 1721-1722 gennemføres mindre reparationer på et par af husene i Hals Skanse, var skansens bygningsmasse, herunder den nordlige bygning der anvendes som kommandanthus og den østlige bygning der er magasinhus, i dårlig stand og præget af forfald.⁸⁰² Dette forfald må være sat hastigt ind, efter som man i 1720 kan anføre, at der i tiden 1715-1720 ikke er blevet foretaget store bygningsrepara-

---

⁷⁹⁹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, korrespondancer og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799, rapport 1763 og bygningsprojekter 1764.

⁸⁰⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1763 bilag 2, 17, 1764.

⁸⁰¹ Housted 2010 bd. 2 s. 56-61, 80-93.

⁸⁰² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1721 bilag 18, 21, 1722 bilag 15, 1722 s. 21.

tioner, og at man har materialer til over som kan bruges, når man får behov for det.⁸⁰³ Som en konsekvens af dette forfald gennemføres i 1723 en række større reparationer på Hals Skanse. Projektet gennemføres af de nødvendige håndværkere og af udkommanderede soldater af frikompagniet. Arbejdet omfatter bygning af en ny vindebro, en vindebro over hovedgraven, en lille udgang gennem volden og en port i ravelinen. Porten i hovedvolden beklædes med brædder og corps de garden, dvs. vagt huset i ravelinen, bliver opbygget på ny. Desuden bliver magasinhuset og kommandanthuset repareret og der bliver lavet en ny bom over ravelinen. Projektet blev besluttet og for en dels vedkommende gennemført med hjælp højt oppe i systemet, med kongelig godkendelse 22. juni 1722, og bygningen af den nye vindebro gennemført efter overkonduktørens anvisning.⁸⁰⁴

De bygningsmæssige arbejder fortsætter i 1727 med nybygning af den vestre barak, bygning af et lille hus af tømmer mellem volden og den østre baraks søndre ende, samt forfærdigelse af en ny brønd i skansen. Igen udkommanderes soldater af frikompagniet til arbejdet. Her er der således tale om egentligt nybyggeri. Disse arbejder betød bl.a., at man i oversigten over skansens bygninger i 1728 kunne oplyse, at det vestre hus var nybygget, opført i 1727.⁸⁰⁵

Med disse arbejder havde bygningerne i Hals Skanse tilsyneladende opnået et tilfredsstillende niveau for en rum tid. I hvert fald ses kun at være gennemført småreparationer af bygningerne i tiden 1730-1742.⁸⁰⁶ Der er for næsten samtlige år tale om løbende vedligeholdelse,⁸⁰⁷ idet der dog gennemføres mere omfattende reparationer i 1740. I den forbindelse udkommanderes mandskab fra frikompagniet til

---

⁸⁰³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1820 bilag 34.

⁸⁰⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1723 s. 3-4, 5, bilag 6, 9, 10, 13, 16, 21, 26. På bagsiden af bilag 10 henvises til en tegning gjort af overkonduktøren. Desværre findes denne ikke i regnskabet. Ud over hovedregnskab og bilag samles hele projektet i et særligt læg, oversigt over udgifter til reparation af Fladstrand og Hals skanser 1723, i hvilket Fladstrand figurerer s. 1-2, Hals s. 3-18. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1723 bilag 1.

⁸⁰⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1727 s. 1, 5, bilag 41, 45, 48, antegnelser s. 1, 2.

⁸⁰⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1730 bilag 2, 46, 1731 ekstrakt. Kildemæssigt suppleres fæstningsregnskaberne for perioden 1739-1764 med Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, korrespondancer og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799. Det er uklart, hvorfor yderårene i hovedgruppen ikke harmonerer med yderårene i undergruppen. Her i findes en samling "Rapports und Bau-Projecte der Fortresse Fladstrand und Hals Schanze von A. 1739 bis A. 1764 incl.," med forestillinger med budgetter, dog alene for anlægs- og bygningsarbejder. Tillige findes en række bilag, primært af diskuterende art, når diskussioner er forekommet. Materialet udgør grundlaget for de formelle forestillinger, resolutioner og approbationer. Der er gennemgående overensstemmelse mellem det, man her i foreslår og det, man faktisk gør, hvilket sidstnævnte fremgår af fæstningsregnskaberne, der tillige rummer regnskabsbilag og desuden de dele, som ikke har med anlægs- og bygningsprojekter at gøre. De bygningsmæssige forhold skal altså udsendes her af. Endelig rummer Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, korrespondancer og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799 en række sager og korrespondancer, der udgør baggrunden for resolutioner og forestillinger, der ikke blev approberet.

⁸⁰⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1732 ekstrakt, 1733 s. 12-13, bilag 7, 52, 53, 1734 bilag 43, 1735 s. 17, bilag 52, 56, 1736 s. 14, bilag 9, 1737 bilag 62, 1738 s. 14, 1739 s. 11, bilag 8, 1741 bilag 1, 1742 bilag 10.

arbejdet på skansen.⁸⁰⁸ Dette er ikke usædvanligt, om end det ikke forekommer i alle år.⁸⁰⁹ Ud over frikompagniets indsats udføres arbejdet sandsynligvis af lokale tømrere, murere mv., idet bilagene fra disse er dateret Hals Skanse.⁸¹⁰ Materialerne hentes fra skansens beholdning og ved indkøb. Leverandørerne lader sig sjældent stedfæste, men i de tilfælde, hvor der er tale om Aalborgkøbmænd, optræder hyppigt en udgift til fragt fra Aalborg til Hals.⁸¹¹

I 1743 gives tilladelse til at sætte de forfaldne barakker i Hals Skanse i stand,⁸¹² men i 1744 angives blot, at barakkerne skal repareres på vanlig vis.⁸¹³ I 1745 gennemføres imidlertid en ganske omfattende reparation af barakkerne i Hals Skanse, og samtidig repareres skibsbroen.⁸¹⁴ I 1747 bygges en ny, søndre barak. Der udbetales arbejdspenge til soldater af frikompagniet for arbejde med fundamentet til den nye barak og til arbejdet anvendtes 51.800 mursten og 3.220 tagsten, hvilket er helt usædvanlige tal i fæstningsregnskaberne. Normalt forekommer nye mursten ikke og nye tagsten tælles i hundreder, nogle år blot 50.⁸¹⁵ Arbejdet blev sendt i licitation og blev bekendtgjort i aviserne og ved plakat i 1746, og omfattende kontrakter på levering af materialer, tømrer-, murer, smede- og glarmesterarbejde blev indgået.⁸¹⁶ Frem til 1764 indskrænker de bygningsmæssige udgifter sig til løbende vedligeholdelse og småreparationer, bortset fra 1754, hvor der blev opført en ny barak.⁸¹⁷ 1758 etableres et skillerum til kornmagasin på loftet i den grundmurede

⁸⁰⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1740 s. 15, 16, bilag 9, 10, 40, 41.

⁸⁰⁹ I 1732 arbejder fem mand af frikompagniet i fire dage på Hals Skanse, 1733 fem mand i to dage, 1736 seks mand i ti dage, 1737 fem mand i 16 dage, ved de større arbejder 1740 39 mand i ni dage og 1741 seks mand i syv dage. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1732 bilag 69, 1733 bilag 51, 1736 bilag 32, 33, 1737, bilag 63, 64, 65, 1740 bilag 43, 1741, bilag 35.

⁸¹⁰ Eksempelvis murerregningen fim. reparationerne 1740, Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1740 bilag 44.

⁸¹¹ F.eks. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1732 bilag 61, 1736 bilag 9.

⁸¹² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1743 ekstrakt. Det anføres, at barakkerne er så forfaldne, at de ikke uden hazard længere kan bruges. Til reparation af disse kan man, foruden den ordinære bevilling på 200 rdl., anvende uforbrugte midler af fæstnings- og artilleripengene.

⁸¹³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1744 bilag 19, 25.

⁸¹⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1745 s. 16, 17, 15. Det er tømmersmand Christen Christensen der reparerer skibsbroen. Christen Christensen er et gennemgående navn i fæstningsregnskaberne i disse år og er efter alt at dømme hjemmehørende i Hals.

⁸¹⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1747 s. 16, 112, 1744 s. 105.

⁸¹⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1747 bilag 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41. Kontrakterne på tømrerarbejde fordeles på flere leverandører. Udgifter til plakat, porto og aviser, der også kaldes "Gazetterne," indgår i regnskabet. Da så den nye, søndre barak var opført, kunne man i 1747 holde offentlig auktion over ubrugbare, ubrugte bygningsmaterialer. Den samlede vurdering var 4 rdl. 88 sk. og materialerne blev solgt for 17 rdl. 34 sk. Blandt køberne finder man major Oher. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1747 bilag 9. I 1748 blev 3.700 overskydende nye mursten og 400 gamle tagsten transporteret til Fladstrand. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 ekstrakt, forestillinger og resolutioner, bilag 11.

⁸¹⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 s. 14-16, bilag 9, 1750 s. 18, 1751 s. 15-16, ekstrakt, resolutioner og forestillinger, 1752 s. 17, 1753 s. 18-23, bilag 12, ekstrakt, resolutioner og forestillinger, 1754 s. 16-19, 22, 1755 s. 16-19, 1756 s. 17-19, ekstrakt, 1757 s. 15-17, ekstrakt, forestilling og resolution, 1758 s. 18-19, 1759 s. 17-20, 1760 s. 23, 1761 s. 15-17, 1762 s. 10. Fra tid til anden er der virkeligt tale om blot mindre reparationer, som i 1762, hvor den eneste bygningsreparation, der budgetteres med, er reparation af voldporten til blot 72 sk., hvortil så naturligvis kommer

barak.⁸¹⁸

Det kan således mht. bygningerne i Hals Skanse i tiden 1721-1764 konkluderes, at der foretages løbende vedligeholdelse af disse, og at der til tider også bygges nyt. Dette nybyggeri er imidlertid ikke udtryk for en øget prioritering, men for almindelig vedligeholdelse, idet man har bygget nyt, fordi det gamle var så forfaldent, at det ikke lod sig reparere. Kongemagten fastholdt bygningsbestanden på stabilt niveau i overensstemmelse med de militære konjunkturer.

Mandskab 1721-1764

I tiden 1721-1764 består den faste besætning på Hals Skanse af 12-15 mand, med 14 mand for det meste af perioden.⁸¹⁹ Det søndre og det vestre hus bebos 1728 af garnisonen.⁸²⁰ Igen får vi således bekræftet, at garnisonen var indkvarteret i Hals Skanse og ikke indkvarteret privat i byen. Det nordre hus beboes i 1728 af løjtnant Heus og om det østre, magasinhuset, oplyses, hvilket er lidt besynderligt, at det bruges af løjtnant Heus.⁸²¹ Måske er det udtryk for en vis opprioritering ift. kommandantens militære grad, at kommandanthuset i 1733 bebos af løjtnant Heus, mens huset i 1734 bebos af den højere rangerende major von Oher, der i øvrigt også bruger det østligt beliggende hus.⁸²² Ifm. de store renoveringsarbejder 1745 understreges det, at ingen, bortset fra garnisonen, kan logere i Hals Skanses barakker, hvilket bekræfter, om end implicit, at det ekstra mandskab fra Fladstrand måtte indkvarteres privat, og for det andet endnu en gang at Hals Skanses mandskab boede på skansen.⁸²³ Hvorvidt eventuelle soldaterkoner og børn boede sammen med soldaterne på skansen eller om de boede privat i Hals by kan vi for denne periode ikke sige noget om. De store renoveringsarbejder 1743-1747 sætter sig således ikke spor i mandskabmæssig sammenhæng.⁸²⁴ Imidlertid påkalder den mandskabsmæssige situation sig interesse på andre områder.

I modsætning til skansens faste bemanning der skulle bo i skansens barakker, fremgår det ifm. vold- og fæstningsarbejdet 1748 eksplicit, at de otte mand fra Fladstrand garnison, der skal deltage i arbejdet, skal indkvarteres privat i Hals by.⁸²⁵ Det fremgår ikke, hvor eller hos hvem de otte mand var indkvarteret mens de gennemførte arbejdet, eller hvor meget indkvarteringen kostede. Det var en opgave og

---

løbende, faste udgifter som skorstensfejning, der i 1762 beløber sig til 1 rdl. 2 sk. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1762 s. 10, bilag 2, 4.

⁸¹⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1758 s. 8, 28-30.

⁸¹⁹ Bilag 3-6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1764.

⁸²⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1728 s. 23.

⁸²¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1728 s. 23.

⁸²² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1733 s. 79, 1734 s. 94.

⁸²³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1745 ekstrakt, bilag 42.

⁸²⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1743 s. 6. Nyt er det dog, at man fra 1743 begynder at have en udgift til leje af sengeklæder til to senge for fire mand i Hals Skanse. Leje af sengeklæder forsvinder ud af regnskabet 1748. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1743 s. 6. Udgiften optræder i Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1744 s. 4, 1745 s. 4, 1746 s. 5, 1747 s. 5.

⁸²⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 ekstrakt, forestillinger og resolutioner, bilag 36.

en udgift, der påhvilede ejeren af området og ikke kongen eller fæstningen, hvorfor beløbene da heller ikke fremgår af fæstningsregnskaberne. Dette er første gang det direkte fremgår af kilderne, at der er tale om privat indkvartering af soldater i Hals, men denne indkvartering har formelt intet med hverken garnison eller fæstning at gøre, hvilket også slår igennem regnskabsmæssigt. Den private indkvartering blev betalt af en privat kasse, og var fæstningskassen uvedkommende.

I lyset af, hvad der var sket på det bygnings- og anlægsmæssige område på Hals Skanse i tiden 1743-1753, kunne det være nærliggende at tolke situationen således, at man fra kongemagtens side havde mere omfattende planer for stedet. Det gjorde i hvert fald den lokale chef. Eller også ville han blot vise initiativ, hvilket for så vidt var i overensstemmelse med den professionalisering af officerskorpset, der tog sin start i 1740'erne.⁸²⁶ Under alle omstændigheder foreslog major Oher i 1753, at et detachement bestående af en løjtnant, fem underofficerer, en tambour og 60 gemene skulle flyttes til Hals for at forrette tjeneste der. Indkvarteringen af de mange mænd skulle ske i Hals by,⁸²⁷ hvilket var nyt. Oher indlod sig ifølge sagsfremstillingen i korrespondance om sagen med landetatens generalkrigskommissariat, oberst Gedde, ingeniørkaptajn Wendell, og kommandanten for Fladstrand Fæstning og Hals Skanse generalmajor Schindel, som Oher ikke skrev til først, hvilket han skulle have gjort. Gedde vurderede, at så stor en garnison, som Oher foreslog placeret i Hals, var unødvendig og mente mht. fæstningen, at man kunne klare sig med reparationer og burde afstå fra nye voldtillag og på den måde opnå langt mindre bekostning for kongens kasse og med langt mindre besværing for Hals by, end hvis man fulgte Ohers projekt med den store garnison, i hvert fald ind til krigstider måtte indtræffe. I øvrigt, fortsætter Gedde, burde Oher ikke gå sin chef Schindel forbi. Generalkommissariatet konkluderede, at det var unødvendigt med en større garnison i Hals. Desuden påpegede man, at Hals by tidligere, hvormed må menes bygge- og anlægsprojekterne 1732, 1737, 1740, 1741, 1746, 1748 og 1753, havde indkvarteret en underofficer og seks mand af Fladstrand garnison, men at hvis samme by skulle rumme Ohers projekt og permanent indkvartere den store styrke, ville det blive for tungt.⁸²⁸ Den lille befolkning i Hals by ville ikke kunne bære større pres end den hidtidige⁸²⁹ indkvartering, hvormed der må sigtes til ovennævnte år og et antal på typisk syv til ni mand, og det ville ikke kunne ske uden større udgifter for kongens kasse. Desuden var der ikke afsat penge til et sådant

---

⁸²⁶ Lind 1986 s. 61.

⁸²⁷ I 1752 nævnes for første gang i fæstningsregnskabets pengeregnskab indkvarteringspenge for 25 mand i Fladstrand by. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1752 s. 5, bilag 10. Noget lignende gør sig ikke gældende for Hals bys vedkommende, hvor indkvartering i byen som nævnt udelukkende forekommer ifm. vold- og byggearbejdet på Hals Skanse og altså ikke som en del af garnisoneringen.

⁸²⁸ Tallet stemmer ikke ift. 1748-projektet, hvor otte mand skulle indkvarteres, men ellers var der typisk tale om en underofficer og seks til ni menige, i visse perioder endog op til 40 mand. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1732 bilag 69, 1733 bilag 51, 1736 bilag 32, 33, 1737 bilag 63, 64, 65, 1740 bilag 43, 1741 bilag 35, 1746 ekstrakt, bilag 37, 1748 ekstrakt, forestilling og resolutioner, bilag 36, 1753 ekstrakt, forestilling og resolution,

⁸²⁹ Ordet "hidtidige" står i kilden.

projekt i budgettet. Og endelig klagede kommandanten, generalmajor Schindel, til generalkommissariatet over, at Oher ifm. forslaget ikke havde fulgt kommandovejen, hvilket egentligt berettigede Oher til afsked. Forslaget nød ikke fremme.⁸³⁰

Det var ikke Ohers plan at flytte garnisonen fra Fladstrand til Hals, men udelukkende at forstærke garnisonen i Hals, og da Oher var ophavsmand til idéen er det muligt, at han har set sig selv som chef for den nye, store styrke. I 1753 bestod garnisonen Hals-Fladstrand af en kommandant, seks underofficerer, en tambour og 88 gemene.⁸³¹ Denne styrke ønskede Oher forøget med 67 mand i Hals, hvor den faste garnison i 1753 var 14 mand. Renoveringer af anlæg og bygninger til trods, var det en overfortolkning af kongemagtens intentioner for Hals Skanse. Men Oher har åbenbart vurderet, at det var forsøget værd. Det blev ved forsøget. I tiden 1754-1763 bestod den permanente besætning fortsat af 14 mand.⁸³²

Ohers initiativ i 1753 giver anledning til videre principielle overvejelser vedr. relationen kongemagt og fæstning, der i udgangspunktet her er omvendt, dvs. relationen fæstning og kongemagt. Oher formulerede nemlig sit forslag på eget initiativ. Der forelå ingen opfordring til eller ordre om at udtænke et sådant projekt. De foregående års arbejder på Hals Skanse må have ansporet Oher til idéen, og personlige ambitioner måske til at gå sine egne veje. Redegørelsen fra generalkommissariatet bekræfter, at initiativet var generalkommissariatet fremmed. Men man tog forslaget alvorligt, sagsbehandlingen var seriøs og ikke den blanke afvisning, som blandt meget andet kunne have været begrundet i, at Oher ikke fulgte kommandovejen. Man drøftede forslaget og fulgte det op med en begrundet indstilling. I udgangspunktet har det næppe talt til Ohers fordel, at han ikke fulgte kommandovejen. Konsekvensen af denne handling indskrænkede sig imidlertid til generalmajor Schindels klage og påpegnings af, at forholdet egentligt berettigede til afsked. Men Oher blev ikke afskediget. Faktisk havde Oher så megen selvtilid i behold, at han i 1754 meddelte, at han ønskede at anvende den grundmurede barak til bolig, hvilket han fik tilladelse til af generalkommissariatet, forudsat han selv betalte omkostningerne i den forbindelse.⁸³³ I generalkommissariatet var det næppe heller pga. Ohers brud på kommandovejen at forslaget blev afvist. Dette brud så man gennem fingre med, muligvis fordi man alt andet lige satte pris på en initiativrig officer, og man gjorde sig desuden den umage at begrunde afslaget udførligt.

---

⁸³⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1753, ekstrakt, forestillinger og resolutioner. Oher slap med skrækken og blev ikke afskediget. Han optræder også i fæstningsregnskaberne efter det famøse forslag, f.eks. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 s. 116, bilag 11. Ohers meget omfattende forslag og de til sagen knyttede akter, der udgjorde grundlaget for den endelige forestilling og resolution 1753, findes i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, korrespondancer og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799 6-9.

⁸³¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1753 bilag 58.

⁸³² I 1762 var besætningen i Hals-Fladstrand en del af året 136 mand mod de normale 80-90 mand, som i 1761 83 mand, men uagtet denne samlede forøgelse bestod den permanente besætning i Hals fortsat af 14 mand. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1762 bilag 19/23 nr. 3, 1761 bilag 43. Bilag 6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1754-1764.

⁸³³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 bilag 83.

Der lægges i afslaget vægt på tre forhold: For det første de økonomiske aspekter: Ved at afstå fra nye voldtiltag og i stedet reparere det eksisterende anlæg, kunne man spare penge, i hvert fald ind til der måtte blive krig. Man afmilitariserer altså ikke; man fastholder niveauet. For det andet de forsvarsmæssige aspekter: En så stor garnison i Hals var ganske enkelt unødvendig. Man havde de folk i Hals, der var brug for, ligeledes i hvert fald ind til der måtte blive krig. Man afmilitariserer altså ikke; man fastholder niveauet. For det tredje de bymæssige aspekter: Det anføres, at Hals by tidligere havde indkvarteret syv mand fra garnisonen i Fladstrand. Den lille befolkning i byen kunne ikke bære et større, indkvarteringsmæssigt pres, som i øvrigt også ville medføre øgede udgifter. Man øger ikke; man fastholder niveauet.

De økonomiske og forsvarsmæssige aspekter er relativt konkrete forhold, mens overvejelserne vedr. de by- og befolkningsmæssige begrænsninger rækker videre end som så; de viser også, at man fra kongemagtens side faktisk lod disse aspekter indgå i vurderingerne. Set i det større fæstningsmæssige perspektiv, med baggrund i Anders Billes forsvarsbetænkninger 1646-1647 og Hoffmanns redegørelse 1655, så viser generalkommissariatets påpegning af de by- og befolkningsmæssige forhold, at man her stødte ind i konsekvensen af, at etableringen af fæstningen ikke var blevet fulgt af en ekspansionsdygtig bydannelse. Oders forslag tvang så at sige kongemagten til eksplicit at formulere de forhold, som man siden 1660 implicit havde ageret på baggrund af. Hals by havde den garnison, som Hals by kunne rumme. Dvs. ingen, når bortses fra den periodiske udstationering af de syv mand fra Fladstrand. Fæstningen og byen lå ved siden af hinanden. Garnisonen var i fæstningen. I byen var der ikke plads.

I lyset her af kan det for Hals Skanses vedkommende konkluderes, at kongemagten for at fastholde Hals Skanses funktion fastholdt den mandskabsmæssige situation på skansen på et stabilt og et ensartet niveau i perioden. Man ønskede ikke ændringer i hverken funktion eller niveau. I den forstand fulgte den mandskabsmæssige udvikling på Hals Skanse de nationale, militære konjunkturer, som tilsiger stabilitet, i tiden 1721-1763.

De i Tabel 2. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1721-1764 meget stabile tal for Hals Skanse dækker over, at der i perioden i hovedsagen var 10-12 menige og to artillerister i Hals. For Fredericias vedkommende er sammensætningen typisk, f.eks. 1733, 300 mand infanteri, 186 mand rytteri, 63 mand artilleri, i alt 549 mand, mens det for Hals' vedkommende typisk, f.eks. 1733, er 12 mand infanteri og to mand artilleri. De færre og mere usikre tal for Glückstadt, hvor angives 450-1.000 mand, angiver spændvidden i bataillonsstørrelse. Der forekommer kun få og små udsving i tallene for Hals; disse tal er præcise. Udsvingene i tallene for Fredericia, der ikke alle er nøjagtige men tilnærmelsesvis, har for de mindre udsvings vedkomende baggrund i deployering af mandskab andetsteds ifm. krigstruende situationer.⁸³⁴ Deployering ses ikke at være sket i Hals. Der er ikke trukket folk fra eller lagt folk til Hals Skanse når bortses fra de få to mand store udsving. Mht. Glückstadt slår deployeringseffekten så voldsomt igennem, at det er vanske-

---

⁸³⁴ Husted 2010 bd. 2 s. 62, 79.

ligt at fastslå garnisonens egentlige størrelse, idet Glückstadt hyppigt anvendes til transit og som forsyningsbase for felthære.⁸³⁵ Der er dog noget der tyder på, at stambesætningen, dvs. den egentlige garnison, var omkring 600 mand, men dette tal skal tages med forbehold. Der synes altså at have været en stor gennemstrømning af mandskab i Fredericia og Glückstadt, særligt i krisesituationer, hvilket ikke er tilfældet i Hals.

Tablet 2. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1721-1764⁸³⁶

År	1721	1722	1723	1724	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Hals	14	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12
Fredericia	706	687	685	485	646	646	646	646	646	646	546
Glückstadt											450-1000
År	1732	1733	1734	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742
Hals	14	12	14	14	14	14	14	14	14	14	14
Fredericia	549	549	549	549	609	633	609	669	718	518	646
Glückstadt											
År	1743	1744	1745	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752	1753
Hals	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
Fredericia	646	646	646	646	416	416	416	416	416	716	716
Glückstadt	600	450-1000			300						
År	1754	1755	1756	1757	1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764
Hals	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	0
Fredericia	716	716	716	716	522	522	522	522	522	716	0
Glückstadt		600		600	3000/450-1000	600		600	123		

De forskellige mandskabsmæssige situationer i Hals, Fredericia og Glückstadt understreger for så vidt hvorfor Ohers forslag var uden perspektiv, nærmest irrelevant. Generalkommissariatets afvisning af Ohers forslag var i overensstemmelse med kongemagtens politik og de militære konjunkturer. Men set i det lokale, militære perspektiv var der, i hvert fald ifølge Ohers opfattelse, ikke nogen grund til, at Hals Skanse ikke skulle udgøre en undtagelse. Muligvis har Oher ikke besiddet det strategiske overblik, men taktisk havde Oher en pointe i forstærkning af spærrefæstningen Hals Skanse. Man havde jo under Torstenssonfejden, omend med omvendt fortegn, set hvor galt det kunne gå, hvis Hals Skanse ikke lukkede Limfjorden

⁸³⁵ Rode 1940 bd. 2 s. 18.

⁸³⁶ Tallene for Hals bygger på Bilag 3-6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1764. Tallene for Fredericia på Housed 2010 bd. 2 s. 62-64, 77, 95, 79. Tallene for Glückstadt, hvor de 450-1.000 angiver spændvidden i bataillonsstørrelse, 1731, 1743, 1744, 1747, 1755, 1757, 1758, 1759, herunder tallet 1758 450-1.000, bygger på Wadschier.dk der bygger på Rigsarkivet, Regimentsnavn og navnefølge, Bidrag til 15de bataillons historie 1928, De jysk-fynske styrkers domiciler bd. I-III 1976, mens tallet for 1758, de 3.000, 1761, 1762 bygger på Rode 1940 bd. 2 s. 8, 11, 12. Divergensen mellem Wadschier og Rode lader sig ikke forklare. Ifølge Rode 1940 bd. 2 s. 12 modtog Glückstadt 1762, hvor besætningen var 123 mand, proviant til 3.000 mand. Denne mængde må have været beregnet på transitfunktion.

for indtrængende orlogsfartøjer. Men denne funktion, mente man fra general-kommissariatets side, kunne i 1753 varetages af det eksisterende anlæg med den eksisterende garnison.

Materiel 1721-1764

I december 1730 blev der udarbejdet et inventarium over Fredericia Fæstnings artilleribeholdning, der da bestod af 7 stk. 24-pundige, 16 stk. 18-pundige, 8 stk. 12-pundige, 4 stk. 9-pundige, 13 stk. 8-pundige, 15 stk. 6-pundige, 12 stk. 5-pundige og 7 stk. 4-pundige kanoner, i alt 82 stykker. Da en del af stykkerne imidlertid var uanvendelige, var beholdningen af skyts i 1730 den samme som i 1710.⁸³⁷

Hvad ang. Hals Skanses militære armatur 1721-1733, forekommer der ingen ændring i denne.⁸³⁸ Man forøger ikke armeringen, og man desarmerer heller ikke på Hals Skanse, men det militære materiel bliver vedligeholdt. Skansens artilleri underkastes løbende reparationer af mindre omfang 1732-1752.⁸³⁹ En lidt større operation optræder dog i 1744, hvor der indkøbes en del svært egetømmer til brug for skansens artilleri og til brug for underlag under kanonstillinger på broen.⁸⁴⁰

I 1748 følges de anlægs- og bygningsmæssige initiativer op på det armaturmæssige område. Fra Tøjhuset i København leveres til Hals Skanse seks nye 6-pundige og en ny 4-pundig rapert, og fra Fladstrand Fæstning leveres 727 pd krudt og to store bundter lunter til Hals. I 1749 leveres to 4-pundige raporter og diverse artillerimateriel fra Tøjhuset i København til Hals Skanse, og samme år modtager man på skansen en 12-pundig, to 4-pundige og tre 3-pundige voldraporter, og tillige bliver de gamle lavetter repareret. I 1753 indkøbes der planker til at lægge under lavetterne.⁸⁴¹ Nogle centrale poster i fæstningsregnskabet, der uændret år efter år var blevet ført til indtægt, udgift og status, kom der nu bevægelse i.⁸⁴² Mest iøjnefaldende er den væsentlige forøgelse af voldlavetter, raporter og feltlavetter, der satte besætningen på skansen i stand til både at yde et forstærket, artilleristisk forsvar fra voldene og at udnytte de mindre kalibre mobilt.

I tiden 1754-1761 forekommer en mængde småreparationer og udgifter til vedli-

---

⁸³⁷ Housted 2010 bd. 2 s. 20, 65-66.

⁸³⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1722 s. 18, bilag 13, 14, 1730 bilag 4. Blot springer det i øjnene, at skansen i 1726 får fordoblet beholdningen af ladeskuffer, hvormed det lille underskud af ladeskuffer til de 1- og 2-pundige kanoner indhentes, mens man for de øvrige kalibre får fordoblet beholdningen af ladeskuffer, jf. Bilag 3. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1731, hvilket jo egentlig var en flothed.

⁸³⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1732 bilag 5, 42, 1733 bilag 55, 60, 29, 1734 bilag 54, 72, 1735 bilag 58, 60, 1736 s. 26, 1738 bilag 44, 57, 65, 1740 bilag 50, 1743 bilag 37, 52, 1746 s. 21, ekstrakt, bilag 65, 1747 s. 21, 22, ekstrakt, 1748 s. 19, 21, 1750 s. 20, 1751 s. 19, 90, 1752 s. 26, bilag 47.

⁸⁴⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1744 bilag 50, 51. I regnskabet 1746 oplyses det, at to af de 6-pundige raporter er ubrugelige; disse reparerer i 1747 sammen med en 4-pundig og to 3-pundige voldlavetter. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1746 bilag 65, 1747 s. 21, ekstrakt.

⁸⁴¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 bilag 66, 68, s. 91, 1749 bilag 72, 73, 1750 bilag 35, 1753 bilag 47.

⁸⁴² Bilag 5. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1743-1753.

geholdelse af det artilleristiske materiel, men i 1762 bevilges, i modsætning til de foregående år, ikke penge til artillerireparationer og følgelig gennemføres ingen reparationer.⁸⁴³ Dette er udtryk for, at man fandt niveauet passende, ikke et udtryk for nedprioritering. Der foretages nemlig nyanskaffelser på området i perioden.⁸⁴⁴ Desuden modtog man fortsat nye forsyninger, som da der i 1761 fra Fladstrand Fæstning blev overført 668 pd krudt og fire store bundter lunter, svarende til 12 små bundter.⁸⁴⁵ Også på andre områder udvidede man beholdningerne. Vel som en konsekvens af de mange voldarbejder figurerer i materielbeholdningen 1763 en tømmerflåde til brug ved rensning af voldgravene og samme år anføres, at man har tømmer til at fæstne til skibsbroen, til brug ved ind- og udskibning af dragonerne.⁸⁴⁶ Dette vidner om, at Hals Skanse fortsat blev opfattet som en af de fæstninger der skulle binde landsdelene og forsvaret af disse sammen. Men 1764 bliver det sidste år i denne periode, hvor artillerister er udstationeret i Hals Skanse.⁸⁴⁷

Mht. skansens materiel kan man for perioden 1721-1764 konkludere, at kongemagten fastholdt Hals Skanses funktion som fæstning ved at sørge for, at materiellet blev vedligeholdt, og at der løbende blev foretaget udskiftninger af dette. Anskaffelsen af lavetter, der kunne anvendes som både vold- og feltlavetter, er ikke nødvendigvis udtryk for en modernisering af skansens artilleristiske materiel, men i det mindste udtryk for optimeret udnyttelse af de eksisterende ressourcer. Således kan hverken vedligeholdelse eller udskiftning af lavetter opfattes som en egentlig modernisering af skansens artillerimateriel. Stykkerne var de samme gennem hele perioden. Men det tilhørende udstyr blev vedligeholdt, og i visse tilfælde udskiftet. Omvendt må man konstatere, at vedligeholdelse og fastholdelse af et bestemt niveau netop fandt sted. Skansens armatur blev holdt på et stabilt niveau.

Salut 1721-1764

En permanent funktion var de fortsatte salutteringer fra skansen. Vha. de årlige

---

⁸⁴³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 s. 24-25, 1755 s. 21-22, 1756 s. 22-23, 1757 s. 20-21, bilag 53, 1758 s. 21-22, 1759 s. 23-24, 1760 bilag 41, 1761 s. 19-20, bilag 41, 42, 1763 s. 15-17, 1762 s. 11.

⁸⁴⁴ I 1756 fik man tilladelse til at forfærdige en ny 24-pundig voldlavet til Hals Skanse på Tøjhuset i København. Den nye lavet til en af kanonerne blandt skansens tungeste skyts blev fragtet til Fladstrand, hvorefter den med vogn blev ført til Hals. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1756 bilag 42, 43, 51. Det udslidte materiel blev solgt. Udskiftningerne og moderniseringerne afspejler sig i de auktioner der blev afholdt, og som tillige synes at tiltage i antal og omfang i perioden 1753-1763. I september 1754 solgtes en 12-pundig voldlavet, seks 6-pundige raperter, en 4-pundig voldlavet og to 3-pundige feltlavetter samt andre gamle ammunitionsmaterialer. Blandt køberne var major Oher, der boede i skansen, og som tilsyneladende har haft øje for et godt køb. Den samlede vurderingssum var 8 rdl. 5 mk. 11 sk., og den samlede salgssum løb op i 19 rdl. 1 mk. 9 sk. I 1759 afholdtes igen auktion over artillerimateriel, denne gang bl.a. en 24-pundig, to 4-pundige og en 2-pundig voldlavet, samt 12 kanonpropper, alt til en samlet vurdering af 4 rdl. 72 sk. solgt for 7 rdl. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 s. 7, 24-25, 95, 116, bilag 11, 1759 s. 23-24, bilag 13.

⁸⁴⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1761 s. 81.

⁸⁴⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1763 s. 90, 92.

⁸⁴⁷ Hjælpebidler, *De jysk-fynske styrkers domiciler* 1976 bd. II s. 151.

opgørelser over forbrug af krudt og kugler kan endvidere spores de tilfælde, hvor kongemagten lod sig repræsentere på Hals Skanse eller hvor man salutede af andre, prominente årsager.⁸⁴⁸ Ellers var det typisk koffardifartøjer der blev salutede, til tider efter at disse havde salutteret skansen, og naturligvis skød man nytåret ind hvert år 1. januar.⁸⁴⁹ Den relativt store mængde krudt, der blev brugt i tiden 1754-1764, den største mængde der blev brugt i noget tiår i perioden 1721-1764,⁸⁵⁰ modsvares ikke af et tilsvarende stort forbrug af kugler. Hertil kommer, at der i 1764 kun blev salutteret frem til 21. marts, og altså ikke året igennem. Udviklingen antyder, at Hals Skanse som forsvarsanlæg i nogen grad kan siges at have taget karakter af salutstation. På den anden side må det konstateres, at Hals Skanse fortsat udfyldte dens funktion ift. bevogtning af Limfjordens munding.

Det hørte til sjældenhederne at man på Fredericia fæstning blev salutteret fra forbisejlende skibe og at man salutterede disse, og endnu sjældnere var det, at der blev skudt med skarpt for boven af skibe, der ikke hilste tilbørligt eller som ikke lagde an til klarering ved strømtolden. Men der blev salutteret ved nytår, kongelige besøg, højststående officerers ligbegængelse og begivenheder i kongehuset.⁸⁵¹

Fæstningsslaver 1721-1764

Hals Skanse havde i 1722 funktion som straffested, om end der ikke er fanger på skansen. Ikke desto mindre indkøbes dette år låse til fangejernene i Hals Skanse.⁸⁵² For resten af tiden frem til 1764 er fæstningsregnskaberne imidlertid tavse om skansens brug som straffested, når bortses fra de årligt tilbagevendende registreringer af fangejernene, der naturligvis også kunne komme til anvendelse over for opsætsige eller forbryderiske soldater i skansens garnison. Dette kunne tale for, at man fra generalkommissariatets side ikke længere opfattede Hals Skanse som et

---

⁸⁴⁸ 3. juli 1727 blev salutteret i anledning af, at kongelig gehejmeråd Rosenkrans var i Hals Skanse i hendes kongelige højhed prinsesse Sophie Hedvigs ærinde. 10. april 1728 salutterede man i anledning af oberstløjtnant og kommandant Kühlbruns ankomst til skansen, og 30. maj 1728 salutterede man da stiftsamtmændene fra Aalborg ankom til og igen da han forlod fæstningen. 16. april 1730 salutterede man den nye ejer af Hals sogn Jakob Severins skib, der ankom fra Aalborg. 13. november 1755 blev der salutteret ved kommandant, oberstløjtnant von Stöckens ankomst. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1727 bilag 59, 1728 bilag 44, 1730 bilag 43, 1755 bilag 69.

⁸⁴⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1721 bilag 27, 1722 bilag 23, 1723 bilag 22, 1724 bilag 28, 1728 bilag 44, 1733 bilag 80, 1734 bilag 75, 1735 bilag 87, 1736 bilag 59, 1737 s. 2 (intet bilagsnr.), 1738 bilag 68, 1739 bilag 53, 1740 bilag 68, 1741 bilag 65, 1742 bilag 62, 1748 bilag 65, 1749 bilag 65, 1750 bilag 66, 1751 bilag 64, 1752 bilag 65, 1753 bilag 70, 1754 bilag 80, 1755 bilag 69, 1756 bilag 77, 1757 bilag 74, 1758 bilag 73, 1759 bilag 85, 1760 bilag 69, 1761 bilag 59, 1762 bilag 25, 1763 bilag 58, 1764 bilag 25. I 1762 ses et relativt stort forbrug af krudt, hvilket hænger sammen med, at man dette år anvendte 22 pd på at aflæse kanonerne. Endvidere skal det bemærkes, at Fladstrand gennemgående har et betydeligt lavere forbrug end Hals, f.eks. i 1761 12 salutter mod 42 i Hals, og at man i Fladstrand sjældent affyrer skarpe skud. Fladstrand var ikke en spærrefæstning, og den skibstrafik, man salutterede, har været mindre end den tilsvarende i Hals.

⁸⁵⁰ Bilag 3-6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1764.

⁸⁵¹ Housted 2010 bd. 2 s. 36, 65.

⁸⁵² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1722 bilag 15, 1723-1763 årlige registreringer. Fangejernene bestod af en jernbolt med to bøjler og en jernlænke med to holdere og dertil tre låse. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1735 s. 101.

sted der var i stand til at tage vare på fæstningsslaver, muligvis fordi garnisonen bestod af folk fra det i 1744 i Fladstrand og Hals oprettede garnisonskompagni, en del af det i 1740 oprettede garnisonsregiment, der også var en social foranstaltning, idet regimentet, og dermed også de i Hals garnisonerede soldater, bestod af veltjente, gamle soldater, der ikke længere var feltduelige, men kunne udføre vagt-tjeneste og lettere arbejde, som det er blevet anført i dele af forskningslitteraturen.⁸⁵³ Hvis man fra generalkommissariatet har vurderet, at folkene fra garnisonskompagniet på Hals Skanse ikke var i stand til at tage vare på fæstningsslaver, kan det være udtryk for en nedprioritering af Hals Skanse og en nedtoning af de forventninger og krav, man fra kongemagtens side stillede til Hals Skanses funktion. Imod dette taler dog, at andre dele af forskningslitteraturen netop anfører bevogtning af slaver som en af de opgaver, som garnisonskompagnerne udførte.⁸⁵⁴

Fæstning i fredstid 1721-1764

Mht. bevogtning af Limfjordens munding blev denne funktion permanent varetaget. Når et fartøj søgte at sejle forbi skansen uden at give sig til kende blev der fyret med skarpt efter det pågældende skib. I nogle tilfælde lykkedes det så at opkræve de 2 rdl. som typisk var prisen for et 4-pundigt skud, og i disse tilfælde er skipperens navn og fartøjets hjemsted ofte anført i fæstningsregnskaberne, mens det i andre tilfælde lykkedes fartøjerne at stikke af fra regningen.⁸⁵⁵ Kun sjældent suppleres disse basisoplysninger, men det sker. I 1731 angives, at et skib fra Århus gik forbi uden at stoppe op, og skipperen måtte betale 3 rdl. for skuddet. Disse penge tog løjtnant Heus i forvaring, til videre ordre indløb.⁸⁵⁶ I 1734 blev der skudt med skarpt efter skipper Hansen af Mandal, som ikke angav sig hverken ved fæstningen eller visetereren.⁸⁵⁷ Det bør bemærkes, at visetereren, dvs. toldbetjenten, her nævnes som den ene instans af to, ved hvilke et forbisejlende skib skulle angive sig. I 1748 oplyses, at man måtte affyre et 4-pundigt og et 3-pundigt skud for at tvinge et fartøj til toldmæssig inkvisition.⁸⁵⁸

Den politiske situation afspejler sig i skansens forbrug af krudt og kugler til salutering og til varselsskud for forbisejlende fartøjer. Tiden 1720-1764 var en fredspe-riode. I tiåret 1720-1731 anvendtes 179 pd krudt og tre kanonkugler. I tiåret 1732-1742 anvendtes 357 pd krudt og ni kanonkugler, og i tiåret 1743-1753 477 pd krudt og 12 kugler. Endeligt anvendtes i tiåret 1754-1764 739 pd krudt og syv kugler.⁸⁵⁹

---

⁸⁵³ Christensen 1990 s. 442.

⁸⁵⁴ Petersen 2002 s. 240.

⁸⁵⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1721 bilag 27, 1722 bilag 23, 1731 bilag 43, 1734 bilag 75, 1737 s. 2 (intet bilagsnr.), 1738 bilag 68, 1741 bilag 65, 1742 bilag 62, 1748 bilag 65, 1750 bilag 63, 66, 1754 bilag 80, 1755 bilag 69, 1756 bilag 77, 1757 bilag 74, 1758 bilag 73, 1759 bilag 85, 1760 bilag 69, 1761 bilag 59, 1762 bilag 25, 1763 bilag 58, 1764 bilag 77.

⁸⁵⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1731 bilag 43.

⁸⁵⁷ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1734 bilag 75.

⁸⁵⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1748 bilag 65.

⁸⁵⁹ I tiden 1700-1708 anvendtes 198 pd krudt og 17 kanonkugler, og i tiden for Store Nordiske Krig 1709-1720 2.518 pd krudt og 97 kugler. Bilag 1-6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1764.

Det kan således konkluderes, at Hals Skanse også i fredstid varetog funktionen som spærrefæstning, med de omkostninger der nu fulgte af denne funktion. Man saluterede og man affyrede varslings-skud for at stoppe skibe, der forsøgte at gå forbi skansen. Det var det, skansen var der for.

Afvikling 1764

Den 28. oktober 1763 udstedtes en forordning, ved hvilken Det kongelige General-Krigs-Directorium blev etableret. I den forbindelse blev Land-Etats Krigskancelliet og Etats Generalkommisariatet samlet og dermed nedlagt, og som leder af det nye directorium blev indsat feltmarskal Louis Saint-Germain (1707-1778).⁸⁶⁰ Saint-Germains initiativer skulle få afgørende konsekvenser for organiseringen af det danske fæstningsforsvar.⁸⁶¹ Saint-Germains udgangspunkt var, at statens formue måtte afgøre, hvor stor en sum der kunne afsættes til hæren, hvilket ville afgøre hærens størrelse og dermed hvad man kunne forvente af hæren. Mht. fæstningsforsvaret blev de tre selvstændige fortifikationsetater, for Danmark, Norge og Holsten, nedlagt og samlet i en etat.⁸⁶² Netop på det fæstningsmæssige område påkalder Saint Germains reformer i 1760'erne sig særlig interesse. Disse medførte i 1764 bl.a. en inddeling af fæstningerne i fem klasser, efter fæstningernes vigtighed.⁸⁶³ Man tog altså fat på spørgsmålet om fæstningsforsvaret i dets helhed, og på prioriteringen af landets fæstninger. Fæstningerne inddeltes i fem klasser, bestemt af det man nu mente var fæstningernes betydning. Første klasse bestod af København og Rendsburg, anden klasse af citadellet Frederikshavn, Kronborg og Glückstadt, tredje klasse af Fladstrand, Frederiksort, Helgoland, Hitler Skanse og Oldenburg, fjerde klasse af Nyborg og Fredericia og femte klasse af Korsør, Hals, Gottorp, Steinburger Skanse og Apen. Fæstningerne af fjerde og femte klasse blev nedlagt og solgt, fæstningerne i anden og tredje klasse skulle kun vedligeholdes nødtørftigt, og de sparede midler skulle anvendes til at forstærke og udbygge fæstningerne af første klasse.⁸⁶⁴

---

⁸⁶⁰ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1738-1848, Rapporter og bygningsprojekter, 1738-1764, samlet i et bd.; forordningen findes s. 154-156. Basisoplysninger om Saint-Germain, www.denstoredanske.dk opslag Claude Louis de Saint-Germain.

⁸⁶¹ En grundig redegørelse, der også ligger til grund for senere fremstillinger, for Saint-Germains baggrund, internationale karriere og virke i Danmark findes hos Vaupell 1876 bd. II s. 81-147, særligt vedr. reformerne af fæstningsforsvaret s. 120-122. Se også Jagd 1986 bd. II s. 51-57, om fortifikationssystemet s. 53-55.

⁸⁶² Vaupell 1876 bd. II s. 108, 119-120.

⁸⁶³ Vaupell 1876 bd. II s. 120-121. Om Saint-Germain og fortifikationsreformen, Jagd 1986 bd. II s. 51-57.

⁸⁶⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799, bd. 51, nr. 5, forestilling og resolution dateret General Krigs Directorium den 20. december 1763, s. 17-28, med bilag, mandskabsfortegnelser og udgifter til disse s. 29-49. Vaupell 1876 bd. II s. 121. Vaupell har i anden klasse ikke citadellet Frederikshavn, dvs. Kastellet i København, men til gengæld Rønne og Hammershus, der i kilden figurerer under Bornholm. Jagd. 1986 bd. II s. 53-54. Mht. fæstningerne af femte klasse er det blevet påpeget, at skønt disse ingen fæstningsbetjente skulle have, så skulle bystyret og de embedsmænd, der ville drage nytte af bygninger mm., sørge for at disse blev vedligeholdt, hvorfor fæstningerne af og til skulle inspiceres. Tychsen 1884 s. 30. En sådan inspektion har ikke kunnet konstateres for Hals Skanses vedkommende, men den blev jo

Skønt Glückstadt i det politiske og overordnede militære perspektiv mistede betydning efter Store Nordiske Krig, var Glückstadt fæstningsmæssigt i hele perioden 1700-1764 fortsat et anlæg af betydelig størrelse, som det bl.a. fremgår af Renvoys "Plan der Festung Glückstadt" 1756.⁸⁶⁵ Ved klassifikationen ifm. Saint-Germains reform 1763 blev Glückstadt som anført placeret i 2. klasse, i Danmark klassen under København og i samme klasse som Kastellet og Kronborg, og i Holsten som den eneste fæstning i 2. klasse og under Rendsburg,⁸⁶⁶ hvilket tillige understreger den politiske-militære forskydning mod nord.

Saint-Germains reformer fik selvsagt også stor betydning for Fredericia, der som nævnt blev placeret i fjerde klasse og dermed hørte til de fæstninger, der skulle nedlægges og sælges. Før Saint-Germains reformer slog igennem havde man i 1763 arbejdet med et forstærkningsprojekt for fæstningen, men i 1764 begyndte man at afvikle Fredericia fæstning. Artilleriet blev demonteret, men stykkerne lod man forblive oplodsede på voldene.⁸⁶⁷

Meddelelsen om Saint-Germains afgørende initiativ på det fæstningsmæssige område nåede frem til Hals Skanse omkring årsskiftet 1763-1764 og det blev nu klart, at fæstningen skulle sælges. Af de dokumenter, der følger op på sagen fremgår det, at man i direktoratet er opmærksom på, at Moltke ejer Hals by hvor Hals Skanse ligger. Moltke køber da også skansen på auktion den 21. september 1764.⁸⁶⁸

---

heller ikke underlagt hverken magistrat eller embedsmænd, men købtes af den civile Moltke. *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, 5. bd. 1731-1765 1955 s. 564. Jf. i øvrigt senere i dette afsnit. Skønt Fladstrand Fæstning var placeret i tredje klasse blev også denne nedlagt for så at blive retableret efter kongelig beslutning i 1773. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 138.

⁸⁶⁵ Möller 2009 s. XIII.

⁸⁶⁶ Jagd 1986 bd. II s. 53.

⁸⁶⁷ Housted 2010 bd. 2 s. 94-95. Her anføres også, at man i september 1763 faktisk holdt offentlig licitation over opførelsen af en ny bro på basis af tegninger og overslag udarbejdet af Gedde, og at entreprisen blev givet til kammerråd Richter, til bud en smule under overslag, nemlig 1.150 rdl. mod overslagets 1.169 rdl. 28 sk., men byggeriet blev aldrig til noget. Dette illustrerer, hvor voldsomt og uventet Saint-Germains fæstningsreform blev gennemført.

⁸⁶⁸ Rigsarkivet, Ingeniørkorps 1764-1800, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799, bd. 51, nr. 14, 15, 1. og 3. marts 1764. *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden* 5. bd. 1731-1765 1955 s. 564. Vaupell 1876 bd. II s. 121. Gregersen 1956 s. 67 anfører, at Hals Skanse i 1750 fortsat blev betragtet som fæstning, men at skansen kort tid efter gled militæret af hænde og gik over til Halsegnens civile ejere. At skansen 1750 blev betragtet som fæstning bygger Gregersen tilsyneladende på, at det i *Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende, Anden Deel 1747-1762*, 1804 s. 64, skønt Gregersen ikke nævner kilden, anføres, at proviantforvalteren ved Hals og Fladstrand fæstninger, som er fæstningsbetjent og bor inden for fæstningens volde, sammen med hans tjenestefolk hører under garnisonsretten, dvs. militær jurisdiktion. Gregersen 1956 s. 67 skriver, at proviantforvalteren boede i det vestre hus. Det var imidlertid ikke tilfældet. Proviantforvalteren, som på dette tidspunkt var Ulrich, boede i Fladstrand Fæstning, og da han både boede der og var fæstningsbetjent, hørte han og hans hushold under militær jurisdiktion. Det er lidt besynderligt, for Gregersen har tilsyneladende haft kendskab til fæstningsregnskaberne fra 1750'erne, efter som han s. 67 nævner kommandantens, dvs. Others, som Gregersen imidlertid ikke nævner ved navn, flytning og indretning på egen bekostning 1754, efter renoveringen 1753. Gregersen 1956 s. 69 anfører som kilder fæstningsregnskaberne 1700-1719, og regnskaber mm. for Hals Skanse efter 1753, Hærens arkiv. Muligvis har Gregersen blot været i besiddelse af fragmenter af fæstningsregnskaberne 1720-1764. Ellers ville han ikke have

Den praktiske afvikling af fæstningsanlægget måtte foregå før auktionen. Af en ordre fra generalkrigsdirektoratet til proviantforvalter Ulrich 16. juni 1764, signeret af Saint-Germain, fremgår det, at Ulrich i en rapport af 15. juni 1764 har oplyst, at der i behold er fæstningsbygningspenge 231 rdl. 78 sk., i artilleripenge 54 rdl. 94 sk. og i penge til lys og brændsel 11 rdl. 39 sk., i alt 298 rdl. 19 sk. Disse penge skal proviantforvalter Ulrich levere til amtsforvalteren i Aalborg, kammerråd Christensen, mod behørig kvittering, og summen bogføres fæstningsregnskabet som udgift.⁸⁶⁹ Materialer der henhører under Ingeniørkorpset skal transporteres til Fladstrand, hvor det overleveres kommandanten, hvilket også gælder artillerieffekter som henhører under artilleriet, og der fra til København.⁸⁷⁰ En afsluttende opgørelse og rapport, signeret Gedde, Hals den 21. juli 1764, angiver, at skansen ikke er i for god stand. Man kan ikke uden fare køre over ravelinbroen og barriereporten er ganske forfalden. Skansens bygninger angives, ud over den neutrale beskrivelse af størrelser mv., som forfaldne.⁸⁷¹

I en fortegnelse over artilleri, ammunition og materiel på Hals Skanse dateret nytårsdag 1764, støder man ud over de 1700-1764 løbende poster i fæstningsregnskaberne⁸⁷² også på hidtil uoplyste poster som 47 bajonetter, 41 patrontasker, 43 kårder og 42 bandolerer, der alt sammen skal afleveres til kaptajn Beuvius, ifølge påtegningen dateret af Beuvius og Gedde 21. juli 1764.⁸⁷³ I tiden mellem opgørelsen af 1. januar og påtegningen af 21. juli 1764 findes forklaringen i form af en ordre signeret af Saint-Germain 31. marts 1764 til proviantforvalter Ulrich i Fladstrand, hvor han til garnisonskompagniet skal modtage og indtægtsføre bl.a. 47 geværer, 47 bajonetter, 42 bandolerer og 42 patrontasker, og dertil 41 bandolerer og 41 patrontasker, der angives som gamle og ubrugelige.⁸⁷⁴ Man overlader intet til tilfældighederne. I en skrivelse til Ulrich, dateret København 1. december 1764, signeret Saint-Germain, henvises til artillerikommissærerne og kaptajnerne Beuvius' og Geddes kvitterede opgørelser og de til dem afleverede fortifikations- og artilleribeholdninger i Fladstrand og Hals og man konstaterer, at der mangler en 9-pundig ladeskuffe og ni 8-pundige jernkugler. Man lader det manglende passere som udgift.⁸⁷⁵

Den endelige fortegnelse over afleverede materiel lå færdig 21. juli 1764.

---

været i tvivl om, at man også i 1750 betragtede Hals Skanse som fæstning, og han ville ikke have været i tvivl om, at skansen blev afhændet i 1764. Om Adam Gottlob Moltke se Jespersen, Rasmussen, Raabymagle, Holstein 2010.

⁸⁶⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 bilag 8. Om kammerråd Christensen (1708-1779) se Nielsen 2005 s. 131-166.

⁸⁷⁰ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1800, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse I 1739 – I 1799, bd. 51 s. 61, 95-96. Det viser sig, at kanonrørene ikke regnes med blandt disse effekter, jf. Hals Skanse 1773-1800 – Anlæg, bygninger og materiel.

⁸⁷¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, 1764-1847, Ordre, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger, 1764, s. 97-102.

⁸⁷² Se Bilag 1-6, Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1764.

⁸⁷³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 bilag 22.

⁸⁷⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 bilag 24.

⁸⁷⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 bilag 26.

Blandt det, der afleveres, er 47 flinter eller musketter.⁸⁷⁶ Her opklares så endnu et lille mysterium. I opgørelsen 1700 nævnes 45 dygtige flintegeværer og i 1701 41,⁸⁷⁷ men derefter glider disse ud af opgørelserne, for så at dukke op ved afleveringsforretningen 1764. I modsætning til de mange andre genstande i de detaljerede, årlige opgørelser, har disse flinter tilsyneladende blot været der, uden at man har redegjort for dem, hvilket også gjorde sig gældende for de nævnte bajonetter, patrontasker, kårder og bandolerer. Når disse dele ikke er registreret i opgørelserne kan det skyldes, at genstandene har rangeret som de enkelte soldaters personlige udstyr, som den enkelte således måtte stå inde for. Der ses ikke at have været bevægelse i beholdningen af disse dele, i modsætning til den fæstningsmæssige beholdning af f.eks. krudt og kugler. Noget af det, der der imod mangler i fortegnelsen, er samtlige fyldte skråsække og tømmeret til brug for dragonernes ind- og udskibning. Omvendt dukker der her 17 hidtil uregistrerede ufyldte håndgranater op.⁸⁷⁸ Dem lader man blive på skansen. I hvert fald figurerer de i den meget lille beholdning der anføres i fæstningsregnskabet's ammunitionsregnskab efter at man har udgiftsført stort set alt, hvad der var af militært armatur i Hals Skanse i 1764.⁸⁷⁹ De oprindeligt tre ufyldte håndgranater optræder i samtlige fæstningsregnskaber 1700-1764. Man efterlod de 17 ufyldte håndgranater, da militæret rykkede ud af skansen i 1764. Kanonerne, derimod, hører man ikke noget til.

Efter i løbet af 1764 at have gennemført afviklingen af fæstningsanlægget, kunne der 28. december samme år endeligt udfærdiges skøde til greve, gehejmeråd og overhofmarskal Adam Gotlob Moltke på den af Moltke ved offentlig auktion købte og kongen tilhørende Hals Skanse ved Limfjordens indløb, med værker og bygninger. Der var nogle betingelser knyttet til købet: Køberen, der skulle være dansk undersåt, måtte på bedste vis betjene sig af skansen og dens værker, men måtte absolut ikke ødelægge disse, heller ikke den i volden grundmurede krudtkælder, men bygningerne måtte Moltke gøre sig så nyttige som han kunne.⁸⁸⁰

Det skal understreges, at kongen ikke gav fæstningen fuldstændigt i Moltkes vold, som det fremgår af skødet. Fæstningsværkerne som sådan skulle bevares. Blot har man vurderet, at behovet for en fæstning og de økonomiske midler til at drive en sådan ikke var til stede i 1764. I overvejelserne bag nedlæggelsen har indgået en vurdering af, at man ikke længere havde brug for en fæstning ved Limfjordens munding, og at fæstningens funktion her ikke stod mål med de omkostninger, som driften af denne affødte. Som det er blevet formuleret, beroede landets sikkerhed ifølge Saint-Germain ikke på fæstningernes kvantitet, men på deres kvalitet og

---

⁸⁷⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764, designation uden sidetal s. 7.

⁸⁷⁷ Bilag 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708.

⁸⁷⁸ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 designation uden sidetal, forside, s. 1, 2, 3, 6

⁸⁷⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 s. 60-63, med de ufyldte håndgranter s. 63.

⁸⁸⁰ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden* 5. bd. 1731-1765 1955 s. 564.

beliggenhed.⁸⁸¹ I betragtning af det løbende vedligehold af alle dele af Hals Skanse og dens funktion, har det næppe været skansens kvalitet, der var baggrund for beslutningen om at nedlægge den, men nærmere dens beliggenhed. Med Saint-Germains reformer opgav man således idéen om at have en spærrefæstning ved Limfjordens munding og idéen om det flankerende og korresponderende fæstningssystem. Sådan da. For skødets restriktioner viser, at man fra kongemagtens side i 1764 ikke fuldstændigt havde afskrevet muligheden for, at man på et tidspunkt igen kunne få brug for en fæstning ved Hals.

Konkluderende må det imidlertid konstateres, at den nationale udvikling på det fæstningsmæssige område i 1764 slog igennem på én gang og med determinerende styrke. Hals Skanse blev nedlagt, ikke som anlæg, men som fæstning. Det er så også udtryk for, at kongemagten nu vurderede, at man ikke længere havde brug for Hals Skanse, hverken som spærrefæstning, til sikring af forsvaret af Jylland, eller til sikring af forbindelsen mellem landsdelene.

Den 21. september 1764 affyredes den sidste salut på Hals Skanse, uden angivelse af årsag.⁸⁸² Samme dag sælges skansen. Man fik ryddet anlægget i løbet af 1764, mens det trak noget længere ud med afslutningen af de økonomiske forhold. Dokumenter og opgørelser ifm. den økonomiske likvidation er bilagt fæstningsregnskabet 1764, men strækker sig langt ud over regnskabsåret. Designationen, dvs. slutopgørelsen, revideres og afsluttes 18. januar 1766. Proviantforvalter Andreas Ulrich modtager 16. oktober 1766 kvittering for regnskabet 1764, hvorefter der udstedes erklæringer 13. og 20. juni 1767 fra Rentekammeret, Det kongelige vestindiske og guenesiske Rente-Collegium samt General-Told-Kammer-Kancelliet om, at proviantforvalter Ulrich ved den nu nedlagte fæstning Fladstrand og Hals Skanse ikke er noget skyldig i de under de nævnte kollegiers eksisterende kontorer, og da det ikke er tilfældet, kan den af proviantforvalteren stillede kaution udbetales.⁸⁸³ Det var så det.

Kongemagt og lokalitet 1700-1764

Hals Skanse havde den funktion som kongemagten mente den skulle have i tiden 1700-1764 og fik tildelt ressourcer i overensstemmelse hermed. Spørgsmålet er så, om denne situation havde effekt ift. kongemagtens relationer til området i øvrigt. Mhp. at sætte situationen i Hals i perspektiv, skal først redegøres for situationen i Glückstadt og Fredericia i perioden.

I tiden efter 1700 blev det klart, at Glückstadt ikke, som det i den foregående periode havde set ud til, skulle være den anden residensby i det danske rige, med besøg af fremmede herskere og med Glückstadt som centrum for regeringsudøvelse. Sidste gang, Glückstadt i perioden lagde plads til noget sådant, var da zar Peter

---

⁸⁸¹ Jagd 1986 bd. II s. 53.

⁸⁸² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 s. 60, bilag 25.

⁸⁸³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764, bilagte erklæringer 1767. Undersøgelsen af, om Ulrich havde gæld ved de pågældende instanser indebar bl.a. forespørgsler ved samtlige amter, hvorfra man så måtte afvente svar, hvilket er en af forklaringerne på den noget langvarige proces.

den Store med følge i 1713 besøgte byen. Da havde man allerede i 1708 nedbrudt det i 1631 opførte kongelige slot Glücksburg, der havde været uanvendeligt siden 1700; ved byggeriet havde man ikke taget hensyn til, at slottet blev opført på marskland. Det er blevet anført, at Glücksburgs forfald og forsvinden symbolsk markerer afslutningen på Glückstadt som kongeby. I den enevældige, centralistiske stat kunne der kun være én hovedstad og det var København. For Glückstadts erhvervsliv ramte ophøret af funktionen som residensby hårdt, da den kongelige husholdning bragte penge til byen og den kongelige residens gav arbejde til byens håndværkere med vedligeholdelse og udstyr.⁸⁸⁴ Fra 1752 indskrænkede den kongelige fysiske repræsentation i Glückstadt sig til et logi i Wasmer Palæet, hvor der blev indrettet nogle værelser, som den kongelige familie kunne bo i når den opholdt sig i Glückstadt.⁸⁸⁵ Kongemagtens ift. tidligere manglende interesse for Glückstadt, bl.a. ift. omfattende investeringer, er dels et resultat af den udenrigspolitiske udvikling i perioden, dels af den indenrigspolitiske udvikling; en konsekvens af det enevældige, centralistiske styre. For så vidt besluttede man ikke, at Glückstadt ikke længere skulle være residensby. Man holdt ganske enkelt op med at anvende den som sådan, og med dette ophør fulgte også en standsning af investeringerne. Situationen er analog ift. Hals' status, eller mangel på samme, som købstad.

Kongemagten forholdt sig til Fredericia som fæstningsby. I modsætning til i Hals findes der for Fredericias vedkommende kilder der viser, at kongemagten tog initiativ til at sikre byens borgere ift. fæstningen og dens garnison. Der er bevaret en instruks for kommandanten på Fredericia fæstning af 25. maj 1708. Instruksens otte punkter tager, som man kan forvente, i overvejende grad sigte på fæstningsmæssige forhold, men instruksens femte punkt drejer sig om forholdet til byen. Af dette punkt fremgår, at kommandanten skal omgås Fredericias magistrat, borgerskab og indbyggere på en god måde, og han skal sørge for, at disses foretagender ikke ulejliges eller fornærmes og for, at soldaterne ikke er uforskammede over for disse.⁸⁸⁶ Kongemagten var således opmærksom på, at der kunne opstå uoverensstemmelse mellem fæstningen med dens garnison og byen med dens borgere. At der også i kongemagtens bevidsthed var tale om en by fremgår af, at der i instruksen udtrykkeligt tales om byens magistrat og borgerskab. Noget lignende er ikke tilfældet for Hals' vedkommende.

For perioden 1700-1764 præciseres de overordnede forskningsspørgsmål i relationen kongemagt og by derfor i spørgsmålet, om, hvorvidt kongemagten tager specifikke initiativer ift. Hals by?

Forskningslitteraturen for perioden er meget kortfattet og af oversigtlig karakter, og behandler stort set ikke relationen.⁸⁸⁷ De omfattende renoveringer af Hals Skanse særligt 1743-1753 er i det mindste et udtryk for, at kongemagten ikke ønsker at skansen forfalder, men ønsker at have en funktionsdygtig skanse ved Hals.

---

⁸⁸⁴ Asmussen 1966 s. 128, 198. Möller 2005 s. 137.

⁸⁸⁵ Möller 2005 s. 59-64, 140-141.

⁸⁸⁶ Husted 2010 bd. 2 s. 11-12.

⁸⁸⁷ Gregersen 1956 s. 59-69 bortset fra s. 66 vedr. kronens salg af sognet. Jeg selv i Nielsen 2001 s. 42-44, bortset fra s. 44 vedr. Hals lodseri, og Nielsen 2012 s. 18-20, bortset fra s. 19 vedr. Hals lodseri.

Fig. 8. Kort over Hals by 1764. Nord er op. Kortet er tegnet efter Moltkes køb af Hals Skanse 21. marts 1764. Ifølge påtegning drejer det sig om kort over Hals by under Dronninglund Gods i Vendsyssel, dateret Dronninglund Slot 2. november 1764. Skønt unøjagtigt ift. detaljer på Hals Skanse, giver kortet et godt indtryk af stedets topografi og bebyggelsesstruktur. Signaturen A angiver Hals Skanse, hvor man ikke har fået bastionerne med, men dog hovedbro og ravelin. Bemærk, at der kun angives én bygning i skansen. B og C angiver henholdsvis Hals kirke og Hals ladegård, ved hvilke birketingsmøderne blev holdt, og D Hals præstegård. E angiver toldkontrollørens hus, F markedspladsen eller Torvet, som blev udstukket ifm. planerne for den nye fæstning og by Hals i 1650'erne. G er Hals by, H bækken som går gennem byen, I Grønlandslykke og J vinterhavn, K er Hals Sønderkov, L Limfjorden, M Hals skibsbro, N Hals ladegårds marker, O Bisnap krat, P Hals bymark, Q Hals fædrift, R sømærker hvorefter de indløbende skibe tager pejling, S vejen til Skovshoved, og endelig T, som angiver flagstangen på Hals Skanse. Til disse oplysninger skal gøres opmærksom på det hvide felt mellem skansen og ladegården. Den stiplede linje, der fører fra ladegården til skansen var den ene vej til skansen. Desuden findes en stiplede linje, fra det vest for skansen beliggende hus, ned mod skansens sydlige del. Dette var den anden vej til skansen. Således fører den ene vej fra kirke og ladegård til skansen, den anden fra byen til skansen. Byen ligger tæt op mod skansens vestlige flanke, mens skansen mod øst og til dels mod nord afgrænses af ladegårdens marker og for den resterende del mod nord af et tilsyneladende ingenmandsland mellem ladegården og skansen. I hvert fald er intet ejerskab angivet på kortet, der ellers i så henseende er ganske grundig. Original i Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv.⁸⁸⁸

⁸⁸⁸ Gengivet efter Nielsen 1997 s. 66-67.

I lyset af disse renoveringer afføder forløbet og den skæbne, der blev Ohers projekt om placering af en stor garnison i Hals by til del,⁸⁸⁹ skærpet interesse ift. relationen kongemagt og by. Der er næppe tvivl om, at Ohers projekt ville have haft indflydelse på befolkningssammensætning og -udvikling samt byudvikling i Hals. For så vidt ligger Ohers projekt helt i tråd med intentionerne for byen fra midten af 1600-tallet. Disse intentioner var imidlertid blevet tilbagelagt i tiden 1660-1700. På baggrund af afvisningen af Ohers projekt 1753 forstærkes således spørgsmålet om, hvilke intentioner kongemagten havde for Hals by i 1700-tallet, om overhovedet nogle, og hvorledes disse i bekræftende fald blev konkretiseret.

Situationen omkring afvisningen af Ohers initiativ i slutningen af perioden kan yderligere belyses af et skifte i ejerforholdene i begyndelsen af perioden. Fra reformationen 1536 til 1716 var Hals ladegård og Hals birk under kronen, men i 1716 mageskiftede Frederik IV en mængde besiddelser i Vendsyssel, herunder Hals ladegård og Hals birk, med sin søster prinsesse Sophie Hedvig, som efterfølgende samlede en del af byens gadehuse, således at hun blev ejer af hele byen. I skiftet indgik tillige Hals skov, hvor fra kronen dog i skødet forbeholdt sig ret til at få leveret træ til palisader og andet materiel til Hals Skanse og Fladstrand Fæstning.⁸⁹⁰ Bestemmelsen indgår igen, da prinsesse Sophie Hedvig i 1730 måtte afhænde sine besiddelser i Sydøstvendsyssel til Carl von Plessen, og igen da denne i 1735 afhændede sine besiddelser i området til Jacob Severin.⁸⁹¹ Ordningen fortsatte, da området efter Jacob Severins død 1753 kom i Moltkes eje.⁸⁹²

Denne skødemæssige betingelse i de store handler i 1700-tallet havde naturligvis den fordel for kongemagten, at denne nu ikke selv skulle ligge materialer og arbejdskraft til en del af arbejdet på Hals Skanse,⁸⁹³ men fik dette leveret fra et område, der tidligere havde været i kongelig besiddelse og som i forvejen tidligere havde leveret dette. I den forstand var der tale om en besparelse for kongemagten. Den kendsgerning, at forholdet blev indskrevet i skøderne viser, at man faktisk har gjort sig overvejelser over dette. Imidlertid kan vi ikke sige noget om, hvorvidt kongens afhændelse af Hals sogn og birk er udtryk for kongens faldende interesse i Hals by som sådan. Kongen behøvede jo ikke nødvendigvis at eje en by for at have særlig interesse i stedet, men naturligvis kan afhændelsen til Sophie Hedvig tages som udtryk for, at kongen ikke længere havde så stor interesse i Hals, at man ønskede at eje stedet, når blot man sikrede sig levering af de til skansens vedligeholdelse og eventuelle udbygning nødvendige materialer. Afhændelsen kan i den forstand siges at være udtryk for faldende interesse. På den anden side var kongemag-

---

⁸⁸⁹ Mandskab 1721-1764.

⁸⁹⁰ Rigsarkivet, Kong Christian 5., Prinsesse Sophie Hedvig. Skifte m.m. 1714-1735. Gregersen 1956 s. 66, Jensen 2004 s. 14, Andersen, Dissing, Kristensen, Thomsen (red.) 2006 s. 43.

⁸⁹¹ Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, Prinsesse Sophie Hedvigs skøde til Carl Adolph von Plessen 1730, kopi efter original i Statens Arkiver B24 bd. 162 nr. 18 s. 779b-793, samt Carl Adolph von Plessens skøde til Jacob Severin 1735, kopi efter original i Statens Arkiver B 24 bd. 172 nr. 12 s. 684-697.

⁸⁹² Jensen 2004 s. 15. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1754 ekstrakt, 1755 bilag 10, 1756 ekstrakt, bilag 10, 1758 ekstrakt, 1759 bilag 16, 1761 bilag 1, 32, 35, 48,

⁸⁹³ Anlæg 1721-1764.

tens interesse i Hals ikke faldende i så udpræget grad, at man fandt det nødvendigt at ophæve købstadsprivilegierne. Men det kan naturligvis også være udtryk for mangel på interesse. Eller ukendskab til, at privilegierne overhovedet eksisterede.

Kongemagten havde ikke desto mindre kendskab til stedets eksistens og også til, at der var særlige behov, der skulle tages højde for. Således bevilgedes den 13. december 1717 at alle skibe, der sejlede op og ned ad Limfjorden og som lagde til ved Hals, skulle betale en afgift til vedligeholdelse af broen i Hals.⁸⁹⁴ Man erkendte behovet for en bro og således også behovet for, at folk skulle i land i forskellige ærinder i Hals, men det kom der ikke nogen købstad ud af. Hals by nød i perioden ikke speciel bevågenhed fra kongemagtens side, men et initiativ, formodentlig taget i lyset af Store Nordiske Krig, tilføjede dog endnu et fysisk element til byen, idet der i 1717, som et af flere steder i Jylland, blev etableret et hømagasin i Hals.⁸⁹⁵

Men købstad var Hals ikke, heller ikke i kongens og centraladministrationens opfattelse. Den 8. august 1732 udstedtes nemlig på Fredensborg Slot et åbent brev, hvorved det bevilges, at ejeren af Dronninglund gods og Hals sogn og by der på stedet må etablere en kro eller et værtshus og den, som af ejeren af godset forundes kroholdet, må selv brygge øl og brænde brændevin, da der er over to mil til nærmeste købstad, og desuden skal der årligt betales 6 rdl. til Aalborg rådstue.⁸⁹⁶

Her får vi en klar indikation af, hvorledes man fra kongemagtens side forholder sig til købstaden Hals: Hals bliver hverken opfattet eller behandlet som købstad. De to mil var Aalborg købstads monopolopland eller læbælte, og da man i 1681 indførte læbælter for at beskytte købstæderne mod kroernes ølbrygning, valgte man netop to mil som læbælte.⁸⁹⁷ Hals lå uden for dette læbælte, så derfor kunne man godt tillade ølbrygning og brændevinsbrænding her, idet der dog skulle svares afgift at kroholdet til Aalborg. Havde man opfattet Hals som en købstad, havde der næppe hverken været brug for en særlig, kongelig tilladelse til ejeren af godset eller en bestemmelse om, at den ene købstad, dvs. Hals, skulle betale afgift til den anden købstad, dvs. Aalborg, for indtjening fra virksomhed udøvet i Hals.⁸⁹⁸ Dvs., at man

---

⁸⁹⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, 1764-1800, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals skanse, 1773-1800. Bestemmelsen indgår i en større sag vedr. Hals Skanses istandsættelse og forbedring, startdateret København 6. maj 1799.

⁸⁹⁵ Rigsarkivet, Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, 1713-1713, Regnskab for penge, som var oppebårne af amterne m.m., Krigen 1709-1720, Regnskab for den ved kongelig Befaling 26. juli 1717 i Jylland påbudne Høleverance af Fouragebetjent H. Kjeldsen, Hals, nemlig Allerunderdanigst Regnskab for det Mig Allernaadigst Anbetroede Høe Magasin ved Halse Anno 1717. Ikke at forveksle med kornmagasin, jf. Løgstrup 1982 s. 91-92.

⁸⁹⁶ *Kronens Skøder over afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til nutiden* bd. 5 1731-1765 1955 s. 56.

⁸⁹⁷ Christensen 2005 s. 50.

⁸⁹⁸ Bevillingen blev givet til Jacob Severin 25. marts 1749 med udtrykkelig angivelse af, at den gjaldt ham og efterkommende ejere, men blev så blev gentaget da Adam Gotlob Moltke i 1753 erhvervede området, nu med den tilføjelse, at efterkommende ejere skulle søge bevillingen fornyet og at afgiften i øvrigt, som den åbenbart havde gjort siden 1749, skulle gå i kongens kasse. *Kronens Skøder over afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til nutiden* bd. 5 1731-1765 1955 s. 56, 402. S. 402 skrives fejlagtigt Halds Ladegård men korrekt Hals sogn og by.

nu tilsyneladende endegyldigt har opgivet og tilbagelagt alt om de store planer for Hals by.

Aalborgs dominans slog også igennem da Hals lodseri ifølge ordonnants af 18. marts 1735 opnåede kongeligt privilegium på at lodse ind og ud af Limfjorden over grundene ud for Hals, gennem Limfjorden til Aalborg og omvendt fra Aalborg til Hals og søtønderne ud for byen, samt videre til Fladstrand, Storebælt og Lillebælt. Lodsoldermanden og hans seks lodser i Hals skulle aflægge ed for magistraten i Aalborg og eventuelle bøder i tilfælde af forseelser skulle betales til Aalborgs fattige.⁸⁹⁹ Hals by nævnes ikke med et ord bortset fra at det bestemmes, at lodserne skal være i Hals, hvilket selvsagt var betinget af, at det var i farvandet ved Hals de problematiske besejlingsforhold befandt sig.

Man kan således konkludere, at kongemagten i tiden 1700-1764 ikke havde specifikke planer for Hals by. Privilegierne blev ikke ophævet, men ift. kroholdsbevillingen er det klart, at de heller ikke blev taget i betragtning. Hals blev ikke defineret som købstad. De initiativer, kongemagten tog ift. Hals by, begrænsede sig specifikt ift. byen i bevillingen af en afgift til vedligeholdelse af Hals bro, mens etableringen af Hals lodseri tog sigte på sikring af skibsfarten som sådan. I disse sammenhænge lå Hals blot på det rette sted på det rette tidspunkt. Ganske vist sikrede Hals lodseri, at en gruppe på syv mænd, der var bosat i byen, fik en særlig beskæftigelse og hentede penge ude fra til byen, men deres beskæftigelse var betinget af eksterne forhold, nemlig de besejlingsmæssige, og ikke af forhold, der udsprang af eller tog sigte på udviklingen af Hals by.

Ohers projekt med den store garnison i Hals by havde et militært udgangspunkt, men blev afvist med henvisning til, at den lille by Hals ikke ville kunne klare et større pres. Fra kongemagtens side gjorde man intet for at tilvejebringe muligheden for, at byen ville kunne bære et sådant pres. Kongemagten tog ikke specifikke initiativer ift. Hals by i tiden 1700-1764.

4.3. Fæstning og by 1700-1764

For perioden 1700-1764 præciseres afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål i konsekvens af de foregående analyser for perioden i spørgsmålet om, hvorvidt og i bekræftende fald hvorledes skansens funktion har konsekvenser for relationen fæstning og by, og om der i Hals i tiden 1700-1764 kan spores særlige garnisonsbymæssige karakteristika.

Det er på det generelle niveau blevet påpeget, at landmilitsen, efter den struktur der blev anvendt i 1701, også var blevet oprettet flere gange i 1600-tallet, tilsyneladende uden at ordningerne i 1600-tallet havde den disciplinære betydning, som 1700-tallets ordninger fik. Årsagen angives at være, at 1600-talsudskrivningerne fungerede i kortere perioder og at de ikke var forbundet med så grundig kontrol og registrering som ordningerne for militsen i 1700-tallet.⁹⁰⁰ Går vi til det lokale niveau

---

⁸⁹⁹ Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, jr.nr. 97, 1735-2002, Hals Lodseri. Nielsen 2002 s. 15-16.

⁹⁰⁰ Krogh 1987 s. 104.

er det af Christensen blevet påpeget, at frikompagniet Hals-Fladstrand blev oprettet 1679 og at dette, sammen med en artilleribesætning, med få ændringer, herunder ændringen til garnisonskompagni 1744, skulle udgøre garnisonen i perioden 1679-1799. Der skulle også, anføres det, blive tale om hvervede soldater, der af tjente hele deres tjenestetid, ofte et helt liv, "her," hvormed menes Fladstrand, giftede sig og fik børn og blev ofte boende i Fladstrand efter endt tjenestetid. Soldaterne blev i perioden 1679-1799 "borgere" i Fladstrand og udgjorde sammen med deres koner og børn en stor del af indbyggertallet på stedet, i modsætning til tiden 1675-1679, hvor soldaterne i hovedsagen var udskrevne bønderkarle, der opholdt sig i Fladstrand i kortere perioder.⁹⁰¹

Det var altså en del af frikompagniet Hals-Fladstrand, der sammen med hvervede artillerister udgjorde garnisonen på Hals Skanse. I 1707 udnævntes til kommandant for Hals Skanse og Fladstrand Fæstning oberstløjtnant Claudi, der ganske vist i 1685 havde taget sin afsked med pension, men som atter var blevet ansat i 1695. Claudi var kommandant til 1719. Muligvis er Claudi blevet anset for egnet til at lede frikompagniet, bestående af ældre, veltjente og ikke fuldt feltduelige soldater, som i perioden til efter Store Nordiske Krig blev betegnet som fæstningens infanteristyrke i fredstid eller kernen i denne. Mht. kommandanterne ses, at de alle gjorde tjeneste på Hals Skanse i lang tid, og de lange tjenestetider, mellem syv og 19 år, tyder på, at der har været tale om en retrætepost. I hvert fald rykkede ingen af de omtalte videre i det militære system. Alle i perioden nævnte døde og blev begravet i Fladstrand kirke, bortset fra Stöcken, der blev afskediget ved fæstningens nedlæggelse 1764.⁹⁰² I tiden 1700-1764 udgjorde garnisonen i Hals mellem 12 og 19 mand, hyppigst 14, hvoraf i reglen de to var artillerister. Med et befolkningstal i byen omkring år 1700 på ca. 480,⁹⁰³ udgjorde garnisonen således en ganske lille del af den samlede befolkning. Uagtet den kildemæssigt usikre situation i Fladstrand ift. garnisonens størrelse,⁹⁰⁴ kan det, med de for garnisonen sikre og for byens indbyggertal mere usikre tal, for Hals' vedkommende konstateres, at alene garnisonens

---

⁹⁰¹ Christensen 1990 s. 441-442. Christensens efterfølgende forsøg på at bedømme garnisonens betydning for det omgivende bysamfund med udgangspunkt i garnisonens størrelse ift. byen, hviler på et villigt indrømmet usikkert grundlag, nemlig en række rekonstruerede "folketællinger" 1696, 1715 og 1749, udregnet på basis af konsumtionslister, kirkebøger, tingbøger osv. Christensen 1990 s. 442-446.

⁹⁰² Karakteristikken af frikompagniets soldater er hentet hos Christensen 1990 s. 441-442. Claudi havde allerede i 1685, dvs. ved sin afsked med pension, taget bopæl på en gård i Saltum sogn, men blev ved sin død 14. januar 1719 begravet i Fladstrand kirke. 1685-1705 fik Claudi 12 børn, alle født i Saltum sogn, sammen med sin kone Maren Clausdatter Høg, død 1712 og begravet i Aalborg. Christensen 1924 s. 47-49, Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 149. Kommandantlisten 1700-1764 ser således ud: 1700-1707 oberst Mogens Guldénstjerne, januar 1707-januar 1719 oberstløjtnant Hans Christoffer Claudi, maj 1719-december 1727 oberstløjtnant Johan Frederik Catterbach, januar 1728-februar 1737 oberstløjtnant Johan Martin Kühlbrun, februar 1737-april 1755 oberst/generalmajor Frederik Wilhelm Schindel, maj 1755-1764 oberstløjtnant Johan Christian Friderick Stöcken. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 140, Vaupell 1876 s. 733. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 72.

⁹⁰³ Jf. Soldater og sognebørn. Tallet gælder sidste del af 1600-tallet og angivelsen her er forsigtig og omtrentlig.

⁹⁰⁴ Christensen 1990 s. 444 opererer for 1715 med en garnison på 59 mand, med koner og børn i alt 207, og et indbyggertal på 581, dvs. eksklusive den samlede garnison.

størrelse er så ringe, at den heller ikke statistisk vil have særlig indflydelse på befolkningstallet i perioden. I det perspektiv gør det mindre, at vi kildemæssigt er i en periode, fra hvilken der for Hals sogn ikke eksisterer kirkebøger og i sagens natur ej heller folketællingslister. En kvantitativ konsekvens af garnisonens tilstedeværelse kan således ikke påvises, og i lyset af de beregnede mængder ville konsekvensen under alle omstændigheder have været begrænset, også selv om tallet, hvis vi medregner eventuelle koner og børn, for Hals' vedkommende så ville nå op på 20-30 personer for garnisonen, dvs. incl. koner og børn. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at også soldater fra garnisonen i Hals i lighed med kommandanterne havde en lang tjenestetid på stedet, giftede sig og fik børn, uagtet der var tale om ældre, veltjente soldater. Det er blot ikke et forhold vi i den her behandlede periode kan sige noget sikkert om.

Dette understreges tillige af, at ejeren af Dronninglund f.eks. i 1754 skulle sørge for, at både de 12 mand af garnisonen og de seks mand af Fladstrand skulle nyde frit kvarter i Hals by, mens bygningen af en by barak stod på.⁹⁰⁵ Det var absolut undtagelsesvist, at de 12 mand af garnisonen skulle have kvarter i Hals by, og det kun, understreges det, mens den nye barak var under opførsel og garnisonen i den tid selvsagt ikke kunne have kvarter i denne. Ingen måtte altså komme ind i skansen, og kun ekceptionelt og periodisk var skansens faste mandskab indkvarteret ude i Hals by. Derimod var det fra Fladstrand udkommanderede mandskab altid indkvarteret privat i Hals by, hvilket selvsagt må have affødt relationer, men det vedrørte i princippet ikke garnisonen på Hals Skanse.⁹⁰⁶

Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at skansens og garnisonens tilstedeværelse ikke havde konsekvenser for byen. Hals Skanses funktion og placering i de nationale, militære konjunkturer kan forventes også at have givet udslag i relationen fæstning og by. Spor efter disse udslag må, som for de øvrige relationers vedkommende i perioden, søges i fæstningsregnskaberne 1700-1764, i kvalitative kilder og i de forhold, der blev et resultat af kongemagtens få og begrænsede initiativer ift. Hals by.

Hals Skanse og Hals by

Ud over de i fæstningsregnskaberne hyppigt forekommende regninger der godtgør, at den håndværker, som har løst denne eller hin i reglen mindre opgave ved Hals Skanse efter alt at dømmen var bosiddende i Hals,⁹⁰⁷ forekommer der også ganske få

---

⁹⁰⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1745 ekstrakt, 1755 ekstrakt. Se Bygninger 1721-1764.

⁹⁰⁶ For Fladstrands vedkommende ser man der imod indkvarteringspenge udbetalt i Fladstrand, f.eks. 1752. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1752 bilag 10. Sådanne poster har ikke kunnet konstateres for Hals Skanses vedkommende.

⁹⁰⁷ Som f.eks. en murermesterregning for diverse reparationer på Hals Skanse af 7. september 1700, en regning fra tømmermanden Chr. Pedersen i Hals for arbejde på (hvilket ikke er det samme som fremstilling af) lavetter til to 24-pundige og 12-pundige kanoner, herunder betaling for i Hals skov at hente noget træ, der skal bruges, og for nogle spiger leveret af Peder Cortsen i Hals, der altså må have været smed. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700 bilag 49, 1713 bilag 20, 1714 bilag 26.

tilfælde, hvor man af kilderne kan konstatere, at besætningen på skansen helt konkret er gået ud i byen for at få løst en opgave. Ifm. affæren vedr. den først anklagede og derpå dømte og til Fredericia forviste soldat Niels Fæbring,⁹⁰⁸ oplyses det, at de 12 pd brød, som Fæbring skal forsynes med til rejsen, bliver leveret af Michel Frantsens enke i Hals.⁹⁰⁹ Da Fæbring jo ikke indgik i garnisonen, kunne man ikke uden videre tage brød af den til garnisonen bevilgede mængde. Man måtte købe brødet i byen og gav enken opgaven. Tilfælde som dette må have forekommet andre gange ifm. mindre tjenester, men har i øvrigt ikke sat sig spor i kilderne.

Besætningens hovednæringsmiddel var brød. I 1706 ses, at brød til besætningen blev bagt og indkøbt i Aalborg.⁹¹⁰ I modsætning til gængs praksis, hvor der udelukkende leveres rug til mandskabet, leveres der i 1709 både rug og byg.⁹¹¹ Også i 1710 bages der brød af rug og byg og det fremgår, at der anvendes halvt af hvert, samt at brødene bliver bagt i Hals Skanse.⁹¹² Brødet til garnisonen leveres altså ikke altid ude fra, og i de tilfælde, hvor det har kunnet fastslås, hvor leverancen af brød kom fra, har det ikke været fra Hals by.

Nu var levering af 12 pd brød til Fæbring måske nok en bestilling, der kunne hjælpe Michel Frantsens enke, men den store leverance var der jo ikke tale om. I de tilfælde, hvor sådanne kan spores, var det ikke Hals by og sogn, der nød godt af bestillingen. Ligesom det i fæstningsregnskaberne ikke anføres systematisk, hvem der leverer byggematerialer mv. til skansen, fremgår det også meget sjældent, hvem der leverer fødevarer. I 1733 kan det imidlertid konstateres, at der leveres i alt 180 tønner rug til Hals Skanse og Fladstrand Fæstning fra gårde og herregårde i Vendsyssel og Himmerland, og i regnskabet 1741 findes en tilsvarende fortegnelse, også for leverance af 180 tønner rug.⁹¹³ Noget lignende gør sig gældende når større leverancer af f.eks. byggematerialer eller licitationer skal tilføres Hals Skanse. Så bliver disse hentet fra Aalborg.⁹¹⁴

De store leverancer til fæstningen og garnisonen blev således ikke indkøbt i lokalområdet, og kom ikke dette til gode. Nogen substantiel lokaløkonomisk effekt har

---

⁹⁰⁸ Fæstningsslaver 1700-1720.

⁹⁰⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1711 s. 18, bilag 36.

⁹¹⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1706 s. 7, bilag 13, bilag 17, s. 18,

⁹¹¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1709, s. 1. Det har tilsyneladende ikke været muligt at skaffe rug lokalt. I hvert fald betales 17. august 1709 Hans Hansen af Rudkøbing for levering af Langelandsrug. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1709 bilag 20. Det er således ikke korrekt når Gregersen 1956 s. 63 skriver, at der først er nævnt byg i regnskabet for 1710 og at udleveringen af brød bagt af halvt rug og halvt byg skyldes den strenge vinter 1709, hvor rughøsten angiveligt slog fejl. Byg nævnes som anført allerede i 1709-regnskabet. Det er heller ikke korrekt, når Gregersen samme sted anfører, at brødet blev leveret af bageren Thyge Thomsen, Aalborg. Thyge Thomsen var ikke bager, men amtsforvalter, og som sådan den der bevilgede rug og byg, jf. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1709, s. 1, s. 16.

⁹¹² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1710 s. 16, bilag 21, 24.

⁹¹³ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1733 bilag 72, 1741 bilag 55. 1733 leveres fra Lerbeck, Knivholt, Sæbygård, Høstemarkgård og af en Mads Hauchgaard, og 1741 fra Nørre Elkjær, Knivholt, Lerbeck, Sæbygård, Egense Kloster og Høstemarkgård.

⁹¹⁴ F.eks. leverance af mur- og tagsten 1747 og udbud på håndværkerarbejde. Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1747 bilag 16, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 112.

skansen og garnisonen således næppe haft. Skansens betydning i den lokale økonomi har indskrænket sig til småindkøb og mindre tjenesteydelser, som man vel af praktiske grunde har placeret lokalt. Man har ikke sendt en uforudset leverance på 12 pd brød i udbud og indkøbt dette i Aalborg eller Sæby. Det kunne klares lokalt, men de større tjenesteydelser og leverancer, som f.eks. fremstilling af lavetter og indkøb af garnisonens brødkorn, blev hentet ude fra.

Tallene for garnison og byens befolkning ikke giver anledning til væsentlige, statistiske forskydninger. På den ene side kan vi konstatere, at skansen og dens besætning har spillet en begrænset rolle i den lokale økonomi, om end lidt også har ret. På den anden side findes der kilder som antyder, at det militære aspekt i Hals ikke desto mindre havde et vist omfang i perioden, og man begynder at kunne skimte militæret, i hvert fald den professionelle ledelse, som en særlig kategori. Dette kommer til udtryk i sociale relationer og i opmærksomhed på og understregning af social status.

Således beretter biskop Bircherod, at han den 25. august 1704 var på visitats i Hals. Efter visitatsen spiste Bircherod til middag i Hals præstegård, selvsagt sammen med præsten, og med kaptajn Moltkens døtre, den ene datters mand kaptajn Wolther, og ritmester Stürch med samt dennes bror og søster. Efter middagen spadserede hele selskabet hen i Hals Skanse, hvor man opholdt sig nogen tid i kommandantens værelse.⁹¹⁵ Det er karakteristisk for biskop Bircherods dagbøger, at han fremhæver de fine personer, biskoppen er i selskab med, og han beskriver da også ifm. besøget i Hals netop de prominente militære, der i dagens anledning var indbudt til middag i præstegården. Byens og egnens honeratiores er forsamlet. Disse udgøres af præsten, som Bircherod dog ikke ofrer mange ord på, for præster mødte han jo så ofte, og af de militære spidser. Bircherod betoner da også, at selskabet opholdt sig i nogen tid i kommandantens værelse, skønt dette har været ganske beskedent.⁹¹⁶ Men det var kommandantens værelse og det var, selv for en biskop, noget. Som man siger.

Ikke desto mindre benyttede biskop Bircherod anledningen til klage til kaptajn Wolther, og her kommer det disciplinerende aspekt ind i billedet.⁹¹⁷ Kaptajn Wolther havde sit kompagni liggende omkring Sæby og biskoppen anklagede kaptajnen for, at hans soldater havde forsømt den biskoppelige visitats i Voer kirke. Kaptajnen havde lovet biskoppen, at soldaterne ville blive straffet for forsømmelsen samme uge, hvilket, noterer Bircherod, også skete.⁹¹⁸ Et par år senere var noget lignende galt i Hals. Her udeblev ved visitatsen 24. juli 1707 de unge soldater af landmilitsten, hvilket Bircherod klagede over til soldaternes officerer i Hals, hvoref-

---

⁹¹⁵ *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708* 1846 s. 455. Her nævnes også, at selskabet rundt omkring i Hals Skanse besøgte fortifikationens forbedring. Bygninger 1700-1720.

⁹¹⁶ Se Soldater med koner og børn 1764-1800 samt fig. 10.

⁹¹⁷ Krogh 1987 s. 104.

⁹¹⁸ *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708* 1846 s. 444-445.

ter både soldaterne og deres korporal blev straffet.⁹¹⁹ På den måde bidrog kirken til disciplineringen af soldaterne, af det levende værn.⁹²⁰ Desuden viser disse tilfælde, at kirken potentielt var rum for kontakt mellem by eller lokalitet og soldater, og at det forhold, at en del soldater udeblev fra gudstjeneste, at de ikke søgte dette potentielle rum for kontakt. Et sådant eventuelt behov må være blevet dækket på anden vis. Desuden kan fravalget netop være begrundet i et bevidst forsøg på at undgå kirken og dens disciplinerende funktion. Og endelig kan der naturligvis være tale om dovenskab.

Hvad ang. situationen i Fredericia fæstning, så var denne, i modsætning til fæstningsanlægget Hals Skanse, for så vidt mindre fæstning end Hals Skanse i 1702, og området gjorde tillige et ret øde indtryk. Den engelske legationssekretær Lacombe de Vrigny, der ledsagede den engelske ambassadør og Frederik IV på dennes første store mønstringsrejse til rigets garnisoner i sommeren 1702,⁹²¹ skrev om byen, at mere end halvdelen af Fredericia er marker eller fællede tæt ved havet, og resten er så sparsomt bebygget med huse, at næppe mere end en femtedel af det indre af fæstningen er beboet. Alle huse havde haver og nogle indbyggere havde endog kornmarker bag deres huse, så når man gik i byen kunne man forledes til at tro, at man opholdt sig på landet. En vel fortificeret landsby, som Fredericia blev betegnet i starten af 1700-tallet.⁹²² Da fæstningen blev nedlagt i 1764 stod magistraten parat til at forpagte volde og raveliner og overtog desuden nogle af fæstningens bygninger, mens andre blev solgt til borgere, der i forvejen havde ejendomme i byen.⁹²³ I de mellemliggende år havde byen udviklet sig fra et fæstningsomkranset landligt område til en bymæssig bebyggelse med garnisonsbymæssige karakteristika som vagtparade og paradeplads, udstyret med justitspæl og træhest.⁹²⁴ Mens Fredericia

---

⁹¹⁹ *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708* 1846 s. 521. Af samme indførsel fremgår, at noget tilsvarende også gjorde sig gældende ved visitatsen i Vester Hassing kirke. I Vester Hassing var Bircherod nogle år tidligere, i 1702, blevet bedt om at intervenere til fordel for en mor, hvis søn ifølge moderen mod sin vilje var blevet tvangshvervet til militsen. Ved nærmere undersøgelse viste det sig at være sket på den stedlige sognepræsts initiativ, fordi den pågældende var en vanartig og lad dagdriver, der ikke ville tjene sit eget brød og var tilbøjelig til skarnvornhed, hvorefter Bircherod ikke ville bekymre sig mere om ham. *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708* 1846 s. 465.

⁹²⁰ Frederik IVs "Forordning om Land-Militiens Indrettelse udi Danmark (22/2 1701)" er gengivet i Rockstroh 1916 s. 521-529, med de særlige paragraffer vedr. disciplin, 10-16, s. 525-527. "Forordning [den 4de Februar 1733] om en ny Land-Milicies Indrettelse i Danmark" er gengivet i Rockstroh 1926 s. 395-403, med de særlige paragraffer vedr. disciplin, 10, 13, 16, s. 398-400. Disse regler gjaldt det udskrevne, menige mandskab. Disciplineringsprocessen for det menige mandskab blev understøttet af en tidlig og kraftig udvikling i disciplineringsprocessen for officererne, ifm. hvilken reglementeringen var et væsentligt element, og disciplineringsprocessen for officererne blev støttet af en central kontrol, der er blevet betegnet som stram efter tidens målestok. Lind 1986 s. 41-46, 47. Det er angivet i forskningslitteraturen, at der savnes materiale om de menige soldater, Lind 1986 s. 28. Et bidrag er her Bircherods oplysninger om situationen i Sæby, Vester Hassing og Hals 1702, 1704 og 1707.

⁹²¹ Det var samme de Vrigny der stod bag beskrivelsen af fæstningens elendige forfatning 1702, men også påpegede dens muligheder. Husted 2010 bd. 2 s. 7-8.

⁹²² Lund u.å. [1950] s. 39.

⁹²³ Husted 2010 bd. 2 s. 8, 95.

⁹²⁴ Husted 2010 bd. 2 s. 91, 76.

i starten af perioden i et vist omfang var et stykke bondeland omgivet af en fæstning, så var stedet i slutningen af perioden en by med magistrat og borgerskab, og en by som desuden indeholder visse garnisonsbymæssige karakteristika. En tilsvarende udvikling ses ikke for Hals' vedkommende.

Mht. Glückstadt er det i nogen grad i lighed med situationen i Hals blevet anført, at byen organisatorisk var opdelt i henholdsvis et borger- og bysamfund og et garnisonssamfund, men dermed hører ligheden også op. Det er blevet anslået, at stamgarnisonen i almindelighed omfattede 2.000-2.500 mand, i krigstider op mod 3.000-4.000 mand. Over for garnisonen var den sammensatte borgerstand hjælpe-løs. Indkvarteringsbelastningen var stor, hvilket da også affødte klager fra borgerskabet, særligt i krigssituationer, som i tiden 1700-1720.⁹²⁵ Ikke desto mindre kunne Glückstadt udvise en omfattende og varieret erhvervsstruktur i 1756.⁹²⁶ På den ene side led de samfundsmæssige forhold i byen under periodens krige, og på den anden side forstod byens borgere, trods deres mange klager, at erhverve sig en vis velstand. Erhvervslivet i Glückstadt var præget af håndværk og detailhandel, og kun i mindre grad engroshandel. Militæret havde forrang og havde, er det blevet hæv-det, ødelagt erhvervslivet, men samtidigt anføres, at fæstning, garnison og flåde var blevet betydelige samfundsmæssige faktorer.⁹²⁷ Fæstningen og dens garnison har således både været en fordel og en ulempe. Ift. relationen fæstning og by var forholdet fysisk fortsat det, at i Hals lå byen ved siden af fæstningen, og i Glückstadt rummede fæstningen byen. Begge dele virkede begrænsende. I Hals var garnisonen for lille til at få en garnisonsbymæssig effekt. I Glückstadt var garnisonen for dominerende til, at der kunne udvikles et stærkt erhvervsliv. Ikke desto mindre ses fæstningen med dens garnison begge steder at have haft en befordrende virkning på handel og håndværk, mest markant i Glückstadt, hvilket skyldes byens, fæstningens og garnisonens størrelse. For begge steder gælder det, at der i tiden 1700-1764 ikke blev opnået en balance mellem fæstning og by, der kunne sikre erhvervs- og befolkningsmæssig udvikling. I Hals var garnisonen og fæstningen for lille, i Glückstadt var garnisonen og fæstningen for stor.

Også i Hals var fæstningen og dens garnison imidlertid samfundsmæssige faktorer, forstået som faktorer der havde betydning i samfundet, om end i mindre omfang end i Fredericia og Glückstadt. I 1720 afgav Aalborgs magistrat en erklæring ifølge hvilken man ikke nødvendigvis måtte have en kørebros i Hals, men kunne nøjes med en gangbro. Ikke desto mindre var en bro nødvendig for skansen og den var nødvendig for fartøjerne at lægge til ved, når skipperne skulle i land med deres todseddel til den kommanderende officer på skansen, ligesom broen, anføres det,

---

⁹²⁵ Köhn 1966 s. 26, 38-39. Først op mod 1800 blev disse forhold ændret til fordel for borgerskabet, jf. Köhn 1966 s. 26. Indkvarteringen afspejler sig også i de kommunalforvaltningsmæssige akter i Glückstadts arkiv, Hjælpebidler, *Findbuch der Akten der Kommunalverwaltung im Stadtarchiv Glückstadt* 2000 s. 28, Ma25 1703-1740, 1256 1714-1865. Tallene for stamgarnison og krigsbesætning modificeres i nogen grad i Tabel 1 og 2. Besætning på Hals Skanse, Fredericia og Glückstadt 1700-1720, 1721-1764.

⁹²⁶ Asmussen 1966 s. 206-209. Listen 1756 udviser dog på de fleste punkter stagnation og tilbagegang ift. listen 1695, Asmussen 1966 s. 206-209.

⁹²⁷ Asmussen 1966 s. 219.

var nødvendig for lodserne, uagtet Hals på dette tidspunkt endnu ikke havde et autoriseret lodseri.⁹²⁸ Hals skibsbro blev således anvendt og diskuteret ifm. såvel told- som lodsvirksomhed og ifm. Hals Skanse; en bro kunne byen ikke undvære, og i den sag kom skansen byen til hjælp. I 1759 foreligger i fæstningsregnskabet en regning for flytning af en tømmerbro til Hals og ud i Limfjorden, til brug ved ud- og indskibning af dragoner, altså et rent militært anliggende. I 1762 afholder man udgifter til en tømmerbros forflytning i Limfjorden ved Hals by og angiver, at broen må flyttes til den igen skal bruges til dragonernes udskibning. Og samme år ses det, at man flytter skibsbroen til strandgrunden til brug for Hals by, indtil der igen bliver brug for broen til dragonernes embargering, og for ligesom at understrege at alt er i orden, anføres det, at broen flyttes til strandgrunden, hvor den kan blive liggende til den igen skal bruges i kongelig majestæts tjeneste. Man betaler 24 mand af Hals for at hjælpe med at flytte broen til strandgrunden, og afholder desuden udgifter til materialer brugt ifm. flytning og til broens fastgørelse.⁹²⁹

På den måde lod man fra fæstningens side en af fæstningens installationer komme byen til gode. Omvendt kom byen også fæstningen til gode. I 1763 betalte man vognleje for at føre 40 fustager rugmel fra broen til bageren i Hals by, idet der ikke var plads til rugen i magasinhuset i Hals Skanse. Desuden måtte man betale bådleje for at føre de 40 fustager fra et fartøj ind til broen, og ligeledes betales for at få fustagerne læsset på og af vognene.⁹³⁰ Året efter købte bageren i Hals så 33 fustager ved auktion.⁹³¹ Det var i 1764, året da Hals Skanse blev solgt og nedlagt som fæstning.

Fra Aalborgs side nærede man i 1720 ingen interesse for større faciliteter i Hals. På dette tidspunkt lader det til, at der ikke har været nogen tolder i Hals og at man derfor har varetaget visitationen på Hals Skanse, som altså løste en civil opgave og udførte en civil funktion. Dette havde ændret sig i 1734. Da skød man med skarpt fra skansen efter skipper Hans Hansen af Mandal, fordi denne ikke angav sig for hverken fæstningen eller visetereren, og brugte i den anledning 2 pd krudt og en 4-pundig kugle.⁹³² På den måde blev en central funktion som toldvisitation gennemført af skanse og by i fællesskab. Og da Hals Lodseri blev oprettet ved kongelig ordonnants af 1735, gjorde man sig skansen nyttig. Det blev da besluttet, at skansen kunne bruges som signalstation af lodserne, efter kommandantens tilladelse.⁹³³ Også med denne funktion etableredes relationer mellem fæstning og by. Måske er det forhold, at to mænd fra Hals optrådte som vurderingsmænd ifm. en af auktionerne over materiel fra Hals Skanse i august 1735,⁹³⁴ netop udtryk for en tættere

---

⁹²⁸ Hals Lokalhistoriske Arkiv jr.nr. 211, Hals Havn. Nielsen 2005 s. 137.

⁹²⁹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1759 s. 6, 1762 s. 29, bilag 48. Noget leben har der altså været, hvorfor man godt kan undre sig, når en besøgende i Hals i 1763 konstaterer, at her var intet at observere. *En rejse i Vendsyssel 1763* 1926 s. 326.

⁹³⁰ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1763 bilag 44.

⁹³¹ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1764 s. 3.

⁹³² Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1734 bilag 75.

⁹³³ Hals Lokalhistoriske Arkiv jr.nr. 97, Hals Lodseri. Nielsen 2002 s. 16.

⁹³⁴ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1735 bilag 5.

relation mellem fæstning og by. Det er næppe udtryk for lokalbefolkningens eventuelle mistillid til en vurdering foretaget af skansens personel. Man kunne jo bare lade være med at byde på sagerne.

Det lyder som skøn samdrægtighed mellem tolder, skanse og lodseri. Det var naturligvis ikke altid tilfældet. Den 14. august 1743 skød man fra skansen et skarpt 3-pundigt skud efter en skipper, der forsøgte at gå forbi skansen. Det skete så tit. Det særlige i dette tilfælde er, at det af en bemærkning til listen over årets forbrug af krudt og kugler fremgår, at majoren på Hals Skanse kræver, at overlodsen og ikke skipperen skal betale for dette skud, hvilket generalkrigsdirektoratet bifaldt.⁹³⁵ Lodsernes adgang til skansen og mulighed for at bruge skansen som signalstation var imidlertid ikke ensbetydende med, at lodserne eller andre nu bare kunne komme og gå som de ville på Hals Skanse, eller sove der. Dette blev understreget ifm. de store renoveringsarbejder i 1745.⁹³⁶

4.4. Praxis i krig og fred – Tiden 1700-1764 – Konklusion

For relationen kongemagt og fæstning er afhandlingens hovedspørgsmål, hvem der tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår, hvornår byggede man, hvor byggede man, hvad var det man byggede, herunder ændringer og renoveringer, og hvad var skansens funktion? For perioden 1700-1764 er der blevet sat fokus på det sidste spørgsmål, nemlig skansens funktion, hvilket for relationen kongemagt og fæstning affødte følgende, præciserende forskningsspørgsmål, nemlig: Hvorledes fastholdt kongemagten Hals Skanses funktion som fæstning i tiden 1700-1764, og er denne fastholdelse i overensstemmelse med de nationale, militære konjunkturer? Hvorledes blev funktionen som fæstning i praksis varetaget på Hals Skanse?

I tiden 1700-1720 gennemføres omfattende reparationer og renoveringer af bygninger og anlæg på Hals Skanse. Der er i analysen af fæstningsregnskaberne blevet påpeget en række fejl i tolkningen af disse i den eksisterende forskningslitteratur. I samme periode forøges skansens artilleri, lagrene blev holdt vedlige, og den permanente besætning bestod af 14-19 mand. Skansen løste den tiltænkte opgave, såvel krigsmæssigt som ifm. bevogtning af Limfjordsmundingen. Desuden blev Hals Skanse anvendt som straffested. Dele af forskningslitteraturen peger på, at dette i Hals skete tidligt, mens andre dele henviser til en ældre forordning om fæstnings-slaver.

I tiden 1721-1764 gennemføres på Hals Skanse en række vedligeholdelses- og bygningsarbejder, ligesom der på det fæstningsmæssige område gennemføres store vedligeholdelsesarbejder, herunder palisadering og senere etablering af omfattende områder med voldtorn. Garnisonen bestod i perioden af 12-14 mand, der alle var indkvarteret i skansen. Der skete ikke privat indkvartering af Hals Skanses garnison, når bortses fra en kort periode, hvor mandskabet undtagelsesvist måtte

---

⁹³⁵ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1743 bilag 56.

⁹³⁶ Rigsarkivet, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1745 ekstrakt, 1755 ekstrakt. Bygninger 1721-1764.

bo i byen. Materiellet blev vedligeholdt, og fredsperioden 1720-1763 ændrede ikke skansens funktion. I 1764 bliver skansen nedlagt som fæstning.

Man skal have i erindring, at Hals Skanse i hele perioden 1700-1764 udførte funktioner som var uafhængige af, om der var krig eller fred og i overensstemmelse med de militære konjunkturer. Først ifm. Saint-Germains reformer af fæstningsvæsenet fandt man, at disse funktioner var overflødige, eller i hvert fald af så begrænset betydning, at funktionerne ikke stod mål med de udgifter, som driften af en fæstning medførte. Således har det nærmere været Hals Skanses funktioner og kongemagtens vurdering af disse, der har været bestemmende for situationen på Hals Skanse ift. de nationale, militære konjunkturer, end det har været de nationale, militære konjunkturer, der har været bestemmende for situationen på Hals Skanse og for Hals Skanses funktion.

Man kan konkludere, at Hals Skanse fulgte de nationale, militære konjunkturer i tiden 1700-1764, med en beskedent forøgelse i tiden 1700-1720, og med den nødvendige fastholdelse af niveauet i tiden 1721-1764. Hals Skanse udførte i tiden 1700-1763 de funktioner som kongemagten vurderede skulle opretholdes. Da denne vurdering ændrede sig ifm. Saint-Germains reformer 1764, blev Hals Skanse nedlagt.

Endelig skal det bemærkes, at undersøgelsen af kilderne til Hals Skanses historie i tiden 1700-1764 har givet os væsentlig viden om skansen og byen i perioden, som vi ikke tidligere været i besiddelse af, idet forskningslitteraturen om stedets historie i perioden er meget spinkel. De her analyserede kilder har for hovedpartens vedkommende ikke tidligere været undersøgt, og for hele den regnskabsmæssige kildegruppens vedkommende ikke tidligere været undersøgt systematisk og som helhed. På den måde er også blevet klarlagt, hvorledes det, som er betegnet som 1700-tallets militære konjunkturer, faktisk fik begrænset direkte gennemslagskraft på et sted, hvor man netop kunne forvente at disse ville slå kraftigt igennem. Her transformeres arbejdet med byen og fæstningen som proces og som mål vha. idéen om de militære konjunkturer til arbejdet med byen som sted og som middel. På den baggrund kan man konkludere, at de militære konjunkturers effekt alt andet lige var begrænset, både ift. militæret, dvs. fæstningen og garnisonen, og ift. det civile samfund, dvs. byen og stedet. Skønt den militære andel af samfundets samlede ressourcer i første del af perioden var stigende og i sidste del af perioden var faldende, havde dette ikke afgørende effekt på fæstningen, dens anlæg, armatur og funktion, og dette havde ikke afgørende effekt på civilsamfundet, idet de militære byrder for den enkelte udskrevne soldat, der jo kom fra civilsamfundet, og det enkelte sted fortsat var uændret.

Afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål for relationen kongemagt og by er, hvad kongemagten ville og hvad kongemagten gjorde? For perioden 1700-1764 præciseres disse i spørgsmålet om, hvorvidt kongemagten tager initiativer specifikt ift. Hals by?

Man kan konkludere, at kongemagten ikke tog initiativer specifikt ift. Hals by eller ift. at ophjælpe byens udvikling. Privilegierne blev ikke ophævet, men de blev heller ikke taget i betragtning, nærmere ignoreret. De initiativer, kongemagten tog ift.

Hals by, indskrænkede sig til bevilling af afgift til vedligeholdelse af Hals bro og til etablering af Hals Lodseri, hvilket havde baggrund i besejlingsmæssige forhold, i hvilken sammenhæng Hals blot lå på det rette sted. De få initiativer, der fra kongemagtens side blev taget, tog sigte på eksterne forhold eller på opretholdelse af minimale, lokale faciliteter.

For relationen fæstning og by er afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål, hvorvidt skansens tilstedeværelse havde konsekvenser for livet i byen, og i bekræftende fald hvorledes? For perioden 1700-1764 præciseres disse spørgsmål i spørgsmålet om, hvorvidt skansens funktion har konsekvenser for relationen fæstning og by, og om der i Hals i tiden 1700-1764 kan spores særlige garnisonsbymæssige karakteristika.

Skansens funktion lader sig ikke aflæse i relationen fæstning og by i tiden 1700-1764, når bortses fra skansens anvendelse ifm. visitation og lodseri i 1730'erne og at skansen i 1762 stiller broen til dragonernes ud- og indskibning til rådighed for byen. I erhvervmæssig sammenhæng kan man konstatere, at store leverancer til og arbejder på skansen blev hentet ude fra. Drejede det sig om mindre leverancer og arbejder, blev lokalbefolkningen i Hals tilgodeset, fra enker til håndværkere. Etableringen af garnisonsbymæssige karakteristika har selvsagt forudsætning i garnisonen, som vi i perioden kan se var ganske lille og indkvarteret i barakker i Hals Skanse. Der ud over tillader kildesituationen for disse forhold os ikke at drage mere vidtgående konklusioner. Vi ved om denne periode ikke, om nogle af mandskabet var gift og havde børn, og kan i så fald ikke sige noget sikkert om familiernes indkvarteringsforhold. Der kan spores sociale skel, skønt der kun findes relativt få kilder til belysning af relationen i perioden. Kvantitativt er garnisonen for lille til at sætte sig demografiske eller statistiske spor. Det er imidlertid muligt bl.a. at spore periodens generelle, samfundsmæssige disciplinering af det menige mandskab og kirkens rolle her i, hvilket er endnu et bidrag til forskningslitteraturen om den militære disciplineringsproces. Blandt de lavere sociale lag fik man tingene til at fungere, mens officererne indgår i det, man kan betegne som byens overklasse. De sociale linjer man i starten af 1700-tallet kan spore, fik i perioden knyttet flere aktører til sig, og fælles for dem alle var, at de havde særlige, kongelige embeder, hvilket adskilte dem fra den øvrige befolkning i fiskeri- og landbrugssamfundet. Fæstningen lå ved Hals som anlæg, og soldaterne var der som en særlig gruppe, der ikke adskilte sig økonomisk fra byens brede lag, og formodentligt heller ikke socialt, men også soldaterne havde deres særlige opgaver, i princippet fremmed for fiskeri- og landbrugssamfundet. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at man for tiden 1700-1764 kan påstå, at Hals er en by med en fæstning, der definerer et sted, hvis økonomi, fysiske miljø, sociale og kulturelle liv er præget af et militært anlægs tilstedeværelse, dvs. en by med særlige, garnisonsbymæssige karakteristika, men der begynder at optræde forhold, der synes at pege i den retning.

Ligesom for Hals Skanses vedkommende er tiden 1700-1763 for Fredericia fæstning karakteriseret ved renoveringer og vis militær oprustning, men i Fredericias tilfælde er garnisonen betydeligt større end i Hals. Desuden viser bestykningen væsensforskellen de to fæstninger imellem, nemlig at Hals Skanse var søvendt

spærrefæstning og Fredericia landvendt flankefæstning. Både Fredericia fæstning og Hals Skanse blev nedlagt i 1764. I modsætning til Hals tog kongemagten initiativ til at sikre Fredericias borgere ift. fæstning og garnisonering. Mens det indre af Fredericia fæstning i starten af perioden nærmest fremstod som bondeland, var der i slutningen af perioden tale om en egentlig fæstningsby. En sådan omdannelse ses ikke at have fundet sted i Hals.

Mht. Glückstadt kan det konstateres, at fæstningsanlæggene i hele perioden blev udbygget og vedligeholdt, men mens Hals Skanse og Fredericia fæstning ifm. hær- og fæstningsreformerne 1764 blev nedlagt, blev Glückstadt fæstning bevaret, end- og i næsthøjeste klasse, om end Glückstadt på dette tidspunkt var blevet deklaseret af Rendsburg fæstning. Dette var for så vidt i overensstemmelse med, at kongemagten i perioden ikke rettede en særlig interesse mod Glückstadt, hvis status som residensby bortfaldt. I modsætning til i Hals havde garnisonens størrelse i Glückstadt et sådant omfang, at den kom til at dominere byen og fik en begrænsende virkning ift. erhvervslivet, men garnisonen havde dog en vis positiv effekt på handel og håndværk. For både Hals og Glückstadt gælder det, at der i tiden 1700-1764 ikke blev opnået balance mellem fæstning og by. I Glückstadt var fæstning og garnison for stor, i Hals var fæstning og garnison for lille.

For såvel Hals som for Glückstadt og i lidt mindre grad for Fredericia gælder det, at kongemagtens bevågenhed var faldende, i en vis udstrækning ikkeeksisterende. Imidlertid blev fæstningsfunktionen alle tre steder opretholdt frem til 1764. Fra kongemagtens side var dogmet om, at der til en fæstning skulle knyttes en by, således i forskelligt omfang blevet forladt. Dette er mest markant for Hals' vedkommende, hvor man enten ikke var opmærksom på eller ikke tog hensyn til købstadsprivilegiernes eksistens.

5. SKANSEN OG BYEN , SOLDATERNE OG BORGERNE – TIDEN 1764-1800

5.1. Tiden 1764-1800

Som følge af en markant styrkelse af den svenske kongemagt opstod 1772-1773 trussel om en svensk revanche krig mod Rusland. Rusland var Danmarks allierede og den svenske trussel mod Norge blev forstærket af situationen. Såvel Sverige som Danmark deployerede tropper ved den norsk-svenske grænse, og i Danmark blev der truffet betydelige forsvarsforanstaltninger ind i foråret 1773.⁹³⁷ Disse fulgtes 1784 op af en række reformer som betød, at hæren i begyndelsen af 1800-tallet måtte regnes blandt de bedst opbyggede i samtiden.⁹³⁸ Man kan altså for tiden 1764-1800 generelt tale om en remilitarisering, der må forventes også at have haft betydning for Hals Skanses situation.

5.2. Kongemagt og fæstning 1764-1800

Fremstillingen af Hals Skanses situation i perioden er imidlertid præget af modstridende oplysninger, opfattelser og tolkninger i forskningslitteraturen. Blandt de danske initiativer 1773 var ifølge Otto Vaupell tilbagekøbet af Hals Skanse, som blev sat i forsvarsstand, og som på den måde tillige kom til at indgå i den styrkelse af fæstningsforsvaret som blev iværksat efter Struensees fald, og med nedsættelse af en militærkommission i januar 1773. Tilbagekøbet af Hals Skanse skete således før fæstningsreformerne 1774, hvor de øvrige fæstninger, der var blevet solgt i 1764 og 1765, blev købt tilbage af staten.⁹³⁹ Vilh. Lorenzen er i en vis udstrækning enig med Vaupell og angiver, at Hals Skanse ifm. krigstruslen i vinteren 1772-1773 blev købt tilbage og sat i forsvarstilstand. Hermed, fortsætter Lorenzen overordnet perspektiverende, anerkendtes tillige noget principielt rigtigt i Anders Billes mere end 100 år gamle ordning, som man med de Saint-Germainske reformer havde brudt med. Beskrivelsen af tilbagekøbet af Hals Skanse og påstanden om, at denne blev sat i forsvarsstand, passer imidlertid dårligt sammen med, at Lorenzen, med udgangspunkt i en situationskildring 1778, anfører, at det i 1778 kunne befrygtes, at kommunikationen mellem Danmark og Norge ville blive afskåret i tilfælde af krig med Sverige, og oven i købet manglede man tilflugtshavne ved Hals og Fladstrand, som begge skulle være opgivet og forladte.⁹⁴⁰ Palle Bolten Jagd angiver, at en del af de i 1764-1765 nedlagte fæstningsanlæg var blevet sløjftet, og at det i 1779 blev foreslået at genarmere forsvarsanlægget ved Hals, hvilken indstilling på ny blev fremsat i 1794, hvilket heller ikke gav resultat.⁹⁴¹ Konklusionen er, at Jagd mener at Hals Skanse, i modsætning til Vaupell og dele af Lorenzens opfattelser, ikke blev sat

---

⁹³⁷ Feldbæk 1982 s. 269-270.

⁹³⁸ Lind 1986 s. 26.

⁹³⁹ Vaupell 1876 bd. II s. 190, 193, 197.

⁹⁴⁰ Lorenzen 1957 s. 72-74.

⁹⁴¹ Jagd 1986 bd. II s. 59, 62-63.

i forsvarsstand 1773. Jens Gregersen skriver, at man i 1773 ser generalitetet rette en henvendelse til Hals' daværende ejer von Moltke om, hvorvidt han vil sælge skansen og hvad han vil have for den, og videre at Moltke vil sælge skansen for 800 rdl., som var det, han havde givet, og herefter antager Gregersen, at militæret i 1782 har købt skansen tilbage, for fra dette år findes en forordning om at få rådet bod på det forfald, der præger Hals Skanse.⁹⁴² Selv har jeg, angivet, at hæren i 1782 købte Hals Skanse tilbage, og at man i 1788 sætter skansen i forsvarsstand.⁹⁴³

Noget entydigt spor af remilitarisering af Hals Skanse og tidspunktet for denne kan man således ikke finde i forskningslitteraturen. Derimod findes en række modstridende oplysninger, til tider i et og samme værk. Situationen 1764-1800 bærer således, i lighed med situationen 1700-1764, præg af, at ingen systematisk har undersøgt Hals Skanses historie i perioden. Kildemæssigt er situationen den, at der ikke findes fæstningsregnskaber for tiden 1764-1800 som de kendes fra den foregående periode. En undersøgelse af Hals Skanses historie 1764-1800 må derfor gennemføres som en analyse af de mindre systematisk opbyggede arkivalier i Rigsarkivet, dvs. de sager, korrespondancer, ordrer mv. med tilknytning til Hals Skanse, der findes fra perioden.

For periode 1764-1800 skal derfor følgende præciserende forskningsspørgsmål undersøges: Hvornår købte kongemagten Hals Skanse tilbage og hvorfor; dvs. hvilken funktion skulle skansen udfylde? Hvilke anlægs-, bygnings-, og materielmæssige konsekvenser mhp. at bringe Hals Skanse i forsvarsstand havde tilbagekøbet, og hvornår skete hvad? Hvilke mandskabsmæssige konsekvenser havde genetableringen af fæstningen Hals Skanse?

Ekskurs: Civilt mellemspil – Hals Skanse i tiden 1764-1772 og i historieskrivningen

Inden vi tager fat på undersøgelsen af disse spørgsmål vil vi dog først opholde os ved tiden 1764-1772, hvor skansen, mens den er i civil eje, for første gang gøres til genstand for samtidige og historiske beskrivelser. Der er derfor i dobbelt forstand tale om en ekskurs: Afhandlingen arbejder med Hals Skanses historie i dens funktionsperiode, og i tiden 1764-1772 er den netop ikke i funktion. Afhandlingen arbejder ikke historiografisk med forskningslitteraturen, men disse første historiske beskrivelser af skansen er både historiske beskrivelser og samtidige beretninger, hvis indhold og konsekvenser påkalder sig særlig interesse ift. forskningslitteraturen. Skønt skansen 1764 gled fra kongelige og militære til grevelige og civile hænder, eksisterede skansen fortsat som anlæg. Fæstningen var der, og den havde været kongens fæstning. Og som fæstning påkaldte Hals Skanse sig også interesse i det civile mellemspil 1764-1772.

Fra denne periode findes to samtidige skildringer af anlægget, som det af flere grunde er nødvendigt at opholde sig ved. For det første fordi de hidtidige beskrivelser af Hals Skanse har været af ren teknisk karakter ifm. tilstandsbeskrivelser, renoveringer osv. Man har i de hidtidige fremstillinger koncentreret sig om fortifikatori-

---

⁹⁴² Gregersen 1956 s. 67-68.

⁹⁴³ Nielsen 2001 s. 46, Nielsen 2012 s. 20.

ske og tekniske forhold. I de følgende beskrivelser af Hals Skanse beskriver man derimod et anlæg, som ikke længere er i funktion som fæstning; man beskriver skansen, såvel dens historie som anlægget, fordi den er der. For det andet fordi disse skildringer er roden til betydelige misforståelser i historieskrivningen om Hals Skanse, dvs. misforståelser i forskningslitteraturen. Dvs., at de både optræder som samtidige beretninger, men også som den ældste del af forskningslitteraturen om Hals Skanse, og som en del af forskningslitteraturen der har taget fejl på afgørende områder, hvilket er hvad det er; værre er det, at disse fejl mere eller mindre ukritisk har forplantet sig til store dele af den senere forskningslitteratur. Og for det tredje er beskrivelserne interessante, fordi de er en virkning af skansens tilstedeværelse.

Den første, samtidige skildring blev under titlen "Beskrivelse om Hals" bragt i *Nyttige & fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 17 fredag den 22. april 1768.⁹⁴⁴ Hals Skanse optager ca. en fjerdedel af artiklen⁹⁴⁵ og beskrives tillige som det første i denne, dog efter den indledende redegørelse for stedets beliggenhed, og før man taget fat på stedets historie og de øvrige i 1768 eksisterende herligheder. Skansen har altså tiltrukket sig forfatterens opmærksomhed. Forfatteren har været inde i skansen og bl.a. undersøgt krudtkammeret, og har desuden været opmærksom på de øst for Hals Skanse beliggende rester af projektet fra 1675, som man i 1768 tolkede som ruiner af en ældre skanse end den eksisterende. Desuden skal det bemærkes, at der ifm. salget til Moltke tales om en bygning, i bestemt form ental. Dette er for så vidt i overensstemmelse med det i 1764 udtegnede kort (fig. 8), men ikke i overensstemmelse med kilderne, der omtaler bygninger i flertal.⁹⁴⁶ På kortet angives blot den sydlige bygning. Muligvis har de øvrige været i så forfalden stand, at man på såvel kortet 1764 som i beskrivelse 1768 har udeladt disse. Det anføres videre, at der på krudtkammeret står årstallet 1677. Dette er i overensstemmelse med det faktiske opførelsesår.⁹⁴⁷ Desuden anføres, at skansen nu ikke bliver vedligeholdt og at der ikke længere er garnison i skansen, efter som skansen har været anlagt for at holde fjendtlige skibe ude af fjordløbet.⁹⁴⁸ Der er med andre ord fæstningsmæssigt ikke noget at komme efter i Hals Skanse. Ikke desto mindre er Hals Skanse tilsyneladende det første, der fanger forfatterens opmærksomhed da denne kommer til Hals.

Den anden, samtidige beskrivelse af Hals Skanse findes i Erik Pontoppidans *Den*

---

⁹⁴⁴ Der er tale om en avis, som udsendtes første gang 1767 under titlen *Nyttige og fornøvelige Jydske Efterretninger*, i perioden 1794-1827 under titlen *De til forsendelse med Posten kongelige alleene privilegerede Efterretninger og almindelige Tidender*, og som siden blev til *Aalborg Stiftstidende*, derpå *Nordjyske Stiftstidende* og så til *Nordjyske*. Nielsen 2009 s. 175.

⁹⁴⁵ *Nyttige og fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 17 fredag den 22. april 1768.

⁹⁴⁶ Jf. Afvikling 1764.

⁹⁴⁷ Som påvist i Hals Skanse renoveres 1675-1677, i modsætning til Dahl 1992 s. 31 der angiver året til 1676, og til præcisering af Gregersen 1956 s. 54, der blot angiver at "I disse år" blev krudtmagasinet opført. I såvel teksten fra *Nyttige og fornøvelige Jydske Efterretninger* som i den i det følgende analyse-rede tekst fra *Danske Atlas* kaldes krudtkammeret for krudttårnet. Her er anvendt den egentlige betegnelse. Der er tale om et kammer, ikke et tårn.

⁹⁴⁸ *Nyttige og fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 17 fredag den 22. april 1768.

Danske Atlas, Tomus V, 1. bd., 1769. Af Pontoppidans beskrivelse fremgår, at Hals Skanse ligger umiddelbart øst for byen, og at skansen er anlagt for at dække indsejlingen til Limfjorden og for at hindre fjender i at komme op i fjorden, samt for at holde ind- og udgående fartøjer, for at disse kan lade sig inkvirere. Det lille kastel er omgivet af tørre grave og har tidligere haft en kommandant og en lille besætning, men er nu ubrugeligt som fæstning og sammen med bygningen solgt til Dronninglunds ejer grev Moltke. Skansen er påbegyndt anlagt af Christian IV 1647, skriver Pontoppidan, men er først blevet færdig i 1656, idet købstadsprivilegierne dette år nævner den nye by og fæstning Hals. På krudtkammeret står året 1677 at læse. Fra det første skanseværk blev anlagt i Fladstrand og indtil 1687 blev Fladstrand forsynet med en kommando fra Hals Skanse, men siden, da Fladstrand fik større besætning, sendtes der kommando fra Fladstrand til Hals. Øst for skansen ses spor af grave og volde, som endnu kaldes Gammel Skanse og man finder, at der længe før 1647 har været en eller anden slags befæstning, for i 1627, da de kejserlige tropper gik ind i Jylland, forfulgte den fjendtlige general Schlick de danske styrker gennem landet og jog dem ind i Hals Skanse, hvor de omgående måtte overgive sig. På denne skanse har der formodentlig været nogle tårne der tjente som sømærke for de søfarende, idet en befaling fra Christian IV januar 1639 bestemte, at efter som et af de søtårne, der står ved Hals ved indløbet til Limfjorden er blæst ned, og da Limfjorden ikke så godt kan besejles hvis ikke disse søtårne vedligeholdes, så skal der bygges et nyt tårn af sten, og i den forbindelse forhøjes tolden i Limfjorden.⁹⁴⁹

De i 1768-1769 aktuelle oplysninger om Hals Skanse går igen i begge tekster, og det så tæt på hinanden i formuleringen ifm. beskrivelsen af de øst for den eksisterende skanse beliggende ruiner at det kan antages, at Pontoppidan har taget udgangspunkt i beskrivelsen 1768, men der efter går Pontoppidan over til en mere indgående redegørelse for skansens historie. For så vidt har Pontoppidan ret i, at der var en skanse i Hals før 1647, men ikke i skansens placering.⁹⁵⁰ Påstanden om, at skansen øst for den eksisterende skanse har været forsynet med nogle tårne, savner ethvert belæg i kilderne.⁹⁵¹ Desuden finder vi i Pontoppidans tekst grunden til at man i forskningslitteraturen har hævdet, at tyngdepunktet efter 1687 blev flyttet til Fladstrand. Der er intet belæg for denne påstand i kilderne, der tvært imod viser, at dette ikke var tilfældet.⁹⁵² Endelig er der hos Pontoppidan den meget interessante oplysning, som vi ikke finder i "Beskrivelse om Hals," at Hals Skanse er omgivet af tørre voldgrave. Det er en oplysning, der ikke ses andre steder og den kan på dette tidspunkt begrundes i, at Hals Skanse ikke længere vedligeholdes. Man har ladet gravene tørre ud.

For såvel "Beskrivelse om Hals" 1768 som for teksten hos Pontoppidan 1769 gælder det, at de er samtidige beretninger om skansen, og at de ikke er affødt af et

---

⁹⁴⁹ Pontoppidan 1769 s. 256-257. Værket kunne således være registreret under Publiceret kildemateriale, men er i betragtning af dets anvendelse i øvrigt registreret under Litteratur.

⁹⁵⁰ Jf. Fæstningsværket.

⁹⁵¹ Jf. Kongemagt og by 1630-1652.

⁹⁵² Jf. Status qou 1678-1700. Se i øvrigt Trap 1901 s. 424, Trap 1924 s. 599, Gregersen 1956 s. 57, Christensen 1990 s. 434-439, Dahl 1994 s. 121.

administrativt eller fortifikatorisk-teknisk behov. De er beskrivelser af anlægget, som det tog sig ud i 1768-1769, med korte, historiske redegørelser. Beretningsaspektet er muligvis det der har gjort, at man i den senere forskningslitteratur har ment, at teksten hos Pontoppidan står til troende.⁹⁵³

Tilbage til kongen 1772-1773

Under indtryk af den truende udenrigspolitiske situation begynder man allerede i 1772 fra kongemagtens side at overveje at retablere Hals Skanse. Mhp. en eventuel reetablering af Hals Skanse, beder Generalitets og Commissariats Collegiet i oktober 1772 Ingeniørkorpset udarbejde forslag og overslag til en sådan. Af rapporten 1772 fremgår det, at Hals Skanse har fire halve bastioner og at den beskytter Limfjordens munding og Vendsyssel. Den grundmurede barak, som er bygget 1747, er i orden, men de øvrige bygninger er forfaldne og skal repareres.⁹⁵⁴

Den 27. marts 1773 udsendtes en ordre fra det kongelige Generalitets og Commissariats Collegium lydende på, at hans kongelige majestæt allernådigst har besluttet, at Fladstrand Fæstning og Hals Skanse skal reetableres. Ingeniørkorpset får derfor ordre til, at dette ufortøvet foranstaltes.⁹⁵⁵ Der bliver derefter rettet henvendelse til skansens ejer generalmajor mv. von Moltke som spørges om, hvad han vil have for skansen med de der i værende bygninger⁹⁵⁶ i tilfælde af, at staten vil forlange skansen tilbage og Moltke svarer, at han vil sælge skansen for 800 rdl., hvilket var den sum skansen med bygninger havde kostet ham. Imidlertid gør Moltke opmærksom på, at hvis skansen skal reetableres, så er den bortforpagtet i fem år for 80 rdl. årligt, og denne forpagtningsindtægt forventer Moltke refunderet. Kongen beslutter, at Hals Skanse skal tilbagekøbes, og foruden købesummen må Moltke få udbetalt forpagtningsafgiften for det løbende år, dvs. 1773. Pengene til såvel tilbagekøb af skansen som til forpagtningsafgiften og skansens reetablering og løbende vedligeholdelse skal godtgøres ekstraordinært, dvs. ved en særlig bevilling.⁹⁵⁷ Kongen skulle bruge skansen omgående, men man kunne jo godt forsøge at spare lidt på udgifterne. Det mente Moltke ikke var muligt. Moltke erklærede, at han ikke kunne få forpagteren til at afstå skansen på anden måde end at han modtog to års forpagtningsgodtgørelse, 160 rdl., og den 13. maj 1773 besluttede kon-

---

⁹⁵³ I modsætning til Pontoppidan 1769 er "Beskrivelse om Hals" fra 1768 ikke tidligere behandlet i forskningslitteraturen, når bortses en kort omtale i Gregersen 1956 s. 67-68, og Nielsen 1997 s. 64-68, hvor teksten problematiseres ift. opførelsen af Hals Skanse 1653-1654 samt krudtkammeret, bl.a. med henvisning til senere indvundet viden, der så for krudtkammerets vedkommende viste sig at være fejlagtig, Dahl 1992 s. 31, Nielsen 2012 s. 11-13.

⁹⁵⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger 1768-1772, ordre 31. oktober 1772, rapport vedr. Hals Skanse og Fladstrand fæstning, ift. hvilken man gennemgår tilsvarende overvejelser.

⁹⁵⁵ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, 1764-1800, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739 – 1799, ordre 27. marts 1773.

⁹⁵⁶ Bemærk, at bygninger her nævnes i flertal, i modsætning til entalsbenævnelserne i beskrivelserne 1768 og 1769.

⁹⁵⁷ *Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende 1773-1784*, 1804 s. 498.

gen, at man måtte gå ind på disse vilkår med ejeren af Hals Skanse om skansens afståelse, og de der til nødvendige, mere end tidligere bevilgede 80 rdl. ekstraordinært godtgøres.⁹⁵⁸ Man mødtes omtrent på halvvejen. Moltke havde demonstreret offervilje, kongen havde sparet lidt penge, og Hals Skanse var igen en kongelig fæstning.

Da tilbagekøbet af Hals Skanse ligger før de store fæstningsreformer 1774 må man konkludere, at dette ikke var affødt af den i 1770'erne overordnede, fæstningsforsvarsmæssige planlægning men af den aktuelle, udenrigspolitiske situation og den dermed sammenhængende militære trussel. Risikoen for en krig med Sverige 1772-1773 betød, at man omgående fik brug for en fæstning ved Hals igen. Denne fæstning, fremgår det af Ingeniørkorpsets rapport 1772, opfylder de formål, som den også tidligere havde opfyldt, nemlig at fungere som spærrefæstning og sikre indsejlingen til Limfjorden og sikre Vendsyssel. Det er den formulerede begrundelse for købet 1773.⁹⁵⁹

Hals Skanse 1773-1800

For at kunne løse denne funktion måtte anlægget Hals Skanse bringes i forsvarsstand igen og i foråret 1773 tog man initiativ til at anskaffe to arbejdsvoгне, der skulle anvendes til vedligeholdelse af såvel Fladstrand Fæstning som Hals Skanse.⁹⁶⁰ Af en rapport fra maj 1773 fremgår, at Hals Skanse var meget forfalden og i dårlig stand, så man må hyre folk ind til reparationsarbejdet, og i juni 1773 har man overblik over, hvad der skulle tages fat på: To af bygningerne, kommandantens hus og materielhuset er stort set blevet fjernet, voldtornene på doseringen er meget ringe, voldgraven er tilgroet og visse steder opfyldt. Noget er helt uomgængeligt at få repareret, som broerne over gravene, hovedporten og sortieporten. Den i 1747 opførte grundmurede barak, der også var indrettet til kommandantbolig, var forfalden, vagthuset så elendigt at et nyt måtte bygges, og krudtkammeret behøvede murreparationer og desuden stillads, dvs. hylder, til krudttønderne.⁹⁶¹

---

⁹⁵⁸ *Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende 1773-1784, 1804 s. 499.*

⁹⁵⁹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger, ordre 31. oktober 1772, rapport vedr. Hals Skanse og Fladstrand fæstning. Muligvis har det også indgået i overvejelserne, at skansen skulle sikre forbindelsen mellem landsdelene, herunder Norge, men dette formuleres ikke eksplicit. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 139 gør dette gældende for Fladstrands vedkommende og s. 138 implicit også for Hals, men uden at føre bevis for påstanden.

⁹⁶⁰ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, kaptajn von Leth 24. maj 1773, ekstrakt København 5. juni 1773. Anlæg og bygninger behandles i det følgende, hvor ikke andet anføres, i hovedsagen sideløbende, som det også skete i de samtidige projekter og arbejder.

⁹⁶¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvig 11. maj 1773, 29. juni 1773, herunder udkast til reparation, arbejds-løn mv. I øvrigt udføres, ud over de store projekter, løbende vedligeholdes og udskiftninger på Hals Skanse, såvel mht. anlæg som bygninger i perioden, med materialer leveret fra Aalborg, og der gøres opmærksom på behov for reparationer mv., jf. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, skrivelser 14. september 1779, 24. september 1788, 6. oktober 1788, 1. december 1788, 1. januar 1791, 27. september 1791, 4. februar

7. september 1773 afholdtes overdragelsesforretning på Hals Skanse, hvor repræsentanter for Ingeniørkorpset overtog skansen, som Moltke havde overdraget til kongen med bygninger og tilbehør. Af denne overdragelsesforretning fremgår, at der i skansen fandtes en grundmuret bygning i sydsiden, ganske vist med fire skorstone, døre og vinduer osv., men i elendig tilstand, et bindingsværkshus i corps de garden, ligeledes forfaldent, og en grundmuret krudtkælder i nordvolden, med dør og i brugbar stand. Indgangen til skansen under nordvolden var meget forfalden, men dog forsynet med to faldporte med jernbeslag. De to broer over graven, dvs. ravelingraven og hovedgraven, var meget forfaldne og næsten umulige at passere, og en lille faldport for passagen til glaciet, dvs. fra ravelinen og ud til glaciet, var i mådelig stand. Desuden var i skansen en brønd, en stang til at sætte signal på som signal for skibene, 27 små og store jernkanoner som lå på volden uden lavetter, og en gang under sydvolden ud mod Limfjorden, dvs. den lille sortieport. Endelig hører til skansen et stykke jord, hvor der tidligere er blevet skåret tørv til brug på skansen. Dette stykke er, mens skansen var i Moltkes eje, blevet brugt af bønderne, men Moltke tilbyder, på anfordring og uden betaling, at anvise et andet stykke jord, hvor der kan skæres tørv til skansen, så tæt på som muligt, men sådan at det ikke bliver jordbrugerne til skade.⁹⁶²

Kongemagten skulle bruge Hals Skanse i forsvarsstand, men endnu i juni 1779 meddeles det, at intet er repareret på skansen, og i august samme år understreges situationen af meddelelsen om, at Hals Skanse i ca. 30 år har stået uden reparation, så det er nødvendigt årligt at reparere noget, for at få skansen i nogenlunde stand igen.⁹⁶³ Skansens miserable tilstand bekræftes af en samtidig, kort skildring af Hals Skanse. Det anføres, at skansen er ganske forfalden, voldgravene tilvoksende, portene afbrudte og åbningerne beklædte med halvt forrådnede portdøre.⁹⁶⁴ I 1788 beskrives skansens tilstand som mådelig; der er store mangler, men krudtkammeret er i hovedsagen repareret. Desuden er fra Aalborg ankommet materialer til reparation af barakkerne, der arbejdes på voldanlægget, broer mv., og i efteråret 1788 er fæstningen betydeligt forbedret. 1. december 1788 meldes alt stort set klart, når bortses fra nogle detaljer, der kan klares til foråret.⁹⁶⁵ 15 år efter kongen overtog Hals Skanse meldes den stort set klar til kamp.⁹⁶⁶

1793, 20. juli 1795, 5. september 1796, 30. januar 1797, 17. april 1797, 30. maj 1797, 27. april 1798, 21. januar 1799.

⁹⁶² Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger, Overdragelsesforretning, Hals Skanse 7. september 1773.

⁹⁶³ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Leth 29. juni 1779, Leth 3. august 1779. Dette er dog ikke i overensstemmelse med de i tiden 1749-1763 gennemførte arbejder.

⁹⁶⁴ *August Hennings Rejse i Vendsyssel 1779* 1918 s. 261.

⁹⁶⁵ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvig til Peymann, Hals 18. september 1788, rapport fra Lemvig 24. september 1788, bilagt en skitse af en barak, her fig. 10. Leth til Peymann 11. november 1788, Lemvig 1. december 1788.

⁹⁶⁶ Man gennemfører efter at skansen 1788 er meldt klar til kamp yderligere en række forskellige reparationer, der også inkluderer skibsbroen; voldgraven oprensnes og uddybes, råddent tømmer udskiftes og de to voldporte reparerer. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, tilladelse 2. august 1794, ekstrakt 27. april 1795,

Den hast, med hvilken man i 1773 erhvervede skansen, blev således ikke fulgt op af en tilsvarende iver med at få skansen klargjort. Dette skyldes i det mindste for en dels vedkommende, at landets finansielle situation ikke bedredes i takt med Danmarks udenrigspolitiske situation, der netop krævede et omfattende, militært beredskab, som igen krævede penge. Man havde pga. den udenrigspolitiske situation brug for skansen, men de økonomiske ressourcer tillod kun en langsom retablering af fæstningen. Denne retablering blev imidlertid fastholdt og ført til ende.

Mere specifikt mht. bygninger blev der ifm. færdiggørelsen af anlægget i december 1788 gjort opmærksom på, at det er uomgængeligt nødvendigt at der bygges et materielhus i Hals Skanse. Et sådant mangler og det materiel, der ikke kan komme på loftet over barakkerne, må ligge under åben himmel. Af en plantegning over Hals Skanse december 1788 fremgår, at der blot findes en bygning i skansen, når bortses fra krudtkammeret, nemlig den grundmurede barak op mod sydvolden, og hertil kommer så et mindre, til materielhus projekteret hus op mod nordvolden,⁹⁶⁷ men altså netop kun projekteret. Der blev gjort opmærksom på sagen om det manglende magasinhus i den samme skrivelse, som ellers meldte skansen stort set klar.⁹⁶⁸ Der skulle gå endnu nogle år før den sag var i orden. Det er således meget træffende når det i forskningslitteraturen påpeges, at bl.a. Hals Skanse som arsenal efter 1768 bestod af navn.⁹⁶⁹

Den 31. december 1794 foreligger så en opgørelse over bygninger mv. i Hals Skanse. Af denne fremgår, at der i skansen bl.a. findes et grundmuret hus, der også kaldes kommandantens barak, et vagthus, et nybygget hus, der anvendes til materielhus, opført i træbindingsværk med murede vægge, et brændehus, et hus beklædt med brædder, et lille hus opført af tømmer og murede vægge til kreaturer, og en krudtkælder. Mht. det nybyggede hus findes et særskilt regnskab for opførelsen af dette, dateret 29. december 1794. Regnskabet er ikke vedlagt bilag, men blot en liste over de regninger, der ifm. byggeriet er betalt, herunder leverancer af mursten til det nye hus på Hals Skanse, murer- og tømmerarbejde osv.⁹⁷⁰ Fra over-

---

16. maj 1795. Der findes et særligt læg med rapporter og forslag vedr. Hals Skanse, affattet på tysk, som bl.a. indeholder forslag til retablering af forskellig art, men som for en dels vedkommende er uden datering eller med usikker datering. Fra Rigsarkivets side har forsøgt at datere visse skrivelser, mens andre faktisk lader sig datere. Det drejer sig om skrivelser af 13. november 1773, 18. september 1784, "sandsynligvis 1795-96" som det er påført, 3. september 1788, 4. september 1788 og "1788." Der er tale om arbejds papirer som giver indtryk af ganske omfattende arbejder med Hals Skanse. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger, Bygnings- og reparationsregnskab, Hals Skanse 1794, uden bilag.

⁹⁶⁷ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvigh 8. december 1788.

⁹⁶⁸ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvigh 1. december 1788.

⁹⁶⁹ Blom 1887-1888 s. 21. De øvrige, der sigtes til, er Korsør, Frederiksværk, Bornholm, Nyborg, Fredericia og Fladstrand.

⁹⁷⁰ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger, Inventarium Hals Skanse 31. december 1794, Bygnings- og reparationsregnskab Hals Skanse 29. december 1794. Her findes også en mappe med papirer 1751-1807, herunder vedr. det nye hus på Hals Skanse opført 1794, indrettet til materielhus.

dragelsesforretningen 7. september 1773 ved vi, at den eneste grundmurede bygning, der på det tidspunkt var i skansen, var det i syd beliggende hus, og fra forslaget 8. december 1788 ved vi, at der blot var en bygning i skansen, nemlig det i syd beliggende hus, og i samme skrivelse projekteres materielhuset op mod nordvolden.⁹⁷¹ Denne bygning er så i 1794 føjet til bygningsmassen i skansen.

Hvad angår materiel viser det sig ved overdragelsesforretningen 1773, at uagtet man havde ladet beholdningen af kanoner gå i 0 ved salget til Moltke 1764,⁹⁷² så havde man gjort dette, fordi man havde afmonteret kanonrørerne fra lavetter og raperter. Selve stykkerne havde man ladet ligge på volden, og små ti år senere var samtlige 27 kanoner fortsat til stede på skansen. For så vidt var det mht. skansens tunge skyts en relativt enkel sag at genarmere Hals Skanse, nu man skulle til at tage den i brug. I juli 1773 foreligger et udkast til kanonbevæbningen på Hals Skanse, der ifølge dette bør bestå af en 1-pundig kanon, en 2-pundig, to 3-pundige, seks 6-pundige, to 12-pundige og tre 24-pundige kanoner, i alt 15 kanoner.⁹⁷³ I beholdning haves 27, hvoraf man ifølge planen ville tage de tungeste stykker i brug i fuldt omfang. Det trak imidlertid noget ud, før man havde bestykningen på plads. I efteråret 1788 meldes batterierne færdige, på linje med klarmeldingen af fæstningen i øvrigt, og kanonerne anbragt i raperter. De tre 24-pundige og de to 12-pundige var rettet mod Limfjorden, mens de mindre stykker var blevet anbragt således, at de kunne bruges i nærforsvar af skansen ved angreb over land. Desuden var man blevet forsynet med ammunition og andet nødvendigt materiel.⁹⁷⁴

I 1790 bestod Hals Skanses bestykning af tre 24-pundige kanoner, to 12-pundige, fem 6-pundige, en 4-pundig, to 3-pundige, en 2-pundig og en 1-pundig kanon, alle med fire hjul. Af raperter var der tre 24-pundige, to 12-pundige, fem 6-pundige, en 4-pundig og to 3-pundige, alle med fire hjul.⁹⁷⁵ Af ladeskuffer var der i skansen to 24-pundige, to 12-pundige, en 6-pundig, to 4-pundige og en 3-pundig. Af kanonkugler var der 600 24-pundige og 400 12-pundige. Desuden 12 centner krudt, dvs. 120 pd, og to bundter lunter. I 1794 havde man i Hals Skanse af kasserede kanoner tre 6-pundige, en 2-pundig og en 1-pundig, samt 493 24-pundige jernkugler og 101 kasserede, i alt 594 24-pundige kugler og 357 12-pundige kugler samt 38 kasserede, i alt 395 12-pundige kugler.⁹⁷⁶ Opgørelserne er ikke præget af samme akkuratesse

---

⁹⁷¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger, Overdragelsesforretning, Hals Skanse, 7. september 1773. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondancer og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvig 8. december 1788.

⁹⁷² Jf. Afvikling 1764 samt Bilag 6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1754-1764.

⁹⁷³ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, udkast til kanonbevæbningen på Hals Skanse 10. juli 1773.

⁹⁷⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvig 24. november 1788.

⁹⁷⁵ Den 1- og den 2-pundige kanon må have været monteret på lettere og mere mobile lavetter.

⁹⁷⁶ Rigsarkivet, Tøjjetaten, Fladstrand arsenal, inventarium, 1785-1840, Hals Skanse december 1789, oktober 1794.

og detaljerigdom som tidligere, men bestykningen er på plads.⁹⁷⁷

Mht. Fredericia udarbejdes istandsættelsesplaner 1772 og skønt fæstningens bygninger, i modsætning til situationen i Hals, betegnes som godt vedligeholdte, var der fæstnings- og voldmæssigt meget at gøre. I tiden 1764-1772 blev der i kraft af nedlæggelsen ikke givet penge til vedligeholdelse af fæstningen, hvilket imidlertid også, trods planerne 1772, gælder for tiden 1773-1775, men fra 1776 kommer der gang i renoveringsarbejderne, der topper i 1782, 1787, 1794 og 1795. Fredericia var et stort anlæg, og endnu i 1787 blev byen beskrevet som en stor, men meget ensom og øde by. Mht. fæstningen bemærker den samtidige, kyndige iagttager, at hvis disse fæstningsværker skulle besættes rigtigt, med indskuddet "Hjælp Himmel!," hvilken besætning måtte der så ikke til.⁹⁷⁸ Endnu i 1798 var anlægget som helhed behæftet med mange fejl og mangler.⁹⁷⁹

På det tidspunkt var Glückstadts fæstningsmæssige rolle fundamentalt ændret. Med en række aftaler i 1767, 1768 og 1773 anerkendte den danske helstat formelt Hamborgs uafhængighed og status som fri rigsstad og gav afkald på politisk indflydelse i det nordvesttyske rum. Glückstadt tabte derfor dens værdi som udgangspunkt for danske politiske og militære initiativer mod Hamborg og området syd for Elben, og Glückstadt, der havde været et vigtigt hær- og flådestøttepunkt, fik nu kun betydning som sydlig grænsefæstning i det danske rige.⁹⁸⁰

Skønt Hals Skanse i 1788 blev meldt klar til kamp, gør man sig fra kongemagtens side efterfølgende mere omfattende overvejelser. Man konstaterer, at der ved Fladstrand Fæstning og Hals Skanse skal være en del mangler og brøstfældigheder. Derfor beordrer Ingeniørkorpset i august 1798 en officer til at rejse til Vendsyssel og nøje undersøge og indrapportere om forholdene såvel ved Fladstrand Fæstning som Hals Skanse. Sammen med rapporten skal afgives en betænkning om, hvorvidt det er nødvendigt at sætte både Fladstrand Fæstning og Hals Skanse i stand, eller om det kunne være tilstrækkeligt blot at sætte Hals Skanse i stand og helt nedlægge Fladstrand Fæstning. Af betænkningen fremgår, at det mht. Fladstrand for nuværende er tilstrækkeligt at tårnet vedligeholdes, da det tjener som mærke for lodserne. Men i krigstid anses fæstningen her for at være meget vigtig ifm. kommunikationen med Norge og for koffardiskibe, som kan søge tilflugt under fæstningen mod angreb af kapere og krigsskibe. Ved Hals er der en oplagt havn for søfartøjer, hvorfor Admiralitetet mener, at fortifikationen her bør forstærkes således at man kan bestryge løbet, for i forening med defensionsfartøjer at kunne forsvare indløbet. Hals Skanse bør ikke alene vedligeholdes, men også forstærkes.⁹⁸¹

---

⁹⁷⁷ Som det er sket før udstedes i januar 1798 tilladelse til, at gamle og ubrugelige materialer, fortegnelse indsendt 13. januar 1798, sættes til salg ved offentlig auktion. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, tilladelse 27. januar 1798.

⁹⁷⁸ *Dagbog over den af mig i H. Kgl. Højhed Kronprinsens gjorte Rejse i de danske og tyske Provinser i Aaret 1787* 1916 s. 135.

⁹⁷⁹ Housted 2010 bd. 2 s. 94, 100-101, 110, 117-118.

⁹⁸⁰ Asmussen 1966 s. 217.

⁹⁸¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, ordre 4. august 1798, meddelelse vedr. rejsepenge 3. november 1798, ind-

Idéen om en flådehavn ved Hals ville give stedet en ny funktion. På hvilken måde man har tænkt sig at forstærke anlægget fremgår af en redegørelse af 6. maj 1799, i hvilken der også indtænkes søbatteri, ligesom der redegøres for linjer der skal dækkes fra henholdsvis skansen og de foreslåede defensionsskibe. Af samme rapport fremgår, at skansen før dens nedlæggelse 1764 og trods den ringe plads i skansegården havde været beboet af en officer, ni mand og en konstabel. Hvis det foreslåede søbatteri blev anlagt, ville det være nødvendigt med flere barakker til garnisonens indkvartering, eller at lade besætningen campere, dvs. bo i telte, på den indvendige, trange plads, når den ikke kunne ligge i byen.⁹⁸²

Overvejelsernes seriøsitet illustreres af en sidehistorie 1793, der intet har med den principielle beslutning at gøre. Kommandanten i Fladstrand oberst von Müller, meddeles det, har ikke kunnet finde en passende bolig og beder derfor om, at det tillades ham at betjene sig af en på Hals Skanse værende barakbygning. Inden der gives svar vil Ingeniørkorpset vide, i hvilken tilstand denne barak befinder sig og hvortil den nu bruges. Tilstanden er udmærket og i barakken bor inspektør Schiøtz, der skal holde tilsyn med skansen. Schiøtz var tidligere forvalter og var blevet ansat på skansen som opsynsmand, en funktion der også kendes fra Fladstrand Fæstning i samme periode, og søgte autorisation på titlen som inspektør og fik det. Schiøtz havde som inspektør autoritet, men var underlagt kommandanten.⁹⁸³ Da man nu har bevilget kommandanten oberst Müller at indflytte i kommandantboligen på Hals Skanse til førstkommede mikkelsdag, så vil Ingeniørkorpset bekendtgøre dette for inspektør Schiøtz, som til den tid må udflytte af bemeldte bolig.⁹⁸⁴ For Müller har det således været underordnet om han boede i Hals Skanse eller i Fladstrand Fæstning. Han var kommandant over dem begge.

Således slutter 1700-tallet for den fæstningsmæssige sides vedkommende med at fastslå behovet for skansen, og foreslå en ny funktion for stedet.

Soldater med koner og børn

Af Det Aalborgske Infanteriregiment ankom til Hals Skanse 18. september 1788, dvs. samme år som fæstningen meldes klar, 30 mand og to underofficerer, sendt af

---

stilling vedr. Fladstrand fæstning og Hals Skanse 19. januar 1799. Der var dog også forhold der talte imod havneanlæg ved Hals, nemlig den vanskelige indsejling til Limfjorden over Hals Barre der betød en begrænsning på skibenes dybgang, den lange afstand til Norge og endelig Læsø, som det indebar en vis fare at passere. Nørregaard-Knudsen 1985 s. 167, der henviser til ingeniørkorpsets rapport af 6. oktober 1798 vedr. mulige havneanlæg i Fladstrand, Sæby og Hals.

⁹⁸² Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, rapport vedr. Hals Skanse samt overslag over omkostninger ved istandsættelse og etablering af søbatteri 6. maj 1799.

⁹⁸³ Nørregaard-Knudsen 1985 s. 160-162, der s. 162 omtaler Schiøtz som en kværlulant, der var i strid og proces med næsten alle i sine omgivelser og som man fra højere sted måtte betyde, at han i et og alt skulle rette sig efter kommandantens bestemmelser. Nørregaard-Knudsens karakteristisk af Schiøtz er ikke helt retfærdig, jf. Skansen, borgerne og balladerne.

⁹⁸⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, forespørgsel København 4. maj 1793, bevilling 25. maj 1793.

general von Moltke på Lemvighs anmodning.⁹⁸⁵ Denne besætning var dog kun på skansen i kort tid. Der detacheres i januar 1789 en underofficer og otte mand på Hals Skanse, foruden de to soldater og den konstabel, som er der, i alt 12 mand. Det fremgår lidt kryptisk, at det ikke har været muligt at skaffe kvarter til mændene, men de kan være på skansen.⁹⁸⁶ Øjensynligt har man forsøgt at skaffe privat indkvartering til soldaterne, men det er altså ikke lykkedes.

Det er i forskningslitteraturen blevet hævdet, at stort set alle de soldater, der i 1700-tallet blev garnisoneret i en provinsby i kongeriget, blev indkvarteret privat.⁹⁸⁷ Det var ikke tilfældet i Hals, hvor man jo også kunne indkvartere soldaterne i skansen. Dette kan forklare den lidt kryptiske formling: Hvorfor besvære sig selv og beboerne i Hals med privat indkvartering, når det er muligt at bruge skansen? En eventuel forespørgsel har således kun været på skrømt så man kunne vise, at man havde gjort sin pligt. I den udstrækning det har været muligt at følge Hals Skanses historie på dette punkt har garnisonen altid været indkvarteret i barakker i skansen, og kun kortvarigt og helt undtagelsesvist i byen. Om soldaterne har været gift og har haft børn fremgår ikke af kilderne, ligesom det heller ikke fremgår, hvor disse i påkommende tilfælde har boet.

Lidt mere syn for den sag får vi i februar 1791 hvor det oplyses, at på skansen bor inspektør Schiøtz, en underofficer, en konstabel og 10 soldater, hvor af de ni er gifte med kone og børn. Det giver problemer når mændene sover og børnene larmer på loftet eller skal modtage brænde osv. Disse problemer kunne forebygges, hedder det, ved en anden indretning hvad beboelse antræffer.⁹⁸⁸ Det er første gang, vi i kilderne støder på dette forhold; lignende problemer må have forekommet tidligere, men har pga. kildesituationen unddraget sig kvalificeret diskussion. Her får vi bekræftet, at de gifte soldater på Hals Skanse boede i barakkerne på skansen sammen med deres familier. Det har naturligvis givet nærhed til familien, men også problemer ift. de, der skulle hvile efter vagt.

---

⁹⁸⁵ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Lemvigh til Peymann, Hals 18. september 1788. I øvrigt var stampersonellet på Hals Skanse 1764-1800 garnisonskompagniet, og af kommandanter over Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1764-1800 kender vi følgende: 1764 oberstløjtnant Johan Christian Friderich Stöcken, marts 1773-marts 1792 kaptajn/major Peter Leth, april 1792-juli 1800 oberst Carl Frederik Müller. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 137, 139, 140-141, Vaupell 1876 bd. II s. 733. Det er vanskeligt at komplettere listerne. F.eks. har jeg konstateret, at i 1794 overdrager oberst og kommandant von Müller kommandoen til oberst og kommandant von Peymann. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Leth 8. januar 1789.

⁹⁸⁶ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Leth 8. januar 1789.

⁹⁸⁷ Mikkelsen 2007 s. 257. Reglementer 1764 og 1775 fastslog, at der i alle byer med indkvartering skulle oprettes særlige indkvarteringskommissioner, der skulle varetage den lokale administration af indkvarteringsvæsnet og som skulle bestå af magistraten eller byfogeden, en officer og to af byens bedste borgere, og disse indkvarteringskommissioner har i mange tilfælde efterladt sig indkvarteringsprotokoller i rådstuearkiverne. Mikkelsen 2007 s. 257-261. Det er ikke tilfældet i Hals, hvor fra der slet ikke findes rådstuearkiv.

⁹⁸⁸ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Schiøtz 24. februar 1791.

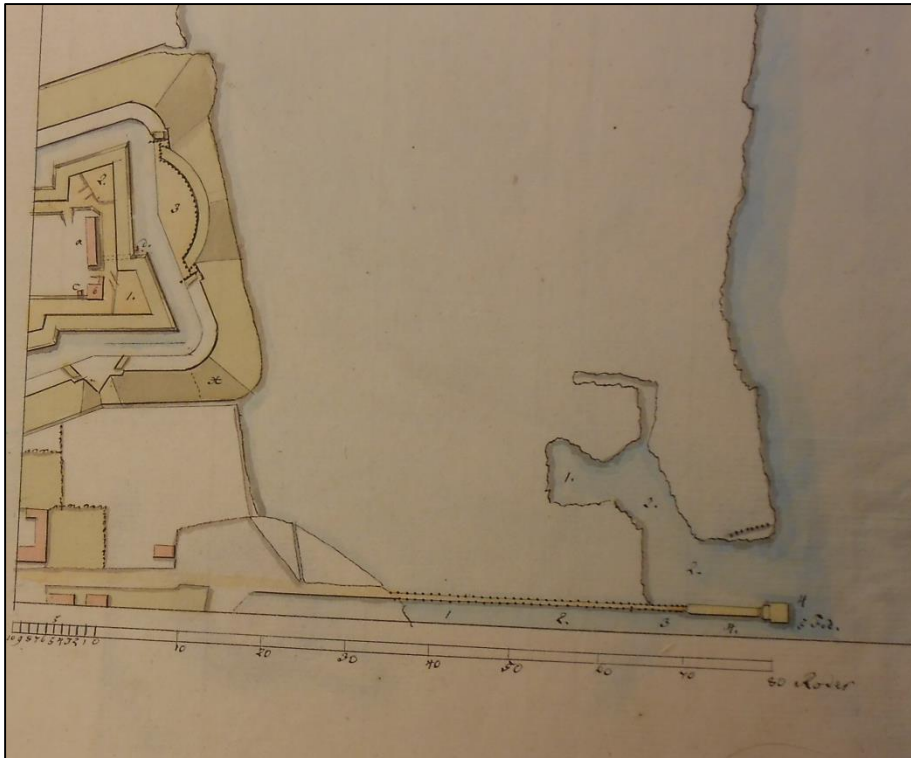

Fig 9. Situationsplan, Hals Skanse, sydlige del, 1798.⁹⁸⁹ Nord er til venstre. Nr. 1 og 2 angiver batterierne på sydvolden, mod øst og vest, og nr. 3 det projekterede søbatteri, eller batterie á fleur d'eau. Bygning a er den sydlige, grundmurede kommandantbolig og barak, b er kostald og materielhus, c er svinesti og d er vandhus, dvs. et lokum i voldgraven, hvortil fører en tunnel gennem sydvolden. Efter som situationsplanen er udarbejdet ifm. det projekterede søbatteri, er kun de sydlige bygninger i skansen angivet. Til gengæld ses Hals skibsbro nederst i billedet, og over den Hals havn, som man i 1799 overvejede at tage i brug som flådehavn.

Vi ved, at det i 1791 var en del af garnisonskompagniet Fladstrand-Hals,⁹⁹⁰ der var stationeret i Hals Skanse. I en rapport vedr. Hals Skanse 1798 er udarbejdet nogle tegninger og planer ifm. fæstningsmæssige forhold, bl.a. en situationsplan for et søbatteri (fig. 9), der ikke blev realiseret.⁹⁹¹ Af denne plan fremgår det, at der i

⁹⁸⁹ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Rapport, Tegninger og Overslag Hals Skanse betræffende tilligemed en Kongl. Bevilling m.v. den derværende Hals Broe angaaende pro Anno 1798.

⁹⁹⁰ Frikompagniet blev 1744 garnisonskompagni. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 137, 139.

⁹⁹¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Rapport, Tegninger og Overslag Hals Skanse betræffende tilligemed en Kongl. Bevilling m.v. den derværende Hals Broe angaaende pro Anno 1798. Der findes adskillige tegninger og udkast til projekter,

skansen, ud over de militære bygninger mv., tillige fandtes en kostald og en svinsti, så man har altså i det mindste i en vis udstrækning holdt sig selv med mælk og kød. Mht. indkvartering var ordningen den, at soldaterne sov to i samme seng, hvilket i Hals Skanse bekræftes af, at man i tiden 1743-1747 lejede sengeklæder til to senge for fire mand.⁹⁹² Dette var som anført en generel ordning. Kun gifte soldater havde en hel seng til rådighed, hvor de så sov med deres kone, men stadig i samme rum som de andre soldater (fig. 10).

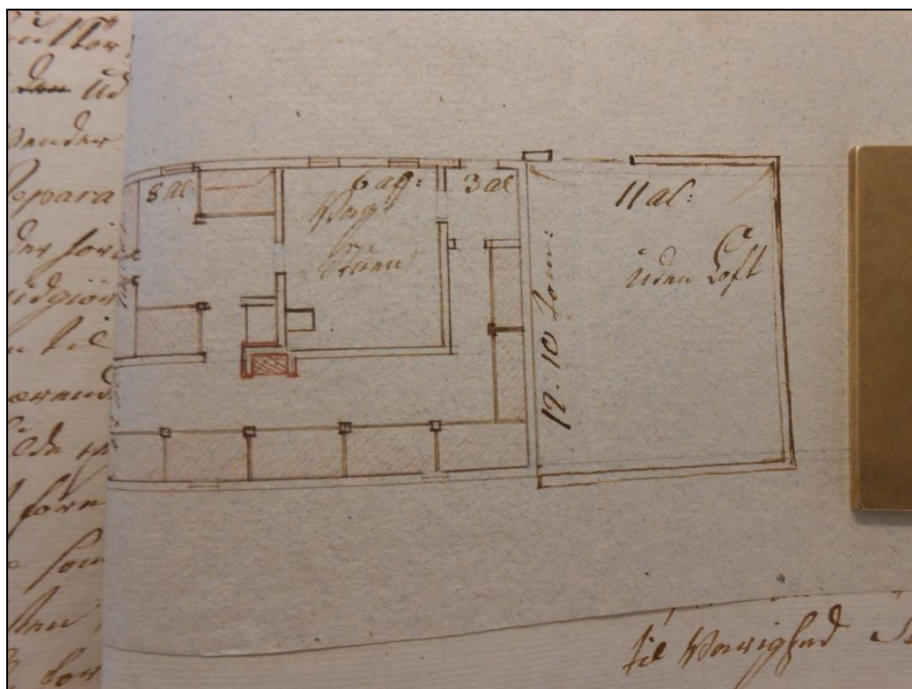

Fig 10. Skitse af barak på Hals Skanse, 1788.⁹⁹³ Her er 18 sovepladser, fordelt på syv dobbeltsenge og fire enkeltsenge, en ovn, en vagtstue samt en tilbygning uden loft, anvendt til materielhus. Det separate kammer med to senge har været kommandantens kammer. Fra kommandantens kammer fører en dør ind til vagtstuen og fra vagtstuen tillige en dør ud til soverummet, hvorfra der er en dør ud til det fri.

Børnene måtte sove på gulvet, i forældrenes seng eller hvor det nu kunne lade sig gøre. I det overordnede perspektiv er oplysninger om soldaterkoner og deres børn

---

der ikke blev realiseret og som derfor ikke behandles nærmere, men fra tid til anden kaster sådanne arbejdsoplysninger utilslaget andre oplysninger af sig, som i dette tilfælde.

⁹⁹² Se Mandskab 1721-1764.

⁹⁹³ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, rapport fra Lemvig 24. september 1788. Den uheldige beskæring, papirerne i baggrunden, ombøjningen af venstre del af skitsen samt den lille kobberplade der tynger bunkerne ned skyldes, at sagen er samlet med mange andre i et bind.

sparsomme, og fremkommer som regel kun i kilderne, når noget er gået galt.⁹⁹⁴ Som det fremgår levnede forholdene på Hals Skanse ikke meget rum for privatliv, hverken for de ni ægtepar eller de fire ugifte soldater, der var på skansen i 1791.

Den sydamerikanske general Miranda besøgte 1788, dvs. samme år som skitsen af barakken i Hals Skanse er udført, sovesalene i Livgardens nye kaserne i København. Miranda beskrev efterfølgende sovesalene, der havde gode senge i hvilke der hver sov to soldater, bortset fra de gifte soldater, der sov i en seng sammen med deres kone, uden forhæng eller adskillelse fra de øvrige senge. Alle sov i samme rum, og sengene stod tæt til hinanden. På spørgsmålet om, hvorvidt dette ikke fremelskede usømmelighed svarede den menige soldat, der viste Miranda og hans selskab rundt, ligegyldigt at alle passede deres eget. Miranda priser den store moralske renhed, hvilket var det, der havde overrasket ham mest i København.⁹⁹⁵ Soldatens svar var måske hvad man kunne forvente, og Miranda burde måske ikke være blevet så overrasket. I hvert fald er der visse tegn på, at usømmelighed og usædelighed var mere udbredt end soldatens ligegyldige svar giver indtryk af.

Den i Tyskland hvervede soldat Nübling beretter, at han i København i 1786 indledte et forhold til en ung kvinde, Lousie; dette udviklede sig til et egentligt kærlighedsforhold, "som kun døden kunne opløse." Forholdet blev dog opløst af en anden elsker, som Louise tog sig i 1790. Det var også en soldat, en officer der havde vundet indpas hos flere borgerdøtre som han der på havde forladt, og efter affæren med ham giftede Louise sig 1791 med en mand, der så bliver den tredje i rækken. Denne tredje mand var ikke som de to foregående soldater men skuespiller ved Det kongelige Teater,⁹⁹⁶ så aktiviteten på dette område kan ikke uden videre afskrives som en særlig, soldatermæssig adfærd, mens det på kvindesiden lader til, at Lousie ikke har været karig med sin gunst.

At Louise ikke var alene på den front, synes bekræftet af et mærkeligt overset arbejde i forskningslitteraturen. Cand.theol. Hans Barhows (1704-1754) selvbiografi har værdi der ved, at den giver indblik tidens seksualmoral; et indblik, som ellers er fortrængt eller udeladt i andre erindringer. Gennem Barhows selvbiografi ser vi nogle 1700-talsmennesker udfolde sig fuldstændigt upåvirket af de hårde straffebestemmelser. Barhow præsenterer os for nogle mennesker, som ikke kendte den

---

⁹⁹⁴ Petersen 2002 s. 197, 218, hvor det også nævnes, at soldaterkoner og -børn var underlagt militær jurisdiktion.

⁹⁹⁵ Petersen 2002 s. 197. For originalteksten se *Miranda i Danmark* 1985 s. 158-159. Koefoed 2015 s. 64, 76, henviser til en udhæve 1987 s. 128. Koefoed 2015 s. 64-65, 71-73, behandler Mirandas besøg i København og påpeger s. 71-73, at såvel Mirandas sociale klasse som hans oplevelser, der centrerer sig i København, og endelig hans status som fremmed, gør det vanskeligt at afgøre, hvor repræsentative Mirandas egne, livlige seksuelle aktiviteter med enkelte prostituerede og med tjenestepiger var. En væsentlig pointe hos Koefoed s. 64-65 er, at Koefoed med udgangspunkt i en række sager fra landet konkluderer, at den illegitime seksualitet blev betragtet som et privat anliggende ind til den blev en sag for øvrigheden og først derved fik offentlighedens interesse, og i forlængelse her af tolkes soldatens svar fra kasernens sovesal om, at alle passede deres og at man ikke interesserede sig for det, der tilhørte sidemanden som udtryk for, at indtil der var foregået noget ulovligt lod man sig ikke mærke med det, der foregik i naboens seng. I forlængelse af Koefoeds konklusion på de landlige forhold således først, når det ulovlige blev opdaget.

⁹⁹⁶ *Otte år i Danmark* 2005 s. 74, 124-125.

seksuelle fortrængning og snerpethed, som kom til at præge menneskene godt 100 år senere og frem til vor tid.⁹⁹⁷ Det erotiske aspekt er ikke hovedsagen hos Barhow men indgår som en almindelig del af selvbiografien, og inddrager såvel før- som udenomsægteskabelige forhold, med ivrige initiativtagere af begge køn, alt kort og nøgternt beskrevet⁹⁹⁸ på en måde der ikke giver indtryk af, at forholdene i barakkerne i København og på Hals Skanse lagde en dæmper på den side af livet.

Muligvis er den ændring af lovgivningen på det seksuelle område, der kulminerede med lejermålsbødernes ophævelse i starten af 1800-tallet, ikke kun et spørgsmål om, at fordømmelsen af før- og udenomsægteskabelige forhold ikke længere hvilede på en religiøs syndstankegang, altså at kriminaliseringen af seksuelle forhold mellem ugifte i århundreder havde hvilet på Guds lov, men også et spørgsmål om, at samfundet nu i højere grad tog afstand fra tilfældige og uforpligtende forhold, som det er påpeget af Nina Javette Koefoed.⁹⁹⁹ I denne proces og dens resultater kan også indlæses, at man ganske enkelt regulerede lovgivningen efter de eksisterende forhold. Eller som det er blevet bemærket af Koefoed i et senere arbejde: Selv om man kunne være vidner til et illegitimt seksuelt forhold så påtalte man ikke dette, men udtalte sig først når der kom en sag ud af forholdet, dvs. en sag for øvrigheden, og først da påkaldte sagen sig offentlighedens interesse.¹⁰⁰⁰ Og denne øvrighed regulerede så lovgivningen i overensstemmelse med de eksisterende forhold. Det er naturligvis vanskeligt at påvise en decideret beslutning om dette, men det er under alle omstændigheder et aspekt der bør tages i betragtning, i den udstrækning kildesituationen tillader det.¹⁰⁰¹

Kongemagt og by 1764-1800

Om Hals by skriver Pontoppidan 1769, at overlødsen for såvel indløbet som for hele Limfjorden bor i Hals og har de fornødne lodser under sig. Desuden skal alle ind- og udgående skibe lade sig visitere og forsegle ved Hals og til den ende opholder sig i Hals en kongelig toldkontrollør og toldbetjent, som sorterer under toldboden i Aalborg, hvor også tolddeklareringen sker. Mht. Hals købstad skriver Pontoppidan, at Hals i 1600-tallet af Frederik III har været bestemt til at være købstad, og virkeligt også for en kort periode nydt købstadsfrihed, men at byen nu i 1768 hverken er

---

⁹⁹⁷ Pedersen 1986 s. 38-40. Det er et tilfælde, at Barhows papirer eksisterer. Faktisk var det meningen, at Barhows biografi, med dens blotlæggelse af forfatterens "uopbyggelige livsform," skulle brændes. Den blev sammen med hans øvrige papirer konfiskeret ifm. en, viste det sig, ubegrundet mistanke om statskritisk virksomhed, sagen blev henlagt og papirerne arkiveret og bevaret. I øvrigt arbejdede Barhow også på en vejviser over København. Han nåede at beskrive en tredjedel af byen, hvor han registrerede 12 horehuse, uagtet den der holdt horehus stod til kagstrykning, forvisning fra byen eller indsættelse i Spindehuset. Pedersen 1986 s. 38-40. Også horehusene eksisterede således mere eller mindre uanfægtet af lovgivning og hårde straffe. Om horehuse og prostitution i 1700-tallets København, se Henningsen, Langen 2010 s. 42-79.

⁹⁹⁸ *Hans Barhows selvbiografi* 1986 s. 41-63.

⁹⁹⁹ Koefoed 2008 s. 294, 300.

¹⁰⁰⁰ Koefoed 2015 s. 64.

¹⁰⁰¹ Det er næppe et forhold, der findes mange direkte kilder til. Kønsforskere kan sikkert give et bud på, hvor man kan udsondre tilsvarende oplysninger.

eller anses for at være købstad, uden at man dog ved, hvornår og hvordan købstadprivilegierne er gået tabt.¹⁰⁰² I 1779 ligger en anden samtidig beretning vægt på, at da Hals ligger ved indløbet til Limfjorden er stedet pga. det i Hals placerede toldsted et vigtigt pas i Jylland.¹⁰⁰³

Den kongelige, civile repræsentation i byen i tiden 1764-1800 bestod således af lodserne og tolderne. Ifølge folketællingen 1787 var der i Hals en lodsolderman, seks lodser og en forhenværende lods, samt en toldinspektør, en toldkontrollør, en told- og strandinspektør og tre rorskarle for toldinspektøren, ud af en samlet befolkning på 734 personer.¹⁰⁰⁴

Kongen har heller ikke i perioden 1764-1800 taget specifikke initiativer ift. Hals by. Til Pontoppidans konstatering af, at man ikke ved, hvornår og hvordan Hals har mistet købstadsprivilegierne kan knyttes, at disse formelt aldrig er blevet ophævet. I tiden efter 1700 er de i bedste fald blevet ignoreret og i værste blevet glemt i centraladministrationen. Reelt forsvandt købstadsprivilegierne, da man i sidste del af 1600-tallet måtte opgive doktrinen om en sammenkobling mellem fæstning og by. Med denne opgivelse forsvandt også kongemagtens specifikke initiativer ift. Hals by og udviklingen af denne. Sådanne har i hvert fald ikke kunnet konstateres siden.

5.3. Fæstning og by 1764-1800

I det civile mellemstil 1764-1772 var der af gode grunde ikke nogen garnison der kunne indgå i relationer med byens befolkning. Fra 1773 var der igen en aktiv skanse med garnison i Hals, og vi kan atter tage fat på at undersøge relationen fæstning og by med særligt henblik på garnisonsbyspektet. Kildemæssigt opstår der en ny situation i perioden. Det kan forventes, at relationen fæstning og by har sat sig spor i de militære kilder til periodens historie, men her til kommer, at vi nu er i en periode, fra hvilken der findes en folketælling samt kirkebøger, eller en kirkebog.¹⁰⁰⁵ Dette forhold giver os nye muligheder. I den foregående periode blev konstateret visse spor som ift. de øvre sociale lag syntes at pege på en tendens, der bringer Hals bys udvikling ind på en garnisonsbymæssig kurs. Primært de militære kilder kan forventes at give os indblik i mere formelle kontakter mellem fæstning og by ifm. såvel samarbejder som konflikter, som det er set tidligere. Folketællingerne kan give os et mere præcist billede af befolkningens størrelse, og kirkebøgerne kan give os et indblik i, hvad befolkningen gjorde mht. fødsel og døb, forlovelse og ægteskab, død og begravelse.

Der er således to områder, der skal undersøges her: For det første relationen mellem fæstningen og byens borgere. For det andet relationen mellem garnisonen og byens borgere, hvilket sidstnævnte først og fremmest vil sige kvinderne.

---

¹⁰⁰² Pontoppidan 1769 s. 254, 257-258.

¹⁰⁰³ Pontoppidan 1769 s. 254, 257-258. *August Hennings Rejse i Vendsyssel 1779* 1918 s. 260-261.

¹⁰⁰⁴ Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1787, via Arkivalieronline.

¹⁰⁰⁵ Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1787. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814.

For perioden 1764-1800 kan uden videre anvendes afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål mht. relationen fæstning og by, nemlig: Havde skansens tilstedeværelse konsekvenser for livet i byen, og i bekræftende fald hvorledes? I forlængelse her af vil søges konstateret, om Hals i tiden 1764-1800 udviklede særlige, garnisonsbymæssige karakteristika.

Byen, befolkningen og skansen

Pontoppidan beskriver Hals som en lille flække eller rettere et fiskeleje eller en smuk bondeby, som består af 96 gårde og huse. Bygningerne er med lervægge og stråtag, undtagen toldkontrollørens hus, som er af mur og bindingsværk og teglhængt. Mange beklæder deres huse med brædder, fordi leret på egen er løst og let bliver opløst af luften. Beboerne er bønder, foruden præsten og degnen, kontrolløren, kromanden, nogle skippere, en del lodser og fiskere.¹⁰⁰⁶ Der afholdes marked tre gange om året, det første i august måned, med kramvarer.¹⁰⁰⁷

Til sammenligning kan tjene, at Fredericia i 1772 beskrives som meget fattig og dårligt bebygget, og at indbyggere som følge af armod intet kan anvende til at holde byen i beboelig stand.¹⁰⁰⁸ Her var situationen tilsyneladende noget ringere end i Hals. I Glückstadt, der imod, slår det forhold at byen var toleranceby igennem i bybilledet, idet byens synagoge bliver nybygget i 1767, og byens katolske kirke bliver opført i 1782.¹⁰⁰⁹

I Hals sogn levede ifølge folketællingen 1787 738 mennesker, hvor af otte var soldater. Af de otte soldater betegnes seks som national soldat, en som hvervet og en som livgarder.¹⁰¹⁰ På dette tidspunkt skulle det ifølge en samtidig kilde være meget overkommeligt at være national soldat, idet tjenestetiden ganske vist var otte år, men i fredstid fik de nationale soldater altid orlov efter eksercertiden, således at de otte år blev til otte måneder; derfor var i 1785 ingen far i de danske provinser bekymret, når hans søn skulle gøre soldatertjeneste.¹⁰¹¹ Garderen og den enlige, geworbne soldat har muligvis haft fripas. Det ville være lidt usædvanligt, idet det i 1783 hed sig, at hvervede soldater kun kunne tjene penge i København, mens de intet ekstra kunne tjene ved deres hænders arbejde i provinsbyerne.¹⁰¹² Det kan også forklare, hvorfor der blot var en enkelt hvervet soldat i Hals.

Det militære element har således ikke været særligt dominerende i Hals, set ift. sognets befolkning som sådan. Konkrete konsekvenser af den militære tilstedeværelse lader sig dog konstatere i kilderne, som i 1789, da man med lidt hjælp har fundet en god mand i Hals by, som vil påtage sig at bage til den 12 mand store

---

¹⁰⁰⁶ Pontoppidan 1769 s. 254, 258.

¹⁰⁰⁷ *Nyttige og fornøylige Jydske Efterretninger* nr. 17 fredag den 22. april 1768.

¹⁰⁰⁸ Husted 2010 bd. 2 s. 96.

¹⁰⁰⁹ Möller 2005 s. 141.

¹⁰¹⁰ Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1787.

¹⁰¹¹ *Otte år i Danmark* 2005 s. 55.

¹⁰¹² *Otte år i Danmark* 2005 s. 34-35.

garnison på Hals Skanse.¹⁰¹³ Det er jo en positiv relation mellem fæstning og by, hvor skansen leverede opgaver og penge til byen. Men der var også mere problematiske relationer, ikke overraskende affødt af situationer, hvor pengene skulle gå den anden vej, fra byen til skansen.

I den sammenhæng søgte det civile lodseri under henvisning til ordningen i den fæstningsløselse tid 1764-1772 at slippe for afgifter til skansen, uagtet den på dette tidspunkt var genetableret som fæstning. I 1789 fandt nemlig skipper Anders Bruun, beskikket overlods i Hals, at lodserne ikke skulle betale flagpenge til kommandanten på Hals Skanse, fordi man ikke gjorde det dengang der ikke var kommandant og garnison på skansen. Det mente imidlertid inspektør Schiøtz på Hals Skanse at lodserne skulle, for han havde besværet og udgifterne, mens lodserne brugte skansen uden betaling. Sagen gik op i systemet. I 1794 anmodede kommandanten over Fladstrand Fæstning og Hals Skanse om, at den tiendedel af lodspengene, som kommandanten ifølge ordonnantsen for lodsvæsenet i Hals skulle have, måtte blive ham udbetalt. Sagen blev behandlet i krigskollegiet, admiralitetskollegiet og kommercekollegiet og det blev afgjort, at så længe der ikke havde været en kommandant på Hals Skanse, der kunne føre den inspektion og varetage de pligter, som lodsordonnantsen af 18. marts 1735 bestemte, skulle betalingen bortfalde, men da kommandanten over bemeldte fæstning nu havde taget bopæl på Hals Skanse, så skulle han naturligvis have de omtalte rettigheder.¹⁰¹⁴

Lodserne ville således gerne drage nytte af skansen, men ikke betale for det. Det kom de til. Sådan noget kan sætte splid mellem folk, men det fremgår nu ikke af kilderne. Den konflikt var løst. Men der var andre, flere og vanskeligere konflikter i farvandet.

Skansen, borgerne og balladerne

Den almindelige antagelse af, at det er konflikter der sætter sig spor i kilderne, bliver til fulde bekræftet i relationen mellem fæstning og by i tiden 1764-1800. Fra perioden findes en sag, der inddrager skansen og garnisonen, byen og borgerne, fra de almindelige bønder til samfundets top, og i hvilken relationerne optræder i skiftende konstellationer i bestræbelsen på at vinde de forskellige grupper for sin sag, eller lægge afstand til disse. Det starter med det militære brohoved på Hals skibsbro.

I december 1788 sendes en forespørgsel til krigskollegiet om, hvorledes man skal forholde sig med den i 1788 for kongelig regning byggede rytterbro, som er tilbygget Hals skibsbro, der i øvrigt tilhører kammerråd Duus på Hals ladegård.¹⁰¹⁵ Isen pakker sig op om broen og skal vel hugges væk for ikke at forvolde skade, formoder

---

¹⁰¹³ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Leth 8. januar 1789.

¹⁰¹⁴ Rigsarkivet Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, Schiøtz 26. december 1789. *Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende 1792-1800* 1805 s. 632.

¹⁰¹⁵ Skøde fra Moltke til Duus på Hals ladegård og underliggende 4. maj 1775. Kopi i Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, kopi efter original i Statens Arkiver, B 247 nr. 89 s. 10.

man. Denne forespørgsel starter en lavine af korrespondance. Krigskollegiet henviser sagen til ingeniørkorpset, inspektør Schiøtz på Hals Skanse får tilsyn med broen, for hvilket han honoreres med 20 rdl. årligt, man overlader det tilbyggede stykke til Duus ganske gratis, men denne vil tilsyneladende ikke betale for vedligeholdelsen, og man ender med i 1792 at beslutte sig for at tage broen op og sælge materialerne, bare for at komme af med den og uden i den anledning at indlade sig videre med kammerråd Duus. Man vil ud af denne sag med Duus, som det anføres.¹⁰¹⁶ Det kom man så ved at fjerne broen. Duus slap man ikke for, og skansen kunne man ikke bare flytte. Det hele var viklet ind i sig selv og hinanden.

Allerede i 1787 beklager inspektør Schiøtz sig nemlig over, at kreaturer ødelægger området mellem gravene og kontreskarpen, så det er nødvendigt at skansen bliver indhegnet. Civile kræfter trænger ind på skansens område. Spørgsmålet er så, hvad der egentligt er skansens område. Det er man åbenbart usikker på. I hvert fald finder man det nødvendigt at få Duus til at love, at han vil verificere en genpart af skødet på Hals ladegård. Schiøtz har åbenbart fornemmet, hvilken vej vinden blæste, for i 1789 skriver han til ingeniørkorpset og gør opmærksom på, at Duus straffer folk i Hals ved at indstævne dem for birketinget i Dronninglund, hvor til folk bruger dage på ubetydelige sager. Strandvagten, toldkontrolløren og overlødsen er, med deres familier, fritaget for ting, og det vil Schiøtz også gerne være, især da han dagligt må føre tilsyn med broen. Og i november 1789 koger Schiøtz så over. Han skriver til ingeniørkorpset og gør opmærksom på, at der tidligere var to veje til skansen, nemlig en nord uden om Hals by, på hvilken blev fragtet voldtorn og andet til skansen, og en anden fra byen, langs stranden og ind til skansen. Da så Duus købte Hals ladegård blev den nordre vej ødelagt og forbudt at køre på, indtil den i 1788 på øvrighedens ordre og med magt blev åbnet til almindeligt brug. Materialet var blevet optaget og ført bort af Duus i 1788, dvs. samme år som vejen blev åbnet ved tvang, og Duus har nu fjernet torn omkring skansen, så kreaturer har adgang. I det hele taget er der megen ufred på skansen pga. byens kreaturer. Her til svarer Duus, at han har købt Hals ladegård og at han ejer grunden, så han planter på egen grund og ejendom. Duus vedlægger sit brev en udmærket skitse af området med udførlige forklaringer.¹⁰¹⁷ I øvrigt mener Duus, at Schiøtz drister sig til ubetydelige og ubegrundede andragelser og forventer, at Schiøtz bliver stoppet i disse utidigheder. Og det fortsætter: Lars Christensen Leth, kommandant over Fladstrand Fæstning og Hals Skanse, skriver november 1789, at Duus har opført en bygning, som ikke ligger i vejen for skansen og som ikke forhindrer den i at bestrøge fjorden. Alt er for så vidt i orden mht. skansen, om end Leth på denne måde gør opmærk-

---

¹⁰¹⁶ Rigsarkivet Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1739-1799, Moltke 4. december 1788, udateret skrivelse sent 1788 eller tidligt 1789 fra Generalitets- og Kommissariats Collegiet, kommandanten over Fladstrand fæstning 15. august 1789, ingeniørkorpset 23. oktober 1790, Generalitets- og Kommissariats Collegiet 26. maj 1792, ingeniørkorpset 20. oktober 1792, rapport 6. maj 1794, hvor sagen omtales ifm. en omfattende redegørelse for skansen og skibsbroen.

¹⁰¹⁷ Det område, som det drejer sig om, er det, der på kortet ifm. Moltkes overtagelse af Hals Skanse 1764 er angivet som et hvidt ingenmandsland (fig 8).

som på, at Duus har det med at trække den lige til stregen.¹⁰¹⁸

Den 28. maj 1790 skriver kammerråd Duus et aldeles harmdirrende brev til ingeniørkorpset. Brevets første sider er skrevet med tydeligt rystet hånd, men efterhånden får kammerråden kontrol over sig selv. Duus og fem mænd fra Hals har samme dag opholdt sig på den omstridte grund, som Schiøtz og soldaterne havde bedt Duus og hans folk om at forlade. Ifølge Duus havde Schiøtz så den dristighed at udkommandere en underofficer og fem menige soldater fra garnisonen, og under kommando af inspektør Schiøtz troppede de op, i fuld mundering og for to soldaters vedkommende med flinter og opplantede bajonetter, og i et såvel besynderligt som latterligt optog marcherede hele flokken ud af området. Duus mener, at han med militær magt er blevet fjernet fra sin ejendom, og indstævner derfor såvel soldaterne fra garnisonen som de fem mænd fra Hals, der var med Duus, for Dronninglund og Hals birketing lørdag den 5. juni 1790. Schiøtz redegør for sin opfattelse af sagen 31. juni 1790 og anfører, at det er en strid om skel. Græsningen i området skulle være til gavn for alle byens kreaturer. Schiøtz mener, at han har gjort sin pligt og beder sine foresatte om hjælp mod sin mægtige fjende. Duus lyver om Schiøtz, og da de gamle soldater ikke med råb kunne drive Duus og hans folk ud, og da der ikke var flere til at assistere, havde de ikklædt sig fuld mundering. Dét hjalp. Videre beretter Schiøtz, at det drejer sig om området mellem Hals by og Hals Skanse, som tilhører kongen, men nu har Duus hegnet til sine egne fæ og køer. Dette område og et andet område på skansen har ellers været til fri græsning for alle. Kommandant Leth træder til og forklarer uenighederne i de terrænmæssige uklarheder i området; uklarheder, som har baggrund i sædvane og i handlerne 1764 og 1773. Det gyder nu ikke olie på vandene. Duus fastholder sit søgsmål mod Schiøtz og Schiøtz anfører, at Duus' søgsmål er urimeligt og at Duus søger at ruinere Hals Skanse så meget som det står i hans magt.¹⁰¹⁹

Sagen kører og Schiøtz frifindes for Duus anklage 11. december 1790 og nu vil Leth ikke have mere vrøvl. Generaldirektoratet giver i 1791 ordre til, at græsningen på Hals Skanse skal bortforpagtes, idet man i sommeren 1790 havde tilladt Hals bys befolkning at bruge arealet, hvilket jo ikke var årsagen til problemet, men hvis man bortforpagtede området til en bestemt person, kunne denne jo tage balladen med Duus. Derpå skriver fæstningskommandant Leth til skanseinspektør Schiøtz og

---

¹⁰¹⁸ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Schiøtz 18. september 1789, Lemvig 24. november 1788, Schiøtz udateret, formodentlig efteråret 1789, Leth 4. november 1789, Duus 18. november 1789 bilagt skitse, Leth 17. oktober 1789. Leth anfører videre, at det er almindeligt kendt, at kammerråd Duus og præsten i Hals hr. Lassen i mange år har haft mange vidtløftige disputer og kontroverser med hinanden, men da disse sager er skansen uvedkommende håber Leth, at Schiøtz holder sig klar af de i Hals overhåndtagende tvistigheder.

¹⁰¹⁹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Duus 28. maj 1790, Schiøtz 31. juni 1790, Leth 22. september 1790, Schiøtz 18. oktober 1790.

meddelel, at hverken kreaturer eller andet har noget at gøre på skansen.¹⁰²⁰ Når man i sommeren 1790 havde tilladt byens befolkning at bruge arealet, var det vel fra kongemagtens side ud fra en betragtning om, at græsningen på de relativt store områder lige så godt kunne komme byen til nytte, i hvert fald i fredstid. Omvendt har byens befolkning set arealet som et øde område, som man burde udnytte til ingens skade og alles glæde.

Hensigten med at udelukke dyr fra skansen har været at få lukket ned for balladen med Duus, men det gik ud over andre folk i Hals by, der så på deres side reagerede. I maj 1791 beklager på Schiøtz foranledning underofficeren og de ti menige af besætningen på skansen sig over, at det er umuligt at følge vejen fra kontreskarpnen ved nattetide, med mindre naboen lygter for sin ejendom, som han har lovet. Sol-daterne, skriver de, patruljerer den ganske nat, men alt omsonst i mørket. Nu breder balladen sig til folk i byen, som så forsøger at gøre livet surt for garnisonen på skansen. I juni 1791 udsteder Leth ordre om, at ingen kreaturer eller mennesker må komme på skansen, med mindre de ifølge ordre er kommanderet til at assistere Schiøtz. Senere på sommeren meddelel Schiøtz, at lågen fra Duus' grund til skansen ikke bliver vedligeholdt, hvilket også gælder Duus' vej til byen. Desuden er der en mand, Nørgaard, i Hals, der har forpagtet et areal på skansen og lågen sidder i det hegn, der går rundt om skansen. Nørgaard har den uartighed at han lader porten til skansen stå åben. Det er for Schiøtz i orden at porten bliver stående åben så længe som i København og andre fæstninger, men når solen går ned, skal porten lukkes.¹⁰²¹ Duus havde egentligt meddelt, at han ikke ville anke dommen fra Dronninglund og Hals birketing, der jo var gået ham imod, men Duus følte sig chikaneret af Schiøtz og han fandt, at birkedommeren ikke desto mindre havde fundet det for godt at afsige en partisk dom til fordel for Schiøtz, som både blev frifundet for Duus' tiltale og for sagsomkostninger, så Duus ankede alligevel dommen til landstinget. Landstinget afsagde dom 24. august 1791 og den gik Schiøtz imod. Det fremgår, at det område, der er tvivl om, strækker sig fra Hals ladegårds dam til Hals Skanse med glacis og ravelin, indgrøftet fra Hals ladegårds grund. Schiøtz' udtalelser mod Duus mortificeres. Schiøtz har trængt ind på Duus' ejendom og bortvist Duus fra denne. Schiøtz skal betale erstatning til Duus, bøder og sagsomkostninger, i alt 32 rdl., hvoraf de to skal gives til Hals bys fattige.¹⁰²²

Skønt Duus havde vundet sagen i anden omgang gav det ikke anledning til, at der faldt ro på kammerråden. En uges tid efter at dommen var faldet skrev Duus til kommandant Leth og klagede over, at Jørgen Schiøtz, der fører sig frem under navn af inspektør ved Hals Skanse, graver tørv på Duus' grund, bruger grunden til græs-

---

¹⁰²⁰ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, vedr. birketingets dom i sagen 11. december 1790, Leth 16. juni 1791, 20. juni 1791.

¹⁰²¹ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Berger m.fl. 15. maj 1791, Leth 4. juli 1791, Schiøtz 28. august 1791.

¹⁰²² Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Schiøtz 10. februar 1791, Leth 7. september 1791, Duus august 1791, vedr. landstingets dom i sagen 24. august 1791.

ning og forbyder andre adgang til græsning på stedet. Der er tale om utålelige, utiladelige og lovstridige forhold, når Duus på den måde fratages sin ejendom. Duus skriver videre, at hans højvelbårenhed kommandanten vel næppe kan approbere inspektør Schiøtz forhold, og forlanger erstatning. Der er to låger, som forhindrer Duus' adgang til hans ejendom og grund og Duus beder om, at disse kan være ulåste om dagen, således at Duus' kreaturer kan få adgang til hans ejendom. I modsat fald nødes Duus til at løse sagen, med dens fornærmelige og ulovlige forhold, på en måde, der, skriver Duus, muelig ikke vil blive behagelig for "Deres højvelbaarenhed."¹⁰²³ Nu havde Duus jo også lige vundet over inspektøren. Så kunne han passende tage en sag med kommandanten.

Sagen mellem Duus og Schiøtz og dens udfald gik heller ikke upagtet hen på skansen. Mandskabet havde tidligere ytret sig på foranledning af Schiøtz, men om det er sket i dette tilfælde, ved vi ikke. Under alle omstændigheder skriver underofficer Berger og to menige soldater på Hals Skanse i november 1791 til generalkommissariatet og oplyser at de frygter, at dommen mellem Duus og Schiøtz vil medføre mere og vedblivende ufred på Hals Skanse. Derfor anmoder de om, at "vi gamle Soldater" må blive fritaget for at gå og vogte skansen for kreaturets ødelæggelser. Den lille reparation af grøften rundt om skansen er helt utilstrækkelig, og siderne skrider ud.¹⁰²⁴ Soldaterne antyder, at de føler sig reduceret til kreaturvogtere. Ufreden fortsatte. Schiøtz kunne ikke betale de 32 rdl. i bøder og sagsomkostninger.¹⁰²⁵ Schiøtz bliver rykket, kan ikke betale, og i 1792 tager Duus initiativ til eksekutionsforretning mod Schiøtz, som så afgår ved døden i foråret 1795.¹⁰²⁶ Så fik han fred.

Der er ikke blot tale om en almindelig strid om skel og der er heller ikke blot tale om, at Duus var uforbederlig procesmager og at Schiøtz var ærekær paragrafytter med ejerfornemmelser ift. skansen. Det var alt sammen i en vis udstrækning nok også tilfældet, men ikke kun. Her er tale om flere sager og interesser, der betinger hinanden og væver sig ind i hinanden, men alle foranlediget af Hals Skanse. Sagen om det militære brohovede får alarmklokkerne til at ringe hos de militære instanser. Man søger at undvige Duus ved at fjerne brohovedet, men samtidig dukker uenighederne omkring skansen op. Disse kan i første omgang tilskrives uklarheder ifm. handlerne 1764 og 1773 samt sædvane og Schiøtz søger at slå på, at området skulle være til gavn for hele byen, men da sagen spidser til forsøger Leth at lukke sagen ved at lukke skansen. Så bliver folk i Hals sure, og der dukker skærmydsler op, der minder om drilleri fra byens side mod skansens besætning. De to retsin-

---

¹⁰²³ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset 1764-1841, Ordre, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger, Duus 1. september 1791.

¹⁰²⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Berger m.fl. 19. november 1791.

¹⁰²⁵ Skønt årslønnen for en musketer i perioden var godt 22 rdl., Petersen 2002 s. 199, og Schiøtz som inspektør uden tvivl har fået mere, ligesom han desuden fik 20 rdl. årligt for at føre tilsyn med broen, var det dog stadigt et betragteligt beløb der skulle præsteres.

¹⁰²⁶ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Duus 1. september 1792, Duus 8. september 1792, Müller 20. april 1795. Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814.

stanser, der behandler sagen mellem Duus og Schiøtz, afsiger direkte modstridende domme, folk i byen er sure, Duus får sin vilje og truer kommandanten med ubehagelige følger hvis han ikke får styr på Schiøtz, og sagen ender først da Schiøtz dør og Duus ikke længere kan gå efter manden, eller pengene. I hvert fald ses herefter ikke den slags langvarige, omsiggribende sager i kilderne.

Af sagerne fremgår yderligere en række forhold, der skal påpeges. Schiøtz skal bøde til Hals bys fattige, ikke Hals sogns fattige, så nogen by har der været, også i den almindelige bevidsthed. Desuden er det vigtigt at mærke sig, at Schiøtz mht. de åbne låger godt kan gå med til, at de står åbne lige så længe som i København og andre fæstninger. Det skorter altså ikke på fæstningsmæssig selvfølelse i garnisonen. Og endelig skal det påpeges, at garnisonens underofficer og menige i deres skrivelser omtaler sig selv som gamle soldater; det passer jo fint med, at besætningen også i denne periode udgjordes af folk fra garnisonskompagniet, der netop bestod af ældre, veltjente soldater, der ikke længere var egnede til fuld soldatertjeneste, men som kunne gøre nytte i fæstningerne. Det var også derfor de mødte op i fuld mundering med flinter og bajonetter, da Duus og hans folk skulle sættes på porten. Så garnisonen gjorde da virkeligt nytte på det punkt.

Soldaterne i Hals sogns kirkebog

Spørgsmålet er så, på hvilke andre områder garnisonen markerede sig. En del af aktiviteterne 1764-1800 vil have sat sig spor i kirkebogen for Hals sogn.¹⁰²⁷ Fra folketællingen 1787 ved vi, at der i Hals sogn i alt boede 738 personer, incl. Skovshoved og Hou, og vi ved, at garnisonen i Hals Skanse i perioden bestod af omkring 12 mand, hvoraf en del og i perioder hovedparten havde koner og børn. Endelig ved vi, at i hvert fald en del af soldaterne på Hals Skanse i deres egen selvforståelse var gamle.¹⁰²⁸ Disse statistiske og aldersmæssige forhold skal tages i betragtning ved undersøgelsen af kirkebogen for Hals sogn.

I tiden 1768-1800, dvs. til udgangen af 1799, ses seks barnefødsler ud af i alt 781 i Hals sogn, der eksplicit vha. kirkebogen kan kobles til Hals Skanse. 1779 fødtes et uægte drengbarn og i 1780 et uægte drengbarn samt en ægtefødt, dødfødt dreng. 1784 fødtes en uægte pige, hvilket også er tilfældet 1797 og 1799. Pigen 1799 døbtes Margrethe og hendes mor var Maren Christensen, gift med Anders Nielsen, men Margrethe var alligevel et uægte barn. Det skyldes, at faderen var soldat Gotfried Sander, som Maren Christensen var stukket af sammen med, hvorfor hendes mand måtte sørge for at få konens barn døbt. Med seks børnefødsler, heraf en dødfødt, i tiden 1768-1800 og et befolkningstal 1787 på 738 personer er det ikke meget, garnisonen har bidraget til befolkningstilvæksten med. Der findes ingen oplysninger om konfirmerede, der kan knyttes til skansen, mens der mht.

---

¹⁰²⁷ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814 dækker ikke de første fire år af perioden, hvilket gør mindre, al den stund skansen ikke havde garnison 1764-1772.

¹⁰²⁸ Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn 1787. Se Soldater med koner og børn og Skansen, borgerne og balladerne. At en relativt stor del af garnisonen var gift, trods soldaternes dårlige lønninger, er et forhold, der også kendes fra andre undersøgelser. Andersen 2004 s. 313, Koefoed 2012 s. 139.

viende er fundet to forhold. I 1789 blev kaptajn Björn Turn, der optræder som fader 1791, gift med Johanne Kirstine Kiøldsdatte i Hals, og i 1790 blev ærlige og velagte enkemand Jens Nielsen af Hals Skanse gift med Anne Jensdatte. Den begrænsede tilvækst af viende kan måske forklares med soldaternes alder og ægtestand der tillige afspejler sig i kirkebogens fortegnelse over døde, der med sikkerhed kan knyttes til Hals Skanse. I tiden 1768-1800 findes 11 døde, der kan knyttes til skansen, og ved hver angives afdødes alder. Af de 11 er den ene det dødfødte drengbarn 1780. Samme år dør Maren, Christopher Møllers kone i Hals Skanse, 80 år gammel, og 1783 musketer Jacob Derlaths kone i Hals Skanse, 70 år. 1791 dør Mads, søn af Jacob Constabel i Hals Skanse, 11 år gammel, og 1792 Marie Kirstine Hoyer af skansen, 68 år. 1795 dør major Didrichsen, 71 år, og samme år den hårdt prøvede Jørgen Schiøtz, ligeledes 71 år. Den unge løjtnant Harboe Meulengrath dør 1798 29 år gammel, så der har altså også været yngre folk på skansen, og samme år dør sergent Christian Schmith, 70 år. Musketer Johan Saurm dør 1799 80 år gammel. Bortset fra den dødfødte søn og den 29-årige løjtnant, var de afdøde mellem 58 og 80 år gamle, de fleste mellem 70 og 80.¹⁰²⁹

Den høje dødsrate blandt de ældre skyldes naturligvis, at folk i almindelighed dør når de er gamle, og at dødsraten blandt unge ikke er så høj. Skønt der ikke har kunnet konstateres forbindelser mellem konfirmerede og Hals Skanse, så ses det, at der har levet børn i eller tæt på konfirmationsalderen på skansen, idet en af de døde var 11 år gammel. Det begrænsede antal børnefødsler og vielser og de fraværende konfirmerede sammenholdt med de flere og gamle døde indikerer, at garnisonskompagniet på Hals Skanse for en dels vedkommende i denne periode virkelig bestod af ældre, veltjente soldater, der kunne varetage fæstningens funktioner i fredstid, men som var uden krigsmæssig værdi.¹⁰³⁰ I tilfælde af krig måtte skansens garnison suppleres med regulære tropper. Det var tilsyneladende også en mulighed man regnede med. Trods skansens ringe fredstidsbesætning var Hals Skanse som nævnt i 1788 meldt klar til kamp. Fredstidsbesætningen og -funktionen kunne forlede til at ro, at Hals Skanse var reduceret til et sted, hvor gamle soldater skulle affyre en salut fra tid til anden, men klarmeldingen 1788 og bestykningen 1790 viser, at Hals Skanse var tænkt som en aktiv del af landets fæstningsforsvar.

Men den lille garnison på Hals Skanse har ikke sat sig mange spor i kirkebogen i de 32 år, der dækkes af kirkebogen for Hals sogn i denne periode. Sporene står imidlertid ift. garnisonens størrelse. Det skal imidlertid bemærkes, at blot et af de fødte børn er ægtefødt, nemlig den dødfødte dreng, mens de øvrige er uægte. Der fødtes i perioden i alt 61 uægte børn i Hals, men det er, uagtet det lave tal, dog en høj indsats, Hals Skanse præsterer på det punkt; blot et ægtefødt barn ud af seks i perioden.¹⁰³¹ Omvendt skal det samlet set antal lave antal uægte børn med tilknyt-

---

¹⁰²⁹ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814, tiden 1768-1800.

¹⁰³⁰ Christensen 1990 s. 442.

¹⁰³¹ Hals sogns kirkebog 1768-1814, tiden 1768-1800. Andersen 2004 har undersøgt situationen i Horsens 1750-1775, hvor forholdene i øvrigt hverken mht. garnison, by eller befolkning kan sammenlignes med Hals. Ikke desto mindre kommer også Andersen frem til, at andelen af uægte børn af soldater eller soldater udlagt som fædre til uægte børn er meget høj, og endvidere, at soldaternes mange lejermål

ning til Hals Skanse, fem i en periode på 32 år, også ses i sammenhæng med, at en relativt stor del af garnisonens soldater, i hvert fald i den udstrækning det har kunnet fastslåes, var gifte, men ikke nødvendigvis i den reproduktive alder.

Og var man det kunne man jo gifte sig igen, som enkemanden Jens Nielsen af Hals Skanse gjorde i 1790. Soldater, såvel hvervede som udskrevne, var efter 1735 fritaget for første gangs lejermål i perioden, mens andet lejermål blev straffet med bøder og kirkens disciplin, dvs. åbenbar skrifte, og tredje lejermål med bøde, skrifte og tre års arbejde på nærmeste fæstning.¹⁰³² Ingen af de udenomsægteskabelige forbindelser mellem soldater og kvinder i Hals 1764-1800 har således nedkaldt straf over de pågældende soldater. Gotfried Sander, der stak af med den gifte Maren Christensen efter at hun havde født hans barn, begik såkaldt enkelt hor, dvs. udenomsægteskabeligt forhold hvor den ene part var gift, og stod principielt til en arbitrær straf, men muligvis er dette forhold, ligesom skellet i lovgivningen mellem hvervede og nationale soldater, blevet stadigt mere udflydende i løbet af 1700-tallet. I øvrigt var regimentscheferne ikke særligt ivrige efter at retsforfølge deres soldater for lejermål.¹⁰³³

I september 1788 var Hals by og egn en stor militærlejr, idet en rytterbrigade og en fodbrigade, bestående af Aalborgske og Viborgske fodregimenter, var samlet ved Hals. Inspektør Schiøtz beretter, at to regimenter kavalerister camperede uden for byen og at 100 mand soldater var indkvarterede i Hals by. Det gav kortvarig omsætning i byen.¹⁰³⁴ I kirkebogen satte denne opmarch sig ingen spor.

5.4. Skansen og byen, soldaterne og borgerne – Tiden 1764-1800 – Konklusion

Efter det civile mellemspil, hvor Hals Skanse for første gang blev gjort til genstand for både samtidige beskrivelser for beskrivelsernes skyld og til genstand for historieskrivningen, købte kongemagten skansen tilbage i 1773. Man havde brug for skansen for at sikre indsejlingen til Limfjorden og for at sikre Vendsyssel. Efter en længerevarende renovering af anlægget blev dette meldt klar til kamp i 1788. Man genanvender til bestykning de gamle kanonrør, som man efterlod på voldene ved salget i 1764. Bygningsmæssigt trak færdiggørelsen noget længere ud, idet det stærkt behøvede materielhus blev opført i 1794. Det er i forskningslitteraturen blevet hævdet, at Hals Skanse var i forsvarsstand i 1772-1773, hvilket ikke var tilfældet, og det er blevet hævdet, at Hals Skanse ikke var i forsvarsstand i 1794, hvilket den var. Den lille garnison, soldater med koner og børn, boede i Hals Skan-

---

tyder på, at straffrihed mere end det civile samfunds normer havde betydning for antallet af udenomsægteskabelige forhold.

¹⁰³² Koefoed 2008 s. 120-124, 126, 134. Koefoed 2012 s. 124, 130. Det åbenbare skriftemål blev 1767 erstattet med otte dages fængsel på vand og brød. Koefoed 2008 s. 278.

¹⁰³³ Andersen 2004 s. 307, Koefoed 2008 s. 134, 137.

¹⁰³⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals Skanse 1773-1800, Schiøtz 10. september 1788. Vaupell 1876 bd. II s. 244, Gregersen 1956 s. 68-69. Årsagen til samlingen var den såkaldte Teaterkrig 1788 mod Sverige, Lind 2010 s. 396-399. Det glimrende salg i byen omtaltes sarkastisk-humoristisk i samtiden, *Laurits Engelstofts Rejseagttagelser i Jylland i Aaret 1805* 1908 s. 58-60.

se. Fæstningsmæssigt afsluttes perioden med at man foreslår etablering af en flådehavn ved Hals, hvilket ville give stedet en ny funktion. Hals Skanses væsentligste funktion var fortsat at beherske indsejlingen til Limfjorden og sikre Vendsyssel.

I perioden 1764-1800 ses blot kongelige initiativer ift. Hals by, der er udløst af byens beliggenhed. Engang var kongens beslutning om byen årsag og Hals by virkning. Nu er stedets beliggenhed årsag til, at kongen beslutter noget for stedet. Det gør han pga. stedets beliggenhed. Og det har ikke noget med byen at gøre.

Forholdet mellem fæstningen og byen var periodisk præget af langvarige og indædte konflikter. I den forstand havde skansens tilstedeværelse negative konsekvenser for livet i byen. Konflikterne var udløst af skansens tilstedeværelse. Således kan man sige, at relationen var betinget, udløst og præget af et militært anlægs tilstedeværelse, men altså med negativt fortegn. Omvendt må man også konstatere, at lokalbefolkningen ønskede at udnytte skansen til græsning i et sådant omfang, at mandskabet lod skinne igennem, at det til tider følte sig som kreaturvogtere. Det ses dog også, at man fra skansens side hævdede fælles interesser med byen. Man ville i udgangspunktet ikke overlade græsningen til en enkelt, når den tidligere havde tilhørt fællesskabet. Det skal igen understreges, at det typisk er konflikter, der finder vej til kilderne. Garnisonens størrelse betød, at den ikke fyldte meget i den samlede befolkning, og derfor heller ikke i de systematiske kilder. Der er samlet set ikke mange uægte fødsler med tilknytning til skansen i perioden, hvilket kan forklares ved, at stor del af mandskabet på Hals Skanse var gift. Mange var oppe i årene, men der fandtes også unge mænd på skansen. Det er ikke så mærkeligt, at det var gamle folk, der døde. Det viser imidlertid også, at garnisonen netop for en dels vedkommende bestod af ældre, veltjente soldater. Man kan således ikke sige, at Hals i tiden 1764-1800 udviklede særlige, garnisonsbymæssige karakteristika.

I Fredericia udarbejdes og gennemføres omfattende planer for fæstningsanlægget, men som i Hals trækker færdiggørelsen ud. Endnu i 1798 er fæstningen som helhed præget af fejl og mangler. Fæstningsmæssigt ændres Glückstadts strategiske position i tiden fra at være udgangspunkt for danske initiativer mod Hamborg og syd for Elben, til at være en sydlig grænsefæstning i det danske rige. Bymæssigt præges Fredericia af forfald og fattigdom i starten af perioden, hvilket genetableringen af fæstningen og af de garnisonsbymæssige anlæg modvirker i sidste del af perioden. I Glückstadt synliggøres tolerancebyen i perioden med nybygning af synagogen og opførelse af den katolske kirke.

6. FÆSTNINGEN, BYEN, KONGEN – TIDEN 1800-1849

6.1. Tiden 1800-1849

Udenrigspolitisk lykkedes det Danmark at holde sig fri af de storpolitiske konflikter, ind til slutningen af 1700-tallet på defensiv måde, efter år 1800 på offensiv måde. Denne offensive neutralitetsstrategi kom især til udtryk i Danmarks fastholdelse af neutrale konvojers ukrænkelighed. Igen var det stormagterne der satte dagsordenen, med Frankrig på den ene side og England på den anden som de førende stater. England og Frankrig gennemførte deres politik i et skiftende konglomerat af stater, der kunne være allierede den ene dag, fjender den næste. Danmark blev stadigt hårdere presset i de skiftende alliancer, og da en selvstændig tilnærmelse fra Danmark mod England ville betyde, at alliancen mellem Frankrig og Rusland ville besætte hertugdømmerne og tillade en svensk erobring af Norge, måtte Danmark afvise et engelsk tilbud om en forsvarsalliance. Afvisningen resulterede i Slaget på Reden april 1801.¹⁰³⁵ Efter nederlaget måtte Danmark tiltræde en konvention, hvor man gav afkald på netop det der havde befordret den offensive neutralitetspolitik, nemlig idéen om frit skib med fri ladning og neutrale konvojers ukrænkelighed. Frankrig og England sluttede fred i marts 1802 men i maj 1803 brød krigen ud igen, Danmark måtte igen formulere en neutralitetspolitik og man valgte at vende tilbage til den defensive neutralitetspolitik, hvor man måtte følge de forpligtelser som man i 1801 havde måttet tiltræde, og hvor styret endvidere forbød de neutralitetsudnyttelser, der i særlig grad havde belastet forholdet til England. Danmark var således uden indflydelse på den storpolitiske udvikling, der kulminerede med Tilsit-aftalen mellem Frankrig og Rusland 1807. Denne aftale tvang Danmark ind i syv års krig med England.¹⁰³⁶

Frankrig krævede, at Danmark skulle tilslutte sig fastlandsspærringen og deltage i krigen mod England. England fik informationer om forhandlingerne mellem Frankrig og Rusland og besluttede sig for at slå til mod Danmark for at forhindre, at den danske flåde faldt i Napoleons hænder, idet en dansk flåde under fransk kontrol ville binde engelske flådestyrker. Derfor krævede England, at Danmark enten sluttede en alliance med England og stillede sin flåde under britisk kommando, eller udleverede flåden til England som pant på dansk neutralitet. Kronprins Frederik afviste det britiske ultimatum, den allerede ankomne britiske flåde indledte blokade af Sjælland, englænderne gik i land, København blev indesluttet og bombarderet, englænderne forlod Sjælland og med sig tog de den danske flåde. Danmark var i krig med England og da freden blev undertegnet januar 1814, blev det danske monarki Napoleonskrigenes territorielt set store taber, idet Frederik VI (1768-1839, konge 1808-1839) måtte, når man ikke medregner Grønland, afstå ca. to tredjedele

---

¹⁰³⁵ Om døde og kvæstede fra Hals ifm. Slaget på Rheden, se Nielsen 2010 s. 53-54, 58-59, med redegørelse for erstatningsprincipper mv. s. 41-45.

¹⁰³⁶ Bonderup 2002 s. 216-218, Feldbæk 1982 s. 269-286.

af monarkiets territorium og en tredjedel af dets befolkning. Freden i Kiel havde afgørende svækket monarkiet.¹⁰³⁷

I tiden 1814-1848 var departementet for de udenrigske sager, som det er blevet udtrykt, et stilfærdigt hjørne i den danske centraladministration.¹⁰³⁸ Efter Wienerkongressen 1814-1815 blev europæisk politik i stigende grad defineret af, hvad en mindre gruppe større stater besluttede. I årene efter 1815 var der endvidere en tendens til, at stormagterne fandt sammen i to blokke, med Frankrig og Storbritannien i den ene og med Østrig, Preussen og Rusland i den anden. Dansk udenrigspolitik måtte afpasses efter disse vilkår, og i ethvert virkeligt eller potentielt konfliktfyldt spørgsmål måtte man i Danmark tage bestik af, hvad stormagterne mente.¹⁰³⁹ Stormagterne så en fordel i at have en selvstændig stat ved indsejlingen til Østersøen og i Danmark erkendte man, at en forudsætning for landets beståen var en stilfærdig, dansk udenrigspolitik.¹⁰⁴⁰

I de første år af 1840'erne fremkom fra tysk side tanker om, at Danmark skulle tilslutte sig det tyske forbund som admiralstat der kunne sikre Tyskland fra havene, dvs. netop det forhold, som Rusland og England havde villet tage højde for med Wienerkongressens resultater. Christian VIII (1786-1848, konge 1839-1848) afviste de tyske tanker. Den 21. marts 1848 kom så folketøget til Christiansborg der betød, at Danmark reelt var uden regering og at man faktisk nu havde taget fat på at forberede indførelsen af en fri forfatning. I Kiel blev dannet en provisorisk regering under henvisning til, at kongen, Slesvigs og Holstens hertug, var ufri. I Kiel hævdede man, hvilket for så vidt var korrekt, at der ikke var nogen lovlig regering i kongeriget og erklærede, at den provisoriske regering i Kiel ville træde i stedet for regeringen i København for hertugdømmernes vedkommende og desuden slutte sig til Tysklands enheds- og frihedsbevægelse. I Danmark kunne begivenhederne i Kiel kun opfattes som oprør.¹⁰⁴¹ Den første Slesvigske Krig eller Treårskrigen var udløst af de slesvig-holstenske krav og var en borgerkrig. Da krigen ophørte 1850 var i det ydre genskabt det monarki, der eksisterede før marts 1848, hvor Danmark militært kontrollerede Slesvig, mens imidlertid Holsten foreløbig var uden for de danske myndigheders og det danske militærs rækkevidde. De tyske stormagter besatte Holsten, mens Danmark på ny opnåede kontrol over Slesvig til Ejderen. Treårskrigen sluttede uden løsninger.¹⁰⁴²

Indenrigspolitisk er den sene enevælde forskellig fra den tidlige, skønt enevælden som hidtil hvilede på Kongeloven af 1665, idet den sene enevælde var mere præget af den politiske og samfundsmæssige udvikling, der tillige gjorde bureaukratiet

---

¹⁰³⁷ Feldbæk 1982 s. 293-306, Frantzen 2010 s. 460.

¹⁰³⁸ Skovgaard-Petersen 1985 s. 288-289.

¹⁰³⁹ Bjørn 1985 s. 124-129.

¹⁰⁴⁰ Skovgaard-Petersen 1985 s. 22-23.

¹⁰⁴¹ I den forbindelse er begivenhederne i Rendsborg 24. marts 1848 blevet analyseret i Hansen 2013, hvor det om kuppet mod den danske fæstning s. 103-104 konkluderes, at det ikke var den heltegerning, som det er blevet gjort til i den ældre slesvig-holstenske litteratur, men nærmest var at sætte skulderen mod en åben dør.

¹⁰⁴² Bjørn 2003 s. 132, Skovgaard-Petersen 1985 s. 198-230, Bjørn 1990 s. 351.

stadigt mere betydningsfuldt i beslutningssystemet. Den suveræne kongemagt blev udøvet gennem et forholdsvis omfattende embedsværk. I geheimestatsrådet, som blev oprettet 1814 og som normalt trådte sammen to gange om ugen, traf kongen beslutning i de sager, som forinden var blevet forberedt i centraladministrationen. I praksis blev dog så betydningsfulde områder som forsvaret og udenrigspolitikken holdt uden for geheimestatsrådets sfære. På lokalt niveau var nøglefiguren fortsat amtmanden, og næste led var i byerne den kongevalgte magistrat og i landdistrikterne herredsfogeder og birkedommere. Også sognepræsterne indgik i systemet, hvis yderste led var sognefogederne.¹⁰⁴³

Indførelsen af de rådgivende provinsialstænderforsamlinger fik afgørende betydning for det spirende demokrati. I 1831 udstedte Frederik VI anordninger til nyordningen i henholdsvis kongeriget og hertugdømmerne og i 1834 udstedtes fire forordninger, der angav retningslinjerne for de fire stænderforsamlings valg og virksomhed. Baggrunden var den danske konges uopfyldte løfte om at give det danske hertugdømme og tyske delland Holsten en stænderrepræsentation. Den afgørende tilskyndelse fik Frederik VI fra den uro, der opstod efter julirevolutionen i Paris. I det danske monarki blev oprettet fire stænderforsamlinger, nemlig en for øerne med sæde i Roskilde, en for Nørrejylland med sæde i Viborg, en for hertugdømmet Slesvig med sæde i Slesvig by, og en for Holsten med sæde i Itzehoe. De rådgivende provinsialstænderforsamlinger trådte sammen i 1835-1836 og fungerede i kongeriget frem til 1848, i hertugdømmerne til 1863.¹⁰⁴⁴

Den 20. januar 1848 døde Christian VIII, og hans søn blev ny konge, Frederik VII (1808-1863, konge 1848-1863). Den 28. januar forelå det forfatningsreskript, der reelt afskaffede det enevældige styre i Danmark. Kongens død var nok mere en anledning end en årsag til enevældens sammenbrud. Igen blev den enevældige institution rystet af revolutionære uroligheder i Paris, der rygtedes ind over Tyskland, Slesvig og Holsten tidligt på året 1848. Gennem 1840'erne havde der været konstitutionel grøde i de offentlige debatter, hvori indgik ord som folk, frihed og lighed, hvilket kunne udløse bøder og censur til de der brugte dem, men som til gengæld vandt udbredt sympati. Treårskrigen udbrød i 1848 kunne forenkles billedet af venner og fjender og samle nationen indadtil og efter at de nødvendige kongelige reskripter var udsendt, kunne man tage fat på valget af den grundlovgivende forsamling.¹⁰⁴⁵ Efter et ikke gnidningsfrit forløb blev Danmarks Riges Grundlov vedtaget 25. maj 1849 og fik med kongens underskrift 5. juni 1849 gyldighed. Det enevældige styre var nu både reelt og formelt afskaffet, og demokratiet var principielt indført i Danmark.

6.2. Fæstningen, byen, kongen – Tiden 1800-1849

I takt med, at vi har bevæget os op i tiden til udgangen af 1700-tallet, er forsknings-

---

¹⁰⁴³ Skovgaard-Petersen 1985 s. 25-38.

¹⁰⁴⁴ Skovgaard-Petersen 1985 s. 39-42, Jensen 2009 s. 531.

¹⁰⁴⁵ Jensen 2009 s. 531, Skovgaard-Petersen 1985 s. 218, 230.

litteraturen om Hals Skanse blevet af stadigt mindre omfang. Den situationen ændrer sig med perioden 1800-1849. Her indgår fortsat Gregersens arbejde,¹⁰⁴⁶ og jeg har selv arbejdet systematisk med Hals Skanses historie under Napoleonskrigene.¹⁰⁴⁷ Disse arbejder er ifm. herværende afhandling blevet fulgt op af yderligere arkivstudier til konsolidering og udbygning af den eksisterende forskning. Disse arkivstudier har, ud over at tilvejebringe ny viden, i et enkelt tilfælde ført til korrektion af et eksisterende resultat.¹⁰⁴⁸ Forskningssituationen er da den, at den nyeste forskning om Hals Skanses historie 1800-1814 vil danne basis for fremstillingen i det følgende, suppleret med præciserende oplysninger og argumenter, som er hentet i de centrale, militære arkiver for perioden, samt i regionale og lokale kilder. Dette gælder for skansens bygningshistorie, ift. mandskab og materiel og ift. fæstning og by på det overordnede niveau, men ikke ift. relationen mellem garnisonen og lokalbefolkningen på de mere personlige niveauer. Her brydes nyt land.

Den forskningsmæssige situation har tillige konsekvenser for strukturen for herværende kapitel. Jeg har i det foregående fastholdt den analytiske relationsstruktur, om end mere eller mindre rigoristisk, og i konsekvens her af undersøgt alle relationer, også den specifikke relation mellem kongemagt og by og konstateret, at denne blev stadigt mere spinkel, og forsvandt. Denne fastholdelse, der kan forveksles med en vis stædighed, har sin baggrund i, at spørgsmålet ikke hidtil har været undersøgt. På baggrund af forskningssituationen for perioden 1800-1849 kan jeg imidlertid konstatere, at denne relation ikke eksisterer i perioden. Der er ikke nogen specifik relation at undersøge, og strukturen fra de foregående kapitler forlades i konsekvens her af. Det er ikke ensbetydende med, at kongen ikke forholder sig til Hals; det gør han blot ikke i den betydning, som relationen og begreberne behandles i denne afhandling. Endelig forudsættes det nu endegyldigt dokumenteret, at Hals Skanses funktion var at fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen. Også dette forhold dokumenteres i den eksisterende forskningslitteratur og behandles i det følgende som en fastslået kendsgerning, hvilket ikke er ensbetydende med, at man ikke søger at forbedre den måde, på hvilken opgaven løses og funktionen udfyldes. Men i øvrigt har de overordnede forskningsspørgsmål fortsat gyldighed.

For relationen kongemagt og fæstning er de konkrete undersøgelsesspørgsmål for perioden 1800-1849 følgende: Hvilke anlægs- og bygningsmæssige initiativer blev gennemført ifm. Napoleonskrigene 1800-1814, og hvilke konsekvenser havde Napoleonskrigene ift. materiel og mandskab?

Besvarelsen af disse præciserende forskningsspørgsmål vil udgøre rammen om det næste element, der skal undersøges i herværende kapitel, nemlig Hals Skanse i krig. På baggrund af den eksisterende forskningslitteratur og supplerende kildestudier er det muligt at klarlægge, hvordan Hals Skanse udfyldte dens funktion, og

---

¹⁰⁴⁶ Gregersen 1956 s. 69-79.

¹⁰⁴⁷ Nielsen 2009 a, b, c, Nielsen, Ussing 2009, Lund, Nielsen 2009 a, b, Nielsen 2012.

¹⁰⁴⁸ Det drejer sig om formuleringen vedr. tunnelen gennem sydvolden, jf. Anlæg og bygninger, materiel og mandskab 1800-1814.

hvorledes kongemagt, fæstning og by så at sige mødtes i konsekvens her af, hvor med kongemagten atter indtræder i relationen men nu ift. fæstningen og byen og på en måde, der intet har at gøre med kongemagtens bymæssige initiativer.

For relationen fæstning og by er de konkrete undersøgelsesspørgsmål for perioden 1800-1849 spørgsmålene om, hvorvidt byen lader sig karakterisere som garnisonsby i perioden, dvs. en by, i herværende sammenhæng forstået som en by med en fæstning, med udgangspunkt i forskningslitteraturen defineret som et sted, hvis økonomi, fysiske miljø, sociale og kulturelle liv er præget af et militært anlægs tilstedeværelse, og hvorvidt den mandskabsmæssige situation på Hals Skanse under Napoleonskrigene havde konsekvenser for relationen fæstning og by? Dette sker ud fra en forventning om, at den mandskabsmæssige situation vil sætte sig spor i de centrale, befolkningsmæssige kilder fra perioden, nemlig folketælling og kirkebog. Disse forhold er ikke systematisk undersøgt i forskningslitteraturen.

Efter undersøgelse af disse forhold, der kan samles under begreberne fæstningen, byen, kongen, følger så en kort redegørelse for tiden 1814-1849. Dvs. frem til nedlæggelsen af Hals Skanse som fæstning og enevældens ophør. Efter en sidste vital opblussen under Napoleonskrigene er det som om enhver interesse fra kongemagtens side ift. Hals Skanse forsvinder. Som det var tilfældet med købstadsprivilegierne lader det til, at man dårligt nok er opmærksom på stedet. Skansen som fæstning kollapse ikke. Den svinder stille ind. Det er dette forløb, der kort rulles op i kapitlets sidste afsnit.

Anlæg og bygninger, materiel og mandskab 1800-1814

I december 1800 forelå en generalplan for forsvaret af de danske kyster. Forsvaret skulle ledes af kronprins Frederik og hovedindholdet i planen var en udbygning af eksisterende anlæg og opførelse af en række nye strategisk korrekt placerede skanser og batterier langs de danske kyster. Som Napoleonskrigene skred frem, først 1801 og dernæst 1807-1814, udbyggedes det danske kystforsvar således, at der i 1813 var 214 faste skanser og batterier langs kysterne i Danmark samt 40 mobile batterier. Ikke alle var moderne udrustet men de var effektive, alene ud fra betragtningen om, at en kanon på land modsvarede ca. 20 kanoner på et skib, bl.a. fordi man på land ikke skulle tage hensyn til søgang når man sigtede og fyrede. De hyppigt forekommende 12- og 18-pundige kanoner havde en skudlængde på ca. 2 km. De mange anlæg langs de danske kyster var for en stor dels vedkommende nye, opført til lejligheden, mens andre og ældre anlæg blev moderniserede, udbyggede og forstærkede. Der fandt i løbet af Englandskrigen 1807-1814 en række træfninger sted mellem kystfæstningsanlæggene og engelske flådefartøjer og alle disse træfninger, bortset fra angrebene på Christiansø 1808 og Anholt 1809, faldt ifølge Jagd ud til dansk fordel; anlæggene ydede både beskyttelse ift. angreb på kysten og til dækning af fartøjer til søs¹⁰⁴⁹ og viste således deres værd. Ift. Jagds påstand må det dog anføres, at afvisningen af de engelske angreb ifm. sikring af danske fartøjer ikke altid var en fuld succes; i hvert fald lykkedes det i 1812 eng-

---

¹⁰⁴⁹ Jagd 1986 bd. 2 s. 125.

lænderne at erobre en rekognoseringsbåd i Hals havn.¹⁰⁵⁰

Mht. forstærkning af de eksisterende anlæg, så havde man for Hals Skanses vedkommende foreslået det allerede op mod 1800.¹⁰⁵¹ I konsekvens af generalplanen tog man ved Hals Skanse i 1800 fat på en udvidelse af glaciet, hvilket skete gennem jordopkøb, skansens bastioner og volde blev rettet op og i 1801 opførtes et søbatteri, hvilket ikke var en nye idé, idet man allerede 1798 havde projekteret et sådant (fig. 9), men nu blev idéen realiseret. Batteriet stod i forbindelse med skansen gennem porten i den sydlige vold.¹⁰⁵² Fra ydersiden af skansens sydlige voldgrav og ud til batteriet blev etableret to parallelle volde, som beskyttede forbindelsesvejen ud til batteriet.¹⁰⁵³ Et overblik over det færdige anlæg blev tilvejebragt med en opmåling af Hals Skanse 1801 (fig. 11). Kystbatteriet er den eneste egentlige fortifikatoriske ændring, Hals Skanse er blevet underkastet siden dens opførelse 1653-1654. Batteriet var anlagt helt ude i fjordkanten og kunne dermed beskyde skibe både på nærmere hold og med sigtevinkler, der kunne ramme skibe lavere mod vandlinjen, hvor de var mere sårbare. Hermed blev første trin til yderligere sikring af skansens funktion, at spærre indsejlingen til Limfjorden, føjet til anlægget. De fortifikatoriske initiativer i den sammenhæng fortsatte i 1801 uden for skansen med et nyt anlæg på sydsiden af Limfjorden, hvor man etablerede et epaulement, et brystværn, for kavaleri, et batteri kaldet Egense Batteri samt et vagthus i nærheden af batteriet. Hensigten var, at Egense Batteri skulle styrke skansens funktion ved sammen med Hals Skanse at lægge krydsild over fjordmundingen i en indbyrdes afstand af ca. 1,2 km (fig. 12). Det viste sig imidlertid, at batteriet led under så væsentlige mangler at man måtte opgive det og bygge et nyt, idet batteriets kanoner kun vanskeligt kunne beskyde den del af farvandet, der ikke kunne dækkes af Hals Skanse, som meningen jo var. I løbet af 1809 byggede man et nyt vagthus og et nyt batteri, men det trak ud med færdiggørelsen, for først i 1812 var Egense Batteri fuldført.¹⁰⁵⁴ I 1807 anlagde man Hou Batteri til beskyttelse af skibe som sejlede mellem Hals og Fladstrand.¹⁰⁵⁵

---

¹⁰⁵⁰ Nielsen 2009 c s. 474.

¹⁰⁵¹ Nielsen 2009 b s. 183, Nielsen 2007 b, Nielsen 2008, Nielsen 2001 s. 49 samt Hals Skanse 1773-1800.

¹⁰⁵² Jeg angiver fejlagtigt i Nielsen 2009 c s. 463, at sydvolden i den anledning blev gennembrudt. I 1801 havde imidlertid længe eksisteret en tunnel gennem sydvolden, men denne blev ifm. projektet udbedret. Rigsarkivet, Forsvarets Bygningstjeneste, Historisk Tegningsarkiv, 1660-1960, VIII 2 01, Hals Skanse, bygningstegninger, 2 08, notat vedr. sortieport i sydvolden, der beskrives som en bræddeklædt tunnel med stenbelagt gulv og solide porte såvel ud mod voldgraven som ind mod skansen.

¹⁰⁵³ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Historisk Tegningsarkiv 1660-1960, 207, Batterier opført 1801, Hals Skanse. Gregersen 1956 s. 70-71, der knytter lokalhistoriske oplysninger til forholdene ifm. renoveringsarbejder, hvilket indikerer, at Gregersen nu nærmer sig om ikke mands minde så i hvert fald de mundtlige overleveringers tid, samt Nielsen 2009 c s. 462-463.

¹⁰⁵⁴ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Historisk Tegningsarkiv 1660-1960, 207, Batterier opført 1801, Hals Skanse og Egense Batteri, samt Rigsarkivet, Krigsministeriet, 2. Generalkommando, afholdte udgifter i juli måned 1812. Nielsen 2009 c s. 462. Tanken om spærreild fra to korresponderende anlæg, på nord- og sydsiden af Limfjorden, blev allerede formuleret af Selgen Petersen 1673, jf. Centraliseringen, planer og konsekvenser for Hals Skanse 1660-1675.

¹⁰⁵⁵ Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Historisk Tegningsarkiv 1660-1960, 208, Batterier opført 1807. Nielsen 2008, Nielsen 2009 c s. 465.

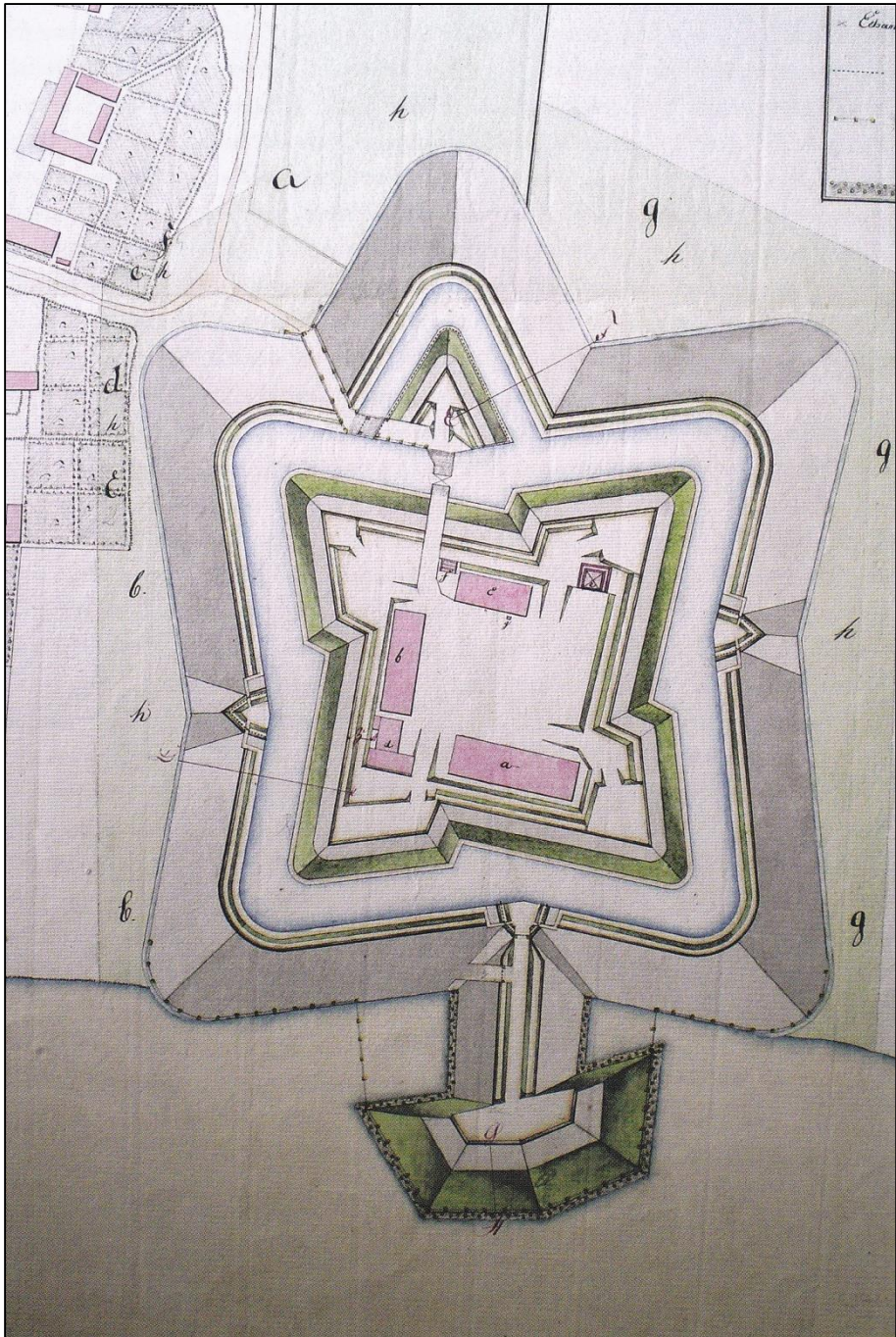

Fig. 11. Opmåling af Hals Skanse 1801. Signaturerne i skansegården angiver følgende: a. Grundmuret barak. b. Nybygget barak af bindingsværk beklædt med

brædder. c. Nybygget barak af bindingsværk beklædt med brædder. d. Materielhus. e. Krudtkammer. f. Nybygget latrin. Bemærk, at der her i 1801 ikke findes nogen bygning ved østvolden. Endvidere er porten gennem sydvolden ikke angivet på opmålingen.¹⁰⁵⁶

Fig. 12. Situationskort over Limfjordens indløb 1801. Hals Skanse og de på den sydlige side af fjorden anlagte forsikninger 1801. Signaturforklaringerne er: a. Hals Skanse. b. Det nyanlagte søbatteri. c. Hals Skanses glacis, eller esplanade, som det kaldes her. d. Hals skibsbro. e. Egense Batteri. f. Epaulement for kavaleri. g. Esplanade. h. Egense skur, dvs. besætningens vagtbygning. Bemærk de indtegnede skudvinkler fra henholdsvis Hals Skanse og Egense Batteri.¹⁰⁵⁷

Englandskrigen 1807-1814 udviklede sig hurtigt til en kystkrig, der militært set blev udkæmpet alle andre steder end i København, og til en krig i hvilken Nordjylland i kraft af forsyningen til Norge fik særlig betydning.¹⁰⁵⁸ I 1810 havde man behov for

¹⁰⁵⁶ Gengivet efter original, udført af L. W. Hegermann, i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Historisk Tegningsarkiv 1660-1960, 207, Batterier opført 1801, Hals Skanse.

¹⁰⁵⁷ Gengivet efter original, udført af L. W. Hegermann, i Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Historisk Tegningsarkiv 1660-1960, 207, Batterier opført 1801, Hals Skanse og Egense Batteri.

¹⁰⁵⁸ Nielsen, Ussing 2009 s. 11.

at få et overblik over, hvad man egentligt havde af skanser og batterier. Mhp. at tilvejebringe dette foretog den højstkommanderende artilleriofficer i Nørrejylland, Johan Christian Stabell (1774-1831) i sommeren 1810 en inspektionsrejse og i september 1810 forelå Stabells detaljerede kystdefensionsinspektionsrejerapport, bilagt croquier, som de kaldes, af hvert enkelt anlæg. Vha. denne rapport får vi en præcis beskrivelse af kystbefæstningerne 1810, med beskrivelse af bygninger, materiel og mandskab, indkvartering mv., herunder Hals Skanse, Egense Batteri og Hou Batteri.¹⁰⁵⁹

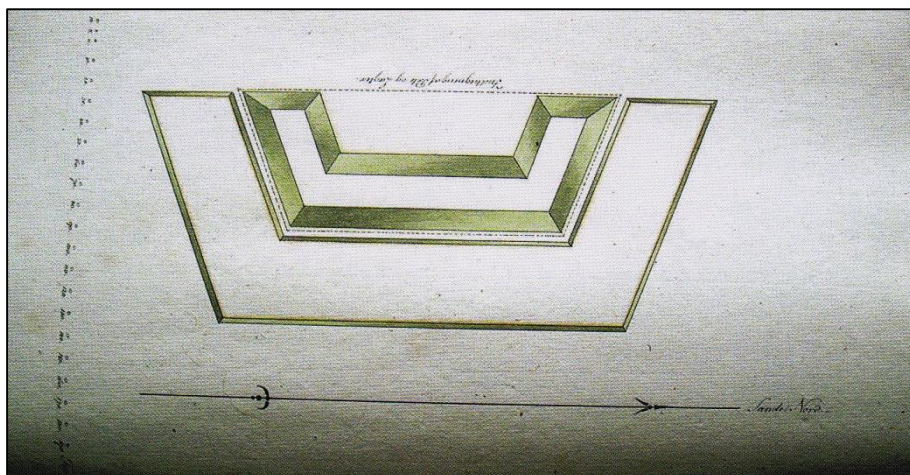

Fig 13. Epaulement for kavaleri ved Egense 1810.¹⁰⁶⁰

Om anlæggene i Egense beretter Stabell, at epaulementet for kavaleri er anlagt syd for batteriet i 1801 (fig. 13). Egense Batteri er ligeledes anlagt 1801, for at forsvare Limfjordens indløb. Batteriet er ændret 1811 og palisaderet i gorgen, dvs. den del der vender væk fra fjenden, og langs foden af glaciet med (fig. 14). Indgangen er

¹⁰⁵⁹ Nielsen 2008 s. 133-135, om Stabel s. 135-136, om Egense, Hals og Hou s. 139-146. De følgende oplysninger vedr. anlæggene i Egense, Hals og Hou er hentet i Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpsset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a. Henvisningen gælder således de følgende beskrivelser af anlæggene ved Egense, Hals og Hou, idet dog supplerende henvisninger gives ved forhold, der ikke behandles af Stabell. Se desuden Nielsen 2009 b s. 186-190, Nielsen 2009 c s. 458-465. For Nordjyllands vedkommende behandler stabells rapport følgende anlæg, fra Mariager Fjords udmundning på østkysten over Skagen til Klitmøller på vestkysten: Batteriet ved Odde, Batteriet ved Hurup, epaulement for kavaleri ved Egensen, Egense batteri, Hals Skanse, batteriet ved Hou, batteriet ved Sæby, søndre redoute ved Fladstrand, Fladstrand Kastel, redouten på øen Deget ud for Fladstrand, Moltkes skanse nord for Fladstrand også kendt som Nordre Skanse, redouten på Skagen, batteriet ved Kjøl, redouten ved Løkken, batteri nr. 5, 4, 3, 2 og 1 ved Vigsø, nordre, mellemste og søndre batteri ved Klitmøller. Se også Nielsen 2009 b s. 183-206.

¹⁰⁶⁰ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpsset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a.

lukket med en port, og batteriet er bestykket med fire 16-pundige kanoner på høj affutage. Ammunitionen gemmes i et hus opført af tømmer og brædder og overdækket med jord, og vagten holdes i en bygning noget syd for batteriet. Vagtbygningen er opført af mur- og bindingsværk med stråtag. Besætningen ligger i øvrigt i Egense by. Dvs. at besætningen ikke har været indkvarteret i eller ved batteriet, men har boet privat på gårdene i den nærvedliggende landsby. For anlæggene i Egense, Hals og Hou gælder alle steder, at der ikke findes ovn til at gløde kugler i, hvilket ville have været meget virksomt mod skibe. Videre bemærker Stabell, at der står to store ammunitionskasser til karduser på batteriet og at krudttønderne står i det demonterede batteri, hvor der er en slags ammunitionshus, som dog er noget fugtigt. Egense Batteri var, ligesom Hals Skanse og Hou Batteri, under kommando af artilleriløjtnanten på skansen, og bemanded med fire underkonstabler af artilleriet, en sergeant, en underofficer og 23 infanterister af 3. Jyske Infanteriregiment.

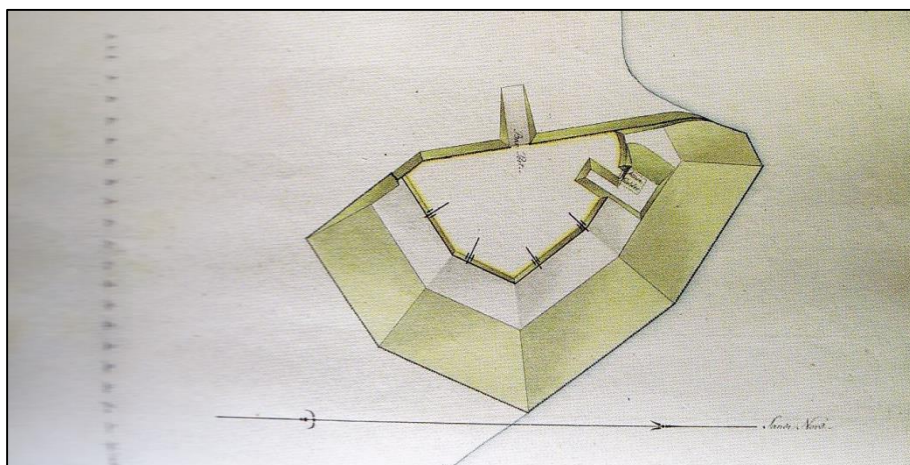

Fig. 14. Egense Batteri 1810.¹⁰⁶¹

Om Hals Skanse hedder det, at der ved ravelinen er en spærreport og yderligere to porte ved indgangen til søbatteriet (fig. 15). Anlægget er palisaderet med 2.080 palisader, og over hovedgraven og ravelingraven findes vindebroer. Skansen er bestykket med to 24-pundige kanoner på høj affutage, en 18-pundig på høj affutage, to 12-pundige og to 8-pundige kanoner på voldlavetter samt to 3-pundige kanoner på feltlavetter. Ravelinen er bestykket med en 3-pundig kanon på feltlavet, mens søbatteriet er bestykket med fire 18-pundige kanoner på slæderaperter. Ammunitionen gemmes i et hvælvet men ikke bombefrit magasin i skansens vold, og vagten holdes i en af skansens bygninger. Bemandingen bestod af en kaptajn, som var kommandant over Hals Skanse, en løjtnant, en sergeant, en overkonstabel,

¹⁰⁶¹ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpsset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a.

to konstabler og 29 underkonstabler af artilleriet, samt to underofficerer og 15 infanterister af 3. Jyske Infanteriregiment.¹⁰⁶² Besætningen er dels indkvarteret i Hals Skanse, dels i Hals by. Den store tilgang af artillerister ift. infanterister markerer et øget fokus på Hals Skanse som spærrefæstning med øget vægt på artilleriet til løsning af denne opgave. Det anføres, at der neden for skansen, men på dennes grund, er opført en bindingsværksbygning med tegltag, bygget for kongelig regning og til brug for magasin for provianteringen af Norge. Endvidere skal det mht. materiel nævnes, at Hals Skanse 1812-1814 indgik som station i den jyske optiske telegraf- og kystsignallinje. Dette fremgår naturligvis ikke af Stabells rapport, efter som den er skrevet i 1810.¹⁰⁶³

Mht. bygningerne i Hals Skanse er videre at bemærke, at man, når man sammenholder opmålingen 1801 (fig. 11) med tegningen i Stabells rapport 1810 (fig. 15) kan se, at der i 1801 ikke findes en bygning op mod østvolden, men det gør der i 1810. Den bygning det drejer sig om er Tøjhuset i Hals Skanse, som Gregersen hævder er opført 1812. Videre hævder Gregersen, at den omtalte østlige bygning, som havde stået i skansen fra de første tider, blev erstattet af det grundmurede tøjhus. Gregersen anfører ikke nogen kilde til sin påstand eller nogen baggrund for sin antagelse.¹⁰⁶⁴ Vi kan på baggrund af opmålingen 1801 og Stabells rapport 1810 bestemme, at huset blev opført engang mellem 1801 og 1810.¹⁰⁶⁵

Hvad endelig ang. Hou Batteri oplyser Stabell, at dette blev anlagt 1807 til beskyttelse af skibe, som sejler mellem Fladstrand og Hals (fig. 16). Batteriet er åbent og uden grav, palisader, stormpæle, barriereport eller broer. Ammunitionen gemmes i en kasse i batteriet. Vagten holdes i et hus i Hou by, hvor besætningen også er indkvarteret. Også Hou Batteri var under kommando af artilleriløjtnanten på Hals Skanse, og besætningen bestod af tre underkonstabler af artilleriet samt en underofficer og ni infanterister af 3. Jyske Infanteriregiment.¹⁰⁶⁶

---

¹⁰⁶² Mht. den mandskabsmæssige situation i øvrigt ved vi, at skansen i tiden 1800-1814 havde garnison af 3. Jyske Infanteriregiment og et artilleridetachment og at kommandanten juli 1800-juli 1808 var oberstløjtnant Frederik Christian Otto Görtz, juli 1808-februar 1811 oberst Ferdinand Züber, februar 1811-februar 1816 kaptajn Ole Munch. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 139, 141. Vaupell 1876 bd. II s. 733 nævner blot Görtz og Züber uden tidsangivelse. Om Görtz, Züber og Munch se Nielsen 2009 c s. 463-465.

¹⁰⁶³ Lund, Nielsen 2009 a s. 207-230. Emnet er desuden behandlet i Sune Christian Pedersen: *Ord i sigte*, 2000. Henvvisninger til de centrale kilder i Rigsarkivet vedr. den jyske optiske telegraf- og kystsignallinje findes i Lund, Nielsen 2009 a s. 230. Den linje, som Hals Skanse indgik i, var den nordlige, fra Skagen til Kalundborg. I 1801 var etableret en linje langs Sjællands nordkyst og en sydlig linje, fra København til Kiel, på hvilken Fredericia fæstning var station. Housted 2010 bd. 2 s. 131. Den tidligere omtalte rekognoserbåd af roflotillen, som englænder tog i Hals havn 1812, havde ombord kodebogen til kystsignalerne, hvorfor disse måtte ændres. Nielsen 2009 c s. 475.

¹⁰⁶⁴ Gregersen 1956 s. 71-72.

¹⁰⁶⁵ Jeg har i Nielsen 2009 c s. 482 note 7 angivet en omtrentlig datering til foråret eller sommeren 1805, baseret på en modtaget afskrift fra det, der blev angivet som værende "Rigsarkivet, ringbind 200 E, arkivsign. 240, Ingeniørkorpsets arkiv, s. 56," men har ikke kunnet verificere denne oplysning.

¹⁰⁶⁶ Her afsluttes henvisningen vedr. beskrivelserne af anlæggene ved Egense, Hals og Hou, Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a. Nielsen 2009 b s. 186-190, Nielsen 2009 c s. 458-465.

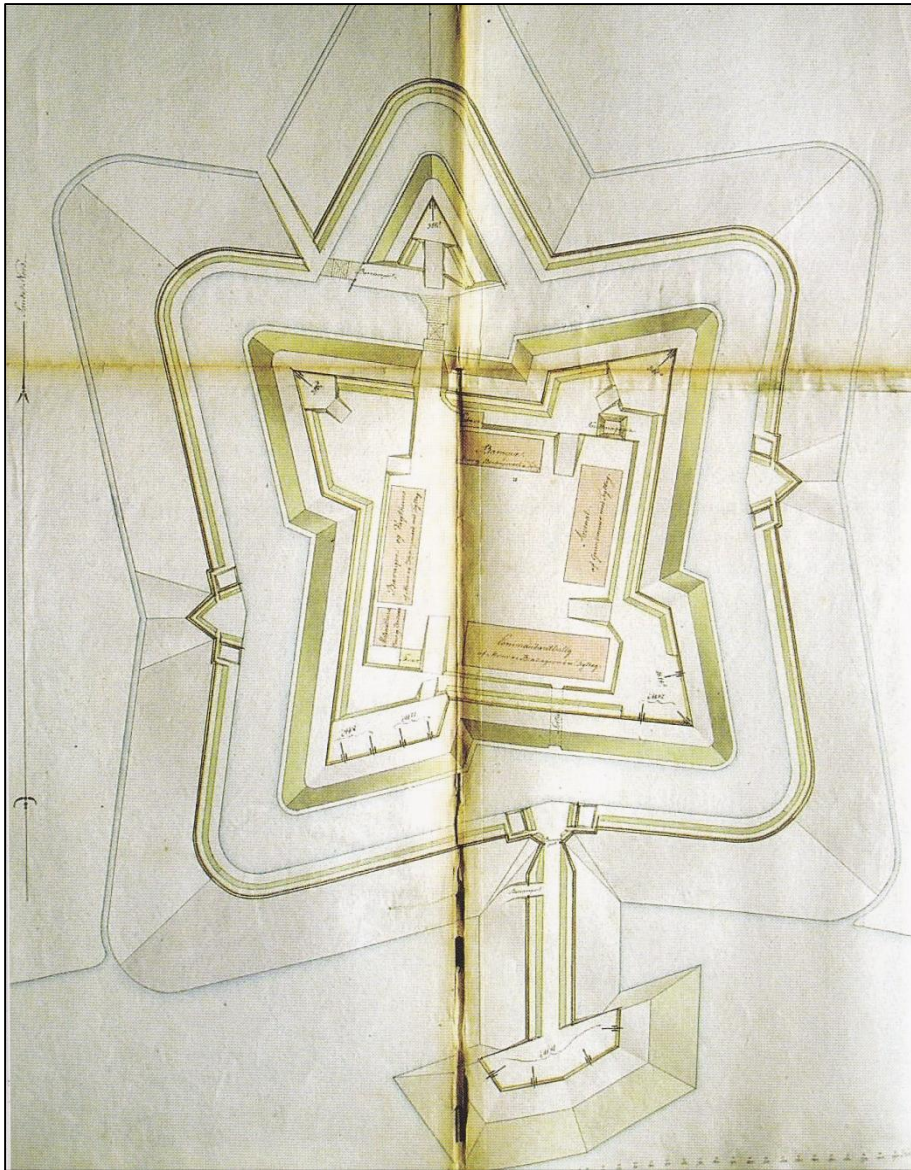

Fig. 15. Hals Skanse 1810. Bemærk at der er angivet tunnel i sydvolden og en bygning ved østvolden. Det drejer sig om det endnu eksisterende Tøjhus, der sammen med krudtkammeret nord for dette er de eneste bevarede bygninger i skansen.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁷ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a.

For Hou kommer relationen mellem by og batteri til udtryk på en lidt speciel måde, idet Houboerne opførte batteriet uden udgifter for kongen. Det gjorde Houboerne opmærksom på i et brev i foråret 1808, i hvilket Houboerne også søgte om tilladelse til at syde tangsalt, hvilket var blevet forbudt ifm. krigen, idet man frygtede, at røgen fra sydningen skulle udløse alarm. I første omgang fik man afslag men i anden omgang blev der givet tilladelse, under forudsætning af overholdelse af restriktioner ift. tid, varsling og sted.¹⁰⁶⁸ Krigen og forbudet mod at syde salt kom Houboerne på tværs; de manglede salt og dermed også penge. Det søgte man så at afbøde ved at opføre Hou Batteri udgiftsfrit, hvilket man derefter brugte som løftestang ift. at få lempet forbuddet.

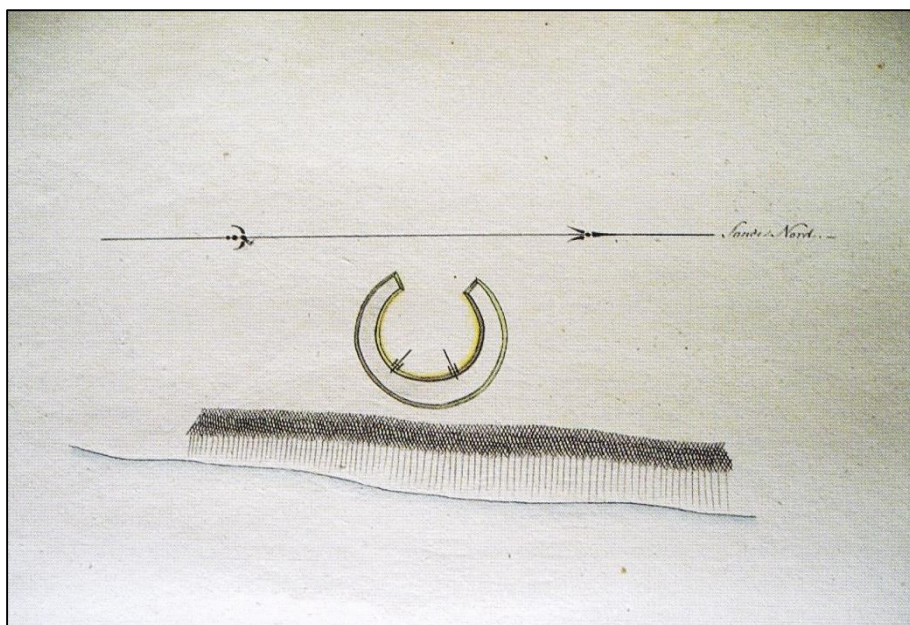

Fig. 16. Hou Batteri 1810.¹⁰⁶⁹

Det var således omfattende fornyelser der blev gennemført, såvel på selve skansen som ifm. nyopførelser i form af søbatteriet og batterierne i Egense og Hou. Tilføjjelsen af søbatteriet 1801 er den eneste egentlige, fortifikatoriske ændring der er sket på Hals Skanse siden dens opførelse 1653-1654. Det nu lidt mere præcist daterede Tøjhus eksisterer fortsat og er sammen med krudtkammeret de eneste bevarede bygninger i skansen, og endelig betød udbygninger og moderniseringer, at skansens

¹⁰⁶⁸ Rigsarkivet, Krigsministeriet, 2. Generalkommando, Bardenflet, kommandant over Jylland, 14. maj 1808, 16. juli 1808. Nielsen 2009 c s. 465-466.

¹⁰⁶⁹ Gengivet efter original i Rigsarkivet, Det kongelige Artilleri, Artillerikorpsset, Chefarkiv for General H. W. Huth, sager ang. krigen 1807-1814, Rapport over batterier fra Fredericia til Skagen og derfra til Ribe af Stabell 1810, pk. 27 a.

garnison blev øget, særligt med artillerister, idet infanteribesætningen ikke afveg meget fra de foregående perioders besætning. Da krigen kom i 1807, følte selv en storkøbmand i Aalborg at alt var på sin plads, og at Hals og Egense skanser forsvarrede indløbet til Limfjorden.¹⁰⁷⁰

Hals Skanse under Englandskrigen 1807-1814

Hals Skanse var involveret i kamp adskillige gange i løbet af Englandskrigen, ydede beskyttelse for fartøjer der var forfulgte af britiske orlogsfartøjer og søgte at afvise briterne, ofte med held men ikke altid i fuldt omfang, når disse angreb Hals havn for at tage fartøjer der.¹⁰⁷¹ Her skal redegøres for en hændelse, der inkluderede såvel Hals Skanse som batteriern i Egense og Hou, og som tillige knytter fæstning, by og konge sammen.

Ifølge allerunderdanigst rapport signeret af generalmajor Tellequist, kommandant over Nørrejylland, Randers den 27. november 1811, krydsede den 21. november 1811 en engelsk fregat ud for Kattegatkysten ved Hals. Efter at have taget en brig der kom fra nord, satte fregatten barkasser ud efter 11 svenske både, der ligeledes kom fra nord, og efter en norsk skonnert samt to jagter, der lå ud for indløbet til Limfjorden. Kommandant Ole Munch på Hals Skanse sendte straks en gruppe soldater med to mobile kanoner ud til Kattegatkysten øst for skansen, og anmodede månedsløjtnant Ohm, der lå med en luggert ved Hals, om at løbe ud, besatte den rekognoserbåd¹⁰⁷² der lå ved Hals samt endnu en båd, en skonnert, der alle gik ud for at redde de truede skibe fra fjenden. Luggerten og skonnerten, som havde en kanon ombord, beskød barkasserne så heldigt, at de forlod de ved fjorden liggende skibe og satte efter de 11 svenske både. De britiske fartøjer bragte sig derved i en position, så både luggerten og det udsendte feltbatteri fra land kunne beskyde dem, hvilket de gjorde så voldsomt, at de fire bageste britiske barkasser måtte være synkefærdige, som det antages. Affæren varede fra middag til det blev mørkt, og militæret blev ved stranden hele natten. Kommandanten roser militærets hurtighed og aktivitet, såvel i Hals som i Egense, der altså også havde deltaget i kampen, ligesom han melder, at månedsløjtnant Ohm udmærkede sig særdeles ved fartøjernes forsvar. Endelig fremgår det, at der ikke holdes heste til de feltkanoner der rykkede ud, men overkrigskommissær Brønnum leverede ved denne lejlighed, som han havde gjort det tidligere, beredvilligt sine heste til kanonernes transport. Hou Batteri nævnes ikke i Tellequists rapport, men ydede ikke desto mindre også en indsats i affæren, idet en del af de fartøjer, som briterne angreb, flygtede mod nord, forfulgt af de engelske barkasser. Da disse så kom inden for skudvidde af Hou Batteri, fyrede man løs her fra og det så voldsomt, at raperten under den ene kanon gik i stykker og kanonrøret væltede ned. På Tellequists rapport har Frederik VI

---

¹⁰⁷⁰ Strøyberg 1912 s. 48.

¹⁰⁷¹ For disse træfninger se Nielsen 2009 c s. 467-476, der også omhandler Egense og Hou. Her findes foruden almindelige henvisninger også henvisninger til samtidige kilder, herunder de ganske underholdende beretninger i *Nyttige og Fornøvelige Jydske Efterretninger 1807-1814*.

¹⁰⁷² Om Hals rekognoserbåd eller Aalborg Jagt, som den ifølge allerhøjeste befaling skulle kaldes, se Nielsen 2009 c s. 468.

skrevet, at beretningen skal indrykkes i Statstidende og at der skal skrives en meddelelse til Tellequist om, at kongen med fornøjelse har læst rapporten, da han så, at enhver havde opfyldt sin pligt til kongens tilfredshed.¹⁰⁷³

Fæstning, by og konge mødes her. Fra fæstningen var man årvågen og reagerede omgående da man observerede, hvad der var ved at ske på Kattegat og i Limfjordsmundingen. Fjordmundingen kunne beskydes fra Hals Skanse og Egense Batteri, men det var ikke tilstrækkeligt, og besætningen på skansen og byens civile tog affære. Man sendte et kommando ud til Kattegatkysten, som så satte de afgørende skud ind. Skønt de bevægelige kanoner var af mindre kaliber, nemlig de to 3-pundige kanoner på feltlavetter, så var det dog så som så med mobiliteten, hvis de skulle slæbes af soldaterne, men her trådte så den civile overkrigskommissær Brønnum til, som han havde gjort før, alt uegennyttigt og til fædrelandets og kongens vel, hvilket udløste samme konges anerkendende ord. De samme ord kunne være udløst ved en lignende indsats et hvilket som helst andet sted, men nu drejede det sig om dette specielle sted, og i kraft af indsatsen blev kongens opmærksomhed atter en gang rettet mod Hals Skanse og by.

Det har sikkert hjulpet gevaldigt på selvfølelsen i Hals Skanse, og har bidraget til den særlige fornemmelse for Hals by som by, der også lader sig iagttage i tiden: Forud for affæren i november 1811 var nemlig gået en begivenhed, der ligeledes kastede lidt kongelig glans over byen. Den 14. marts 1811 om eftermiddagen blev nemlig i Hals kirke af kaptajn de Fontenay påhængt løjtnant og lodsoldermand Duus den ham af hans kongelige majestæt allernådigst forundte orden som Dannebrogsmænd. Det skete i overværelse af en del af byens og omegnens embedsmænd og anseeligste indbyggere.¹⁰⁷⁴ Det er nok muligt, at Hals var et lille sted, men det var dog et sted der både rummede embedsmænd og anseelige indbyggere i et omfang der retfærdiggjorde, at det blev fremhævet at disse honoratiores overværede ordensoverrækkelsen.

Fæstningen og byen 1800-1814

I modsætning til de foregående perioder er der umiddelbart noget der tyder på, at byen i tiden 1800-1814 havde mulighed for at høste større fordel af skansens tilstedeværelse end tidligere. Da Hals mølle blev sat til salg i januar 1810 blev det fremhævet, at en betydelig fordel ved møllen var, at den både havde al den maling den kunne bestride i Hals sogn og at den tillige havde maling af magasinkorn til den nærliggende garnison. Men det blev åbenbart for meget af det gode, for i september 1811 beklagede pastor Obel sig over, at byens eneste mølle havde vanskeligt

---

¹⁰⁷³ Rigsarkivet, Krigsministeriet, 2. Generalkommando, rapport fra Tellequist til kongen 27. november 1811. Nielsen 2009 c s. 473-474. Nielsen 1997 s. 78. Overkrigskommissær Brønnum var ejer af Hals ladegård, Jensen 1988 s. 68.

¹⁰⁷⁴ *Nyttige og Fornøylelige Jydske Efterretninger* nr. 25 23. marts 1810. Nielsen 2009 c s. 471. Løjtnant Duus er ikke at forveksle med kammerråd Duus. Jensen 1988 s. 67-68 redegør for det enevældige standssamfunds rangorden som den kom til udtryk i Hals, hvor den absolut fornemste i det lille bysamfund var kommandanten på Hals Skanse.

ved at følge med, da Hals husede en talrig militærskare af alle slags.¹⁰⁷⁵

Der var da virkelig også mange munde at mætte på skansen og i byen. I 1811 blev opslået en stilling som marketender på Hals Skanse, for den som ville påtage sig at levere et dagligt, forsvarligt måltid varmt mad til 60-70 mand, for 13 sk. pr. mand om sommeren og 15 sk. pr. mand om vinteren. Til lønnen kom så følgende fordele: Fri bolig, fri marketenderiindretning, to kommisbrød, dvs. hærens ration, hver femte dag, 2 rdl. i månedsløn, tre til fire snese tørv dagligt fra 16. oktober til 15. april, 1/16 potte tran eller et lys hver aften i samme periode, samt frihed til i begrænset omfang at sælge øl, brændevin og tobak osv. Skulle man have lyst til denne stilling og være i stand til at stille garanti for det, der betroes, kunne man henvende sig til Hals kommandantskab på Hals Skanse.¹⁰⁷⁶

Den pågældende har formodentlig haft god omsætning da Nørrejske Roflotilles afdelinger fra henholdsvis Fladstrand og Udbyhøj havde opbragt et britisk fartøj ved Hjelm, hvilket udløste kongelig befaling om, at mandskaberne på østkystens roflotiller skulle have et gilde. Stedet til afholdelse af gildet blev mellem Udbyhøj og Fladstrand, nemlig Hals Skanses eksercerplads, og festen blev holdt den 28. august 1811, hvor man, omgivet af en flagsmykket skanse og by, blev beværtet med god mad, øl og brændevin, og dansede til den lyse morgen.¹⁰⁷⁷ Når der blev danset må man tro, at der også har været kvinder til stede og formodentligt også andre lokale beboere. Når dette gilde blev omtalt i *Nyttige og Fornøvelige Jydske Efterretninger* må det skyldens festens årsag og omfang. Der har ikke været tale om en hverdagsforeteelse. Skønt der ikke er kilder på tilsvarende men mindre begivenheder med mere beskeden baggrund, må der imidlertid også ved andre lejligheder have været mere eller mindre festlige sammenkomster mellem garnisonens soldater og byens indbyggere, og jo da i hvert fald sammenkomster mellem soldater og kvinder, der efterfølgende kom til udtryk i graviditet og fødsel af uægte børn.¹⁰⁷⁸

Ifølge folketællingen 1801 var der 982 personer i Hals sogn, og her af boede de 643 i selve Hals by.¹⁰⁷⁹ Det er i forskningslitteraturen af Svend Gram Jensen blevet påpeget, at Hals med et sådan indbyggertal i størrelse overgik godt en fjerdedel af landets købstæder, men alligevel var der tale om en erhvervsstruktur i hvilken handel overhovedet ikke indgik, idet handlende var henvist til at søge deres udkomme i købstæderne. Jensen påviser da også den sene enevældes detaljerede regulering af de varer som enkeltpersoner fik tilladelse til at sælge i Hals og endvidere, at egentlige handelsbevillinger først blev givet i tiden efter 1816,¹⁰⁸⁰ dvs. da skansen ikke længere havde garnison.¹⁰⁸¹ Om en selvstændig handelsstand var der

---

¹⁰⁷⁵ *Nyttige og Fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 4 12. januar 1810. Rigsarkivet, Fæstningskommandanten i Hals Skanse, Obel september 1811. Nielsen 2009 c s. 471-472.

¹⁰⁷⁶ *Nyttige og Fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 67 18. august 1811.

¹⁰⁷⁷ *Nyttige og Fornøvelige Jydske Efterretninger* nr. 71. 1. september 2011. Nielsen 2009 c s. 471. Om Nørrejske Roflotille se Pedersen 2009.

¹⁰⁷⁸ Jf. senere I dette afsnit.

¹⁰⁷⁹ Jensen 1988 s. 57. Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1801.

¹⁰⁸⁰ Jensen 1988 s. 57-61.

¹⁰⁸¹ Se Afvikling 1814-1848 hvor det vises, at Hals Skanse efter 1816 skulle ligge hen under tilsyn af en pensioneret officer og en tilkommanderet underofficer af artilleriet, og uden garnison.

ikke tale, og selv om den mere talrige garnison på Hals Skanse muligvis periodisk kunne øge omsætningen, så var der ikke tale om, at garnisonen kunne befordre udviklingen af et egentligt handelsliv. Det er nok muligt, at marketenderen kunne basere sin omsætning på garnisonen, men han var jo i forvejen sikret en fast indtægt og dertil et fast beløb pr. mand, som han tilberedte mad til. På handelstrukturen og lokaløkonomien havde garnisonen kun begrænset indflydelse og til tider negativ, som i 1811, da garnisonen lagde beslag på møllens kapacitet.

Forholdene i Hals sættes yderligere i perspektiv af udviklingen i Fladstrand i samme periode. Her argumenterede herredsfogeden i Horns herred Henrik Christian Hansen med, at folk i Fladstrand i mange år ganske ulovligt, da ej heller Fladstrand var købstad, havde drevet handel, håndværk, brændevinsbrænderi og værtshushold. Man kunne, argumenterede Hansen, lovliggøre disse forhold ved at gøre Fladstrand til købstad, og desuden ville købstadsprivilegier formentlig have den virkning, at flere udøvere af sådanne erhverv ville slå sig ned i byen. Argumenterne faldt i god jord. Fladstrand med ca. 600 indbyggere fik købstadsprivilegier den 25. september 1818, med ret til at føre navn af købstaden Frederikshavn.¹⁰⁸² En lignende fordel tilfaldt ikke Hals, som havde et tilsvarende indbyggertal i perioden, og igen ser man bort fra Hals' købstadsprivilegier, hvis eksistens man næppe har været opmærksom på.

Garnisonen var for lille til at give Hals et garnisonsbymæssigt præg, og trods renoweringer og nye tilføjelser til fæstningsværket, så medførte det fortsat ej heller, at garnisonsbymæssige bygninger kom til at præge byen. Sådanne bygninger lå alle inde i skansen i modsætning til situationen i Fredericia, hvor udgifterne til vedligeholdelse af garnisonens mange bygninger 1825-1839 langt oversteg udgifterne til vedligeholdelse af fæstningsanlægget. Fra 1842 skete desuden en vis forøgelse af garnisonen og udbygning af de garnisons- og fæstningsmæssige faciliteter i Fredericia, og i modsætning til Hals vedblev Fredericia at være fæstning efter enevældens ophør.¹⁰⁸³ Kommandanten på Hals Skanse var måske nok den i standssamfundet højst rangerende person, men i den udstrækning vi har kunnet spore byens sociale strukturer i perioden, var disse mere defineret af netop det enevældige standssamfund end de var af garnisonens tilstedeværelse. Man kan således ikke sige, at Hals var et sted, hvis økonomi, fysiske miljø, sociale og kulturelle liv var præget af et militært anlægs tilstedeværelse.

Mht. det mere personlige forhold mellem medlemmer af garnisonen og lokalbefolkningen, så var der på skansen og i byen, som det fremgår af Stabells rapport 1810, garnisoneret 60 mand, og som marketender på skansen skulle man påtage sig at lave mad til 60-70 mand. Desuden ved vi, at nogle var indkvarteret på skansen, nogle i byen. Ift. vores viden om barakkernes antal og størrelse, har omtrent 30 mand været indkvarteret i skansen, resten i byen, hvilket er hvad vi kan sige om den private indkvartering. Ved folketællingen 1801 var der som nævnt 982 personer i Hals sogn, incl. Skovshoved og Hou; af de 982 personer boede de 643 i Hals

---

¹⁰⁸² Hansen 1968 s. 22-26. Christensen, Pedersen 2015 s. 14-16.

¹⁰⁸³ Husted 2010 bd. 2 s. 178-189, Husted 2010 bd. 3 s. 62-152.

by.¹⁰⁸⁴ Vi ved ikke med sikkerhed, hvor stor en del af soldaterne der har haft kone og børn, men under alle omstændigheder er der kommet flere soldater til byen og garnisonen er dermed kommet til at fylde mere. Alene antallet af soldater, 60-70 mand ud af en befolkning på 643, er en stigning, og medregnes eventuelle familier kan antallet af den soldaterrelaterede befolkningsdel kom op på omkring 100. Spørgsmålet er så, om den ift. tiden 1764-1800 stærkt øgede garnisons tilstedeværelse har sat sig spor i Hals sogns kirkebog.

Af Hals sogns kirkebog fremgår, at der i tiden 1800-1814, dvs. en periode på 14 år, blev født i alt 524 børn. Af disse var de 50 fødsler uægte børn. Af de 524 børn kan 38 relateres til Hals Skanse. Af disse 38 børn var de 22 ægtefødte, de 16 uægte. Dvs., at skansens andel af ægtefødte børn i Hals, 16 ud af 50, er ganske stor. Det er imidlertid ikke udelukkende udtryk for, at skansens soldater har søgt at forplante sig med maksimal hastighed. Blandt forældrene til de uægte børn, der kan knyttes til skansen, er i 1804 Kirsten Eilertsdatter af Hals Skanse med musketer Petri, dvs. at de begge boede på skansen, og samme år Johanne Nielsen af Hals Skanse, der kom galt afsted med en styrmand. I 1805 var den gal med Kirsten Eilertsdatter og musketer Petri igen. Endnu engang var de forældre til et uægte barn, så de var trofaste i deres synd. Det var konstabel Anders Ellefsen ikke. Han producerede et uægte barn med Anne Kirstine af Skovshoved i september 1802 og med Merete Nielsdatter i marts 1803, samt et ægtefødt barn med Johanne Kirstine Christensdatter i oktober 1805, hvor han så i øvrigt var blevet overkonstabel. Anders Ellefsen tegner sig således alene for to af de 16 uægte børn, men trods Ellefsens indsats må det fortsat siges, at Hals Skanses andel af ægtefødte børn i det totale tal er ganske stor. Til gengæld er der ift. foregående periode en større andel af ægtefødte børn på Hals Skanse. Hvor det i perioden 1768-1800¹⁰⁸⁵ blot var et ud af seks børn med tilknytning til skansen, der var ægtefødt, er det i tiden 1800-1814 22 ud 38 børn, der er ægtefødte. Endelig skal det bemærkes, at fødselstallet på skansen er betydeligt højere i de blot 14 år end i den foregående periodes 32 år. Her blev blot seks børn født, mens det i herværende periode er 38. Det vidner om, at yngre folk er flyttet ind på skansen og i byen, uanset om resultatet er ægte eller uægte. Den produktive overkonstabel Ellefsen giftede sig i øvrigt i 1804 med Johanne Kirstine Christensdatter, dvs. den senest besvangrede, og undgik på den måde fængsel på vand og brød i otte dage, hvilket var straffen for tredje gangs lejermål.¹⁰⁸⁶ Deres ægteskab var et af de ti der i tiden 1800-1814 kan knyttes til Hals Skanse, mens der i tiden 1768-1800 kun fandtes to. Mht. konfirmander er der ingen oplysninger ifm. Hals Skanse, mens der mht. døde har kunnet konstateres 12 dødsfald 1800-1814, mod ti 1768-1800, der kan knyttes til Hals Skanse. Igen er der her ikke overraskende en stor overvægt af ældre, fra 66 til 80 år 5 stk., fra 44 til 59 år 2 stk., og så fem ganske små børn, fra 13 dage over fire og otte måneder til 2½ år.¹⁰⁸⁷ Når tillige

¹⁰⁸⁴ Rigsarkivet, Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1801. Jensen 1988 s. 57.

¹⁰⁸⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814 starter som det fremgår fire år inde i den i det foregående behandlede periode hvor skansen som anført var uden garnison i tiden 1764-1772.

¹⁰⁸⁶ Koefoed 2008 s. 289-290.

¹⁰⁸⁷ Landsarkivet for Nørrejylland, Hals Sogn, kirkebog 1768-1814, tiden 1800-1814.

tages fødselstallene, ægte og uægte, i betragtning, vidner det om en relativt høj fødselshyppighed for folk med tilknytning til skansen, hvilket skyldes, at der med krigen rykkede unge mænd, kvinder og par ind i byen og på skansen.

Ganske vist har tallene fra Hals Skanse, skønt øgede ift. den foregående periode, ikke den store indflydelse i det samlede fødselstal, ligesom det øgede børnetal med tilknytning til garnisonen ikke har sat sig spor i byens og sognets skolehistorie;¹⁰⁸⁸ skansen bidrag udgør mindre end 10 %, men vidner dog om en vis interaktion med byens befolkning og tillige om, at skansens besætning under Napoleonskrigene var mere aktive på den front i den her behandlede 14-årige periode, end man var i den foregående 32-årige fredsperiode. Det betyder dog ikke, at Hals ift. befolknings-sammensætning var en by, der var præget af et militært anlægs tilstedeværelse i en grad, så man kan tale om at Hals udviklede garnisonsbymæssige karakteristika. Og med fredslutningen 1814 var enhver tanke i den retning, uanset hvilke parametre man måler på, udelukket.

Fredsslutningen 1814 fik også betydelige konsekvenser for Glückstadt. I tiden 1807-1814 udkæmpedes en kanonbådskrig med britiske fartøjer på Elben, og i december 1813 og januar 1814 var byen belejret af den britiske flåde fra søsiden og af et svensk-engelsk-russisk korps fra landsiden. Efter bombardement overgav byen sig i januar 1814. I fredstraktaten bestemtes det, at Glückstadt skulle være åben by, og 1814-1816 blev fæstningen ødelagt. Glückstadt havde aldrig levet op til ambitionerne, og ødelæggelsen af fæstningsværkerne blev ifølge forskningslitteraturen modtaget med glæde i Glückstadt, for i 200 år havde borgerne måttet lide under, at deres by var en fæstning.¹⁰⁸⁹ I Hals var garnisonen for lille og fæstningen lå ved siden af byen. I Glückstadt havde garnisonen været for stor, og fæstningen havde omkranset byen.

Afvikling 1814-1848

Endnu i 1814 figurer Hals Skanse på kortet over Danmarks stadigt færre fæstninger, og endnu 1814-1816 er der et detachement af 3. Jyske Infanteriregiment og et artilleridetachment på skansen. Sidste kommandant er i samme periode Ole Munch.¹⁰⁹⁰ Egense Batteri blev demonteret i januar 1814 mhp. at sejle kanoner mv. til Fyn men transporten blev forsinket af vintervejret, og inden det chartrede skib kom afsted var fredstraktaten i Kiel underskrevet natten mellem den 14. og 15. januar 1814. Materialerne blev i første omgang placeret i Blødens magasin, ved vinterhavnen ved Grønlandslykke vest for Hals by, og må senere være blevet overført til Hals Skanse. Hou Bateria blev demonteret 25. januar 1814, og kanoner og materiel sendt til Hals Skanse.¹⁰⁹¹

Efter 1816 blev Munch tilsynsførende med skansen, og i tiden mellem 1816 og 1848 begyndte man ifølge Gregersen at rive de gamle bygninger ned og genbruge

---

¹⁰⁸⁸ Nielsen 2012 b s. 141-205.

¹⁰⁸⁹ Möller 2005 s. 141-142, Jagd 1986 bd. II s. 67, Frandsen 2008 s. 66, Köhn 1966 s. 52-53.

¹⁰⁹⁰ Lorenzen 1957 s. 78. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 139, 141.

¹⁰⁹¹ Nielsen 2009 c s. 476, 482, Lund, Nielsen 2009 b s. 645, 653-654. Rigsarkivet, Generalitets og kommissariats Collegiets indkomne skrivelser 1807-1815, uafgjorte fordringer efter krigen 1807-1814, nr. 25.

materialerne i Hals by.¹⁰⁹² I samme periode brugte lodserne fortsat skansen, hvilket kunne afstedkomme nogen uorden; skønt skansen ikke var aktiv fæstning var der fortsat tale om militært område, hvor ikke hvem som helst kunne færdes. Af en rapport og inventarieprotokol over arsenalbeholdningen på Hals Skanse 1828 fremgår det da også, at der fortsat er forskellig ammunition, krudt og kugler på skansen, ligesom kanonerne beskrives nøje. Protokollen er meget vanskelig at læse pga. bleget og sine steder forsvundet skrift, skrevet med spids pind og en ringe kvalitet blæk, men det lader sig bestemme, at en af skansens kanoner var støbt af Franciscus Boen i Glückstadt 1651.¹⁰⁹³

I 1848 kommer skansen til at spille en mindre rolle i den imaginære Slavekrig, et rygte uden hold i virkeligheden, som spredte panik i Jylland og først stoppede, da det nåede Skagen. Man sendte våben fra skansen til Aalborg, så borgerne der havde noget at modstå de hærgende slaver med.¹⁰⁹⁴ Så var Treårskrigen mere reel. Treårskrigens første danske offer faldt efter alt at dømme ved Hals Skanse. Efter krigens udbrud i marts 1848, skulle indkaldte sømænd sejles fra Aalborg til København for at gøre tjeneste i flåden. Dampskibet Iris (fig. 17), der skulle fragte sølimitterne, var i anledning af krigen blevet udstyret med tre kanoner, en i hver side og en på dækket midt på skibet, så den kunne drejes, og da Iris den 5. april 1848 ved 18-tiden nåede til Hals, fik nogle af de ombordværende artillerister den idé, at de ville saluttere Hals Skanse. Man ladede kanonen midtskibs, mens sølimit Jens Peter Kaarup fra Frederikshavn intetanende var under dæk. Netop som man fyrede dukkede Jens Peter Kaarup op på dækket, ret ud for kanonen. Kaarup fik hele ladingen i underlivet "saa at Tarmene udvæltede," og døde næste morgen af sine sår.¹⁰⁹⁵ Den salut kunne de ivrige artillerister godt have sparet sig. Salutten blev ikke besvaret fra Hals Skanse. Skansen fungerede jo ikke længere som fæstning.

I 1816 var Hals Skanses funktion som fæstning stillet i bero og værkerne skulle ifølge kongelig resolution ligge hen, under tilsyn af en pensioneret officer og en tilkommanderet underofficer af artilleriet. Det var denne resolution, der sendte skansen på vej mod den endelige nedlæggelse. Man holder op med at kere sig om den. I 1848 bliver skansen nedlagt som fæstning (fig. 18).¹⁰⁹⁶

---

¹⁰⁹² Jf. Gregersen 1956 s. 76, 78. Jeg har ikke fundet en militær beslutning om dette. I det hele taget tynder kilderne ift. skansens afvikling ud, og de kilder der findes er af ringe karakter. Et hus skulle endog være flyttet fra skansen og ud i byen og genopført, idet huset dog var lidt smallere i byudgaven, da de yderste ender af bjælkerne var rådne og måtte skæres væk. Gregersen 1956 s. 78. Det er siden blevet reder ned. Et fotografi af huset er gengivet i Nielsen 1995 nr. 15.

¹⁰⁹³ Gregersen 1956 s. 77, Nielsen 2009 c s. 476, Nielsen 2002 s. 21. Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv, jr.nr. 97, Hals Lodseri. Rigsarkivet, Tøjjetaten, Hals Skanse Arsenal, udgæede skrivelser 1794-1840 mm. Desuden ses en kanon at være støbt i Nürnberg 1640 og en i København 1677. De øvrige lader sig ikke bestemme nærmere. Teksten på kanonen fra Glückstadt i Hals Skanse var: FRANCISCUS BOEN M. FECIT. GLVCKSTAD. A. 1651, dvs. Franciscus Boen gjorde mig Glückstadt året 1651. Om stykkestøbere i Glückstadt og Boen se Blom 1883-1884 via tidsskrift.dk s. 9.

¹⁰⁹⁴ Thomsen 2001 s. 19, 20, Nielsen 1997 s. 22, 24. Om Slavekrigen og andre rygter 1848 se Friis 2004.

¹⁰⁹⁵ Gotfredsen 2006 s. 18-19, som bygger på Aalborg Stiftstidende 6. april 1848, 9. april 1848.

¹⁰⁹⁶ *Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske krigsmagt til lands angaaende 1801-1830* 6.2 s. 324. Vaupell 1876 bd. II s. 733 nævner efter 1811 blot Thomes Müller, som var kommandant i Fladstrand, jf. Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 141, Gregersen 1956 s. 78, som henviser til Hals

Fig. 17. Dampskibet Iris passerer Hals Skanse for udgående, ca. 1840.¹⁰⁹⁷ Endnu er Hals Skanse fæstning, og bag de distinkte volde ses tre af skansens fire bygninger. Den fjerde bygning, Tøjhuset, er skjult bag den søndre barak, men eksisterer endnu i 2015. Som kongelig fæstning er Hals Skanse naturligvis forsynet med splitflag.

Hals Skanse figurerer da heller ikke i ordrerne af marts 1848 om armering af fæst-

---

Skanses Regnskaber mm., Hærens Arkiv, Lorenzen 1958 s. 64, Trap 1961 s. 998, Upubliceret materiale, Christensen 1988 s. 126, Nielsen 2009 c s. 476. Jeg har ikke fundet et dokument der meddeler nedlæggelse af Hals Skanse og ingen yderår i de centrale arkivalier i Rigsarkivet vedr. Hals Skanse går til 1848 i samlingerne, skønt de gør det i titlerne, men beslutningen kan naturligvis ligge et ganske andet sted.

¹⁰⁹⁷ Udsnit gengivet efter original på Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum. Litografi efter gouache af Rasmus Henrik Kruse. Gouachen findes på Fur Museum, og kan ses anvendt som omslagsillustration på Nielsen 1994.

ningsanlæg i kongeriget og hertugdømmerne.¹⁰⁹⁸ I 1849 blev Junigrundloven indført. Byen var aldrig blevet, og fæstningen og kongemagten var ikke hvad de havde været.

Fig. 18. Hals Skanse, sidste del af 1800-tallet. Skansen er fotograferet fra ravelinporten efter nedlæggelsen af skansen som fæstning 1848. Endnu er hovedbroen ikke erstattet af dæmning, men tunnelen gennem nordvolden er væk. Volden er dog forsynet med port, og hvor broen lander op mod volden ses de karakteristiske spærringer i brosiderne, hvor disse støder op mod volden. Billedet er formodentligt det ældste, eksisterende fotografi af Hals Skanse.¹⁰⁹⁹

6.3. Fæstningen, byen, kongen – Tiden 1800-1849 – Konklusion

For så vidt angår afhandlingens komparationer kan konstateres, at Glückstadt blev nedlagt som fæstning i 1814. Fredericia var fortsat fæstning efter enevældens ophør 1849. Man har fra kongemagtens side vurderet, at man fortsat havde brug for flankefæstningen Fredericia og for at sikre forbindelsen til Fyn, mens man ikke længere havde brug for den tidligere grænsefæstning Glückstadt, idet det forsvarsmæssige tyngdepunkt var forskudt mod nord. Ligeledes har man vurderet, at man ikke længere havde brug for Hals Skanse som aktiv fæstning, primært mhp. at fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen.

Mht. spørgsmålet om, hvilke anlægs- og bygningsmæssige initiativer der blev

---

¹⁰⁹⁸ Jagd 1986 bd. 2 s. 128. De pågældende fæstningsanlæg er København, Kronborg, Frederiksort, Rendsborg, Fredericia, Nyborg og Korsør. Hansen 2013 s. 82 skriver, med henvisning til Jens Rahbek: *Dansk militærpolitik fra Tronskiftet i 1839 til Krigens Udbrud i 1848* 1973 s. 23, at Rendsborg i 1848 næst efter København var den stærkeste fæstning i det danske monarki og at den reelt var den eneste fæstning på den jyske halvø.

¹⁰⁹⁹ Gengivet efter original i Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv.

gennemført ifm. Napoleonskrigene 1800-1814 og hvilke konsekvenser Napoleonskrigene havde ift. mandskab og materiel kan svares, at der, ud over renoveringer af det eksisterende anlæg, allerede i 1801 blev opført et søbatteri som en ny del af Hals Skanse. Tilføjelsen af søbatteriet er den eneste egentlige, fortifikatoriske ændring der er blevet gennemført på Hals Skanse siden opførelsen 1653-1654. Renæssancetidens bastionære fæstning, udviklet i det der senere er betegnet som den militære revolution, havde således en grundform der betød, at den endnu under Napoleonskrigene kunne fungere som aktiv fæstning. I forlængelse af opførelsen af søbatteriet opførtes ligeledes i 1801 epaulement og batteri ved Egense, på sydsiden af Limfjorden, hvilket blev erstattet af et nyt batteri og et vagthus i 1809, således at fjordmundingen kunne lægges under krydsild fra Egense Batteri og Hals Skanse. I 1807 etableredes Hou Batteri til beskyttelse af skibstrafikken mellem Hals og Fladstrand. Batterierne i Egense og Hou var under kommando fra Hals Skanse, der således blev centrum i et mindre forsvarssystem på Jyllands Kattegatkyst, men bevogtningen af Limfjordsmundingen var stadig Hals Skanses centrale opgave. Bygningsmæssigt er vi kommet en smule nærmere på dateringen af det endnu eksisterende Tøjhus i Hals Skanse, som er opført engang mellem 1801 og 1810, og ikke 1812. Mht. materiel blev skansen og de to batterier bestykket med det skyts, man havde angivet, og en del af skytset blev monteret som mobilt artilleri. Mandskabsmæssigt betød ændringerne, at garnisonen blev øget fra ca. 14 til 60-70 mand; en forøgelse, der skyldtes at flere artillerister blev tilført garnisonen. Garnisonen var indkvarteret dels i Hals Skanse, dels i Hals by.

Mht. spørgsmålet om Hals Skanse i krig, dvs. spørgsmålet om, hvorvidt skansen udfyldte dens funktion, kan svares, at det gjorde den. Det lykkedes at afvise angribende, britiske fartøjer, og i hovedsagen at forhindre disse i at erobre danske fartøjer. Ifm. den her behandlede hændelse viser forløbet tillige, at skansens garnison var effektiv og bevægede sig ud af skansen til Kattegatkysten for at drive fjenden væk, og garnisonen fik i den forbindelse hjælp af byens civile befolkning, hvilket alt sammen fik kongens opmærksomhed, der således atter, for en kort stund og i en helt anden anledning end den hidtil behandlede, rettede sig mod Hals Skanse og by.

Mht. spørgsmålet om, hvorvidt Hals lader sig karakterisere som garnisonsby i perioden og hvorvidt den mandskabsmæssige situation havde konsekvenser for relationen mellem fæstning og by kan svares, at Hals ikke udviklede garnisonsbymæssige karakteristika i perioden, uanset hvilke parametre man måler på. Dvs. en by, hvis økonomi, fysiske miljø, sociale og kulturelle liv er præget af et militært anlægs tilstedeværelse. Bygningsmæssige faciliteter var koncentreret i skansen, garnisonen var for lille til at sætte en handels- og erhvervs-mæssig udvikling i gang, og garnisonens indflydelse på det sociale og kulturelle liv lader sig ikke spore. Tvært imod synes den sene enevældes rangssamfund at være det, der sætter dagsordenen, lige som den centralistiske styring af handelslivet virkede begrænsende og de udstedte handelsbevillinger kom for sent ift. garnisonen, der således ikke kunne virke befordrende for handelslivet. Selv når større ordrer placeres i Hals, som ifm. møllens levering af magasinkorn, har dette en begrænsende effekt, idet militæret

optog møllens kapacitet. Ifm. det personlige forhold mellem garnisonen og lokalbefolkningen angiver det øgede antal uægte fødsler med tilknytning til skansen både at garnisonen er forøget, og at den består af mennesker i den reproduktive alder. Men fortsat er garnisonen for lille til at man kan sige, at dens tilstedeværelse er afgørende for befolkningsudviklingen i Hals, om end den giver et positivt bidrag til denne.

Efter fredsslutningen 1814 begynder sidste fase i skansens historie som aktiv fæstning. Man afvikler. Først trækkes garnisonen ud, men man har dog området under overvågning. Der udarbejdes med lange mellemrum papirer og rapporter vedr. skansen, men det er som om man blot har opgivet skansen i 1816, og nu lader den sygne hen som fæstning. For så vidt er det skansens held, for fæstningsanlægget rørte man ikke ved. Man hverken forbedrede eller forringede ift. fæstningsanlægget, men lod folk i Hals have en slags tag-selv-byggemarked og lod bygninger og materialer gøre nytte i huse i Hals by. I den forstand kan man sige, at fæstning og by endeligt blev integrerede i Hals Skanses sidste tid som fæstning. I 1848 er det forbi. Hals Skanse er ikke mere aktiv fæstning.

7. KONGENS FÆSTNING OG BY – KONKLUSION

Kongemagt, fæstning og by

Med denne undersøgelse af Hals Skanses konstruktion, funktion og virkningshistorie og dermed af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renæssance og enevælde, er afklaret en række forhold i Hals Skanses og Hals bys historie, som tillige bidrager til den lokale, nationale og internationale forskning. Det gælder ift. det lokale niveau i særdeleshed den systematiske analyse af kilderne til Hals Skanses og Hals bys historie, på det nationale niveau særligt ift. den garnisonsbyhistoriske forskning, og på det internationale niveau særligt ift. betydningen af den bastionære fæstnings position i diskussionen om den militære revolution. Dele af forskningen har vist sig ikke at have gyldighed for Hals, mens andre dele har vist sig at have en overraskende høj grad af gyldighed, særligt den militære revolutions betydning for Hals Skanse, dens konstruktion, funktion og virkning. Den relationsbestemte analyse har været bestemmende for, hvad jeg søgte efter og hvorledes jeg tolkede kildematerialet, hvormed jeg har kunnet fange forhold og udsondre oplysninger, som formodentligt ellers ville være blevet overset. Således har f.eks. de garnisonsbymæssige implikationer været mindre end kildematerialet umiddelbart kunne give forventninger om, om end forhold som militære og civile situationer og militær og civil identitet har ladet sig afdække, mens på den anden side anlæggets kvalitet og holdbarhed og kongemagtens insisteren på opretholdelse af funktionen har vist sig at være på et højere niveau end stedets konstitution umiddelbart giver forventning om. Undersøgelsen har givet en detaljeret indsigt i og forståelse af den militære revolutions konsekvenser et givet sted, og en både bredere og dybere forståelse af de nationale overvejelser og planer og rigets fæstningsforsvar, som stedet indgik i, herunder de bymæssige aspekter. Såvel ift. det fortifikatoriske resultat som ift. de overordnede planer for rigets fæstningsforsvar, er tiltældet Hals Skanse og by et eksempel på, hvilke konsekvenser virkeliggørelsen af disse forhold havde på lokalt niveau. Dvs. den militære revolutions konsekvenser undersøgt på mikroniveau, i praksis, i krig og fred. Disse og flere andre forhold skal uddybes i det følgende.

Kongemagt og fæstning

I 1626 tog Danmarks rigsråd med kongens godkendelse initiativ til at opføre et fæstningsanlæg ved Limfjordens munding og efter alt at dømmes blev Hals Skanse opført 1626-1627 på det sted, hvor skansen ligger i dag, som led i befæstningen af riget. Der var tale om et relativt enkelt anlæg, hvorfor Hals Skanse frem til 1653 burde kaldes Hals Redoute. Der var tale om et anlæg, der var udført i overensstemmelse med de samtidige, moderne fortifikatoriske principper. Redoutetypen optrådte som nederste led i den fortifikatoriske typologisering. Denne redoute blev 1627-1629 udbygget af de kejserlige besættelsestropper til et anlæg der ligeledes var dikteret af de fortifikatoriske nyvindinger; imidlertid var der ikke tale om en

fuldt udbygget bastionær fæstning, men om en fortifikationstypologisk bastard, en mellemting mellem en redoute og en skanse. I tiden 1630-1646 var Hals Skanse ikke i større omfang genstand for kongemagtens interesse. I 1646 kommer skansen igen til at spille en vis rolle på det nationale niveau, om end på det forberedende stade. For tiden 1630-1652 er Hals Skanse i nogen grad gledet ud af fokus hos kongen og rigsrådet. Ikke desto mindre var skansen ikke opgivet som fæstning, idet Hals Skanse som militært anlæg spillede en vis rolle før og efter Torstenssonfejden. I 1653-1654 renoverede kongemagten Hals Skanse, med udgangspunkt i anlægget 1626-1627 og de til dette føjede ændringer 1627-1629. Resultatet var en bastionær fæstning, som denne var udviklet i senrenæssancen. Skansens grundform har baggrund i den type der blev udviklet ifm. det, man senere har betegnet som den militære revolution og som denne type findes i de samtidige, internationale idéer om den bastionære fæstning. Anlægget tog i 1653-1654 et trin op i det fortifikatoriske hierarki til skanse, der også kan kaldes fæstning. Den bastionære fæstnings generelle udvikling nåede sit toppunkt i den form som Hals Skanse fik, og som den har endnu i dag. Hals Skanse var i 1654 et fuldt moderne anlæg. Kongemagtens hensigt med dette anlæg var at sikre indsejlingen til Limfjorden, og at sikre Limfjordslandet og Vendsyssel, ligesom anlægget skulle fungere som flankestilling i forsvaret af Jylland og sikre forbindelsen til Norge. Denne funktion levede skansen kun delvist op til, idet den blev erobret af tyske tropper under Kejserkrigen, som så anvendte skansen til det samme i kejserens tjeneste, og af svenske tropper under Karl Gustavkrigene. Det lykkedes dog også fra dansk side at afslå et svensk flådeangreb, hvormed idéen med Hals Skanse som spærrefæstning blev bekræftet.

Den centraliserede, statslige forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område 1660-1700 resulterede i øget fokus på Hals Skanse fra kongemagtens side, hvilket kom til udtryk i en række planer og projekter. Kongemagten opfattede fortsat Hals Skanse som den centrale fæstning til forsvar af Limfjordslandet og Vendsyssel, og til sikring af forbindelsen til Norge. Man renoverede derfor Hals Skanse 1675-1677 uden at foretage fundamentale fortifikatoriske ændringer, om end tilføjelsen af det i nordvolden indmurede krudtkammer er ganske markant. Efter 1686 sætter en betydningsforskydning mod Fladstrand ind når det gælder forbindelsen til Norge, men den fæstningsmæssige situation i Hals er uændret. Der er ikke tale om, at interessen for Hals Skanse fra kongemagtens side aftog eller forsvandt. Dette skyldes Hals Skanses primære funktion. Ved år 1700 var Hals Skanse i stand til at udføre denne primære funktion, nemlig at sikre indsejlingen til Limfjorden, og den sekundære funktion var at sikre forbindelsen mellem landsdelene.

I tiden 1700-1720 gennemføres omfattende renoveringer af bygninger og anlæg på Hals Skanse. I samme periode forøges skansens artilleri, lagrene blev holdt vedlige og den permanente besætning bestod af 15-19 mand. Skansen løste den tiltænkte opgave, og desuden blev skansen anvendt som straffested. På Hals Skanse gennemføres i tiden 1720-1764 store bygningsmæssige arbejder, ligesom der på det fæstningsmæssige område gennemføres store arbejder. Garnisonen bestod i hovedparten af perioden af 14 mand, der alle var indkvarteret i Hals Skanse, når bortses fra en kort periode, hvor mandskabet undtagelsesvist måtte bo i byen

mens en ny barak blev opført. Materiellet blev vedligeholdt, og skansens funktion blev ikke ændret. Hals Skanse varetog i tiden 1700-1764 de besluttede funktioner, der var uafhængige af de militære konjunkturer, dvs. så længe kongemagten vurderede, at disse funktioner skulle opretholdes. Da denne vurdering ifm. reformerne ændrede sig i 1764, blev Hals Skanse nedlagt som aktiv fæstning.

For perioden 1764-1800 gælder det, at det civile mellemspil 1764-1772 er den eneste periode i renæssance og enevælde, i hvilken Hals Skanse ikke var i funktion som fæstning. Kongemagten købte Hals Skanse tilbage i 1773. Man havde brug for skansen for at sikre indsejlingen til Limfjorden og for at sikre Vendsyssel. Efter renovering af anlægget blev dette i 1788 meldt klar til kamp. Man genanvendte de gamle kanonrør, der ved salget i 1764 var blevet efterladt på voldene. Den lille garnison, 12-14 mand, boede på Hals Skanse, hvor også soldaternes koner og børn boede.

Ifm. Napoleonskrigene gennemføres der dels renoveringer af den eksisterende skanse og dels opføres i 1801 et søbatteri som en ny del af Hals Skanse, ligesom skansen tilføres det nødvendige materiel. Tilføjelsen af søbatteriet er den eneste egentlige, fortifikatoriske ændring der er blevet gennemført på Hals Skanse siden opførelsen i 1653-1654. I tilknytning til skansen opførtes i 1801 epaulement til kavaleri og et batteri ved Egense på sydsiden af fjorden. 1801-anlæggene ved Egense blev erstattet af et nyt batteri og vagthus i 1809, således at Limfjordens munding kunne lægges under krydsild fra Egense Batteri og Hals Skanse, som det også havde været hensigten med 1801-anlægget i Egense. I 1807 etableredes Hou Batteri, til beskyttelse af skibsfarten mellem Hals og Fladstrand. Batterierne i Egense og Hou var under kommando fra Hals Skanse. Bevogtningen af Limfjordens munding var fortsat Hals Skanses centrale opgave. Bygningsmæssigt kan vi nu datere Tøjhuset i Hals Skanse til opført mellem 1801 og 1810. Mandskabsmæssigt betød ændringerne, at garnisonen blev øget til 60-70 mand. Garnisonen var, med koner og børn, indkvarteret dels i Hals Skanse, dels i Hals by. Skansen udfyldte dens funktion frem til 1814. Efter 1814 sygner skansen så at sige hen, og i 1848 nedlægges Hals Skanse som fæstning.

Kongemagt og by

I tiden 1614-1625 er det ifm. søfart og handelsmæssige forhold og i tiden 1625-1629 ifm. forsvarsmæssige forhold, Hals som lokalitet påkalder sig kongens interesse. Heller ikke i tiden 1630-1652 er det bymæssige forhold, der karakteriserer relationen. Derimod bliver kongens opmærksomhed på de besejlingsmæssige forhold ved Hals skærpet. Mod slutningen af perioden bliver kongemagten igen opmærksom på stedets vigtige, strategiske beliggenhed. Kongens initiativer ift. Hals by i tiden 1653-1660 følger de principper for etablering af fæstninger og fæstningsbyer, som var blevet udviklet i de foregående år. Initiativerne indtræder i trin. I 1655 besluttet det, at tolden af alle skibe, der besejler Limfjorden, skal betales i Hals. I 1656 tildeles Hals vidtgående købstadsprivilegier og samme år afstikkes den nye by. By og borgerskab skulle sikre handelen i område, og mhp. at sikre forsyninger til fæstningen tilgodeses bønderne, begge dele i overensstemmelse med de forud-

sætninger for etablering af fæstninger, der blev formuleret i 1655. Omstændighederne betød, at planerne ikke kom til udfoldelse.

I tiden 1660-1700 er der kun få spor af relationen kongemagt og by i kilderne. Anlæg forfalder og sælges, og fra kongemagtens side er der faldende, nærmest ikkeeksisterende interesse for Hals. Denne manglende interesse skal forklares ved de generelt dårlige forhold for byudviklingen 1660-1700. Ift. kongerigets generelle situation var der ikke økonomi til at støtte en byudvikling i Hals, og der var ikke behov for en by på stedet. På den ene side gør man intet for at støtte byudviklingen i Hals, men på den anden side gør man heller ikke noget for at bremse en sådan udvikling. Købstadsprivilegierne bliver ikke trukket tilbage. Men kongemagtens særlige intentioner for Hals by forsvinder i perioden.

I tiden 1700-1764 tog kongemagten ingen initiativer specifikt ift. Hals by. Privilegierne blev fortsat ikke ophævet, men de blev heller ikke taget i betragtning, nærmere ignoreret. De initiativer kongemagten tog ift. Hals by, indskrænkede sig til bevilling af afgift til vedligeholdelse af Hals bro og til etablering af Hals lodseri. Begge dele havde udgangspunkt i besejlingsmæssige forhold og var betinget af, at Hals lå på det rette sted.

Heller ikke i perioden 1764-1800 ses initiativer, der er udtryk for den specifikke relation kongemagt og by. Også i denne periode ses blot kongelige initiativer ift. Hals by, der blev udløst af stedets beliggenhed.

I anden sammenhæng end den i herværende afhandling analyserede, dvs. egentlige bydannende forhold, dukker relationen kongemagt og lokalitet kortvarigt op i tiden 1807-1814. Det sker ifm. britiske orlogsfartøjers forsøg på at erobre nogle fartøjer ved Hals. Her agerer såvel skansens garnison som byens befolkning på en måde, der påkalder sig kongens opmærksomhed for en kort stund.

Fæstning og by

Som følge af hærordningen 1614 var der i princippet permanent, militær tilstedeværelse i Hals fra dette år. I 1621 finder vi det første spor af relationen militær og by, i form af konflikten mellem kaptajnen og mølleren, foranlediget af divergerende opfattelser af civile og militære situationer. I tiden 1625-1629 bliver skansen en fysisk materialitet for befolkningen, og med den bliver det militære aspekt en mere manifest del af livet i Hals. Dette udmøntede sig i, at befolkningen måtte arbejde på skansen, befordret af tvang, af frygt for repressalier hvis man ikke deltog i arbejdet, og af frygt for at blive besat af fjenden. Det var i den enkeltes egen interesse at deltage i arbejdet, og imod den enkeltes interesse ikke at gøre det, som det blev hævdet, uden at der ligefrem blev anslået patriotiske strenge. Med besættelse, plyndringer og tvangsarbejder blev krigen nærværende. Det blev den i særdeleshed som konsekvens af den Wallensteinske perfektionering af kontributionssystemet, der privatiserede krigen og gjorde kontributionssystemet, som var et plyndringssystem, til en fundamental finansieringsmetode for krigen. Efter den fjendtlige besættelse stod skansen der fortsat og den skulle man tage vare på, hvilket også fik betydning for livet i byen og på egnen i fredstid. I tiden 1630-1652 er relationen fæstning og by præget af konsekvenserne af Kejserkrigen og Torstenssonfejden

ifm. sager om ødelæggelser og plyndringer. Relationen mellem skanse og by forstærkes yderligere af striden om, hvem der lokalt skal have tilsyn med Hals Skanse. Dette vidner om lokal interesse for skansen, men også om uklarhed ift. myndighedsspørgsmålet højere oppe i systemet. Den lokale interesse for fæstningen er skærpet, befordret af ønsket om at vise patriotisk sindelag, ligesom det har været forbundet med social prestige og mental myndighed at være ansvarlig for Hals Skanse, og endelig har opgaven formodentligt også kastet lidt penge af sig. I krigsårene 1657-1660 ses en række tætte relationer mellem skansen og byen, mellem garnisonen og lokalbefolkningen. Fæstningens betydning i krigstid var et tveægget sværd, idet den både kunne beskytte befolkningen og den kunne tiltrække fjenden. I samme periode blev Hals Skanse en del af den almindelige bevidsthed i den forstand, at omtalen af begivenheder ved Hals blev søgt udbredt på nationalt niveau, og blev brugt til at understrege patriotisk sindelag, hvilket til dels er noget nyt, og formuleres i hyldestvisen ifm. det svenske angreb på Hals Skanse, som det er sandsynliggjort fandt sted i 1658.

Den enevældige forvaltningsstruktur på det fæstningsmæssige område og den renoverede skanse med dens garnison havde i tiden 1660-1700 begrænset, erhvervs-mæssig betydning. Der synes at have været relationer mellem militær og civil af et vist omfang og sager af negativ karakter optræder i kilderne, mens positive relationer, der ikke affødte sager og ikke har fundet vej til kilderne, unddrager sig vores opmærksomhed. Det er væsentligt, at konflikfladerne mellem fæstning og by for militær og civil kan have både fremprovokeret og skærpet en spaltning, som har befordret ikke blot en særlig militær men også og i modsætning her til en særlig civil, lokal bevidsthed, som sporadisk kommer til udtryk i kilderne. Mens konflikten mellem militær og civil, dvs. konflikten mellem kaptajnen og mølleren 1621, kan karakteriseres som en konflikt mellem opfattelsen af henholdsvis en militær og en civil situation, er konflikten mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden 1663 meget klart en konkret konflikt om land og om det civiles primat ift. det militære.

De nationale, militære konjunkturer i perioden 1700-1764 lader sig ikke aflæse i relationen fæstning og by, når bortses fra skansens anvendelse ifm. visitation og lodseri i 1730'erne og at skansen i 1762 stiller broen til brug for dragonernes ind- og udskibning til rådighed for byen. Der kan spores sociale skel, trods de relativt få kilder til belysning af relationen i perioden. Der kan imidlertid ikke spores særlige, garnisonsbymæssige karakteristika. Kvantitativt er garnisonen for lille til at sætte sig demografiske eller statistiske spor, uagtet kildesituationen gør det vanskeligt at fange sådanne. Det er imidlertid vha. kilderne muligt at belyse periodens generelle, samfundsmæssige disciplinering af det menige mandskab og at belyse kirkens rolle i denne disciplineringsproces, således som disse forhold slog igennem lokalt. Blandt de lavere sociale lag har man fået tingene til at fungere, og de menige soldater var ganske vist en særlig gruppe, men denne gruppe har næppe økonomisk eller socialt adskilt sig fra byens brede lag. Går man til de højere sociale lag begynder der at vise sig en tendens, idet officererne indgår i det, man kan betegne som byens overklasse. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at man for tiden 1700-1764 kan påstå, at Hals har særlige garnisonsbymæssige karakteristika, men der begynder i

perioden at optræde forhold, der synes at pege i den retning.

Forholdet mellem fæstningen og byen i tiden 1764-1800 var periodisk præget af indædte og langvarige konflikter. Konflikterne var udløst af skansens tilstedeværelse. Således kan man sige, at relationen fæstning og by var præget af et militært anlægs tilstedeværelse, med negativt fortegn. Man må imidlertid også konstatere, at befolkningen i Hals ønskede at benytte skansens arealer til græsning i et sådant omfang, at mandskabet fandt det belastende. Garnisonens størrelse betød, at den ikke fyldte meget i den samlede befolkning. Man kan ikke sige, at Hals i tiden 1764-1800 udviklede særlige, garnisonbymæssige karakteristika.

Hals udviklede heller ikke garnisonbymæssige karakteristika i perioden 1800-1849, uanset hvilke parametre man måler på. Bygningsmæssige faciliteter var koncentreret i skansen, garnisonen var for lille til at sætte en handels- eller erhvervs-mæssig udvikling i gang, og garnisonens indflydelse på det sociale og kulturelle liv lader sig ikke spore. Det er den sene enevældes rangssamfund, der sætter dagsordenen på det punkt. Selv når man fra skansen placerer store ordrer lokalt, som ifm. møllens levering af magasinkorn, har det negativ effekt. Ifm. det mere personlige forhold mellem garnisonen og lokalbefolkningen viser det øgede antal fødsler med tilknytning til skansen, at garnisonen er forøget og at den består af folk i den reproduktive alder. Fortsat er garnisonen for lille til at man kan sige, at dens tilstedeværelse er afgørende for befolkningsudviklingen i Hals, men den giver et positivt bidrag til denne.

Hals, Fredericia og Glückstadt

På trods af de vidtgående privilegier der blev givet til både Hals og Fredericia, lykkedes det i 1600-tallet ingen af stederne at etablere et større byborgerskab. I Hals eksisterede byen ved siden af skansen, og i Fredericia var det stort set kun bønder, der boede inden for fæstningsvoldene. For såvel Hals som Fredericia kan der spores en vis ustadighed i kongens bevågenhed, periodisk ift. den planlægningsmæssige prioritering og gennem hele perioden ift. investeringer de to steder, men aldrig ift. spørgsmålet om fæstningernes nødvendighed. I modsætning til Hals og Fredericia var der i Glückstadt tale om en by og fæstning, hvor institutioner og faciliteter i hurtigt tempo blev etableret vha. store investeringer, og hvor et byborgerskab ligeledes hurtigt blev etableret, ligesom Glückstadt som fæstning i praksis viste sin styrke. På trods af forskellene var den regionale hensigt med anlæggelsen af fæstningerne Hals og Glückstadt analoge, nemlig at sikre en landsdel, at sikre et flådestøttepunkt og adgang til havene, og endelig at flytte handelen i regionen til den nye by. I begge tilfælde betragtede regionens hovedbyer, henholdsvis Aalborg og Hamborg, denne intention med skepsis. Udviklingen i Glückstadt står i kontrast til den generelt mangelfulde byudvikling i perioden, hvilket skyldes Glückstadts rolle som residensby og provinshovedstad. I nogen grad i lighed med København og på bekostning af rigets øvrige byer fik Glückstadt tildelt betydelige ressourcer. Såvel Glückstadt som Fredericia blev anlagt som egentlige fæstningsbyer, i modsætning til Hals, hvor by og fæstning lå adskilt og ventede på at fæstningsværket skulle vokse sammen med byudviklingen, som imidlertid udeblev. Det betydeligt større

anlæg Fredericia led i højere grad end Hals Skanse under manglende vedligeholdelse. Ift. Glückstadt investeres i fæstning og by, men ikke tilstrækkeligt til at indfri de store ambitioner. Hertil kommer, at den militære dominans i Glückstadt har en negativ virkning. Der er ubalance mellem de militære og fæstningsmæssige initiativer på den ene side og de by- og handelsmæssige initiativer på den anden. I Hals er investeringerne på alle områder for få og små. I Hals var der ikke et borgerskab og en håndværkerstand, som i Fredericia og Glückstadt, som garnisonen kunne gå i næringen, hvilket har begrænset konfliktfladerne.

Ligesom for Hals Skanse er tiden 1700-1763 for Fredericia fæstnings vedkommende karakteriseret ved renoveringer og militær oprustning, men i Fredericia er garnisonen betydeligt større end i Hals. Desuden viser bestykningen væsensforskellen de to fæstninger imellem, nemlig at Hals Skanse var en søvendt spærrefæstning mens Fredericia var en landvendt flankefæstning. Begge fæstninger blev nedlagt i 1764. I modsætning til situationen i Hals tog kongemagten initiativ til at sikre Fredericias borgere ift. fæstning og garnisonering. Mens det indre af Fredericia fæstning i starten af perioden nærmest fremstod som bondeland, var der i slutningen af perioden tale om en egentlig fæstningsby. En sådan omdannelse fandt ikke sted i Hals. Mht. Glückstadt kan det konstateres, at fæstningsanlæggene i hele perioden blev udbygget og vedligeholdt, men mens Hals Skanse og Fredericia fæstning ifm. reformerne 1764 blev nedlagt, blev Glückstadt fæstning bevaret. Det skal dog tages i betragtning, at Glückstadt blev deklasseret af Rendsburg fæstning og at Glückstadts status som residensby bortfaldt. For både Hals og Glückstadt gælder det, at der i tiden 1700-1764 ikke blev opnået balance mellem fæstning og by. I Glückstadt var fæstning og garnison for stor, i Hals var fæstning og garnison for lille.

I tiden 1764-1800 udarbejdedes og gennemførtes efter 1773 i Fredericia omfattende planer for fæstningen, men som det også var tilfældet i Hals trak færdiggørelsen noget ud. Endnu i 1798 er fæstningen som helhed præget af fejl og mangler. Fæstningsmæssigt ændres Glückstadts strategiske position fra at være udgangspunkt for danske initiativer mod Hamborg og syd for Elben, til at være en sydlig grænsefæstning i det danske rige. Bymæssigt præges Fredericia af forfald og fattigdom i starten af perioden, hvilket genetableringen af fæstningen og de garnisonsbymæssige anlæg modvirker i sidste del af perioden. I Glückstadt synliggøres tolerancebyen i perioden med nybygning af synagogen og opførelse af den katolske kirke.

I tiden 1800-1849 nedlægges Glückstadt i 1814 som fæstning og Hals Skanse i 1848. Fredericia var fortsat fæstning efter enevældens ophør 1849.

Kongens fæstning og by – Konklusion

Lad os trække hovedlinjerne i Hals Skanses historie op. Lad os angive Hals Skanses historie med dens hovedtemaer og dens faser, og se i hvilke retninger det hele peger.

Det gennemgående tema i Hals Skanses historie er, at skansen var en spærrefæstning til sikring af Limfjordens munding. En sekundær funktion var sikring af forbindelsen mellem landsdelene. Til denne funktion knytter sig så visse temaer. Ift.

det overordnede, militære billede gælder det Hals Skanse som en del af det nationale forsvar, som flankefæstning og til sikring af Vendsyssel, som det ofte lidt upræcist formuleres. Disse gennemgående temaer forskubbes fra tid til anden, i positiv og negativ retning. Nogle gange investeres og renoveres og fornyes, andre gange lader man stå til. Netop fordi Hals Skanses primære funktion var at fungere som spærrefæstning og netop fordi Hals Skanse udfyldte denne funktion, forblev skansen hvad den var: En bastionær fæstning, en enkeltskanse, der kunne løse den funktion, den var bygget til. Skansens funktionen som spærrefæstning, og fra tid til anden lidt mere, eller mindre, når krigene krævede det, blev, bortset fra årene i privateje 1764-1772, varetaget uden afbrydelse fra 1626-1627 til 1848.

Det kunne lade sig gøre, fordi man i 1653-1654 for en gangs skyld havde bygget det, man vidste virkede og det man havde brug for, og ikke det man kunne nøjes med eller det man havde råd til. I den generelle fortifikationshistorie var den bastionære fæstning Hals Skanse et af de sidste bastionære anlæg der blev bygget, mens de bastionære anlæg netop var moderne. Men det var et anlæg, der som så mange andre af denne type viste sig at være overraskende holdbart og som kunne bevogte strategisk vigtige steder gennem århundreder, uden at man skulle foretage omfattende ombygninger. Fortifikatorisk var den bastionære fæstning imponerende langtidsholdbar, hvis den blev lavet ordentligt, og Hals Skanse blev lavet ordentligt. Hals Skanse blev bygget efter tidens mest moderne principper. Man byggede det, man havde brug for, og man byggede det, man vidste var bedst. Tydeligst kommer dette forhold til udtryk i, at uanset om det var underordnede ingeniører eller Europas førende fæstningsbyggere, der i tiden 1660-1700 projekterede og planlagde osv. ved Hals, så endte det altid med, at man vendte tilbage til den eksisterende Hals Skanse. Den var bedst bygget, den lå det bedste sted, og den virkede.

Derfor blev man også i 1700-1763 uden at blinke ved med at investere i skansen, i form af omfattende renoveringer og løbende vedligeholdelse, og år efter år sad kongen og underskrev fæstningsregnskaberne for Hals Skanse. Så var der lige den kortvarige misforståelse 1764-1772, men den affære fik man efterfølgende rettet op på. Mod 1800 stod skansen igen kampklar, og i lyset af Napoleonskrigene fik man oven i købet forstærket skansen med søbatteriet og anlæggene i Egense og Hou. Og skansen skuffede ikke. Igen opfyldte den sin funktion. Derefter lod man den forfalde, og så lukkede man i 1848.

Når man summer det hele op er det egentligt en overraskende historie. Man byggede den bedste og mest moderne skanse man kunne, og efterfølgende hældte man gennem et par århundreder penge og kræfter i foretagendet. Det gjorde man naturligvis fordi man havde brug for fæstningen, men der er dog alligevel tale om en ganske væsentlig indsats. Indtil man så at sige, ligesom med købstadsprivilegierne, lod det hele løbe ud i sandet. Og der ligger landet så nu. Og skansen.

Vi perspektiverer: For hvad er Hals Skanse egentlig i dag? Det er naturligvis en fæstning. Eller ruinerne af en fæstning. En jordrampe i skansegården op mod sydvolden er gravet bort, og kystbatteriet fra 1801 fjernede den tyske besættel-

sesmagt 1940-1945,¹¹⁰⁰ men ellers fremstår anlægget som det blev afleveret i 1654. Hals Skanse ligger øst for den gamle del af Hals by, som den altid har gjort, og omkring glaciet mod nord og øst er vokset parcelhuskvarterer frem, og mod syd har opfyld og havnebyggeri rykket kystlinjen bort fra skansen. Nabovejen mod øst hedder Gammel Skansevej, efter projektet i midten af 1670'erne som man troede var ruinerne af et ældre anlæg, så den burde egentligt hedde Ny Skansevej. Men der ligger skansen. Og hvad er den, ud over at være en fæstning?

Er Hals Skanse et erindringssted? Ifølge indstifteren af begrebet Pierre Nora er erindringssteder tre ting: Det er steder, der danner rammen for konflikter om betydningen af det nationale, f.eks. geografiske skillelinjer, forholdet til fremmede og borgerkrige. Det er symbolske steder, der udtrykker indholdet i det nationale, f.eks. mindesmærker, museer, slagmarker. Og det er steder, hvor fællesskabet forankres gennem gentagelse og brug, f.eks. gadenavne, en litterær kanon, egnsbeskrivelser, og sport.¹¹⁰¹ Elementer af alle tre dele kan passe på Hals Skanse, eller rettere: Elementer af alle tre dele kan hældes ned i Hals Skanse. For i sig selv kan Hals Skanse ikke uden videre kategoriseres som et af de tre typer erindringssteder. Der er blevet kæmpet ved og om skansen, javist. Geografisk skillelinje, ja i en vis forstand, men forholdet til fremmede, borgerkrig? Nej, vel. Et sted hvor fællesskabet forankres? Hals Skanse er vist ikke det, der står forrest når man taler i den retning, men den bruges da af fællesskabet. Og så kan man jo hævde, at herværende afhandling i sig selv bidrager til at placere Hals Skanse i den bestemmelse af erindringssteder, hvor fællesskabet netop vha. afhandlingen forankres. Hals Skanse er lidt af det hele, men den er ikke noget af det hele. Man kan også hævde, at en fæstning altid er et erindringssted. En fæstning har i det mindste altid skullet vogte en grænse eller et andet vigtigt sted. Er Hals Skanse da et glemt erindringssted?

Muligvis. I hvert fald findes Hals Skanse ikke i erindringsstedernes opmarchkatalog i Danmark.¹¹⁰² Så måske er Hals Skanse ikke blot et glemt erindringssted. Hals Skanse findes måske slet ikke som erindringssted. Måske skyldes det, at vi ikke leder efter Hals Skanse som erindringssted? Man kan jo nemlig godt finde glemte erindringssteder, som vi så det op til og i Dybbølåret 2014.¹¹⁰³ Dybbøl er Danmarks erindringssted Nr. 1 og i 2014 blev mangt en mindeplade genfundet og pudset af til lejligheden og i alle dele af landet fandt man frem til veteranernes historie og det er ganske fint. På den måde blev Erindringssted Nr. 1 Dybbøl til Erindringssted Nr. 1 Dybbøl med Underafdeling Danmark. Alle ville gerne erindre. Det var et nederlag og det var en svær tid men vi kom styrket ud af det osv., kan vi se bagefter, så alle ville gerne erindre. Men det lærte os også, at erindringssteder kommer og går. I erindringen. Fysisk er de der jo hele tiden. Det er bare ikke altid vi lige husker dem.

Vores opfattelse af fæstningsværker ændrer sig naturligvis over tid, ikke altid

---

¹¹⁰⁰ Nielsen 2001 s. 61.

¹¹⁰¹ Becker-Nielsen, Jensen, Sørensen, Ulf-Møller 2009 s. 141-142. Jeg undlader fuldstændigt at gå ind i diskussionen om erindringssteder

¹¹⁰² Adriansen 2010.

¹¹⁰³ Sørensen 2013, og så kan man bruge Buk-Swienty 2008, 2010, 2012 som inspiration til yderligere søgninger efter erindringssteder i slagmarken.

uden modstand, men den gør det, og det gør vores brug af ruinerne også.¹¹⁰⁴ Ruinerne, fæstningerne, er årsag, vores brug af dem er virkning. Det er nok muligt, at man skal være særligt disponeret for at blive indfanget af fascinationen af fæstningerne og at nogle er mere disponeret end andre. Måske er årsagen egentlig, at krig er det mest ekstreme mennesket foretager sig, og at krigen fastholdes i fæstningerne. I den forstand er fascinationen af fæstningerne fascination af det fysiske udtryk for mennesket in extremis. Det er værd at huske eller nødvendigt at erindre.

Erindringssteder kommer og går, steder fyldes og tømmes for betydning af os,¹¹⁰⁵ for stederne er der hele tiden. På samme måde med fæstninger. De ligger der og de venter ikke på noget som helst. Måske der så på et tidspunkt dukker nogen op, som er nødt til at gøre noget pga. den fæstning. Så har fæstningen igen virkning. Fæstningen er årsag.

Afslutning

Jeg anførte i Introduktion, at denne afhandling drejer sig om relationerne mellem kongemagten og et sted, foranlediget af fæstningen på stedet, der igen var foranlediget af den militære revolution, og spurgte: Gør dette forhold afhandlingen til et lokalhistorisk arbejde? Jeg besvarede ikke spørgsmålet. Men der er ikke tale om et retorisk spørgsmål.

Hvis det forhold, at afhandlingen drejer sig om et steds historie gør afhandlingen til lokalhistorie, så ja. Hvis det forhold, at afhandlingen drejer sig om om et steds historie som denne udformede sig i konsekvens af den militære revolution, altså en mikrohistorisk undersøgelse af den militære revolutions konsekvenser, så nej. Ligeledes peger undersøgelsen af de fundamentalt afgørende relationer mellem kongemagt, fæstning og by, dvs. de relationer som er konstituerende og definerende for fæstningen og byen, ud over stedet, ud over lokaliteten, og bør være konstituerende for studiet af andre fæstningsbyer i Danmark og Europa, med de forjættende komparative perspektiver i horisonten. Og alligevel står lokaliteten i centrum. Det var til og i lokaliteten at virkningerne fra årsagen, dvs. fæstningen, forplantede sig. Dvs., at lokalhistorien i denne sammenhæng bestemmes som undersøgelsen af en lokalitet, hvor noget sker i kraft af noget udefra kommende, om end noget og meget så kan ske i lokaliteten i lang tid pga. en bestemt, singulær faktor. Man kan sige, at lokaliteten og stedets historie bliver til pga. eksterne faktorer. Det er eksterne faktorer der giver rammen, definerer lokaliteten. Omvendt kan lokalhistorien bestemmes som undersøgelsen af det, der sker et sted, dvs. hvor lokaliteten er rammen, hvor lokaliteten er defineret, og hvor man så undersøger aspekter af denne i en given periode,¹¹⁰⁶ måske endog med et særligt formidlingsmæssigt sigte, med udgangspunkt i den fortællende, kulturhistoriske tradition, med udgangspunkt i kulturhistorikeren Troels Frederik Troels-Lund (1840-1921).¹¹⁰⁷ I begge tilfælde er

---

¹¹⁰⁴ Fornemt påvist af Hansen og Jensen 2014, jf. også Nielsen 2014.

¹¹⁰⁵ Furdal 2014 s. 108.

¹¹⁰⁶ Dvs. i stil med den i Introduktion omtalte distinktion mellem byen som proces og mål og byen som sted og middel. Christensen 2014 s. 184.

¹¹⁰⁷ Også her vender vi tilbage til Introduktion og til Heningensen, Langen 2010 s. 262-263.

det lokaliteten der står i centrum.

Man kan diskutere, hvorvidt det er lykkedes lokalhistorien at tilkæmpe sig samme plads i historievidenskaben som kulturhistorien. Når det er sket for kulturhistoriens vedkommende skyldes det ikke blot en særlig dansk kulturhistorisk tradition,¹¹⁰⁸ men også den i det relative udgangspunkt klare distinktion og definition, der blev formuleret af Troels-Lund selv.¹¹⁰⁹ Tilsvarende udgangspunkt, manifesterede definition og udvikling er ikke set for lokalhistoriens vedkommende.¹¹¹⁰ For at sætte sagen på spidsen er situationen nu under alle omstændigheder den, at det så at sige er blevet videnskabeligt acceptabelt at bedrive kulturhistorie. Er det også tilfældet for lokalhistoriens vedkommende? Der er ingen tvivl om, at den lokalhistoriske forskning eksisterer og i visse sammenhænge er blevet styrket i de senere år.¹¹¹¹ Ikke desto mindre forekommer lokalhistoriens placering som en del af historievidenskaben som værende diffus. Netop på dette punkt finder vi koblingen til den tidligere diffuse opfattelse af kulturhistorien og den nuværende diffuse, eller skal vi sige ukonsoliderede, opfattelse af lokalhistorien. Det er blevet anført, at den reserverede bedømmelse af Troels-Lund blandt faghistorikere for så vidt ikke var begrundet i kulturhistorien som genstandsfelt, men nærmere var en uenighed om hvad kulturhistorien bestod i og hvad den kunne bruges til.¹¹¹² Den lokalhistoriske forskning befinder sig i en vis forstand i samme situation i dag.

Man kan således spørge, hvad lokalhistorien bliver brugt til. Man må forvente, at den bliver brugt på universiteterne eller at den vil blive brugt på universiteterne, og at man forholder sig til den der. Man må forvente, at forskningen i lokalhistorie ved universiteterne er under forandring pga. de krav, som med museumsloven stilles til ph.d.grader for inspektører ved de statsanerkendte museer, ligesom en række lokalhistoriske felter henholdsvis er og er ved at blive opdyrket i formaliserede centre og samarbejder, og endelig at der er potentiale for større samarbejde mellem museer, arkiver, universiteter og det statslige arkivvæsen.¹¹¹³

---

¹¹⁰⁸ Nielsen 1989 s. 113.

¹¹⁰⁹ Nemlig det videnskabeligt ensidige men polemisk forbillidlige forsvarsskrift i polemikken med den preussiske professor Dietrich Schäfer om forholdet mellem kulturhistorie og statshistorie, *Om Kulturhistorie* 1894, Troels-Lund 1914 s. I-XL. Nielsen 2003 b s. 63. Troels-Lund skærpede synspunktet betragteligt, nærmest i manifestets form, i Troels-Lund 1901 s. 65-67. Dette arbejde er mærkeligt oversat i den historiografiske forskning, jf. Nielsen 1989 s. 114.

¹¹¹⁰ Spørgsmålet om såvel kulturhistoriens som lokalhistoriens folkelige appel og interesse, der for så vidt omfatter bade publikum og udøvere på alle niveauer, lader vi ligge her.

¹¹¹¹ Endog på disputetsniveau, Busck 2011. Og da *Fortid og Nutid – Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie* lukkede ned i 2009 for i 2010 delvist at genopstå i det nye tidsskrift *Kulturstudier*, lå det redaktionen på både det gamle og det nye tidsskrift på sinde at understrege det lokalhistoriske aspekt, som man ønskede skulle føres med, i *Kulturstudiers* undertitel, nemlig *Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie*. Mortensen, Lyngby, Nielsen (red.) 2009, Mortensen, Jespersen, Kofod, Lyngby, Vasström, Christensen, Nielsen (red.) 2010.

¹¹¹² Fink-Jensen 2015 s. 225.

¹¹¹³ Christesen 2014 s. 195. Et af de seneste blandt mange skud på den stamme er det Veluxfondfinansierede forskningsprojekt Atlantvolden i Nordjylland, hvor det centrale er akse lokalt-regionalt-nationalt-internationalt. Projektet kører 2016-2018, og er et samarbejde mellem Aalborg Universitet, Museet for Thy og Vester Hanherred, Museumscenter Hanstholm, Vendsyssel Historiske Museum og Nordjyllands Kystmuseum, hvor fra bl.a. jeg deltager. Bl.a. er et ph.d.spipendium en del af projektet.

Man kan endvidere spørge, hvad lokalhistorie består i. Lokalhistorie handler om et sted. Men lokalhistorien rækker også ud, spreder sig og bliver til andre historier, bliver en del af den regionale, nationale og internationale historie. Dette gælder uanset om den lokalhistoriske ramme defineres eksternt, eller om elementer studeres i en given lokalhistorisk ramme. Nogle steder rækker lokalhistorien mere ud end andre steder. Landsbyen Neuengamme øst for Hamborg har en lokalhistorie, som sikkert ligner så mange andre landsbyers på de kanter, men det er naboens, dens delvist med landsbyen sammenbyggede koncentrationslejr Neuengammes historie, dvs. den her eksternt definerede ramme, der springer frem og påkalder sig interesse.¹¹¹⁴ Her er akserne lokal-regional-national-international evident og determinerende, vinklerne mange og klare, og spreder sig til mange andre historier, på sin vis eller hvis man vælger det med den mindste enhed, personalhistorien, i centrum. Neuengamme er på alle måder ekstrem.

Der står således et på en gang svagt og stærkt, usikkert og knivskarpt lys på lokalhistorien som videnskabelig genre. Der er vinkler og akser der brydes når det viser sig, at historien ikke altid indeholder de elementer og den kontinuitet der sikrer sammenhængen mellem det lokale, det regionale, det nationale og det internationale niveau. Det er et resultat at påvise sammenhænge og kontinuitet, og det er et resultat at påvise brud og mangel på kontinuitet. Til tider er lyset rettet mod lokaliteten, til andre tider mod forhold uden for lokaliteten, mod det regionale, nationale, internationale, der så virker tilbage på lokaliteten. Lokalhistorien er spændt ud mellem det trivielle og det ekceptionelle, og er i en stadig skiften nogle gange mere det ene, andre gange mere det andet. Det gælder også historien om kongens fæstning og by.

---

¹¹¹⁴ Schawe (red.) 2010, Smith 2012.

BILAG

Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1764

Blanke felter angiver, at der ikke har kunnet findes præcise oplysninger for de pågældende år og emner. For visse år har oplysningerne skullet hentes i bilag, ved modregninger af forbrug osv. Vægtangivelse er afrundet til nærmeste hele tal. De enkelte tabeller ledsages af supplerende eller præciserende kommentarer. Tabellerne er udarbejdet på basis af Rigsarkivet, Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort 1700-1764, regnskaber og bilag.

Som hovedregel specificeres i opgørelserne frem til og med 1732 under den samlede betegnelse "Lavetter og raparter" voldlavetter, raparter og feltlavetter. Disse angives i tabellerne samlet som lavetter. Af ladetøj udleveredes til kanonerne ladeskuffer, visker og forsætter, der alle var redskaber på stage. Man var meget opmærksom på at spare på ladetøjet, idet der på fæstningerne ofte kun blev udleveret et sæt ladetøj pr. to kanoner, hvilket altid var tilfældet på skibe.¹¹¹⁵ Her er kun medtaget ladeskuffer, som man i dag ville kalde ladestok. Lunter sammentælles af store og små bundter, som kan være vanskelige at specificere. Sammentælling i beholdning af lunter angiver bruttotal, hvilket ikke er helt retvisende. Sammentællingerne og specifikationer af lunter og store og små bundter er uregelmæssige og ujævne. Det synes at være en hovedregel, at et stort bundt svarer til tre små bundter lunter. I 1707 angives beholdningen eksempelvis som 37 store og syv små bundter. Håndgranater var jernhåndgranater, som særligt efter 1620 meget hyppigt blev udleveret til fæstningerne. Granaten var oprindeligt en mindre udgave af artillerigranaten; en hul støbejernskugle, som fyldtes med krudt, antændtes med en lunte og blev kastet med hånden. Håndgranaten blev anvendt fra 1500-tallet og gik af brug i midten af 1700-tallet, for så at opstå i moderne form under 1. Verdenskrig 1914-1918.¹¹¹⁶

---

¹¹¹⁵ Blom 1877 s. 302.

¹¹¹⁶ Blom 1877 s. 275-278, www.denstoredanske.dk opslag håndgranat.

Bilag 1. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1700-1708.

Art:	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	Status
Kanoner:										
24-pundige	3		3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2		2	2	2	2	2	2	2	0
4-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2		2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2		2	2	2	2	2	2	2	0
Kanoner i alt	21		21	21	21	21	21	21	21	21
Lavetter:										
24-pundige	3		3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2		2	2	2	2	2	2	2	0
4-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	1		2	2	2	2	2	2	2	+1
1-pundige			2	2	2	2	2	2	2	+2
Lavetter i alt	18		21	21	21	21	21	21	21	+3
Ladeskuffer:										
24-pundige	3		3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige:	2		2	2	2	2	2	2	2	0
4-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6		6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	1		1	1	1	1	1	1	1	0
1-pundige	1		1	1	1	1	1	1	1	0
Ladeskuffer i alt	19		19	19	19	19	19	19	19	0
Kanonkugler:										
24-pundige	150		150	150	150	150	150	150	150	0
12-pundige	100		100	100	100	100	100	100	100	0
4-pundige	288		287	287	287	287	287	287	287	-1
3-pundige	393		304	304	304	302	302	298	298	-95
2-pundige	72		272	272	272	272	272	272	272	+200
1-pundige	80		180	180	180	180	180	178	178	+98
Kanonkugler i alt:	1083		1293	1293	1293	1291	1291	1285	1285	+202
Fyldte skråsække:										
24-pundige	39		40	40	40	40	40	40	40	+1
12-pundige	27		28	28	28	28	28	28	28	+1
4-pundige	7		40	40	47	47	47	47	47	+40
3-pundige	12		12	12	12	12	12	12	12	0
Ufyldte skråsække:										
24-pundige			24	24	23	23	23	23	23	-1
12-pundige			12	12	10	10	10	10	10	-2
3-pundige					29	29	29	29	29	0
Kardæsker:										
12-pundige	12		12	12	12	12	12	12	12	0
4-pundige	22		22	22	22	22	22	22	22	0
3-pundige	7		7	7	7	7	7	7	7	0
Håndgranater:										

Art:	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	Status
Fyldte	183		183	183	183	183	183	183	183	0
Ufyldte	3		3	3	3	3	3	3	3	0
Krudt, pd.	958	1916	1915	1866	2836	2788	2758	2712	2635	+1677
Lunter bd.	45		40	40	39	38	37	44	42	-3
Musketkugler	5475		5375	5375	5375	5275	5375	5375	5375	-100
Besætning	14		12	12	12	18	14	17	13	-1
Forbrug:										
Krudt pd.	8					48	39	45	58	I alt 198
Lunter bd.	3	3	4			1	2	2	2	I alt 17
Kanonkugler						2		5		I alt 7

For lavetter 1706 og 1707 anføres i magasinoversigten, at de 24- og 12-pundige lavetter er skibslavetter, mens de 4-, 3-, 2- og 1-pundige er nye vold- og feltlavetter.

Bilag 2. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1709-1720.

Art:	170 9	171 0	171 1	171 2	171 3	171 4	171 5	171 6	171 7	171 8	171 9	172 0	Sta- tus
Kanoner:													
24- pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12- pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige				6	6	6	6	6	6	6	6	6	+6
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Kanoner i alt	21	21	21	27	27	27	27	27	27	27	27	27	+6
Lavetter:													
24- pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12- pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige				6	6	6	6	6	6	6	6	6	+6
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Lavetter i alt	21	21	21	27	27	27	27	27	27	27	27	27	+6
Ladeskuf- fer:													
24- pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12- pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige				5	5	5	5	5	5	5	5	5	+5
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0
1-pundige	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0
Ladeskuf- fer i alt	19	19	19	24	24	24	24	24	24	24	24	24	+5
Kanonkug- ler:													
24- pundige	150	150	150	150	149	149	149	149	149	149	149	149	-1
12- pundige	110	99	97	97	96	96	95	95	95	95	95	95	-15
6-pundige				300	300	299	298	296	296	295	294	294	+29 4
4-pundige	287	285	279	279	258	255	255	255	252	249	247	247	-40
3-pundige	298	297	297	297	291	284	281	273	272	270	261	258	-40
2-pundige	272	272	272	272	271	270	270	270	269	269	269	269	-3
1-pundige	178	178	178	178	178	175	175	175	175	175	175	175	-3
Kanonkug-	129	128	127	157	154	152	152	151	150	150	149	148	+19

ler i alt	5	1	3	3	3	8	3	3	8	2	0	7	2
Art:	170 9	171 0	171 1	171 2	171 3	171 4	171 5	171 6	171 7	171 8	171 9	172 0	Sta- tus
Fyldte skråsæk- ke:													
24- pundige	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	0
12- pundige	28	28	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	-1
6-pundige				30	30	30	30	30	30	30	30	30	+30
4-pundige	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0
3-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
Ufyldte skråsæk- ke:													
24- pundige	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	0
12- pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0
3-pundige	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	0
Kardæ- sker:													
12- pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
4-pundige	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	0
3-pundige	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	0
Håndgra- nater:													
Fyldte	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	0
Ufyldte	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
Krudt, pd.	263 7	259 8	202 9	199 4	166 4	135 2	102 3	149 1	127 8	112 9	988	850	- 178 7
Lunter bd.	37	37	36	32	29	24	20	16	5	3	2	1	-36
Musket- kugler	537 5	533 5	526 1	521 1	521 1	515 1	515 1	595 1		595 1	563 0	540 5	+30
Besætning	15	15	15	15	17	18	19	19	19	18	15	15	0
Forbrug:													
Krudt pd.	16	34	193	335	321	312	329	251	273	150	191	113	I alt 251 8
Lunter bd.		5	16	3	8	4	2	3	2	3	1	7	I alt 54
Kanonkug- ler	0	4	8	30	15	5	10	4	6	3	9	3	I alt 97

Tabellen omfatter Store Nordiske Krig. Der kan være usikkerhed om den konkrete brug af lunter. I 1720 anføres således, at de syv bundter lunter har været anvendt til fyringer og i vagten i 1720. Lunterne i vagten har formodentligt været brugt til at tænde lys med.

Bilag 3. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1721-1731.

Art:	172 1	172 2	172 3	172 4	172 5	172 6	172 7	172 8	172 9	173 0	173 1	Sta- tus
Kanoner:												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Kanoner i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
Lavetter:												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Lavetter i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
Ladeskuffer:												
24-pundige	3	3	3	3	3	6	6	6	6	6	6	+3
12-pundige	2	2	2	2	2	4	4	4	4	4	4	+2
6-pundige	5	5	5	5	5	10	10	10	10	10	10	+5
4-pundige	6	6	6	6	6	12	12	12	12	12	12	+6
3-pundige	6	6	6	6	6	12	12	12	12	12	12	+6
2-pundige	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	+1
1-pundige	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	+1
Ladeskuffer i alt	24	24	24	24	24	48	48	48	48	48	48	+24
Kanonkug- ler:												
24-pundige	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	0
12-pundige	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	0
6-pundige	294	292	292	292	292	292	292	292	292	292	292	-2
4-pundige	247	247	247	247	247	247	247	247	247	247	247	0
3-pundige	258	257	257	257	257	257	257	257	257	257	257	-1
2-pundige	269	269	269	269	269	269	269	269	269	269	269	0
1-pundige	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	0
Kanonkug- ler i alt	148 7	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	148 4	-3
Fyldte skråsække:												
24-pundige	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	0
12-pundige	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
6-pundige	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	0
4-pundige	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0
3-pundige	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	0
Ufyldte												

skråsække:													
Art:	172 1	172 2	172 3	172 4	172 5	172 6	172 7	172 8	172 9	173 0	173 1	Sta- tus	
24-pundige	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	0	
12-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0	
3-pundige	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	0	
Kardæsker:													
12-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0	
4-pundige	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	0	
3-pundige	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	0	
Håndgrana- ter:													
Fyldte	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	0	
Ufyldte	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0	
Krudt, pd.	828	807	789	783	775	754	741	724	710	688	667	-161	
Lunter, bd.	5	4	2	2	2	2	2	1	0	8	4	-1	
Musketkug- ler	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	0	
Besætning	14	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	-2	
Forbrug:													
Krudt, pd.	21	21	17	6	8	21	12	17	14	21	21	I alt 179	
Lunter, bd.	2	4	5	0	0	0	0	1	1	4	4	I alt 21	
Kanonkug- ler	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	I alt 3	

Lunterforbrug ift. bundter 1724, 1725, 1726 og 1727 er så beskedent, at det ikke registreres pga. afrunding men angives som 0, hvilket ikke er helt korrekt. Bemærk, at beholdningen af lunter i 1729 går i 0, hvorefter skansen modtager nye forsyninger. I regnskabet 1730 s. 27 er sammentællingen af lavetter angivet til 29, hvilket er en regnefejl. En kontroltælling af regnskabets egne tal giver 27.

Bilag 4. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1732-1742.

Art:	173 2	173 3	173 4	173 5	173 6	173 7	173 8	173 9	174 0	174 1	174 2	Sta- tus
Kanoner:												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Kanoner i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
Lavetter:												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Lavetter i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
Ladeskuffer:												
24-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
12-pundige	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0
6-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0
4-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
3-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Ladeskuffer i alt	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	0
Kanonkug- ler:												
24-pundige	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	0
12-pundige	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	0
6-pundige	291	291	291	291	291	291	291	291	291	291	291	0
4-pundige	246	246	245	244	244	243	242	242	242	241	240	-6
3-pundige	257	257	257	257	257	257	256	256	256	256	256	-1
2-pundige	269	269	269	269	269	268	267	267	267	267	267	-2
1-pundige	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	0
Kanonkug- ler i alt	148	148	148	148	148	147	147	147	147	147	147	-9
Fyldte skråsække:												
24-pundige	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	0
12-pundige	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
6-pundige	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	0
4-pundige	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0
3-pundige	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	0
Ufyldte												

skråsække:												
Art:	173 2	173 3	173 4	173 5	173 6	173 7	173 8	173 9	174 0	174 1	174 2	Sta- tus
24-pundige	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	0
12-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0
3-pundige	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	0
Kardæsker:												
12-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
4-pundige	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	0
3-pundige	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	0
Håndgrana- ter:												
Fyldte	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	183	0
Ufyldte	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
Krudt, pd.	660	636	615	596	578	527	483	433	406	369	340	-320
Lunter, bd.	4	8	3	6	2	6	8	3	2	1	11	+7
Musketkug- ler	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	0
Besætning	14	12	14	14	14	14	14	14	14	14	14	0
Forbrug:												
Krudt, pd.	7	24	21	19	18	50	45	50	57	37	29	I alt 357
Lunter, bd.	6	6	6	6	6	14	8	7	3	12	3	I alt 77
Kanonkug- ler	0	0	1	1	0	2	3	0	0	1	1	I alt 9

I 1732 anvendes i opgørelsen af lavetter samme praksis som 1700-1731. F.eks. angives 1732 for de to 1-pundige kanoner en vold- og en feltlavet. Fra 1733 gør en ny opstilling distinktionen mere klar. Her angives som voldlavetter tre 24-, to 12-, seks 4-, to 2-pundige og en 1-pundig. Som raporter anføres seks 6- og en 3-pundig, og som feltlavetter fem 3-pundige og en 1-pundig. Divergensen mellem beholdning og forbrug af lunter skyldes fortsat uklar skelnen mellem store og små bundter, samt uklar angivelse af nye forsyninger. Divergensen mellem det oplyste forbrug af krudt i 1740 og det noget mindre forbrug, der lader sig aflæse i differensen mellem beholdningen 1739 og 1740, kan ligeledes bero på uklar angivelse af nye forsyninger.

Bilag 5. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1743-1753.

Art:	174 3	174 4	174 5	174 6	174 7	174 8	174 9	175 0	175 1	175 2	175 3	Sta- tus
Kanoner												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Kanoner i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
Lavetter:												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0
12-pundige	2	2	2	2	2	2	3	3	3	3	3	+1
6-pundige	6	6	6	6	6	12	12	12	12	12	12	+6
4-pundige	6	6	6	6	6	7	9	9	9	9	9	+3
3-pundige	6	6	6	6	6	6	9	9	9	9	9	+3
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Lavetter i alt	27	27	27	27	27	34	40	40	40	40	40	+13
Ladeskuffer:												
24-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0
12-pundige	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0
6-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0
4-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
3-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	-1
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0
Ladeskuffer i alt	48	48	48	48	48	48	48	48	48	47	47	-1
Kanonkug- ler:												
24-pundige	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	0
12-pundige	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	0
6-pundige	291	291	291	291	291	291	291	291	291	292	291	0
4-pundige	240	240	240	240	240	239	239	239	239	239	239	-1
3-pundige	256	256	254	254	253	252	251	249	249	249	248	-8
2-pundige	267	266	265	265	265	265	265	265	265	265	265	-2
1-pundige	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	0
Kanonkug- ler i alt	147 3	147 2	146 9	146 9	146 8	146 6	146 5	146 3	146 3	146 3	146 2	-11
Fyldte skråsække:												
24-pundige	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	0
12-pundige	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0
6-pundige	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	0
4-pundige	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0
3-pundige	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	0
Ufyldte												

skråsække:													
Art:	174 3	174 4	174 5	174 6	174 7	174 8	174 9	175 0	175 1	175 2	175 3	Sta- tus	
24-pundige	23	23	23	23	23	23	23	23	0	0	0	-23	
12-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	0	0	0	-10	
3-pundige	29	29	29	29	29	29	29	29	0	0	0	-29	
Kardæsker:													
12-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	0	0	0	-12	
4-pundige	22	22	22	22	22	22	22	22	0	0	0	-22	
3-pundige	7	7	7	7	7	7	7	7	0	0	0	-7	
Håndgrana- ter:													
Fyldte	183	183	183	183	183	183	183	183	0	0	0	-183	
Ufyldte	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0	
Krudt, pd.	306	274	244	207	156	112	786	750	704	655	591	+285	
Lunter, bd.	8	6	9	7	9	7	7	4	4	4	10	+2	
Musketkug- ler	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	0	
Besætning	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	0	
Forbrug:													
Krudt, pd.	35	32	30	37	52	43	53	36	46	49	64	I alt 477	
Lunter, bd.	3	5	2	2	2	2	2	3	4	4	4	I alt 33	
Kanonkug- ler	0	1	3	0	1	2	1	2	0	0	1	I alt 11	

Voldlavetter, raparter og feltlavetter er repareret i 1747. Fordelingen voldlavetter, raparter og feltlavetter er for året 1753 følgende: Voldlavetter: 24- tre stk., 12- to stk., 4- seks stk., 2-pundige to stk. Raparter: 12- et stk., 6- 12 stk., 4- tre stk., 3-pundige fire stk. Feltlavetter: 3-pundige fem stk., 1-pundig et stk. Trods nettoforøgelsen af krudt har der været brugt 477 pd krudt i perioden. Det lader sig ikke forklare, hvorfor man fra 1751 kun har en og ikke to 2-pundige ladestokke, da den ene ladestok ikke føres til udgift, hvilket kan undre, når man tager fæstningsregnskabet's detaljeringsgrad i øvrigt i betragtning.

Bilag 6. Den militære beholdning, besætning og forbrug på Hals Skanse 1754-1764.

Art:	175 4	175 5	175 6	175 7	175 8	175 9	176 0	176 1	176 2	176 3	176 4	Sta- tus
Kanoner												
24-pundige	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	0	-3
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0	-6
4-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0	-6
3-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0	-6
2-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
Kanoner i alt	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0	-27
Lavetter:												
24-pundige	3	3	4	4	4	3	3	3	3	3	0	-3
12-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
6-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0	-6
4-pundige	8	8	8	8	8	6	6	6	6	6	0	-8
3-pundige	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	0	-7
2-pundige	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	0	-2
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
Lavetter i alt	30	30	31	31	31	27	27	27	27	27	0	-30
Ladeskuffer:												
24-pundige	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	0	-6
12-pundige	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0	-4
6-pundige	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	0	-10
4-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0	-12
3-pundige	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	0	-12
2-pundige	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	-1
1-pundige	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	-2
Ladeskuffer i alt	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0	-47
Kanonkug- ler:												
24-pundige	149	149	149	149	149	149	149	149	149	149	0	-149
12-pundige	95	95	95	95	95	95	95	95	95	95	0	-95
6-pundige	291	291	291	291	291	291	291	291	291	291	0	-291
4-pundige	239	239	237	237	235	235	235	235	235	235	0	-239
3-pundige	247	247	247	247	247	247	246	245	245	245	0	-247
2-pundige	265	265	265	265	265	265	265	265	265	265	0	-265
1-pundige	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	0	-175
Kanonkug- ler i alt	146	146	145	145	145	145	145	145	145	145	0	-
Fyldte skråsække:	1	1	9	9	7	7	6	5	5	5		1464
24-pundige	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	0	-40
12-pundige	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	0	-27
6-pundige	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	0	-30
4-pundige	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	0	-47
3-pundige	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	0	-8
Ufyldte												

skråsække:													
Art:	175 4	175 5	175 6	175 7	175 8	175 9	176 0	176 1	176 2	176 3	176 4	Sta- tus	
24-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
12-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
3-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Kardæsker:													
12-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
4-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
3-pundige	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Håndgranater:													
Fyldte	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Ufyldte	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	17	+14	
Krudt, pd.	538	500	438	362	283	221	142	710	622	542	0	-538	
Lunter, bd.	4	3	2	4	2	4	2	4	2	2	0	-4	
Musketkugler	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	540 5	0	- 5405	
Besætning	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	0	-14	
Forbrug:													
Krudt, pd.	53	38	62	76	79	62	79	100	88	80	22	I alt 739	
Lunter, bd.	4	4	2	2	2	2	2	2	2	2		I alt 24	
Kanonkugler	1	0	2	0	2	0	1	1	0	0	0	I alt 7	

Det har ikke været muligt at finde oplysninger om forbruget af lunter i 1764. Fordelingen af lavetter på voldlavetter, rapeter og feltlavetter inden nedlæggelsen 1764 er: Voldlavetter: 24- to stk., 12- et stk., 4- tre stk., 2- et stk., 1-pundig et stk. Rapeter: 24- et stk., 12- et stk., 6- seks stk., 4- tre stk., 3-pundige fire stk. Feltlavetter: 3- tre stk., 1-pundig et stk. I 1760 havde skansens krudtbeholdning nået et meget lavt niveau, og i 1761 forbrugtes 100 pd hvilket er det største årlige forbrug i perioden. Samme år blev Hals Skanses beholdning suppleret fra Fladstrand Fæstning. I 1764 tømmer man skansen for fæstnings- og artillerimateriel. I den forbindelse dukker 17 ufyldte håndgranater op, hvilket giver periodens eneste forøgelse. Alt andet skrives i 0.

KILDER OG LITTERATUR

Upubliceret kildemateriale

Rigsarkivet, København

Lensregnskaber for Aalborghus, 1610-1661.

Rentekammeret, Christian 5.s matrikel. Markbøger samt eng-, skov- og græsningstaksationer 1681-1683. Online serie 1579-1580, foto 355-600, Aalborghus Amt, Kjær Herred, Hals sogn og birk, foto 601-604, Aalborghus Amt, Kjær Herred, Hals Sogn og Birk, Østergaase Gaard, Hals Birk.

Danske Kancelli, B 160, nr. 63-67, 1643.

Kong Christian 5., Prinsesse Sophie Hedvig. Skifte m.m. 1714-1735.

Folketællinger, Aalborg Amt, Kjær Herred, Hals Sogn, 1787, 1801. Via Arkivalieronline.

Forsvarets Bygningstjeneste: Fæstningskort (1600-1980) 35: F II. Danmarks befæstning. Oversigt over danske skanser 473 – II Danmarks befæstning. Oversigt over danske skanser 490.

Forsvarets Bygningstjeneste: Fæstningskort (1600-1980) 40: F II. Danmarks befæstning. Skanser i Jylland 650 – II Danmarks befæstning. Skanser i Jylland 685.

Forsvarets Bygningstjeneste: Fæstningskort (1600-1980) 41: F II. Danmarks befæstning. Skanser i Jylland 686 – II Danmarks befæstning. Skanser i Jylland 713.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk tegningsarkiv (1600-1960) 180: VIII 1 01. Hals Skanse. 1 12.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk tegningsarkiv (1600-1960) 181: VIII 2 01. Hals Skanse, bygnings-tegninger. 2 08.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk Tegningsarkiv (1600-1960) 207. Batterier opført 1801.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk Tegningsarkiv (1600-1960) 208. Batterier opført 1807.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk Tegningsarkiv (1660-1960) 209. Batterier opført fra 1803 indtil freden.

Forsvarets Bygningstjeneste: Historisk Tegningsarkiv (1600-1960) 210. Demolerede batterier og skanser.

Forsvarets Bygningstjenestes Tegningsarkiv 1666-1987.

Krigskollegiet, Landetaten, koncepter til kongelige expeditioner 1660.

Krigskollegiet, Landetaten, Protocollum Consilii Militaris 1660-1661.

Krigskollegiet, Landetaten, indkomne breve mv. 1660-1679, 1660-1763.

Krigskollegiet, indkomne breve, 1675.

Krigskollegiet, Landetaten, kopier af udgåede breve mv. 1660-1679, 1660-1763, 1664, 1675-1676.

Krigskollegiet, Landetaten, depecher 1675-1677.

Kronprinsens Generalkommandokontor 1801-1811.

Krigsministeriet, 2. Generalkommando 1807-1814.

Generalauditøren, Generalkommandoen i Nørrejylland, 1807-1814.

Artillerikorpsset, Chefarkiv for General H. W. von Huth, sager angående krigen 1807-1814.

Generalitets og kommissariatskollegiet, Generalkommissariatets indkomne skrivelse 1807-1815.

Ingeniørkorpsset, General Commissions Collegiets ordrer, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger 1763-1768.

Ingeniørkorpsset, General Commissions Collegiets ordrer, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger 1764.

Ingeniørkorpsset, General Commissions Collegiets ordrer, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger 1768-1772.

Ingeniørkorpsset, General Commissions Collegiets ordrer, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger 1769-1772.

Ingeniørkorpsset, Rapporter og bygningsprojekter 1738-1764.

Ingeniørkorpsset, indkomne breve, 1764-1805.

Ingeniørkorpsset, Korrespondance og ordrer vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals skanse 1739-1799.

Ingeniørkorpsset, Udgående korrespondance med danske, norske og holstenske fæstninger 1764-1774.

Ingeniørkorpsset, Ordrer, korrespondancer og indkomne breve vedr. fæstninger 1764-1841.

Ingeniørkorpset, Ordre, korrespondance og indkomne breve vedr. fæstninger 1764-1847.
Ingeniørkorpset, Korrespondance og ordre vedr. danske fæstninger, Fladstrand fæstning og Hals skanse 1773-1800.
Ingeniørkorpset, Udgående korrespondance med danske, norske og holstenske fæstninger 1796-1806.
Tøjetat, Fladstrand Arsenal, Inventarium 1785-1840.
Tøjetat, Hals Skanse Arsenal, udgåede skrivelser, 1794-1840 mm.
Reviderede Regnskaber. Militære Regnskaber: Jyske kommissarieregnskaber med bilag (1645-1661). IV d 5 1: 1645-1651.
Reviderede Regnskaber. Militære Regnskaber: Jyske kommissarieregnskaber med bilag (1645-1661). IV d 5 2: 1645-1651.
Reviderede Regnskaber. Militære Regnskaber: Jyske kommissarieregnskaber med bilag (1645-1661). IV d 5 3: 1651-1661.
Reviderede Regnskaber. Militære Regnskaber: Jyske kommissarieregnskaber med bilag (1645-1661). IV d 5 4: 1651-1661.
Reviderede Regnskaber. Militære Regnskaber: Jyske landkommissærers unionsregnskaber med bilag (1652-1654). IV d 5: 1652-1654.
Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber: Fæstningsregnskaber (1592-1799) XI 1: Hals Skanse og Fladstrand Fort 1653-1675 mm.
Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber: Fæstningsregnskaber (1592-1799) XI 1: Hals Skanse og Fladstrand Fort 1675-1678.
Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber: Fæstningsregnskaber (1592-1799) XI 2: Hals Skanse og Fladstrand Fort 1679-1691.
Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber: Fæstningsregnskaber (1592-1799) XI 3: Hals Skanse og Fladstrand Fort 1692-1700.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1700-1703.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1704-1712.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, 1713-1713, Regnskab for penge, som var oppebårne af amterne m.m., Krigen 1709-1720, Kongeriget, Regnskab for den ved kongelig befaling 26. juli 1717 i Jylland påbudne hølverance m.m. af fouragebetjent H. Kielsen i Hals Skanse.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1713-1719.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1720-1726.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1727-1731.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1732-1735.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1736-1739.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1740-1743.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1744-1747.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1748-1751.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1752-1755.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1756-1758.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1759-1761.
Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1762-1764.

Fæstningskommandanten i Hals Skanse 1647-1848.

Statens Forsvarshistoriske Museum, København

Christensen, Jens Ole: Projekt Fladstrand-Hals. Fortegnelser vedr. litteratur, arkivmateriale, tegninger, fotografier, kilder, kildeudgivelser, træfninger, genstande samt log, noter m.v. Frem til 8. januar 2013.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

Aalborg Rådstue, D1, Magistraten, Rådstuebog 1629-1632.

Hals Birk, B-031D, Justitsprotokol, Birketingbøger, Hals Birketings Retsprotokol, 1630-1684. Årene, med lakuner, 1632, 1633, 1635-1636, 1643, 1644-1645, 1646-1647, 1659-1661, 1662-1663, 1680-1684.

Hals Sogn, kirkebog 1768-1814. Via Arkivalieronline.

Viborg Sortebrødre Sogn, kirkebog 1656-1711. Via Arkivalieronline.

Nordjyllands Kystmuseum, Bangsboarkivet

A 51. Fladstrand Fæstning og Fladstrand Magazin. 1675-1937.

Billedsamlingen med tilhørende oplysninger: B14127, B23061, B25733, B61236.

Aalborg Stadsarkiv

Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotograferinger v/Flemming Nielsen.

Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv

Prinsesse Sophie Hedvigs Skøde til Carl Adolph von Plessen 1730. Kopi efter original i Statens Arkiver, B 24 bd. 162 nr. 18.

Carl Adolph von Plessen skøde til Jacob Severin 1735. Kopi efter original i Statens Arkiver, B 24 bd. 172 nr. 12.

Skøde fra grev Moltke til kammerråd Duus på Hals ladegård med underliggende 4. maj 1775. Kopi efter original i Statens Arkiver, B 247 nr. 89.

Jr.nr. 80. Jens Gregersen.

Jr.nr. 211. Hals Havn.

Jr.nr. 326. Jacob Severin.

Jr.nr. 361. Hals By og Skanse.

Jr.nr. 481. Hals By.

Jr.nr. 619. Carl Rise Hansen.

Jr.nr. 800. Hals Birketing.

Roskilde Bibliotek

Karen Brahes Bibliotek. *En liden Nyt-Aars Giffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauritzen under Welb. Oberst Dyris Regiment for sin Trohiertighed oc Courasie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Ædforplictede til Opmuntring, 1660.*

Upubliceret materiale

Christensen, Jens Ole: *Fladstrand – Fæstning og by 1675-1818.* Bangsbomuseet 1988.

Dahl, Bjørn Westerbeek: Materialesamling, affotograferinger, udskrifter mv., fæstningshistorisk materiale, Rigsarkivet, 1645-1700, 2013.

Degn, Ole: *De danske byers historie. Fremgang og krise 1536-1720.* Manuskript. 2012.

Kirchmeier-Andersen, Jens Carl: *Kejserkrigens finansiering. Dansk-norsk krigsfinansiering 1625-29.* Specialeafhandling, Historisk Institut, Københavns Universitet. 1991.

Lind, Gunner: *Adelsvældens officerer.* Database. 2014.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hals. [Historie, Middelalder, Nyere tid og nyeste tid.] I: *Trap Danmark.* 2015.

Ørnbjerg, Jakob: *Mod en ny tid? Studier over det aalborgensiske rådsaristokratis økonomiske, politiske, sociale og kulturelle udvikling 1600-1660.* Ph.d.afhandling. Historie, Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet. 2011.

Ørnbjerg, Jakob: Materialesamling, udskrifter, Lensregnskaber for Aalborghus 1610-1661, 2012.

Publiceret kildemateriale

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid. 1588-1648. Udg. Kr. Erslev. Bd. I-III. 1883-1890.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stænderforsamlingernes Historie i Frederik III's Tid. 1648-1653. Udg. C. Rise Hansen, Leon Jespersen, Christian Larsen. Bd. I-III. 1959-2013.

Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1776. Udgivne ved J. Lindbæk. Bd. I-II. 1903-1910.

Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Ved J. R. Hübert. 1845.

August Hennings Rejse i Vendsyssel 1779. Ved C. Klitgaard. I: *Vendsysselske Aarbøger*. 1918, s. 238-270.

Christian IVdes første staaende Armee 1615. I: *Meddelelser fra Rentekammeret, indeholdende Bidrag til Danmarks Historie af utrykte Kilder.* Udg. Joh. Grundtvig. 1872, s. 98-117.

Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. Udgivne ved V. A. Secher. Bd. 1-6. 1887-1918.

Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve som fra Aar 1670 ere udkomne. 1670-1699. Ved Jacob Henrik Schou. 1. Deel. 1795.

Dagbog fra den 16de, 17de og 18de Aarhundrede, forud sammenskreven af Hr. Mads Pedersen Farstrup, Sognepræst til Uldbjerg og Lynderup Sogne, og Hr. Lauritz Axelson, Sognepræst for Vester- og Østerbølle Sogne og Provst i Rinds Herred i Viborg Stift. Fra Aar 1536 til 1715 inclusive. Udg. Ignatius Becher 1813. Genudgivet i facsimile 1987.

Dagbog over den af mig i H. Kgl. Højhed Kronprinsens Følge gjorde Rejse i de danske og tyske Provinser i Aaret 1787. Af Johan Hieronymus Kirchoff. I: *Personalhistorisk Tidsskrift*. 1916, s. 130-157.

Danske Kancellis Supplikprotokoller. Udvalg 1705-1795. Udg. Michael Bregnsbo og Gunner Lind. CD 1-2, 1705-1795. 2015.

Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. 1.-2. Halvbd. 1881-1882.

De Danske Lensmænds Genanter i 1642. I: *Meddelelser fra Rentekammerarchivet, indeholdende Bidrag til Danmarks Historie af utrykte Kilder.* Udg. Joh. Grundtvig. 1872, s. 117-208.

De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender. 1764.

Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau Siegen. Bearbejdet von Werner Hahlweg. 1973.

En rejse i Vendsyssel 1763. Ved C. Klitgaard. I: *Vendsyssel Årbøger 1926*. 1926, s. 297-326.

Erik Dahlberghs Dagbok (1625-1699). För första gången fullständigt efter de i Upsala och Stockholm bevarade Originalmanuskript utgifven med Inledning af Herman Lundström. 1912.

Erik Dahlbergs Dagbok. I urval och med inledning af Alf Åberg. 1962.

Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder. Öfversatta af Adolf Hillmann. Bd. I-II. 1915.

Hans Barhows Selvbiografi. Udgivet af Karl Peder Pedersen. I: *Hæfter for historie*. Nr. 10. 1986, s. 41-65.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. 1551-1660. Udg. C. F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen, Johan Jørgensen, Jens Holmgaard, Ole Degn. Bd. 1-36. 1885-2003.

Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 1589-1648. Udg. C. F. Bricka, J. A. Fridericia. Bd. I-VII. 1878-1891. Genudgivet 1969.

Kongens Retterting 1537-1660. Red. Ditlev Tamm. Bd. I-II. 2003.

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden. 2. bd. 1648-1688. 1908. 5. bd. 1731-1765. 1955.

Laurits Engelstofts Rejseagttagelser i Jylland i Aaret 1805. Medd. C. Behrend. I: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 1908, s. 21-60.

Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788. Ved Haavard Rostrup. 1985.

Molesworth, Robert: En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692. 1977.

Nyttige & Fornøylelige Jyske Efterretninger. 1768-1814.

Ohnmassgeblicher discours auff die frage welche örter in Dennemarck am ersten sollen befestiget

- vndt verfertiget verden?* I: *Danske Magazin*. 5. Bd. 1951, s. 205-215.
- Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791.** Udgivet af Karsten Skjold Petersen. 2005.
- Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende.** Samlede af P. Rosenstand Goiske, Johan Christian Hedegaard. 1747-1762, 1804. 1773-1784, 1804. 1792-1800, 1805. 1801-1830, 1805-1830.
- Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647.** Meddelte af Kr. Erslev. I: *Danske Magazin*. 5. Rk., 1. Bd., 1887, s. 276-289.
- Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1596.** Udg. T. O. Becker. I: *Danske Magazin indeholdende Bidrag til den danske Histories og det danske Sprogs Oplysning*. 3. H., 4. Bd., 1854, s. 1-65, 105-139, 221-240, 265-328.
- Samlinger af publique og private stiftelser, foundationer og gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge: udgivne efter kongelig allernaadigste tilladelse, hvorved ere tilføiede Endeel historiske efterretninger og genealogier, om givernes liv, levnet og familie, med mere stiftelserne og stifterne vedkommende.** Udg. Hans de Hofman, Niels Lihme, J. P. Anchersen, Tycho de Hofman, Jacob Langebek. Bd. IV. 1755.
- Speckle, Daniel: Architectura von Vestungen.** 1589. 1971.
- Stevin, Simon: De Sterctenbouwing. The Art of Fortification.** I: Schukking, W. H. (red.): *The Principal Works of Simon Stevin*. Vol IV. *The Art of War*. 1964, s. 29-231.
- To viser fra Svenskekrigen 1657-58.** Udg. C. F. Bricka. I: *Danske Magazin, indeholdende bidrag til den Danske Histories og det Danske Sprogs Oplysning*. 4 rk. 6. bd. 1886, s. 56-74.
- Tordenskiolds brev.** Red. Olav Bergersen. 1963.
- Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708.** Udg. Christian Molbech. 1846.

Registraturer, hjælpemidler mv.

- Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt (1593-1658).** Analytisches Inventar bearbeitet von Günther Engelbert zum Druch gebracht von Hubert Salm. 1993.
- De jysk-fynske styrkers domiciler.** Ved Niels Sigismund Lunn. Bd. I-III. 1975-1976.
- Findbuch der Akten der Kommunalverwaltung im Stadtarchiv Glückstadt.** Bearbeitet von Ruth Möller und Reimer Möller. 2000.
- Frandsen, Karl Erik (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660.** 1984.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne – en oversigt.** 1978.
- Kyhl, O.: Den landmilitære centraladministrations embedsetat.** 1973.
- Kyhl, O.: Den landmilitære centraladministration 1660-1763.** Bd. I-II. 1976.

Internetkilder

- <http://www.sa.dk/>, Arkivalieronline.
- <http://denstoredanske.dk>, herunder Dansk Biografisk Leksikon, Ordbog over det danske Sprog.
- <http://www.dis.danmark.dk>. (Folketællinger 1787, 1802.)
- <http://historienslangelinjer.gyldendal.dk>. (Lind 2006.)
- <http://www.kb.dk>, Early European Books, <http://eeb.chadwyck.co.uk/home.do>, Karen Brahes Bibliotek.
- <http://madsen.dk/kal/>
- <http://ordnet.dk>.
- <http://www.roskildebib.dk>.
- <http://skeel.info>.
- <http://www.staff.hum.ku.dk/lind/krigen.htm>. (Lind 2002.)
- <http://www.stolpersteine.eu>.
- <http://www.tidsskrift.dk>.
- <http://videnskab.dk/print/6721>. (Sørensen 2010.)
- <http://www.wadschier.dk>.

Litteratur

- Adams, Simon:** Tactics or Politics? "The Military Revolution" and the Hapsburg Hegemony, 1525-1648. I: Lynn, John A. (red.): *The Tools of War*. 1990. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 253-272.
- Adriansen, Inge:** *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. 2010.
- Andersen, Anna Wowk:** Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775. I: *Historie*. 2004, s. 302-328.
- Andersen, Dan H.:** *Mandsmod og kongegunst. En biografi om Peter Wessel Tordenskiold*. 2005.
- Andersen, Ole Torp, Hans Kristen Dissing, Leif Kristensen, Ove Thomsen (red.):** *Dronninglund Slot. Kongelige, adelige og borgerlige*. 2006.
- Appel, Charlotte:** *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Bd. I-II. 2001.
- Appel, Charlotte, Morten Fink-Jensen:** *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*. 2009.
- Appel, Charlotte, Morten Fink Jensen:** *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Dansk skolehistorie bd. 1*. 2013.
- Appel, Hans Henrik:** *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. 1999.
- Appel, Hans Henrik:** Krigshåndværk, gudfrygtighed og den militære disciplin. I: Appel, Charlotte, Peter Henningsen, Niels Hybel (red.): *Mentalitet og historie – Om fortidige forestillingsverdener*. 2002, s. 143-172.
- Appel, Hans Henrik:** Renæssancens krigskunst i Danmark. I: Bach-Nielsen, Carsten, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velle (red.): *Danmark og renæssancen 1500-1650*. 2006, s. 340-349, 367.
- Appel, Hans Henrik:** Renæssancens befæstningssystem – våbenteknologi og militærstudier. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011, s. 23-48.
- Arnold, Thomas F.:** Fortifications and the Military Revolution: The Gonzaga Experience, 1530-1630. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 201-226.
- Artéus, Gunnar, Kari Selén (red.):** *Den nordiska garnisonsstaden*. 1988.
- Artéus, Gunnar, Kari Selén:** Förord. I: Artéus, Gunnar, Kari Selén (red.): *Den nordiska garnisonsstaden*. 1988, s. 7.
- Artéus, Gunnar:** En vetenskapligt obelyst lokalsamhällestyp: den svenske garnisonsstaden 1620-1958. I: Artéus, Gunnar, Kari Selén (red.): *Den nordiska garnisonsstaden*. 1988, s. 23-39.
- Artéus, Gunnar (red.):** *Nordens garnisonsstäder. Slutrapport från ett forskningsprojekt*. 1997.
- Ashworth, G. J.:** *War and the city*. 1991.
- Askgaard, Finn:** Dansk militærpolitik 1660-1675. I: Askgaard, Finn, Arne Stade (red.): *Kampen om Skåne*. 1983, s. 71-82.
- Asmussen, Karl:** Das Wirtschaftsleben und die Bevölkerung Glückstadts von der Gründung bis 1876. I: *Glückstadt im Wandel der Zeiten*. Bd. 2. 1966, s. 161-236.
- Barfod, Jørgen H.:** *Niels Juels Flåde. Den danske flådes historie. 1660-1720*. 1997.
- Beck, Bue:** *Hugo Matthiessens Aarhus 1917*. 1999.
- Bjerke, Ernst:** Selskabet for Norges Vels organisasjon og virkekrets. I: Collet, John Peter, Ernst Bjerke (red.): *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges Vel 1809-1814*. 2009, s. 43-60.
- Bjerg, Hans Christian:** Garnisonen og lokalsamfundet. I: Outzen, Palle A. (red.): *Slagelse garnison 75 år. 1913-1988*. 1988, s. 11-28.
- Bjerg, Hans Christian:** *Dansk orlogshistorie 1510-2010*. 2010.
- Bjerg, Hans Christian:** Hvorfor bliver byer garnisonsbyer. Samspillet mellem staten og lokalsamfundet. I: Hellström, Sven, Kari Selén (red.): *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling*. 1994, s. 49-60.
- Bjørn, Claus:** *Fra reaktion til grundlov. 1800-1850. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd. 10*. 1990.
- Bjørn, Claus:** Arvefølgeproblem og Treårskrig. 1839-1852. I: Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.): *Fra helstat til nationalstat 1814-1914. Dansk udenrigspolitikshistorie 3*. 2003, s. 9-263.
- Black, Jeremy:** *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*. 1991.
- Black, Jeremy:** A Military Revolution? A 1660-1792 Perspective. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 95-116.

- Black, Jeremy (red.):** *Warfare in Europe 1650-1792*. 2005.
- Black, Jeremy:** Introduction. *Warfare in Europe 1650-1792*. I: Black, Jeremy (red.): *Warfare in Europe 1650-1792*. 2005, s. xiii-xxv.
- Black, Jeremy:** European Military Development 1450-1800 Reconsidered. I: Bisgaard, Lars, Michael Bregnsbo, Finn Stendal Pedersen, Aage Trommer (red.): *Krig fra først til sidst – Festskrift til Knud J. V. Jespersen*. 2006, s. 15-32.
- Black, Jeremy:** *War and the Cultural Turn*. 2012.
- Blockmans, Wim P.:** Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe. I: Tilly, Charles, Wim P. Blockmans (red.): *Cities and the Rise of States in Europe a.d. 1000 to 1800*. 1994, s. 218-250.
- Blom, Otto:** *Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøihuse og Vaabenforraad*. 1877.
- Blom, Otto:** Danske Stykkestøbere og Stykkestøberier for Metalskyts. I: *Historisk Tidsskrift*. 1883-1884, bd. 5., r. 3. Via tidsskrift.dk s. 1-15.
- Blom, Otto:** Københavns Tøihus. En udsigt over dets Bygningshistorie. I: *Historisk Tidsskrift*. 1887-1888, bd. 6., r. 3. Via tidsskrift.dk s. 1-26.
- Boeck, Hector:** *12. Bataillons Historie. 1679-1929*. 1929.
- Bom, Mette (red.):** *I Krigens Fodspor – forsvarsbyggerier i Danmark*. Uå. [2010].
- Bonderup, Gerda:** Enevælde og reformer 1720-1848. I: Busck, Steen, Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. 2002, s. 185-241.
- Bramsen, Bo:** *Gamle Danmarkskort. En historisk oversigt med bibliografiske noter for perioden 1570-1770*. 1997.
- Bregnsbo, Michael:** *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*. 1977.
- Bregnsbo, Michael:** Merkantilisme. I: Etwill, Preben, Søren Kolstrup (red.): *Økonomisk teori – i historisk belysning*. 2009, s. 43-57.
- Breunig, Malene, Povl Schmidt:** *Vilkår og tolkninger. Billeder af dansk kulturhistorie 1700-2000*. 2010.
- Brice, Martin H.:** *Stronghold – A History of Military Architecture*. 1984.
- Bruhns, Svend:** *Bibliografiens historie i Danmark i 1700- og 1800-tallet*. 2004.
- Buk-Swienty, Tom:** *Slagtebænk Dybbøl*. 2008.
- Buk-Swienty, Tom:** *Dommedag Als*. 2010.
- Buk-Swienty, Tom:** *1864 i billeder*. 2012.
- Busck, Steen:** *Et landbosamfund i opbrud – Tradition og modernisering i Sundby sogn på Mors i tiden 1660-1800*. Bd. I-II. 2011.
- Busck, Steen, Henning Poulsen (red.):** *Danmarks historie – i grundtræk*. 2002.
- Ceynowa, Tatjana (red.):** *Christian IV. und seine Städte*. 2002.
- Christensen, Chr.:** Fra "Kejserens Tid," især forholdene i og omkring Aalborg og Nørresundby. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1912*. 1912, s. 55-140.
- Christensen, Chr. Petresch:** *Nørresundbys Historie indtil 1701. Med bidrag til Egnens Historie*. 1921.
- Christensen, Chr. Petresch:** Militærvæsen og Militærpersonel i Kjær Herred paa Christian V. Tid. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1924*. 1924, s. 38-59.
- Christensen, Chr. Villads:** De jyske Kirkebøgers Bidrag til Belysning af Krigen i Jylland 1657-59. I: *Historisk Tidsskrift*, bd. 6. 1894-1895. Via tidsskrift.dk s. 1-9.
- Christensen, Erik S.:** Saltlandet. I: Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660*. 2007, s. 323-338.
- Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.):** *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009.
- Christensen, Erik S., Lars Schrieber Pedersen:** "En ubetydelig by, med nogen skibsfart." Fladstrand under Englandskrigen 1807-1814. I: Christensen, Erik, Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009, s. 513-542.
- Christensen, Erik S., Lars Schrieber Pedersen:** Fra midtpunkt til udkant – en tolderskæbne i Fladstrand. I: *Zise – Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift*. Nr. 1. 2015, s. 4-18.
- Christensen, Jens Ole:** *Fladstrand – Fæstning og by 1675-1818*. 1988.
- Christensen, Jens Ole:** Fladstrand – befæstning og byudvikling. I: *Historie*. 1990, s. 421-450.
- Christensen, Jens Ole:** Fanget mellem slemt og værre. Forsvaret af det danske monarki under krigene

- 1801 og 1807-1814. I: Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009, s. 53-84.
- Christensen, Lars:** "En lykkelig sejrvinging." *Svenskerne på Østfyn*. 2009.
- Christensen, Lars:** [Anmeldelse af] Bjørn Asker: Karl X Gustav. En biografi. 2009. I: *Historisk Tidsskrift*. 2011, s. 579-584.
- Christensen, Søren Bitsch:** En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den klassiske købstad – Danske Bystudier*. Bd. 2. 2005, s. 11-46.
- Christensen, Søren Bitsch, Jørgen Mikkelsen (red.):** *Danish Towns During Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. Urban Studies. Danske Bystudier*. Bd. 4. 2008.
- Christensen, Søren Bitsch, Jørgen Mikkelsen:** Byhistorie – en markedsplads for forskere. I: *Historie*. 2008, s. 122-129.
- Christensen, Søren Bitsch (red.):** *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011.
- Christensen, Søren Bitsch:** Indledning. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011 a, s. 9-22.
- Christensen, Søren Bitsch:** De bevæbnede borgere – borgervæbningerne fra 1536 til 1660. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011 b., s. 145-194.
- Christensen, Søren Bitsch:** Byudvikling, lokalhistorie og historiefaget på universitetet. I: Andersen, Knud Holch, Chr. R. Jansen (red.): *Lokalhistorie. Fortid, nutid og fremtid*. 2014, s. 183-197.
- Christensen, Villads:** De kejserlige i Vendsyssel 1627-29. I: *Historie/Jyske Samlinger*, bd. 4, række 2. 1914-1916. Via tidsskrift.dk s. 1-10.
- Clark, Peter:** *European Cities and Towns 400-2000*. 2009.
- Collet, John Peter:** Grunnleggelsen av Selskabet for Norges Vel. Tiden og forutsetningene. I: Collet, John Peter, Ernst Bjerke (red.): *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskab for Norges Vel 1809-1814*. 2009, s. 13-42.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Gottfried Hoffmann – Ingeniør, administrator og militærkartograf ca. 1628-1687. I: *Krigshistorisk tidsskrift*. Nr. 1. 1987, s. 10-22.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Fæstningsanlæg ved Hals indtil 1687. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1992*. 1992, s. 3-34.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Myterne om 1600-tallets fæstnings- og handelsby ved Hals. I: *Historie*. 1994, s. 114-122.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** *Vor Kongelige Fæstning Nyborg*. 1995.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** "En sådan kapabel person." Ingeniøren Hendrick Rüse (1624-1679). I: *Personalhistorisk Tidsskrift*. 2001, s. 146-187.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Hans Jacobsen Schiørt – Christian den 4.s ingeniør. I: *Personalhistorisk tidsskrift*. 2009, s. 15-34.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** *Fredericia Fæstnings Historie, Bind 1, Tiden indtil 1700*. 2010.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Nakskov som fæstning i 1600-tallet. I: *Lolland Falster 2010*. 2010 b, s. 18-42.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** Kommentar. [Til anmeldelse af] Jakob Ørnbjerg: [Anmeldelse af] Bjørn Westerbeek Dahl, Erik Husted: *Fredericia Fæstning* bd. 1-3. 2010. I: *Kulturstudier*. Onlineudgave, bd. II. 2012.
- Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen, Camilla Mordhorst (red.):** *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. 2009.
- Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen:** Materialiseringer. Processer, relationer og performativitet. I: Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen, Camilla Mordhorst (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. 2009, s. 9-38.
- Davies, Norman:** *Europa i krig. 1939-1945. Ingen simpel sejr*. 2009.
- Degn, Ole:** De nyanlagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800. I: Blom, Grethe Athén (red.): *Urbaniseringsprocessen i Norden, bd. 2, De anlagte steder på 1600-1700-tallet*. 1977, s. 9-48.
- Degn, Ole:** Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700. I: *Historie*. 1989, s. 527-546.
- Degn, Ole, Henrik Fode:** Ikke plads til dem alle. I: *Historie*. 2008, s. 115-122.
- Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.):** *Konger og krige. Dansk udenrigspolitik historie 1*. 2002.
- Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.):** *Revanche og neutralitet 1648-1814. Dansk udenrigspolitik historie 2*. 2006.

- Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.):** *Fra helstat til nationalstat 1814-1914. Dansk udenrigspolitik historie 3. 1814-1914.* 2003.
- Duffy, Christopher:** *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494-1660.* 1979.
- Eltis, David:** *The Military Revolution in Sixteenth Century Europe.* 1995.
- Engelhardt, Juliane:** *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814.* 2010.
- Erslev, Kr.:** [Forbemærkning] Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647. I: *Danske Magazin.* 5. rk., 1. bd. 1887, s. 276.
- Ertman, Thomas:** *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe.* 1997.
- Feldbæk, Ole:** *Danmarks historie bind 4. Tiden 1730-1814.* 1982.
- Feldbæk, Ole:** *Den lange fred. 1700-1800. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie.* Bd. 9. 1990.
- Fink-Jensen, Morten:** Retro-anmeldelse. Dagligt Liv i Norden 100 år efter. I: *Historisk Tidsskrift.* Hæfte 1. 2015, s. 221-233.
- Fladby, Rolf, Birgit Løgstrup** [Indledning og referent]: Rapport I: Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. I: Petersen, E. Ladewig (red.): *Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense 1984, Bind III.* 1986, s. 81-95.
- Frandsen, Karl-Erik:** Bønderne og hæren i Danmark 1614-1662. I: *Historisk tidsskrift.* 1995, s. 155-173.
- Frandsen, Steen Bo:** *Holsten i helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet.* 2008.
- Frantzen, Ole L., Knud J. V. Jespersen (red.):** *Danmarks krigshistorie.* 2010.
- Frantzen, Ole L.:** 1814-1870. I: Frantzen, Ole L., Knud J. V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie.* 2010, s. 460-599.
- Fridericia, J. A.:** *Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's død til Enevældens indførelse (1648-1660).* 1894.
- Friedrichs, Christopher R.:** Urban transformation? Some Constants and Continuities in the Crises-Challenged City. I: Dahlerup; Troels, Per Ingesman (red.): *New Approaches to the History of Late Medieval and Early Modern Europe.* 2009, s. 253-272.
- Friis, Torsten:** Slavekrigen i Jylland 1848 – og andre rygter fra 1848. I: Langen, Ulrik, Jakob Sørensen (red.): *Rygternes magt.* 2004, s. 77-102.
- Furdal, Kim:** Sønderjylland – et lokalhistorisk grænseland. I: Andersen, Knud Holch, Chr. R. Jansen (red.): *Lokalhistorie. Fortid, nutid og fremtid.* 2014, s. 89-116.
- Fussing, Hans H.:** De svenske udskrivninger i Jylland 1658. I: *Historie – Jyske Samlinger.* Bd. 5. 1946-1947. Via tidsskrift.dk s. 1-2.
- Gad, Finn:** Jacob Severin. I: *Dansk Biografisk Leksikon.* Via denstoredanske.dk. 2011.
- Gamrath, Helge, E. Ladewig Petersen:** *Danmarks historie. Bind 2. Tiden 1340-1648.* 1980
- Gegner, Martin, Bart Zino (red.):** *The Heritage of War.* 2012.
- Glete, Jan:** *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660.* 2002.
- Glenthøj, Rasmus:** *En moderne nations fødsel. Norsk national identifikation hos embedsmænd og borgere 1807-1820.* 2008.
- Glückstadt im Wandel der Zeiten.** Bd. 1 1963, bd. 2 1966, bd. 3 1968.
- Grinder-Hansen, Poul:** *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet.* 2010.
- Gotfredsen, Ebbe:** *Aalborg og Garnisonen.* 1996.
- Gotfredsen, Ebbe:** Treårskrigenes første danske offer. I: *Årsskrift 2005, Museumsforeningen for Hals Museum, Hals Museum.* 2006, s. 18-19.
- Grant, R. G., Roger Ford, Steve Walton:** *Våben – Våben og rustninger gennem tiderne.* 2008.
- Gregersen, Jens:** *Hals Skanse.* 1956.
- Guilmarten, John F., Jr.:** The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe.* 1995, s. 299-333.
- Gustafsson, Harald:** *Skåne i Danmark. En dansk historie till 1658.* 2008.
- Gøbel, Erik:** *Jens Mortensen Sveigaards ostindiske rejsebeskrivelse 1665-1684.* 2005.
- Hahlweg, Werner:** Einleitung. I: *Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau Siegen.* Bearbeitet von Werner Hahlweg. Selvstændig pag. 1973, s. 1-54.

- Hammer, Paul E. J. (red.):** *Warfare in Early Modern Europe 1450-1660*. 2007.
- Hammer, Paul E. J.:** Introduction. *Warfare in Early Modern Europe 1450-1660*. I: Hammer, Paul E. J. (red.): *Warfare in Early Modern Europe 1450-1660*. 2007, s. xi-xxxix.
- Hansen, Bent:** *Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968*. 1968.
- Hansen, Carl Rise:** Hals Birk. I: *Årsskrift 1995, Museumsforeningen for Hals Kommune, Hals Museum*. 1996, s. 4-8.
- Hansen, Hans Schultz:** Rendsborg, 24. marts 1848 – Prins Frederik af Nørs kup mod helstatens fæstning i hertugdømmerne. I: *Temp – Tidsskrift for historie*. 2013, s. 79-107.
- Hansen, Lulu Anne, Martin Rheinheimer (red.):** *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. 2014.
- Hansen, Lulu Anne, Mette Bjerum Jensen:** Spræng dem eller bevar dem. Bunkers fra betonklodser til kulturarv og attraktioner. I: Hansen, Lulu Anne, Martin Rheinheimer (red.): *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. 2014, s. 261-318.
- Harste, Gorm:** Krigen finansieringssystemer – en formanalyse af krig og kredit i kølvandet på Clausewitz. I: *Slagmark – Tidsskrift for idéhistorie*. Nr. 63. 2012, s. 65-77.
- Helfferrich, Tryntje:** [Anmeldelse af] David Parrot: *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. 2012. I: *Enterprise & Society. The International Journal of Business History*. Cambridge Journals Online. 2015, s. 1.
- Hellström, Sven, Kari Selén (red.):** *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling*. 1994.
- Henningsen, Lars N.:** The towns of the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850. A regional variant of Danish market town history. I: Christensen, Søren Bitsch, Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns During Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. Urban Studies. Danske Bystudier*. Bd. 4. 2008, s. 153-182.
- Henningsen, Peter:** *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Bd. 1-2. 2006.
- Henningsen, Peter:** Plads til dem alle – Forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie. I: *Historie*. 2007, s. 55-88.
- Henningsen, Peder, Ulrik Langen:** *Hudemordet I Vimmelskafte – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. 2010.
- Hicks, Dan, Mary C. Beaudry (red.):** *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. 2010.
- Hillmann, Adolf:** Företal. I: *Sju Böcker om Konung Carl W Gustafs Bragder*. Bd. 1. 1915 [up] s. 1-2.
- Holstein, Christina:** *Fort Douaumont*. 2010.
- Holstein, Christina:** *Fort Vaux*. 2011.
- Holstein, Christina:** *Walking Verdun*. 2012.
- Horne, Alistair:** *Verdun 1916*. 1962.
- Housted, Erik:** *Fredericia Fæstnings Historie, Bind 2, Tiden 1700-1847*. 2010.
- Housted, Erik:** *Fredericia Fæstnings Historie, Bind 3, Tiden efter 1847*. 2010.
- Hughes, Quintin:** *Military Architecture*. 1974.
- Ilsøe, Harald:** Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700. I: *Dansk Identitetshistorie 1. Fædreland og Modersmål*. 1991, s. 27-88.
- Jacobsen, Svend:** *Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73. De bevarede årgange i uddrag*. 2009.
- Jagd, Palle Bolten:** *Danske Forsvarsanlæg i 5000 År*. Bd. I, Indtil 1684, 1986. Bd. II, 1684-1932, 1986. Bd. III, Efter 1932, 1984.
- Jahn, F. H.:** *Grundtræk til Christian den Fjerdes Krigshistorie. Anden Afdeling. Krigen mod Tydskland fra 1625 til 1629*. 1822.
- Jankowski, Paul:** *Verdun. The longest battle of The Great War*. 2013.
- Jansen, Henrik M.:** *Hugo Matthiessens Marstal og Ærøskøbing 1921*. 1998.
- Jensen, Grethe (red.):** *Gads Historieleksikon*. 2009.
- Jensen, Svend Gram:** Fra bondeby til flække. Bidrag til Hals bys historie. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1988*. 1988, s. 55-72.
- Jensen, Svend Gram:** Den ny stad og fæstning Hals. I: *Historie*. 1993, s. 154-159.
- Jensen, Svend Gram:** Myter om Hals (III). Hvornår var det nu det var – 1658 eller 1659? I: *Ting og Tider 8 – Nyt fra Hals Museum*. 2001, s. 2-7.
- Jensen, Svend Gram:** *Hals Kirke*. 2004.
- Jespersen, Knud J. V.:** Social change and military Revolution: Some danish evidence. I: *The Historical Journal*. 1983, s. 1-13.
- Jespersen, Knud J. V.:** Garnisonering og garnisonsby: den militærpolitiske referenceramme. I: Artéus,

- Gunnar, Kari Selén (red.): *Den nordiska garnisonsstaden*. 1988, s. 9-22.
- Jespersen, Knud J. V.:** *Danmarks historie*. Bd. 3. 1989.
- Jespersen, Knud J. V.:** Magtstat. I: *Den Store Danske Encyklopædi*. Bd. 12. 1998, s. 494.
- Jespersen, Knud J. V.:** *Stat & nation. Den europæiske civilisation 1500-1900*. 1999.
- Jespersen, Knud J. V.:** 1648-1720. I: Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen: *Revanche og neutralitet 1648-1814. Dansk udenrigspolitisk historie 2*. 2006, s. 10-199.
- Jespersen, Knud J. V., Carsten Porskrøg Rasmussen, Hanne Raabyemagle, Poul Holstein:** *Moltke. Rigets mægtigste mand*. 2010.
- Jespersen, Knud J. V.:** 1600-1720. I: Frantzen, Ole L., Knud J. V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie*. 2010, s. 158-371.
- Jespersen, Leon:** Landkommissærinstitutionen i Christian IV's tid: Rekruttering og funktion. I: *Historisk Tidsskrift*. Bd. 14, rk. 2. 1981-1982. Via tidsskrift.dk s. 1-29.
- Jespersen, Leon:** 1600-tallets danske magtstat. I: Petersen, Erling Ladewig (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense 1984, bind I*. 1984, s. 9-40.
- Jespersen, Leon, Asger Svane-Knudsen:** *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*. 1989.
- Jespersen, Leon:** 1648 – Magtstat eller minimumsstat? I: Jespersen, Leon, Asger Svane-Knudsen: *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*. 1989, s. 9-42.
- Jespersen, Leon (red.):** *A Revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*. 2000.
- Jespersen, Leon:** The Constitutional and Administrative Power. I: Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*. 2000, s. 31-182.
- Jespersen, Leon:** *Adelsvældens skatter 1536-1660. Dansk skattheorie III*. 2004.
- Jespersen, Leon:** Skattestaten konsolideres. En anmeldelse af Kancelliets Brevbøger 1656-1660. I: *Zise. Told- og skattheoretisk tidsskrift*. Nr. 1. 2006, s. 32-39.
- Jespersen, Leon:** Magtstatens transformationer – et svar. I: *Historisk tidsskrift*. 2008, s. 477-483.
- Jespersen, Mikkel Leth, Jeppe Büchert Netterstrøm, Bertel Nygaard:** Teorier om statsdannelse og den danske stat 1400-1660. I: *Den jyske Historiker, På sporet af staten, Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde*. Nr. 116. 2007, s. 5-33.
- Johansen, Chr. V.:** Svenskerne er ikke til at stole på – Anti-svenske følelser i samtidige fremstillinger af Københavns belejring. I: *Stormen på København – Den svenske belejring 1658-1660. København. Kultur og Historie bd. 1*. 2009, s. 181-190.
- Johansen, Hans Chr., Jørgen Mikkelsen, Jens Ole Christensen:** Den danske garnisonsby. I: Artéus, Gunnar (red.): *Nordens garnisonssteder. Slutrapport från ett forskningsprojekt*. 1997, s. 11-81.
- Johansen, Jens Chr. V.:** Birket – et feudalt element i dansk enevælde. I: *Historie*. 2009, s. 1-23.
- Johansen, Katia, Peter Kristiansen:** *Rosenborgtapeterne. Christian Vs sejr i Skånske Krig 1675-79*. 1999.
- Jones, Colin:** The Military Revolution and the Professionalisation of the French Army under the Ancien Régime. I: Duffy, Michael (red.): *Then Military Revolution and the State, 1500-1800: Exeter Studies in History I*. 1980, s. 29-48. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 149-168.
- Jørgensen, Jens Ulf:** Ting og rettersted. I: *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. 1620-1720*. 1969, s. 307-352.
- Jørgensen, Poul Johs.:** *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. 1940.
- Kallestrup, Louise Nyholm:** *I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*. 2009.
- Kennedy, Paul:** *The Rise and Fall of the Great Powers – Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. 1988.
- Kjærdsdam, Finn:** *Byplanlægningens historie*. 2006.
- Klitgaard, Carl:** Nogle Bemærkninger om Krigen 1627-29. I: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 1908, s. 89-94.
- Klitgaard, Carl:** Fra "Kejserkrigens Tid", 1627-29. I: *Vendssyssel Årbøger*. 1918, s. 238-270.
- Klitgaard, Carl:** Et Bidrag til Jyllands Forsvarshistorie. I: *Historie*. Bd. 4., 4. rk. 1924, s. 27-38. Via tidsskrift.dk s. 1-3.

- Klitgaard, Carl:** En Eksekutionsforretning 1678. I: *Historie*. Bd. 4, rk. 6. 1928-1930 a. Via tidsskrift.dk s. 1-2.
- Klitgaard, Carl:** En læge i Vendsyssel 1640. I: *Historie*. Bd. 4, rk. 6. 1928-1930 b. Via tidsskrift.dk s. 1.
- Klitgaard, Carl:** Fra "Svensketiden" 1643-45. I: *Historie – Jyske Samlinger*. Bd. 5, rk. 1. 1932-1934. Via tidsskrift.dk s. 1-3.
- Klitgaard, Carl:** Fladstrand-Sæby. I: *Vendsysselske Aarbøger 1933-34*. 1934, s. 217-269.
- Klitgaard, Carl:** En ulykkelig Ægteskabshandel. I: *Historie*. Bd. 5, rk. 3. 1937-1938. Via tidsskrift.dk s. 1-2.
- Klitgaard, Carl:** Nordjylland i Svenskekrigen 1657-60. I: *Historie – Jyske Samlinger*. 1954, s. 93-113.
- Knudsen, Anne Vibeke, Niels-Holger Larsen:** *Hugo Matthiessens Bornholm September 1922*. 2010.
- Kock, Jan:** Befæstede byer i renæssancen – en oversigt over det danske rige. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011, s. 49-76.
- Koefoed, Nina Javette:** *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*. 2008.
- Koefoed, Nina Javette:** Militær sædelighedslovgivning i samspil med det civile samfund i 1700-tallet. I: *Temp – Tidsskrift for historie*. Nr. 4. 2012, s. 124-142.
- Koefoed, Nina Javette:** I ly af natten? Seksualitet, seng og nat i 1700-tallets Norden. I: *Kulturstudier*. Nr. 1. 2015, s. 56-78.
- Krebs, Julius:** *Aus dem Leben des Kaiserliche Generalfeldmarschalls Melchior von Hatzfeldt 1593-1631*. 1910.
- Krogh, Tyge:** *Staten og de besiddelseløse på landet 1550-1800*. 1987.
- Krogh, Tyge:** *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. 2000.
- Köhn, Gerhard:** Zur Glückstädter Verfassungsgeschichte. I: *Glückstadt im Wandel der Zeiten*. Bd. 2. 1966, s. 1-97.
- Larsen, Carsten U.:** Glimt af 200 år – og et kig frem. I: Larsen, Carsten U., Bente Gammeltoft (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1807-2007*. 2007, s. 15-56.
- Larsen, Jan Hammer:** Søvejen til Fladstrand – fra udmark til handelsplads. I: Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660*. 2007, s. 149-176.
- Lassen, Aksel:** *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*. 1965 a.
- Lassen, Aksel:** *1657 – da landet blev øde*. 1965 b.
- Liljefalk, Axel Larsen:** *Kejserkrigen – Et bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie*. 1896.
- Liljefalk, Axel Larsen:** *Kejserkrigen – Et bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie*. 1901.
- Liljefalk, Axel:** Torstenssons Indfald på den jyske Halvø 1643-1645. Hovedsagelig efter hans egne Breve og Indberetninger. I: *Militært Tidsskrift*. 1911, sp. 229-234, 245-252, 261-264, 277-282.
- Lind, Gunner:** Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering. I: *Historisk tidsskrift*. 1986, s. 26-73.
- Lind, Gunner:** *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*. 1994.
- Lind, Gunner:** Kong Frederik og Muremester Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum. I: *Fund og Forskning*. Bd. 34. 1994, s. 7-34.
- Lind, Gunner:** Krigsmænd og borgere i København, 1600-1855. I: Frandsen, Karl Erik (red.): *Kongens og Folkets København – gennem 800 år*. 1996 a, s. 55-65.
- Lind, Gunner:** Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark. I: *Søfart Politik Identitet tilegnet Ole Feldbæk*. 1996 b, s. 91-116.
- Lind, Gunner:** Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige Enevælde 1660-1720. I: *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, forvaltning og samfund. Fra Middelalderen til 1901*. 2000, s. 159-226.
- Lind, Gunner:** Udskrivning og magt i det gamle danske landbosamfund. I: Bjørn, Claus, Benedicte Fonnesbech-Wulf (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen*. 2000, s. 277-296.
- Lind, Gunner:** Den danske adel og den militære revolution. I: Ingesman, Per, Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren – Den danske adel 1350-1660*. 2001, s. 576-603.
- Lind, Gunner:** *Krigens uudgøelighed i historieforskning*. 2002.
- Lind, Gunner:** [Anmeldelse af] Jan Glete: War and State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660. 2002. I: *Historisk tidsskrift*. 2002, s. 89-491.
- Lind, Gunner:** Krig og stat i Europa 1000-2000. I: Fonnesbech-Wulff, Benedicte, Palle Roslyng-Jensen (red.): *Historiens Lange Linjer*. 2006, s. 172-191.

- Lind, Gunner:** Syndens straf og mandens ære. Danske tolkninger af krigen 1611-1660. I: [Svensk] *Historisk tidsskrift*. 2008, s. 339-365.
- Lind, Gunner:** 1720-1814. I: Frantzen, Ole L., Knud J. V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie*. 2010, s. 372-459.
- Lind, Gunner:** Krigens samfundsmæssighed og samfundets opdeling. I: *Temp – Tidsskrift for historie*. Nr. 4. 2012, s. 6-11.
- Lind, Gunner:** Den militære komponent i statsomvæltningen 1660. I: *Historisk Tidsskrift*. 2012, s. 354-373.
- Lind, Gunner:** Preface. I: Lind, Gunner (red.): *Civilians at War. From the Fifteenth Century to the Present*. 2014, s. 7-10.
- Lindeberg, Lars:** *De så det ske. Krigen 1864 skildret af soldater og civile der var med, og af samtidige journalister, forfattere, digtere, tegnere og fotografer*. 1964.
- Lorenzen, Vilhelm, Otto Brandt, Alf Bramigh, Harald Hals II, Ragner Josephsen:** *Christian IV's Byanlæg og andre Bygningsarbejder*. 1937.
- Lorenzen, Vilh.:** *Vore Byer. Studier i Bybygning. Bd. I. Den Senmiddelalderlige By og dens begyndende Afvikling 1536-1600*. 1947.
- Lorenzen, Vilh.:** *Vore Byer. Studier i Bybygning. Bd. II. Den Senmiddelalderlige Bys fortsatte afvikling. Nye Idealer. 1600-1660*. 1952.
- Lorenzen, Vilh.:** En Betænkning om Danmarks Fæstningsforsvar 1655. I: *Danske Magazin*, 5. bd. 1951, s. 203-204.
- Lorenzen, Vilh.:** *Vore Byer. Studier i Bybygning. Bd. IV. Afviklingen af den Senmiddelalderlige By videreført. De nye Byidealer fortsat fastholdt 1720-1814*. 1957.
- Lorenzen, Vilh.:** *Vore Byer. Studier i Bybygning. Bd. V. Afvikling af den middelalderlige By fortsat. Byidealet under forvandlingens Lov. 1814-1870*. 1958.
- Lund, Erik:** *Fredericia 1650-1950. Planer, kort og billeder til byens historie*. Uå. [1950].
- Lund, Magne, Henrik Gjøde Nielsen:** Den jyske optiske telegraf- og kystsignallinie 1810-1814. I: Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 a, s. 207-230.
- Lund, Magne, Henrik Gjøde Nielsen:** Kongelig Majestæts epilog. I: Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 b, s. 645-654.
- Lyngby, Thomas:** Den dansk-norske solkonge. I: Lyngby, Thomas, Søren Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. 2010, s. 97-183.
- Lyngby, Thomas, Søren Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen:** *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. 2010.
- Lynn, John A.:** The trace italienne and the Growth of Armies: The French Case. I: *Journal of Military History*, 1991. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 169-200.
- Lynn, John A.:** Recalculating French Army Growth During the *Grand Siècle*, 1610-1715. I: *French Historical Studies*. 1994, s. 881-906. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 117-148.
- Løgstrup, Birgit:** *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. 1983.
- Løgstrup, Birgit:** *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*. Uå. [Forord dateret 1987.]
- Løgstrup, Birgit:** Enevælden og konglomeratstaten – et forsøg på en helhedsopfattelse af Danmarkshistorien i tidlig moderne tid. I: *Historie*. 2004, s. 253-301.
- Mallet, Michael, Christina Shaw:** *The Italian Wars 1497-1559*. 2012.
- Martensen-Larsen, Florian:** *Aalborghus Slot 1539-1989. Et nordjysk slots historie igennem 450 år*. 1989.
- Matthiessen, Hugo:** *Limfjorden – Fortøninger og strejflys*. 1960.
- Meinert, Ernst-Adolf:** *Glückstadt a. d. Elbe. Stadtkirche*. 2002.
- Mentz, Søren:** Enevælden i europæisk lys. I: Lyngby, Thomas, Søren Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. 2010, s. 217-317.
- Mikkelsen, Jørgen:** Europæisk byudvikling ca. 1500-1800. I: *1066 – Tidsskrift for historie*. Nr. 2. 2003, s. 24-38.
- Mikkelsen, Jørgen:** Militærforvaltningen og udskrivningsvæsenet. I: Degn, Ole (red.): *Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750*. 2007, s. 181-278.

- Mikkelsen, Jørgen:** *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800.* 2012.
- Mordhorst, Camilla:** Museer, materialitet og tilstedevær. I: Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen, Camilla Mordhorst (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse.* 2009, s. 117-142.
- Mortensen, Mette Tapdrup, Thomas Lyngby, Henrik Gjøde Nielsen (red.):** *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie.* Hefte 4. 2009.
- Mortensen, Mette Tapdrup, Astrid Pernille Jespersen, Thomas Lyngby, Annette Vasström, Søren Bitsch Christensen, Henrik Gjøde Nielsen (red.):** *Kulturstudier. Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie.* Nr. 1. 2010.
- Møberg, Henning:** Fredericia 1629-1909. Bersodde – Frederiksodde – Fredericia. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier.* Bd. 5. 2011, s. 267-290.
- Møller, Anders Monrad:** *Fra skat på hartkorn til indkomstskat 1818-1903. Dansk Skattehistorie bd. V.* 2009.
- Møller, Jes Fabricius:** Krigen i 1864. Slagtebænk Dybbøl og Dommedag Als. I: *Historisk Tidsskrift.* 2011, s. 240-246.
- Møller, Stig Bergmann, Bente Springborg, Jakob Ørnbjerg:** Aalborgs forsvarsværker i middelalder og renæssance. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2011.* 2011, s. 43-76.
- Møller, Stig Bergmann, Bente Springborg, Jakob Ørnbjerg:** Aalborgs befæstning i middelalder og renæssance. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier.* Bd. 5. 2011, s. 217-244.
- Möller, Hans-Reimer:** *Glückstadt. Ein führer durch das Stadtdenkmal und seiner Geschichte.* 2005.
- Möller, Hans-Reimer:** *Glückstädter Festungslexikon. Von Bastion bis Zeugschmiede.* 2009.
- Möller, Ruth, Reimer Möller:** Vorwort. *Findebuch der Akten der Kommunalverwaltung im Stadtarchiv Glückstadt.* 2000, s. 7-8.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert:** Soldater og civile i danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet. I: *Temp – Tidsskrift for historie.* Nr. 4. 1912, s. 12-36.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert:** Military and Civilian in Fifteenth- and Sixteenth-Century Denmark. I: Lind, Gunner (red.): *Civilians at War. From the Fifteenth Century to the Present.* 2014, s. 83-144.
- Nielsen, Flemming:** Lidt om Hals Skanse under Kejserkrigen 1627-29. I: *Årsskrift 1998 – Museumsforeningen for Hals Kommune, Hals Museum.* 1999, s. 5-7.
- Nielsen, Flemming:** Befolkningen i Vendsyssel, Han herrederne og Thy ved årsskiftet 1628-1629. I: Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660.* 2007, s. 199-248.
- Nielsen, Flemming:** Etablering af sejlrenden over Hals Barre 1883-1885. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2014.* 2014, s. 203-222.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Et overset arbejde af Troels-Lund. Bidrag til dansk kulturhistories historiografi. I: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie.* Bd. XXXVI, hefte 2. 1989, s. 113-120.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Blot Brudstykker. Historisk strejftog i Hals Kommune.* 1994.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Hals i gamle postkort.* 1995.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Blot Brudstykker II. Flere historiske strejftog i Hals Kommune.* 1997.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Hugo Matthiessens Hals.* 1998.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Hals Skanse.* 2001.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Lodseri. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2002.* 2002, s. 13-32.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Vester Hassing Skole.* 2003.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Troels-Lund. En biografisk skitse. I: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie.* Hefte 1. 2003 b, s. 49-67.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** *Til kirkens pryd og herskabets ære.* 2005.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Havn. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2005.* 2005, s. 129-158.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Overkrigskommissær Chr. Christensen. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2006.* 2006, s. 9-24.
- Nielsen, Henrik Gjøde (red.), under medvirken af Michael Ax og Jan Jammer Larsen:** *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660.* 2007.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse 1625-1677. I: Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660.* 2007 a, s. 269-298.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Ovn til gloende kugler forefindes ikke. I: *Østjysk Hjemstavn 2007.* 2007 b, s. 154-

165.

- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Købstad 1654. I: *Årsberetning 2006 – Nordjyllands Historiske Museum*. 2007 c, s. 15-19.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Overalt er det hele kun maadeligt. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2008*. 2008, s. 133-146.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Det landmilitære forsvar i Nordjylland. I. Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 a, s. 173-182.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Kystbefæstninger i Nordjylland 1801-1814. I: Christensen, Erik, Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 b, s. 183-206.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse under Englandskrigen. I: Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 c, s. 457-486.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Høyre been afskudd. Slaget på Rheden 1801 og hvad deraf fulgte i Himmerland og Kjær Herred. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2010*. 2010 s. 41-62.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Englandskrigen og Østjylland 1807-1814. I: *Århus Stifts Årbøger 2010*. 2010, s. 5-22.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse og Hals By. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011 a, s. 291-312.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse i renæssancetiden. 2011 b.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse under Enevælden. 2012.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Så længe verden står. Af Hals Kommunes skolehistorie 1646-2006. 2012 b.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** Hals Skanse under Junigrundloven. 2013.
- Nielsen, Henrik Gjøde:** [Anmeldelse af] Hansen, Lulu Anne, Martin Rheinhermer (red.): *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. 2014. historie-online.dk 11. september 2014.
- Nielsen, Henrik Gjøde, Peter Ussing:** Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814. I: Christensen, Erik S., Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Erik Helmer Pedersen, Viggo Petersen, Svend Sørensen, Peter Ussing (red.): *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*. 2009 s. 11-14.
- Nielsen, Ingrid:** Den søfarende til sigt. Den ældste farvandsafmærkning ved Hals. I: *Årsskrift 2006 – Museumsforeningen for Hals Kommune og Hals Museum*. 2007, s. 5-16.
- Nielsen, K. V.:** Dansk strategi og føring. I: Askgaard, Finn, Arne Stade (red.): *Kampen om Skåne*. 1983, s. 165-180.
- Nielsson, Lars:** Lokalthistoria i Sverige – förr, nu och i framtiden. I: Andersen, Knud, Chr. R. Jansen (red.): *Lokalthistorie. Fortid, nutid og fremtid*. 2014, s. 9-27.
- Nørregaard-Knudsen, Axel:** *Fladstrand fæstningsværker*. 1985.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Den ældre danske enevælde 1660-1730. Et historiografisk essay. I: *Historie*. 1998, s. 291-319.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Absolutismen. I: Fønnesbech-Wulff, Benedicte, Palle Roslyng-Jensen (red.): *Historiens lange linier*. 2006, s. 205-220.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Krigens viser – pønitense, patriotisme og ironi i Trediveårskrigen danske skillingsviser. I: Bisgaard, Lars, Michael Bregnsbo, Finn Stendal Pedersen, Aage Trommer (red.): *Krig fra først til sidst – Festskrift til Knud J. V. Jespersen*. 2006, s. 99-122.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Magtstatens transformationer. En begrebshistorisk og historiografisk undersøgelse. I: *Historisk Tidsskrift*. 2008, s. 30-65.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Ind i enevælden. I: Lyngby, Thomas, Søren Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. 2010, s. 13-95.
- Olden-Jørgensen, Sebastian:** Struensee-affæren 1770-72. I: Lyngby, Thomas, Søren Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. 2010, s. 185-215.
- Oldrup, Thomas:** Undskylder. I: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*. Hefte 3. 2007, s. 211-216.
- Opel, Julius Otto:** *Der niedersachsisch-dänische Krieg. Dritter Band. Der dänische Krieg von 1627 bis zum Frieden von Lübeck (1629)*. 1894.
- Overdiep, G., H. R. J. Conens:** *De vesting Bourtange herbouwd*. 1993.
- Parker, Geoffrey:** The "Military Revolution," 1560-1660 – a Myth?" I: *Journal of Modern History*. 1976, s.

- 195-214. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 37-54.
- Parker, Geoffrey:** In Defense of *The Military Revolution*. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 337-366.
- Parker, Geoffrey:** *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500-1800*. 1996.
- Parker, Geoffrey:** Dynastic War 1494-1660. I: Parker, Geoffrey (red.): *The Cambridge History of Warfare*. 2005, s. 148-166.
- Parrot, David A.:** Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The "Military Revolution." I: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. 1985, s. 7-25. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 227-252.
- Paulsen, Henning:** Aalborg Stift besat af de svenske 1658. I: *Historie*. 1946-1947. Via www.tidskrift.dk, s. 1-8.
- Pedersen, Erik Helmer:** Landbruget i Sorø Amt i kornsaltets tidsalder. I: *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 2005*. 2005, s. 33-68.
- Pedersen, Erik Helmer:** Landbruget i Nordjylland i 1800-tallet. I: *Vendsyssel Årbog 2007*. 2007, s. 101-132.
- Pedersen, Karl Peder:** Sex I 1700-tallet. En norsk students erotiske oplevelser. I: *Hæfter for historie*. Nr. 10. 1986, s. 38-65.
- Pedersen, Lars Schreiber:** Fladstrand 1675-1750. En analyse af byens handelsmønstre og økonomiske udvikling. I: *Vendsyssel Årbog 2004*. 2004, s. 29-58.
- Petersen, E. Ladewig:** From Domian State to Tax State. Synthesis and Interpretation. I: *The Scandinavian Economic History Review*. 1975, s. 116-148.
- Petersen, E. Ladewig:** *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense 1984, Bind 1*. 1984.
- Petersen, E. Ladewig:** [Anmeldelse af] Franz Bosbach: Die Kosten des westfälischen Friedenskongress, 1648. I: *Historisk tidsskrift*. 1986, s. 390-391.
- Petersen, E. Ladewig (red.):** *Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense, 1984, Bind III*. 1986.
- Petersen, E. Ladewig:** Christian IV's skånske og norske fæstningsanlæg 1596-1622. I: *Historisk tidsskrift*. 1995, s. 328-341.
- Petersen, E. Ladewig:** *Magtstat og godsdrift. Det danske resourcesystem 1630-1730*. 2002.
- Petersen, Erik Strange:** Enevældens og helstatens fald 1848-64. I: Busck, Steen, Henning Poulsen: *Danmarks historie – i grundtræk*. 2002, s. 243-304.
- Petersen, Karsten Skjold:** *Geworpane krigskarle. Hvervede soldater i den danske hær 1774-1803*. 2002.
- Petersen, Karsten Skjold:** *Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1777-1842*. 2003.
- Petersen, Karsten Skjold:** Garnisonsbyen under enevælden. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den klassiske købstad. Danske bystudier*. Bd. 2. 2005, s. 347-382.
- Petersen, Karsten Skjold:** Den danske hær på Nüblings tid. I: *Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791*. Udgivet af Karsten Skjold Petersen. 2005 b, s. 9-14.
- Petersen, Karsten Skjold:** The garrison town during Absolutism, 1660-1849. I: Christensen, Søren Bitsch, Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. Urban Studies. Danske Bystudier*. Bd. 4. 2008, s. 183-212.
- Pollak, Martha:** *Cities at War in Early Modern Europe*. 2010.
- Pontoppidan, Erik:** *Den Danske Atlas*. Tomus V, 1. bd. 1769.
- Porter, Bruce D.:** *War and the Rise of the State. The Military Foundations of Modern Politics*. 1994.
- Poulsen, Vagn:** Kunsten under Frederik 6. og Christian 8. I: Poulsen, Vagn, Erik Lassen, Jan Danielsen (red.): *Dansk Kunsthistorie. Bd. III. Akademiet og Guldalderen 1750-1850*. 1972, s. 216-403.
- Rafner, Claus:** *Enevælde og skattefinansieret stat. Dansk Skattheorie IV*. 2008.
- Rasmussen, Carsten Porskrog:** Nyere tid 1523-1720. I: Busck, Steen, Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. 2002, s. 116-184.
- Rasmussen, Carsten Porskrog:** Bonden og krigens byrder. Direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625-1700. I: Bisgaard, Lars, Michael Bregnsbo, Finn Stendal Pedersen, Aage Trommer (red.): *Krig fra først til sidst – Festskrift til Knud J. V. Jespersen*. 2006, s. 123-144.
- Rasmussen, Carsten Porskrog:** Mellem Kalmarunion og enevælde. I: Bach-Nielsen, Carsten, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Vellev, Peter Zeeberg (red.): *Danmark og renæssancen 1500-1650*. 2006, s. 24-43.

- Rasmussen, Carsten Porskrog:** Godsejer & reformator. I: Jespersen, Knud J. V., Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabyemagle, Poul Holstein: *Moltke. Rigets mægtigste mand*. 2010, s. 151-211.
- Rasmussen, Carsten Porskrog:** Krigens følger for civilsamfundet – Nordslesvig i 1600-tallet. I: *Temp – Tidsskrift for historie*. Nr. 4. 2012, s. 82-101.
- Reisnert, Anders:** Renæssansens stadsbefæstninger i Danmark öster om Öresund. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssansens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011, s. 351-378.
- Resen, Peder Hansen:** *Atlas Danicus, VI, A: Aalborg Stift, 1685*. Udg. Thomas W. Lassen. 1982.
- Rian, Øystein:** Introduction: Government and Society in Eearly Modern Scandinavia 1560-1721. I: Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*. 2000, s. 13-30.
- Rian, Øystein:** Conclusions. I: Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*. 2000, s. 315-342.
- Riis, Thomas (red.):** *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe*. 1993.
- Riis, Thomas:** Preface. I: Riis, Thomas (red.): *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe*. 1993, s. 7.
- Riis, Thomas:** Les villes-fortereses de Christian IV (1588-1648). I: Riis, Thomas (red.): *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe*. 1993, s. 47-61.
- Riis, Thomas:** Renæssansens fæstningsbyer i Slesvig-Holsten. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssansens befæstede byer. Danske bystudier*. Bd. 5. 2011, s. 331-350.
- Rist, P. Fr.:** Frederik VI's første Rejse i Danmark som Kronprins. I: *Personalthistorisk Tidsskrift*. 1916, s. 122-156.
- Roberts, Michael:** *The Military Revolution 1560-1660. An Inaugural Lecture delivered before the Queens University of Belfast*. 1956.
- Roberts, Michael:** *Essays in Swedish History*. 1967.
- Roberts, Michael:** The Military Revolution, 1560-1660. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 13-36.
- Rockstroh, K. C.:** Bemærkninger vedrørende enkelte Afsnit af Krigen i Jylland 1657. I: *Historisk Tidsskrift*. 1900-1902. Via tidsskrift.dk s. 1-8.
- Rockstroh, K. C.:** Indledningen til Krigen 1657 samt Krigsbegivenhederne i Elbegnene indtil Udgangen af September nævnte Aar. I: *Historisk Tidsskrift*. Bd. 7., rk. 6. 1905-1906. Via tidsskrift.dk s. 1-32.
- Rockstroh, K. C.:** Knud Ulfeldt til Svenstrup. En adelig Embedsmand de sidste to Aartier før Enevælden. I: *Historisk Tidsskrift*. 1907-1908, s. 405-477.
- Rockstroh, K. C.:** *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede. I bd. Tiden 1614-1670, 1909. II. Bd. Tiden 1670-1708, 1916. III. Bd. Tiden 1709-1808, 1926.*
- Rode, F. C.:** *Kriegsgeschichte der Festung Glückstadt under der Niederelbe*. Bd. 1-2. 1940.
- Rogers, Clifford:** The Military Revolutions of the Hundred Years' War. I: *Journal of Military History*. 1993, s. 241-278. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 55-94.
- Rogers, Clifford J. (red.):** *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995.
- Rogers, Clifford J.:** The Military Revolution in History and Historiography. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe*. 1995, s. 1-12.
- Rørddam, Holger Fr.:** Om Skansen ved Hals i Svenskekrigen 1657-9. I: *Samlinger til jydske Historie og Topografi*. 1880-1881, s. 364-370.
- Rørsig, P. M.:** Skoler og degne i Vendsyssel. I: *Vendsyssel Aarbøger*. 1957, s. 249-350.
- Sager, Wilhelm:** *Heere zwischen den Meeren. Heeres- und Kriegsgeschichte Schleswig-Holsteins*. 2003.
- Sanders, Hanne:** *Efter Roskildefreden 1658. Skånelandskapen och Sverige i Krig och fred*. 2008.
- Schawe, Karin (red.):** *KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Ausstellung. Begegnungen. Studienzentrum. Die KZ-Gedenkstätte Neuengamme – Ein Überblick über die Geschichte des Ortes und die Arbeit die Gedenkstätte*. 2010.
- Scheel, Henrich Otto:** *Almindelig udkast til Krigens Skueplads*. 1785.
- Scheen, Rolf, Kjeld Magnussen:** Renæssansens påvirkninger i norsk fortifikationshistorie – Akershus, Fredrikstad og nye undersøkelser på Isegran. I: Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssansens befæstede byer. Danske Bystudier*. Bd. 5. 2011, s. 313-330.

- Scocozza, Benito:** *Ved afrundens rand. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 8.* 1989.
- Scocozza, Benito, Grethe Jensen:** *Politikens etbinds Danmarkshistorie.* 2007.
- Scott, Hamish:** The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century. I: Storrs, Christopher (red.): *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe.* 2009, s. 23-54.
- Showalter, Dennis:** Thinking about Military Revolution. I: *Historically Speaking.* 2003, s. 9-10.
- Skovgaard-Petersen, Vagn:** *Danmarks historie. Bd. 5. Tiden 1814-1864.* 1985.
- Skyum-Nielsen, Peder:** *Arveguldet. Danskernes værdier.* 2009.
- Slange, Niels:** *Den Stormægtigste Konges Christian den Fjerdes Konges til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greves til Oldenburg og Delmenhorst, Historie, [...] forbedret af Hans Gram.* 1749.
- Smith, Peter Langwithz:** *Neuengamme Konzentrationslejren 1938-1945.* 2012.
- Springborg, Bente, Stig Bergmann Møller, Jakob Ørnbjerg:** *Aalborg 1300-1662. By, slot og befæstning.* 2013.
- Stade, Arne:** *Erik Dahlberg och Carl X Gustafs Krigshistoria.* 1967.
- Strøyberg, N. K.:** *Jacob Kjellerup. Hans virksomhed som købmand i Aalborg fra 1785 til 1831.* 1912.
- Stevnsborg, Henrik:** *Politi 1682-2007.* 2010.
- Storrs, Christopher, H. M. Scott:** The Military Revolution and the European Nobility. I: *War in History.* 1996, s. 1-41.
- Storrs, Christopher (red.):** *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe.* 2009.
- Storrs, Christopher:** Introduction: The Fiscal-Military State in the `Long` Eighteenth Century. I: Storrs, Christopher (red.): *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe.* 2009, s. 1-22.
- Struwe, Lars B.:** Soldater er også mennesker – Om forskningen i dansk 1700-tals militærhistorie og New Military History. I: *Historisk tidsskrift.* 2003, s. 384-403.
- Struwe, Lars B.:** Danmark i 1700-tallet – småstat eller mellemmagt? En analyse af de dansk-russiske alliancer i 1760'erne. I: *Historie.* 2005, s. 209-246.
- Sullivan, Kirsty Abigail Grace:** *Peopling War: Military interpretation at museums and heritage sites – education or entertainment?* 2003.
- Søgaard, Thyge J.:** Tilstanden i Jylland under og efter Krigen 1657-59 belyst ved jydsk Tingbøger. I: *Historisk Tidsskrift.* Bd. 3. 1911. Via tidsskrift.dk 1910-1912 s. 1-26.
- Sørensen, Erik Ingemann:** *1864. En guide i krigens fodspor.* 2013.
- Sørensen, Irene Berg:** *Foghs historiske undskyldning fejlede.* Via videnskab.dk. 2010.
- Sørensen, Niels Arne:** *Den store krig. Europæernes første verdenskrig.* 2008.
- Tamm, Ditlev:** *The History of Danish Law. Selected Articles and Bibliography.* 2011.
- Thelle, Mikkel:** Årsberetning for Dansk Center for Byhistorie. I: *Den Gamle By 2014.* 2014, s. 85-88.
- Thomsen, Klem:** Slavekrigen i 1848. I: *Årsskrift 2000, Museumsforeningen for Hals Museum, Hals Museum.* 2001, s. 18-22.
- Thompson, I. A. A.:** "Money, Money, and Yet More Money!" Finance, the Fiscal State, and the Military Revolution: Spain 1500-1650. I: Rogers, Clifford J. (red.): *The Military Revolution Debate. Readings in the Military Transformation of Early Modern Europe.* 1995, s. 273-298.
- Tilly, Charles (red.):** *The Formation of National States in Western Europe.* 1975.
- Tilly, Charles, Wim P. Blockmans (red.):** *Cities and the Rise of States in Europe a.d. 1000 to 1800.* 1994.
- Tilly, Charles:** Entanglements of European Cities and States. I: Tilly, Charles, Wim P. Blockmans (red.): *Cities and the Rise of States in Europe a.d. 1000 to 1800.* 1994, s. 1-27.
- Trap, J. P.:** *Danmark.* 1. udg. 1859.
- Trap, J. P.:** *Danmark.* 2. udg. 1875.
- Trap, J. P.:** *Danmark.* Bd. IV. 3. udg. 1901.
- Trap, J. P.:** *Danmark.* Bd. V. 4. udg. 1924.
- Trap, J. P.:** *Danmark.* Bd. VI. 5. udg. 1961.
- Troels-Lund, Troels Frederik:** Kulturhistorie. I: *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon.* XI. Bd. 1901, s. 64-67.
- Troels-Lund, Troels Frederik:** Om Kulturhistorie [1894]. I: Troels-Lund, Troels Frederik: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede.* Fjerde Udgave. Bd. I. 1914, s. I-XL.
- Tychsen, V. E.:** *Fortifikations-Etaterne og Ingeniørkorpset 1684-1884. Organisatorisk Oversigt, udarbejdet i Anledning af 200-Aarsdagen, den 6te November 1884, for den danske Fortifikations-Etats Oprettelse.* 1884.

- Tvede-Jensen, Lars, Gert Poulsen:** *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680. Aalborgs Historie bd. 2.* 1988.
- Tønnesen, Allan:** *Magtens besegling. Enevoldsarveregeringsakterne af 1661 og 1662 underskrevet og beseglet af stænderne i Danmark, Norge, Island og Færøerne.* 2013.
- Ullgren, Peter:** Den æreløse spion – Erik Dahlberg og den svenske hærs efterretningsvirksomhed. I: *Stormen på København – Den svenske belejring 1658-1660. København. Kultur og Historie bd. 1.* 2009, s. 97-116.
- Vaupell, Otto:** *Den danske Hærs Historie til Nutiden og Den norske Hærs Historie indtil 1814.* Bd. I, 1872. Bd. II, 1876.
- Vesely, Ivalu:** *Toleranz und Städtebau. Die Bedeutung des Fremden in frühneuzeitlichen Stadtgründungen am Beispiel der Exulantenstädte Glückstadt und Friedrichstadt.* 2013.
- Vilfan, S.:** Garnisonsstädte an der Militärgrenze zu Beginn der Neuzeit. I: Riis, Thomas (red.): *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe.* 1993, s. 62-72.
- Vilfan, Sergij:** Discours de clôture. Les villes de garnison en Europe – esquisse d'une comparaison. I: Riis, Thomas (red.): *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe.* 1993, s. 101-105.
- Vries, Peer:** editorial: global history. I: Vries, Peer (Herausgegeben von): *Global History. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften.* Bd. 2. 2009, s. 5-21.
- Virilio, Paul:** *Bunker Archeology.* 2010.
- Værnfeldt, Kr.:** Bidrag til Kjær Herreds Historie. I: *Historie – Jyske Samlinger.* 1937-1938. Via tidsskrift.dk s. 1-14.
- Værnfeldt, Kr.:** En landsby hæret af sandflugt. Skovshoved i Hals Sogn. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1943.* 1943, s. 104-131.
- Værnfeldt, Kr.:** Af Ulsted Sogns Historie. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 1960.* 1960, s. 137-204.
- Wilson, Peter H.:** *The Thirty Years War. Europe's Tragedy.* 2009.
- Wulff, D. H.:** Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals. I: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi.* 8. bd. 1881, s. 257-266.
- Ørnbjerg, Jakob:** Hals Birketing. I: *Årsskrift 2005 – Museumsforeningen for Hals Kommune, Hals Museum.* 2006, s. 5-10.
- Ørnbjerg, Jakob:** Hals Birketing. I: Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660.* 2007, s. 249-268..
- Ørnbjerg, Jakob:** Et portræt af Hals sogn 1608-1618. I: *Årsskrift 2009 – Museumsforeningen for Hals Kommune, Hals Museum.* 2010, s. 5-12.
- Ørnbjerg, Jakob:** Slaget om Aalborg 1644. I: *Fra Himmerland og Kjær Herred 2010.* 2010, s. 17-40.
- Ørnbjerg, Jakob:** [Anmeldelse af] Bjørn Westerbeek Dahl, Erik Husted: *Fredericia Fæstning* bd. 1-3, 2010. I: *Kulturstudier.* Onlineudgave, bd. II. 2012.

RESUMÉER

Resumé

I afhandlingen *Kongens fæstning og by* undersøges Hals Skanse som konstruktion, fæstningens funktion og fæstningens virkningshistorie samt relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i det danske rige i renæssance og enevælde. Hals Skanse ligger ved Limfjordens østlige munding. Hals Skanse er opført kort efter 1625, og afhandlingens tidsmæssige kerneperiode er således 1625-1849, hvor det enevældige kongedømme i Danmark ophørte. Undersøgelsen er struktureret ift. de tre relationer kongemagt og fæstning, kongemagt og by samt fæstning og by.

Tiden 1614-1660 udgør de normative år i Hals Skanses og Hals bys historie. I denne periode udvikles tanker og idéerne om, hvorledes forholdene skulle være ved Limfjordsmundingen, og man arbejder på at realisere disse tanker og idéer. I tiden 1614-1625 blev kongemagten gradvist mere opmærksom på Hals, primært ifm. besejlingsmæssige forhold, mens hverken fæstnings- eller bymæssige overvejelser indgår i billedet. Fra 1614 begyndte militariseringen af Hals. Denne militarisering slår fuldt igennem i den følgende periode. I tiden 1625-1629 ændredes Hals fra at være et ubefæstet sted til at være et sted, som kongemagten fandt var af væsentlig betydning for det danske rigsforsvar, for derpå at være af væsentlig betydning for de kejserlige besættelsestropper mhp. at undgå angreb fra den danske orlogsflåde. I denne periode markeredes således to væsentlige forhold, nemlig dels Hals Skanses betydning for forsvaret af Limfjordsmundingen, af Jylland, Vendsyssel og Limfjordslandet, og dels Hals' betydning som støttepunkt for orlogsflåden, og i forlængelse her af til sikring af forbindelsen mellem landsdelene, herunder forbindelsen til Norge. I tiden 1630-1652 udviklede kongemagten til stadighed planer for en fæstning ved Hals. Disse planer kom med tiden til også at omfatte bymæssige forhold. Fæstningsspørgsmålet ændrede sig fra at være et kongeligt anliggende til at være et anliggende for hele riget og alle stænder. Efter 1648 kan der spores en opbremsning i planerne for fæstningsbyer. Der var en skanse i Hals, og trods forfald blev der også udført en vis vedligeholdelse af denne, der virkede som militært anlæg gennem hele perioden, i hvilken der kan konstateres en stærk, lokal interesse for skansen. I tiden 1653-1660 gennemførtes den store renovering af Hals Skanse, og de afgørende, bymæssige initiativer blev sat i værk. Der blev investeret i Hals. Dette får i de første år ikke den store, lokale betydning, men Karl Gustavkrigene ansporer og forstærker relationen mellem fæstning og by på positiv måde, om end krigen giver både skanse og by en hård medfart. På trods af denne hårde medfart møder Hals Skanse og Hals by enevældens indførsel i 1660 som privilegeret købstad med en moderne fæstning.

I tiden 1660-1700 kan konstateres øget fokus fra kongemagts side på Hals Skanse. Dette får dog ikke fundamentale, fortifikatoriske konsekvenser. Hals Skanse opfattes, som det tidligere var tilfældet, som hovedfæstningen i Vendsyssel, og som flankestilling tillige som en del af det samlede forsvar af Jylland. Der bliver ikke

taget initiativ til at ændre Hals Skanses status. Mht. Hals by kan der derimod konstateres en faldende interesse fra kongemagtens side, hvilket reelt er ensbetydende med, at kongemagtens tanker om en by på stedet er opgivet. Købstadsprivilegierne trækkes imidlertid ikke tilbage. Forholdet mellem fæstning og by er præget af, at by og skanse eksisterede parallelt. Dette kan have været et forstærkende forhold ifm. udviklingen af en lokal, civil byidentitet. I modsætning til situationen i Fredericia og Hals er der i Glückstadt ikke mangel på ressourcer, i form af kongemagtens investeringer i byen og fæstningen.

Hals Skanse fulgte i tiden 1700-1764 de nationale, militære konjunkturer. Forklaringen er, at man i hele perioden har tillagt skansens funktion som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen så afgørende vægt, at man frem til fæstningsreformen 1764 uophørligt vedligeholdte og forbedrede skansen. En tilsvarende opmærksomhed fra kongemagtens side blev ikke Hals by til del. De besejlingsmæssige initiativer ved Hals sikrede både penge og at en særlig, men begrænset, ny erhvervsgruppe kom til byen, men dette var netop affødt af de besejlingsmæssige forhold og ikke et udtryk for kongemagtens ønske om at sikre eller befordre en udvikling af Hals by. På trods af den sparsomme kildesituation kan der spores det, der lader til at være en positiv sameksistens mellem byen og garnisonen, og der kan spores en social lagdeling. Det er i en vis udstrækning overraskende at de få kilder udsiger så meget, og at det ikke er konflikter, der er årsagen til kildernes eksistens. For såvel Hals som for Glückstadt og i lidt mindre grad for Fredericia er situationen den, at kongemagtens bevågenhed var faldende, til en vis grad ikkeeksisterende. Ikke desto mindre blev fæstningsfunktionen alle tre steder opretholdt frem til 1764. Fra kongemagtens side var dogmet om, at der til en fæstning skulle knyttes en by, således i forskelligt omfang blevet forladt. Dette er mest markant mht. Hals, hvor man enten ikke var opmærksom på eller tog hensyn til købstadsprivilegiernes eksistens.

Kongemagten købte Hals Skanse tilbage 1773 mhp. at sikre indsejlingen til Limfjorden og at sikre Vendsyssel. Skansen blev sat i stand og var i hovedsagen forsvarsklar 1788. Relationen kongemagt og by eksisterer ej heller i tiden 1764-1800. Det, som kongen foretager sig ift. Hals, foretager han sig også ift. andre byer, betinget af lokale forhold. Skansens tilstedeværelse havde konsekvenser for livet i byen, i første række i form af konflikter. Det ses imidlertid også, at man fra skansens side hævdede fælles interesser med byen. Man ville i udgangspunktet ikke overlade grænsingen til en enkelt, når den tidligere havde tilhørt fællesskabet. Hals udviklede ikke særlige, garnisonsbymæssige karakteristika i perioden. Dertil var garnisonen for lille, og der blev ikke opført garnisonsbymæssige bygninger i byen. Der var kun Hals Skanse.

Tiden 1800-1849 omfatter Hals Skanses sidste år som fæstning. Fæstningen styrkes væsentligt under Napoleonskrigene, hvor også garnisonen øges betragteligt. Hverken de bygnings- og anlægsmæssige initiativer eller den øgede garnison gør imidlertid at man kan tale om, at Hals udviklede garnisonsbykarakteristika. Hals blev aldrig garnisonsby. Hverken ift. bygninger og faciliteter eller ift. militære enheder. Hals by og Hals Skanse blev aldrig integreret. Hals blev en by, ved siden af hvilken der lå en skanse.

Efter fredsslutningen 1814 indtræder sidste fase i skansens historie som fæstning. Man trækker garnisonen bort, men har området under overvågning, og lader samtidig skansen sygne hen. Man rører ikke fæstningsanlægget, men man lader folk i Hals nedbryde husene og anvende materialerne i huse i byen. Først på dette tidspunkt og på denne måde kan man sige, at skanse og by bliver integreret. I 1848 nedlægges Hals Skanse som fæstning, og i 1849 afskaffes enevælden.

Tilbage står Hals Skanse. Fæstningsanlægget er der fortsat, med alt hvad det indebærer.

English summary

In the dissertation *The King's Fortress and Town*, examinations of Hals Redoubt as construction, the function and the historical effects of the fortress, as well as the relations between the Crown, fortification and town in the time of Denmark's renaissance and absolutism are carried out. Hals Redoubt is located at the eastern mouth of the Limfjord. Hals Redoubt was built shortly after 1625, and thus this dissertation's timeline will focus on the years from 1625 to 1849, the year which monarchical absolutism ceased to exist in Denmark. The analysis is structured in relation to the three relations: the Crown and redoubt, Crown and the town, and finally relationship between redoubt and town.

The time from 1614 to 1660, constitute the essential years in the history of Hals Redoubt and town. During this period, the thoughts and ideas regarding how the relations should be at the eastern mouth of the Limfjord are developed, and work is started on carrying out these thoughts and ideas. During the time 1614 to 1625, the Crown became increasingly aware of Hals, especially concerning maritime matters, without any specific regards to fortification or civic considerations. From 1614, the militarization of Hals began. This militarization fully materializes in the following period. During the period from 1625 to 1629, Hals transformed from being an unfortified place into a location which the Crown saw as significant for the defense of the Realm, and eventually becoming of importance to the besieging Imperial troops, due to its significance in stopping the Danish fleet's entry into the Limfjord. Two essential relations therefore mark this period. First, Hals' redoubt and its significance to the defense of the mouth of Jutland, Vendsyssel and the Limfjord and the surrounding lands. Second, Hals' significance as a bulwark for the Danish navy, and in extension to this, to secure the connection between provinces of the country, including the connection to Norway. During the period 1630 to 1652, the Crown kept making plans for a redoubt at Hals. These plans would eventually also envelop the township of Hals. The issue of the fortification changed from being a royal matter to a matter of the realm and all estates. After 1648, a halt in the fortification plans can be noted. There was still a fortification in Hals, and despite its dilapidation, it was somewhat under maintenance, since it functioned as a military establishment throughout the period, where a strong local interest in the fortification can be found. The period 1653 to 1660, the major renovation of Hals Redoubt and the crucial initiatives concerning the town began. Investments were made in Hals; however, these had little impact on the local population. Nevertheless, during

the Second Northern War the relationship between fortification and town is strengthened, in that the war brought adversity and hardship for both. Despite this adversity, Hals Redoubt and town becomes an eligible market town and meets the beginning of absolutism with an up-to-date fortress.

During the period 1660 to 1700, it can be concluded that the Crown increased its focus on Hals Redoubt. However, this does not lead to any fundamental change in the fortification. Hals Redoubt is considered, as was previously the case, the primary fortification in Vendsyssel, and was used as a flanking position as part of the collected defense of Jutland. No initiative is taken to change the status of Hals. However, regarding the town of Hals, it can be concluded that there is a decline in the interest from the Crown, which effectively means that the Crown's plans of citifying Hals has been discarded, however, the preferential treatment of an eligible market town is not revoked. The relationship between fortress and town is characterized by their existing alongside each other. This could be a reinforcing factor regarding the development of a local, urban identity. Contrary to Fredericia and Hals, there is no lack of resources in Glückstadt, in terms of the Crown's investments in the town and fortress.

During the period 1700 to 1764 Hals Redoubt followed the military economic conditions. The explanation for this is that throughout the period the redoubt's function as a blockading fortification at the mouth of the Limfjord was of so crucial importance that the Crown up until the national reforms regarding fortifications in 1764 kept maintaining and improving the redoubt. However, Hals town did not evade the national economic repercussions. The maritime initiatives at Hals secured both finances, but also a limited new professional group was brought to the town. The new professional group came because of the initiatives concerning maritime conditions, and not due to the Crown's desire to secure or foster a development of the town of Hals. Despite the sparse situation of the sources, a symbiotic relationship between the township and the garrison can be deduced, and a social stratification can be seen. It is to some degree surprising that the sources, few they may be, says so much, and that it is not conflict, which are the course of these sources existence. For both Hals and Glückstadt, and to a lesser degree Fredericia, the matter-of-fact was that the Crown's attention was declining, and to a degree even non-existent. Nonetheless, the function of the fortifications in Hals, Fredericia and Glückstadt was maintained until 1764. The Crown discarded the previous belief that a fortress should be attached to a town. This is most significant in the example of Hals, in that the preferential treatment of an eligible market town was either not noted or it not respected.

1773 the Crown bought back Hals Redoubt in order to secure safe entry to the Limfjord and to secure Vendsyssel. The redoubt was renewed and was essentially ready for defense in 1788. The relationship between the Crown and the town is non-existent during the period 1764 to 1800. The actions the king undertook in Hals were not exclusive to there, but is being undertaken in all other townships, conditioned by local circumstances. The presence of the redoubt did have consequences for life in the town, primarily in the form of conflicts. It is also apparent

that the redoubt claimed to have common interest with the town. One did not wish to leave the grazing to one single person when it before had belonged to the community. Hals did not develop any unique characteristics in terms of garrison town during this period. In that respect, the garrison was too small, and no garrison buildings were built in Hals. There was only Hals' redoubt for that function.

The period from 1800 to 1849 covers the last years of Hals' redoubt functioning years. The redoubt is considerably strengthened during the Napoleonic Wars, in which the garrison substantially increases. However, neither the initiative regarding the buildings and fortifications nor the increased garrison constitutes a scenario in which there can be talked about a development of characteristics of a garrison town. Hals never became a garrison town. Neither in terms of buildings and facilities, nor in terms of military units. Hals' township and Hals' redoubt never integrated. Hals became a township where a redoubt lay next to it.

After the peace treaty of 1814, the last phase of the redoubt history begins. The garrison is withdrawn, but the area is kept overseen, and at the same time, letting the redoubt languish. The fortifications are not being maintained, and the local population of Hals is allowed to tear down the houses in the redoubt in order to use the material on the houses in Hals. It is not until this time that the redoubt becomes integrated. In 1848 Hals Redoubt ceases to be a fortification, and in 1849 absolutism is abolished.

There remains Hals Redoubt. The fortifications are still there, with all that that entails.

Deutsche zusammenfassung

In der Dissertation *Die Festung und Stadt des Königs* werden Hals Schanze als Konstruktion, die Funktion und Historisches Wirkung der Festung sowohl als auch die Relationen zwischen König, Festung und Stadt in der Dänischen Monarchie während der Renaissance und des Absolutismus untersucht. Hals Schanze ist an der östlichen Mündung des Limfjords lokalisiert. Die Schanze wurde kurz nach 1625 erbaut, und chronologisch fokussiert sich die Dissertation deshalb auf die Periode 1625-1849, wo die absolute Monarchie in Dänemark aufhörte. Die Untersuchung ist nach den drei Relationen zwischen König und Festung, König und Stadt sowohl als auch Festung und Stadt strukturiert.

Die Periode 1614-1660 macht die normativen Jahre in der Geschichte von Hals Schanze und der Stadt Hals aus. Während dieses Zeitraums wurden Gedanken und Ideen über die Verhältnisse an der Fördenmündung entwickelt und versucht realisiert. 1614-1625 wurde der König immer mehr aufmerksam auf Hals, in erster Linie die Segelverhältnisse, während die Anlage von Festung oder Stadt noch nicht überlegt wurde. Die Militarisierung von Hals fing ab 1614 an und schlug im folgenden Zeitraum wirklich durch. 1625-1629 wurde der bisher unbefestigte Ort Hals zu einem Ort, dass, laut des Königs, von großer Bedeutung für die Verteidigung des Dänischen Reiches war, und erhielt danach großer Bedeutung für die Kaiserlichen Besatzungstruppen, die Angriffe der Dänischen Flotte vermeiden wollten. Während dieses Zeitraums werden dadurch zwei wichtige Beziehungen deutlich: Erstens die

Bedeutung von Hals Schanze in der Verteidigung der Fördenmündung und Jütland, besonders Nordjütland und die Gegend um den Limfjord; und zweitens die Bedeutung der Schanze als Stützpunkt der Flotte sowohl als auch zur Sicherung der Verbindungen zwischen den verschiedenen Teilen der Dänischen Monarchie, darunter Norwegen. 1630-1652 entwickelte der König ständig Pläne für eine Festung bei Hals, und im Laufe der Zeit umfassten diese Pläne auch einer eigentlichen Stadtanlage. Die Frage der Festung veränderte sich von einer rein königlichen Angelegenheit zu einer Angelegenheit des ganzen Reiches und allen Ständen der Gesellschaft. Nach 1648 ist ein gewisses Verlangsamten der Pläne für Festungsstädte spürbar. In Hals gab es eine Schanze, die trotz Zerfall auch in gewissem Maße instandgehalten wurde. Während der ganzen Periode funktionierte sie als Militäranlage, und ein großes lokales Interesse für die Schanze ist offensichtlich. 1653-1660 wurde Hals Schanze durchgreifend renoviert und die entscheidenden Initiativen zur Stadtanlage in Gang gesetzt. In den ersten Jahren ist keine große lokale Bedeutung zu spüren, aber die Teilnahme Dänemarks im Zweiten Nordischen Krieg gegen Schweden anspornte und stärkte die Beziehung zwischen Festung und Stadt positiv, obwohl beide während des Krieges hart mitgenommen wurden. Trotzdem begegnet Hals Schanze und Stadt die Einführung des Absolutismus 1660 als privilegierte Stadt mit einer modernen Festung.

Während der Periode 1660-1700 spürt man eine größere Aufmerksamkeit auf Hals Schanze von Seiten des Königs, jedoch ohne grundsätzliche fortifikatorische Wirkungen. Hals Schanze wurde, wie auch vorher der Fall war, als die Hauptfestung Nordjütlands und als Teil der Gesamtverteidigung Jütlands betrachtet. Keine Initiativen zur Veränderung dieses Status wurden in Gang gesetzt. Was die Stadt Hals angeht, ist dagegen eine Verringerung der Aufmerksamkeit des Königs spürbar, was in der Realität bedeutet, dass die Gedanken von einer eigentlichen Stadtanlage aufgegeben worden sind. Die Stadtrechte wurden aber nicht entzogen. Die Beziehung zwischen Festung und Stadt wird davon geprägt, dass Stadt und Schanze parallel existierten. Dies könnte zur Entwicklung einer lokalen, zivilen Stadtidentität beigetragen haben. Im Gegensatz zur Situation in Fredericia und Hals fehlen in Glückstadt keine Investitionen des Königs in Stadt oder Festung.

Hals Schanze folgte im Zeitraum 1700-1764 den nationalen Militärkonjunkturen. Eine Erklärung dafür ist, dass man während der ganzen Periode die Schanze als so wichtig für die Bewachung der Fördenmündung hielt, dass man sie bis zur Festungsreform 1764 ständig gepflegt und verbessert hat. Die Stadt Hals wurde keine entsprechende Aufmerksamkeit von Seiten des Königs zu Teil. Die verbesserten Segelverhältnisse bei Hals sicherten den Zufluss von sowohl Geld als auch einer besonderen, obwohl begrenzten, neuen Wirtschaftsgruppe. Dies war aber nicht Ausdruck eines königlichen Wunsches, die Entwicklung der Stadt Hals zu sichern oder fördern. Trotz den sparsamen Quellen lässt sich ein positives Zusammenleben zwischen Stadt und Garnison, sowohl als auch eine soziale Schichtung, spüren. Es ist gewissermaßen überraschend, dass die wenigen Quellen so viel aussagen, und dass keine Auseinandersetzungen die Quellen geschöpft haben. Für sowohl Hals als auch Glückstadt, und in geringerem Maße für Fredericia, gilt es, dass die Aufmerk-

samkeit des Königs abnehmend und teilweise gar nicht vorhanden war. Trotzdem blieb die Festungsfunktion in allen drei Fällen bis 1764 erhalten. Von Seiten des Königs ist das Dogma, das zu jeder Festung eine Stadt gehörte, damit in verschiedenem Grad aufgegeben worden. Dies wird in Hals am deutlichsten, als man die Existenz der Stadtrechte entweder nicht bewusst war oder nicht berücksichtigte.

Der König kaufte 1773 Hals Schanze zurück um den Zugang zum Limfjord und damit Nordjütland zu sichern. Die Schanze wurde in einem guten Stand gebracht und war 1788 hauptsächlich zur Verteidigung bereit. Die Beziehung zwischen König und Stadt ist in der Periode 1764-1800 weiter nicht vorhanden. Was der König sich in Beziehung zu Hals unternahm, tat er auch, von lokalen Verhältnissen bedingt, in Beziehung zu anderen Städten. Die Präsenz der Schanze beeinflusste das Leben in der Stadt, in erster Reihe durch Auseinandersetzungen. Von Seiten der Schanze wurden aber auch die gemeinsamen Interessen hervorgehoben. Man wollte einem Einzelnen das Weiden im Ausgangspunkt nicht überlassen, wenn es früher die Gemeinschaft gehört hatte. Hals entwickelte keine besonderen Garnisonsstädtische Kennzeichen während dieses Zeitraums. Dazu war die Garnison zu klein, und es wurden keine Garnisonsstädtische Gebäude aufgeführt. Es gab nur Hals Schanze.

Die Periode 1800-1849 umfasst die letzten Jahre der Schanze von Hals als Festung. Die Festung wurde während der Napoleonischen Kriege wesentlich verbessert und die Garnison deutlich vergrößert. Entweder die Verbesserungen von Gebäudebestand und Anlagen oder die größere Garnison bedeuteten jedoch, dass Hals eigentliche Garnisonsstädtische Kennzeichen entwickelte. Hals wurde nie zur Garnisonsstadt, entweder in Bezug auf Gebäude und Einrichtung oder Militäreinheiten. Die Stadt Hals und Hals Schanze wurden nie integriert. Hals wurde zu einer Stadt, außerhalb der eine Schanze lag.

Nach dem Frieden von 1814 fing die letzte Phase in der Geschichte der Schanze als Festung an. Die Garnison wurde weggezogen, obwohl die Gegend immer noch bewacht wurde, und das langsame Zerfallen wurde erlaubt. Man berührte die Festungsanlage nicht, erlaubte aber die Einwohner von Hals, Häusern zu zerbrechen und Materialien wiederzuverwenden. Erst zu dieser Zeit und auf dieser Weise könnte man behaupten, dass Schanze und Stadt wirklich integriert wurden. 1848 wurde Hals Schanze als Festung geschlossen, und 1849 die absolute Monarchie abgeschafft.

Übrig bleibt Hals Schanze. Die Festungsanlage ist heute noch erhalten, mit allem, was dazu gehört.

ISSN (online): 2246-1256
ISBN (online): 978-87-7112-519-1

AALBORG UNIVERSITETSFORLAG